

การค้ากับเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนาก่อนการสถาปนาระบบเทศบาล

นางสาววรรณ เรืองศรี

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2550

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

TRADE AND ETHNIC NETWORKS IN LANNA BEFORE THE THESAPHIBAN

Miss Waraporn Ruangsri

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements

for the Degree of Master of Arts Program in History

Department of History

Faculty of Arts

Chulalongkorn University

Academic Year 2007

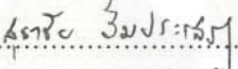
Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์ การค้ากับเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนาก่อนการ
สถาปนาระบบเทศบาล
โดย นางสาววราภรณ์ เรืองศรี
สาขาวิชา ประวัติศาสตร์
อาจารย์ที่ปรึกษา รองศาสตราจารย์ฉลอง สุนทราวาณิชย์

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้หัวข้อวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโทบัณฑิต

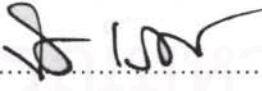

..... คณบดีคณะอักษรศาสตร์
(ศาสตราจารย์ ดร.ธีระพันธ์ เหลืองทองคำ)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุธัชชัย ยิ้มประเสริฐ)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก
(รองศาสตราจารย์ฉลอง สุนทราวาณิชย์)

..... กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.นิตี ภาวีครพันธ์)

..... กรรมการ
(อาจารย์ ดร.ภาววรรณ เรืองศิลป์)

วรากรณ์ เรื่องศรี : การค้ากับเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนาก่อนการสถาปนาระบบ
 เทศาภิบาล. (TRADE AND ETHNIC NETWORKS IN LANNA BEFORE THE THESAPHIBAN)
 อ.ที่ปรึกษา : รศ. ฉลอง สุนทราวาณิชย์, 200 หน้า.

งานศึกษาเรื่องนี้ช่วยคลี่คลายประเด็นคำถามเกี่ยวกับลักษณะความสัมพันธ์ของผู้คนในบริบทของรัฐ
 จาริต ที่สัมพันธ์กับพัฒนาการของการกลายเป็นบ้าน เมือง และรัฐ กระทั่งถึงการอธิบายกระบวนการก่อรูปของ
 รัฐดินแดนตอนในสมัยจาริต ผ่านความเคลื่อนไหวของ “ผู้คน” และ “สินค้า” ในตลาดและพื้นที่การค้าการ
 แลกเปลี่ยนหลากหลายรูปแบบ ภายใต้อาณัติทางการค้าที่ดูเหมือนไร้ระเบียบแบบแผน ทว่ากลับเป็นตัว
 แปรสำคัญในการอธิบายเงื่อนไขที่ทำให้ “คน” และ “ทรัพยากร” เคลื่อนเข้าหากัน รัฐจาริตซึ่งมีข้อจำกัดในการ
 ควบคุม “กำลังคน” และ “ส่วย” ล้วนตระหนักถึงความสำคัญในพื้นที่การค้าเหล่านี้ ดังจะพบว่าอำนาจรัฐที่
 เข้มแข็งกว่าพยายามเข้ายึดครองศูนย์กลางการค้าที่สามารถเชื่อมเครือข่ายได้อย่างกว้างขวาง หรือการพยายาม
 สร้างบรรยากาศทางการค้าในกลุ่มเมืองที่มีความสำคัญ

ทั้งแหล่งที่มา ประเภท ผู้ซื้อ และผู้ขายสินค้าที่ปรากฏตัวในพื้นที่ทางการค้า ล้วนสัมพันธ์กับ
 กระบวนการสร้างความหมาย และการรับรู้ลักษณะทางชาติพันธุ์ในเชิงเปรียบเทียบ และถูกนำเสนอผ่านเรื่องเล่า
 นิทาน ตำนานท้องถิ่นมาอย่างยาวนาน จากการศึกษาพบว่า ความสำคัญของการค้าที่เด่นชัดที่สุดคือ เป็นการค้าที่
 สัมพันธ์กับชีวิตทุกด้านทั้งมิติทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง

อย่างไรก็ตามภายใต้มิติความสัมพันธ์ที่ดูเรียบง่าย กลับพบว่าผู้คนในดินแดนแถบนี้ได้เผชิญหน้ากับการ
 เปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญหลายระลอก ทั้งสงครามการแย่งชิงกำลังคนและทรัพยากร ซึ่งนำไปสู่การย้ายถิ่นฐาน
 และการสร้างตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับบ้านเกิดเมืองนอน ตลอดจนนำไปสู่การสร้างเครือข่ายการค้าภายใต้ระบบ
 ความสัมพันธ์เชิงเครือญาติระหว่างบ้านเมืองที่เคยเป็นมาตุภูมิกับถิ่นฐานที่เข้าไปตั้งรกรากใหม่ อีกทั้งในช่วง
 ปลายพุทธศตวรรษที่ 24 การขยายตัวของอาณาจักรในเขตภาคพื้นทวีป ทำให้เกิดการขยายตัวของเศรษฐกิจ
 การค้า การเข้ามาของสินค้าโรงงานภายใต้นโยบายการระบายสินค้าสู่ตลาดท้องถิ่นของอาณาจักร การใช้เงินตรา
 เป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนเริ่มขยายตัวพร้อมกันกับการบุกเบิกพื้นที่การสัมปทานป่าไม้ เหมืองแร่ และพื้นที่
 เกษตรกรรมออกไปอย่างกว้างขวาง ผลประโยชน์เรื่องการจัดการทรัพยากร นำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างชนชั้น
 นำของล้านนา และระหว่างล้านนากับสยาม จนกระทั่งสยามปรับเปลี่ยนโครงสร้างความสัมพันธ์ของรัฐประเทศ
 ราช ด้วยการผนวกล้านนาเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสยามภายใต้การปกครองในระบบเทศาภิบาล พ.ศ. 2442

ภาควิชา ประวัติศาสตร์
 สาขาวิชา ประวัติศาสตร์
 ปีการศึกษา 2550

ลายมือชื่อนิติศ.....
 ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา.....

4780198522 : MAJOR HISTORY

KEY WORD: TRADE / ETHNIC NETWORKS / LANNA / THESAPHIBAN

WARAPORN RUANGSRI : TRADE AND ETHNIC NETWORKS IN LANNA BEFORE THE THESAPHIBAN. THESIS ADVISOR : ASSOC.PROF. CHALONG SOONTRAVANICH, 200 pp.

This research is intended to explain the nature of social relations within the context of the pre-modern state. It is also an explanation of the hinterland-state formation during pre-modern times. Such a formation of the state was related to the expansion of human settlements, from villages to towns, which was itself encouraged by trade activities. Although the various trade networks might seem very chaotic/random, they constituted the most crucial factor responsible for the concentration of both human and natural resources. The significance of trade networks was well observed by all traditional states, which had limited control over manpower and taxes in kind. The stronger ones, therefore, always tried to take control of important trade centers.

Sources of commodities, as well as types of commodities, buyers, and sellers which appeared in these trade areas were all contributors in enforcing ethnic identities and the perception of such identities. Characteristics of various ethnic groups were repeatedly presented through local tales and myths. This study also finds that trade activities were part of every aspect of life. They could not be separated from social, cultural, economic and political activities.

Nevertheless, the seemingly simple relations did not imply that the people in these areas were free from violent change and social turbulence. Wars over human and natural resources did occur several times, leading to resettlements, and reshuffling of trade networks between former homelands and new ones. Towards the end of the 19th century, colonial expansion also led to further expansion of economic activities, i.e. the importation of factory goods, the increasing importance of money and market economy, the search for timber and mine concessions, and the expansion of agricultural production. Such rapid changes became the source of conflicts over resource management. In other words, they gave rise to the situation in which the Lanna elites were locked in conflicts of interests among themselves. Finally the situation escalated into a conflict between Lanna and Siam, which ended in the annexation of the former by the latter. It also marked the end of Lanna as a tributary state, and the emergence of a modern state in Thailand.

Department History

Field of study History

Academic year 2007

Student's signature.....

Advisor's signature.....

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้ใช้เป็นเพียงผลผลิตของการศึกษาระดับมหาบัณฑิต แต่เป็นส่วนหนึ่งของการประมวลความคิด ความเข้าใจ ตลอดช่วงหลายปีที่มีโอกาสได้พบปะพูดคุยกับผู้คนบนถิ่นฐานของความหลากหลายทางสังคม วัฒนธรรม และอาจมิใช่ความบังเอิญที่ผู้ศึกษาเติบโตมาพร้อมกับหลักสูตรการศึกษาที่เริ่มให้ความสำคัญกับ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” และพื้นที่ “วัฒนธรรมพื้นบ้าน” ในช่วงทศวรรษที่ 2530 เมื่อเปรียบเทียบกับเพื่อนวัยเดียวกันในชุมชนแถบภาคกลางที่ได้แสดงบทวิพากษ์วิพากษ์ไทยหลายต่อหลายครั้งในวัยเด็กจนขึ้นใจ และแม้ว่างานแสดงทางวัฒนธรรมเริ่มถูกทำให้กลายเป็นสินค้า งานประเพณีแต่ละภูมิภาคแข่งขันกันอวดนักท่องเที่ยว ทว่าภาพปรากฏของความแตกต่างเหล่านี้กลับแสดงให้เห็นถึงความหลากหลายทางวัฒนธรรมของผู้คนในแต่ละแห่ง ที่เราไม่สามารถกลบเกลื่อนได้ด้วยมายาคติเรื่อง “ความเป็นไทย” อย่างเลื่อนลอย

ขอบคุณมิตรผู้จุดประกายความกระหายใคร่รู้ของผู้ศึกษาจนนำมาสู่วิทยานิพนธ์เล่มนี้ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวบ้านที่เคยให้ที่พักพิง ให้อาหาร มิตรไมตรีและแบ่งปันความสุข ทุกข์ ทำให้เห็นได้ว่าภายใต้ฉากละครการตาของสีสันแห่งวัฒนธรรม มีเรื่องราวของความเหลื่อมล้ำ ปัญหาของคนไร้สัญชาติ ไร้ที่ดินทำกิน คนพลัดถิ่น ช่องว่างของการจัดชั้นทางชาติพันธุ์ที่ห่างจันเรื่อยๆ ท่ามกลางกระแสการพัฒนาอย่างขาดสติและขาดความรู้

ขอบคุณคณาจารย์ทุกท่านที่เคยให้คำปรึกษา ชี้นำแนวทางและแหล่งความรู้ที่ทำให้ความคิดที่กระจัดกระจายได้ก่อรูปขึ้นอย่างหลวมๆ จนสำเร็จ โดยเฉพาะอย่างยิ่งอาจารย์ฉลอง สุนทราวณิชย์ ครูผู้ให้กำลังใจและความเชื่อใจในการทำงานอย่างเต็มที่เสมอมา ขอบคุณแหล่งอุดหนุนให้ทุนการศึกษาทั้งทบวงมหาวิทยาลัย ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย รวมถึงแหล่งความรู้ที่มาจากการอุดหนุนของประชาชนผู้เสียภาษีทั้งหลาย ตลอดจนเจ้าหน้าที่บรรณารักษ์แหล่งค้นคว้าต่างๆ ที่ช่วยเหลือด้วยน้ำใจไมตรี

ขอบพระคุณบุพการีและครอบครัวที่ให้ความรักและกำลังใจตลอดมา กล่าวได้ว่าครอบครัวเป็นเสมือนปราการที่ยิ่งใหญ่ ใ้ที่พักพิงยามเหนื่อยล้า และเป็นกำลังหนุนนำที่แข็งแกร่งที่สุดในการเผชิญหน้ากับอุปสรรคนานัปการด้วยความเชื่อมั่น

สุดท้ายขอบคุณ คุณศรยุทธ เอี่ยมเอื้อยุทธ ผู้อยู่เคียงข้างทั้งในยามทุกข์ สุข ร่วมขับเคี่ยวคำถาม ข้อสงสัย และแสวงหาการเติบโตทางความรู้ตลอดหลายปีที่ผ่านมา เหนือสิ่งอื่นใดคือการสร้างหัวใจเยี่ยงนักเดินทางให้ได้เรียนรู้จักรกัในธรรมชาติ และมีตรภาพจากผู้คน สิ่งเหล่านี้เป็นเสมือนพลังขับเคลื่อนให้หมั่นฟันอุปสรรคสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดีทุกครั้ง.

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญเนื้อหา.....	ช
สารบัญภาพ.....	ฌ
บทที่ 1 บทนำ.....	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	9
สมมติฐานของการวิจัย.....	9
แนวคิดและทฤษฎี.....	9
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	10
คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย.....	16
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	18
สถานภาพการศึกษา.....	18
บทที่ 2 ลักษณะสภาพแวดล้อมที่สัมพันธ์กับมิติทางการค้า.....	35
สภาพแวดล้อมโดยทั่วไป.....	35
ก. ภูมิศาสตร์ทางวัฒนธรรม การค้า และการแลกเปลี่ยน.....	35
การค้า องค์ประกอบของการตั้งเมือง และการกลายเป็นเมือง.....	39
นัยทางการเมือง กระบวนการก่อรูปของรัฐจารีต และการควบคุมกำลังคน/ทรัพยากร.....	48
การค้าทางบก : การไหลเวียนของ ส่วย สินค้า และผู้คน.....	51
ก. วัวต่าง ม้าต่าง ล่อต่าง : การเดินทางต่างวิถี ต่างกลุ่มคน.....	53
ข. ระบบการเข้าภาค : ภาคนัด หรือตลาดเวียน ในชีวิตประจำวัน.....	58
การค้าทางเรือ : ขึ้น-ล่องลำน้ำสายสำคัญ.....	61
บทที่ 3 ตลาดการค้า และเส้นทางการค้าสำคัญของล้านนา.....	66
เส้นทางการค้าสมัยโบราณ และการค้าในระบบเครือญาติ.....	67
การขยายเครือข่ายการค้ากับเมืองท่าตอนใต้.....	73
การเปลี่ยนแปลงเส้นทางการค้า และปัจจัยที่เกี่ยวข้อง.....	76

ตลาดและเส้นทางการค้าสำคัญก่อนการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบเทศบาล.....	82
เส้นทางการค้า และการช่วงชิงพื้นที่ทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรม.....	91
บทที่ 4 ความสัมพันธ์ทางการค้า และการไหลเวียนของสินค้า.....	96
โยนก(เชียงแสน)กับเครือข่ายการค้าตอนบน.....	96
หริภุญไชยกับเครือข่ายการค้าเมืองท่า.....	101
การเปลี่ยนแปลงตำแหน่งแห่งที่ของศูนย์กลางการค้า	
ที่สัมพันธ์กับตำแหน่งแห่งที่ทางการเมือง.....	103
สินค้าที่สำคัญของล้านนาในมิติทางสังคม วัฒนธรรม.....	107
ระบบการแลกเปลี่ยน.....	125
บทที่ 5 กลุ่มคนในตลาด และชีวิตที่สัมพันธ์กับการแลกเปลี่ยน.....	131
ตลาดในชีวิตทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง.....	131
ก. ตลาดการค้า : พื้นที่แห่งการปฏิสัมพันธ์ และการเรียนรู้ตำแหน่งแห่งที่	
ในสังคมวัฒนธรรมจารีต.....	131
ข. พ่อค้า : คนส่งสาร, คนนำทาง	137
การรับรู้ และการอธิบายตัวตนของกลุ่มคนในล้านนา (มุมมองจากวรรณกรรม	
และบันทึก เรื่องเล่า).....	140
บทที่ 6 ล้านนาก่อนการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบเทศบาล.....	153
การผลิตเพื่อการค้าและการเข้ามาของระบบเงินตรา	154
ล้านนาช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 กับกลุ่มชนชั้นนำใหม่.....	156
การเมืองของสยามในล้านนา.....	160
เหตุการณ์กบฏเงี้ยว กับการอธิบายความขัดแย้งทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม.....	164
ความขัดแย้งของโลกทางความคิด โครงสร้างความสัมพันธ์แบบเก่าและใหม่.....	168
บทที่ 7 บทสรุป.....	179
รายการอ้างอิง.....	184
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	200

สารบัญภาพ

ภาพที่	หน้า
1. การใช้ผ้าต่างบนเส้นทางการค้าในพม่า.....	55
2. แผนภาพแสดงตำแหน่งแห่งที่เมืองสำคัญของล้านนา.....	74
3. แผนภาพแสดงเส้นทางการคาราวานการค้า ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 25.....	77
4. การเดินทางของปีแอร์ เลอเฟวร์-ปงตาลี (Pierre Lefevre-Pontatis) (ค.ศ. 1894-1896)....	80
5. ครั่งติดไม้, สีครั่งติดผลิตภัณฑ์.....	110
6. คาราวานฮ่อ กับการค้าฝ้ายที่เมืองซื่อเหมา ปี พ.ศ. 2438.....	112
7. ชะมดเชียง, กวางชะมด, ชะมดเซ็ด.....	119
8. เงินตราสมัยล้านนา.....	127
9. เงินตราสมัยล้านนา (ต่อ)	129

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ล้านนาเป็นอาณาจักรที่ประกอบไปด้วยกลุ่มคนต่างชาติพันธุ์ และดำรงความสัมพันธ์ด้านต่างๆ มายาวนานในแต่ละช่วงบริบททางประวัติศาสตร์ ทว่างานศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ล้านนาเท่าที่ปรากฏยังคงมุ่งอธิบายล้านนาในภาพกว้าง ทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม ขณะที่การศึกษาประเด็นเฉพาะเพื่อนำไปสู่ความเข้าใจเรื่องราวของกลุ่มคนและความเคลื่อนไหวทางสังคม วัฒนธรรมยังมีไม่มากนัก งานศึกษาว่าด้วยเรื่อง “การค้ากับเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนาก่อนการสถาปนาระบบเทศาภิบาล” นี้ เกิดจากความสนใจใคร่รู้ว่า นอกจากการศึกษาพัฒนาการทางสังคมการเมืองที่มีผู้ศึกษาไว้แล้วจำนวนหนึ่ง เรื่องราวว่าด้วยความสัมพันธ์ของผู้คนในดินแดนล้านนาเป็นอย่างไร บนพื้นฐานความเชื่อว่าคนเหล่านี้ คือตัวแปรหลักของการขับเคลื่อนประวัติศาสตร์ และความเป็นมาของบ้านเมืองในแต่ละยุคสมัย

ภายใต้เงื่อนไขความสัมพันธ์ที่อาจพิจารณาได้หลายด้าน งานศึกษาเรื่องนี้เลือกหยิบยกประเด็นเรื่องของการค้าขึ้นมาพิจารณา เพื่อสำรวจชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในแง่มุมต่างๆ ทั้งนี้ เพราะเห็นว่ามิติด้านการค้าเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตทางสังคม วัฒนธรรมที่อยู่ร่วมกับผู้คนมาอย่างยาวนาน ทำให้เกิดคำถามขึ้นว่า การค้าเข้าไปสัมพันธ์กับชีวิตของผู้คนในด้านอื่นอย่างไร นอกจากมิติทางเศรษฐกิจในความหมายแคบ คือจัดให้การค้าเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจ เฉพาะการซื้อขายและมูลค่าที่วัดได้จากการค้าเหล่านี้ ฉะนั้นหากการค้ามีความหมายที่กว้างออกไป เราน่าจะมองเห็นภาพความเคลื่อนไหวของผู้คนผ่านมิติความสัมพันธ์ชุดนี้ได้บ้างไม่มากก็น้อย โดยเฉพาะอย่างยิ่งมิติความสัมพันธ์ของผู้คนก่อนการสถาปนาอาณาจักรเหนือดินแดน ซึ่งในงานชิ้นนี้ได้กำหนดขอบเขตการศึกษาไว้ถึงก่อนหน้าที่สยามเข้ามาจัดการปกครองระบบเทศาภิบาลในล้านนาในปี พ.ศ. 2442 ทั้งนี้เพราะหลังจากนั้นล้านนาได้สิ้นสุดสถานภาพของรัฐจารีตทั้งในเชิงสัญลักษณ์และเชิงการเมืองอย่างแท้จริง และรูปแบบความสัมพันธ์ทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมก็ได้เปลี่ยนโฉมหน้าไปจากก่อนหน้านี้อย่างมาก

ความน่าสนใจของการศึกษาสภาพความเป็นอยู่ของผู้คนก่อนหน้านั้น อาจไม่ใช่เป็นการต่อเติมฐานความรู้ ข้อมูลใหม่ทางประวัติศาสตร์เท่ากับการพยายามนำเสนอมุมมองที่ต่างไปจากเดิม โดยเฉพาะมิติด้านการค้าที่ขยายพรมแดนออกไปสัมพันธ์กับชีวิตของผู้คนในด้านอื่นๆ ตลอดจนการอธิบายการก่อรูปและการดำรงอยู่ของรัฐจารีต และเงื่อนไขของการเป็นรัฐในเขตหุบเขาที่การควบคุมกำลังคนและทรัพยากรทำได้ลำบาก การค้าในวิถีชีวิตของผู้คนจึงน่าจะเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ จนกลายเป็นบ้าน เมือง และรัฐ ภายใต้ความสัมพันธ์ที่เสมือนไร้

การควบคุมจากศูนย์กลางอำนาจใดอำนาจหนึ่งนี้ กลับสร้างเงื่อนไขให้เมืองบางเมืองมีความสำคัญขึ้นมาจากการกลายเป็นศูนย์กลางการค้า พลังของการแลกเปลี่ยนดึงดูด “ผู้คน” และ “สินค้า” ให้เข้ามาไหลเวียนและสร้างชีวิตชีวาให้กับเมือง กระทั่งกลายเป็นแหล่งรวมของวัฒนธรรม ความเชื่อ และอำนาจในที่สุด

ในงานศึกษานี้กำหนดให้ “ชาติพันธุ์” หมายถึง “กลุ่มคนต่างชนชาติต่างภาษา” ที่ดำรงอยู่ในอาณาบริเวณที่เรียกว่าล้านนา ดังนั้นความหมายของชาติพันธุ์ในที่นี้จึงแตกต่างไปอย่างสิ้นเชิงกับการจำแนกชาติพันธุ์ในทางมานุษยวิทยาสมัยหลัง ทั้งนี้เพราะกลุ่มคนที่ถูกกล่าวถึงแยกไม่ออกระหว่างการอ้างถึงตาม “คำเรียก” ซึ่งมีนัยของการจัดชั้นทางสังคม ระหว่างผู้เรียกกับผู้ถูกเรียก และยังเป็นเรื่องของ การจำแนกกลุ่มคนตามความเชื่อ แบบแผนทางวัฒนธรรมบางอย่างที่มีร่วมกัน อาทิ คำว่า *ซำ* หรือ *ซำ* เป็นคำเรียกรวมที่กลุ่มไท ลาว เรียกชนกลุ่มหนึ่งที่ไม่รวมกับกลุ่มตน และมีนัยของการมองว่าคนกลุ่มนี้มีวัฒนธรรมด้อยกว่า เป็นต้น ฉะนั้นการใช้หลักฐานประเภทตำนานพื้นเมืองและอื่นๆ ย่อมหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่ผู้เขียนมักบรรจุความคิดความเชื่อในการจำแนกแยกแยะความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนไว้ด้วยพร้อมกัน ทั้งเรื่องการจัดชั้น การเปรียบเทียบ การสร้างกลุ่มฝ่ายธรรมะ อธรรม โคร่งเรื่องในตำนาน จึงเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการสร้างตัวตนทางประวัติศาสตร์ ที่บรรจุเรื่องราวของกลุ่มคนทั้งที่ถูกจัดว่า “อยู่” และ “ไม่อยู่” ในกลุ่มตน ผ่านมิตិความสัมพันธ์ของผู้คนในโอกาสต่างๆ ในงานศึกษาเรื่องนี้ต้องการเสนอว่ามิติความสัมพันธ์ทางการค้าเป็นตัวแปรสำคัญในการทำความเข้าใจกระบวนการสร้างการรับรู้ การให้ความหมาย การผูกโยงเรื่องราวของกลุ่มคน ผ่านความสัมพันธ์ทางการค้า และถูกถ่ายทอดออกมาในรูปแบบของเรื่องเล่า ตำนาน ฉะนั้นกลุ่มคนที่มีตำนาน มีเรื่องเล่าของตนเอง ย่อมได้เปรียบในการเป็นผู้ให้ความหมาย ซึ่งเป็นเรื่องที่คุณอ่านตำนานต้องคลี่คลายรหัสความหมายออกมา

กระบวนการรับรู้เรื่องราวของกลุ่มคนผ่านตำนานมิได้มีเฉพาะเรื่องสงครามการสู้รบ การเผยแผ่ศาสนา ตามที่โครงเรื่องหลักมุ่งนำเสนอ ในความเป็นจริงไม่ว่าจะเป็นเรื่องสงคราม การสร้างวีรกรรมของกษัตริย์ และการให้ความสำคัญกับเมืองที่เคยยิ่งใหญ่ในอดีต อาจมีมิติด้านอื่นที่น่าสนใจอีกมาก แต่จะโดยตั้งใจหรือไม่ก็ตาม การศึกษาในแง่มุมดังกล่าวมักหลีกเลี่ยงไม่พ้นการผลิตซ้ำความสำคัญของกลุ่มชนชั้นนำเป็นสำคัญ ขณะที่ตำนานฝ่ายวัด ก็ไม่เคยแยกจากบทบาทของชนชั้นนำในฐานะของผู้อุปถัมภ์ค้ำจุนศาสนา ทั้งการสร้างวัดวาอาราม การสนับสนุนพระสงฆ์ไปศึกษาต่างแดน และการเผยแผ่ศาสนาที่มักผนวกรวมความหมายของการแผ่บารมีกษัตริย์ผู้ให้การสนับสนุนด้วยในคราวเดียวกัน ฉะนั้นสองเรื่องนี้จึงมีความคล้ายกันคือ ขาดมิติที่สัมพันธ์กับชีวิตของผู้คน เสมือนเป็นสิ่งที่ลอยอยู่ต่างหาก อย่างไรก็ตาม แม้ว่าเราอาจศึกษาสองประเด็นข้างต้นในมุมมองที่ต่างออกไปได้ แต่น่าจะมีเรื่องอื่นโดยเฉพาะมิติด้านการค้าที่น่าจะสัมพันธ์กับชีวิตของผู้คนมากกว่าเรื่องสงคราม และศาสนา ทั้งนี้เพราะ การค้าเป็นเรื่องที่สัมพันธ์กับชีวิตของผู้คนแทบทุกระดับชั้น และน่าจะเป็นช่องทางในการเชื่อมโยงเข้ากับมิติความสัมพันธ์ด้านอื่นได้อีกหลากหลาย

พื้นที่ทางการค้าเป็นพื้นที่ที่ไม่จำกัดเพศ วัย และฐานะทางสังคม เป็นช่องทางหนึ่งของกระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มคนผ่านการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารระหว่างกัน โดยเฉพาะในระบบสังคมที่วัฒนธรรมการเขียน การบันทึกยังไม่แพร่หลาย ส่งผลให้เรื่องเล่า มุขปาฐะที่ถ่ายทอดกันปากต่อปากมีความสำคัญอย่างมาก แม้ภายหลังที่มีการเรียบเรียงเรื่องเล่าขึ้นเป็นลายลักษณ์อักษร เรื่องราวเหล่านี้ยังคงลักษณะที่ไม่ตายตัว มีความยืดหยุ่นและมีได้มุ่งเสนอข้อเท็จจริงอย่างตรงไปตรงมา แต่แฝงไว้ด้วยระบบคิด ความเชื่อ ระบบศีลธรรม บรรทัดฐานทางสังคม ดังจะพบว่าการศึกษาระวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระยะหลังไม่อาจปฏิเสธความสำคัญของหลักฐานประเภทนี้ได้ ทั้งตำนาน พื้น วรรณกรรมพื้นบ้าน รวมถึงเอกสารที่มีการปริวรรตและเรียบเรียงขึ้นภายหลัง ล้วนมีความสำคัญต่อการทำความเข้าใจโลกทางความคิดของคนในยุคหนึ่งสมัยหนึ่งที่ได้จำกัดอยู่เฉพาะความเชื่อทางศาสนา แต่ข้ามไปไกลกว่านั้น โดยอาศัยพื้นที่อื่นในเชิงพิธีกรรม อาทิ พื้นที่ของการค้าและการแลกเปลี่ยน

ความสัมพันธ์ทางการค้าแต่ละช่วงสมัย และในแต่ละพื้นที่มีลักษณะเฉพาะในตัวเอง การค้าในระบบรัฐจารีตมีความโดดเด่นตรงที่ไม่สามารถแยกจากมิติทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง การค้าของรัฐดินแดนตอนในอย่างล้านนามีความแตกต่างจากการค้าของรัฐเมืองท่า อย่างศรีวิชัย ลังกาสูกะ ฯลฯ ที่พบว่าอาณาจักรที่เคยรุ่งเรืองในอดีตล้วนสัมพันธ์กับการค้าทางทะเลโดยตรง และมีความเคลื่อนไหวทางการค้าอย่างเห็นได้ชัด(แอนโทนี ริด, 2548: 223-227, Clifford Geertz, 1963: 42-43) ขณะที่รัฐดินแดนตอนในที่มีข้อจำกัดทางภูมิศาสตร์ เช่น เป็นรัฐในหุบเขา การสร้างศูนย์กลางอำนาจเป็นไปได้ยากยิ่ง ดังนั้นปัจจัยทั้งทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมจึงมีลักษณะที่เกี่ยวพันกันอย่างลึกซึ้ง การใช้กำลังเพียงอย่างเดียวไม่อาจอธิบายระบบความสัมพันธ์ของอาณาจักรที่ดำรงอยู่มาอย่างยาวนาน ขณะเดียวกันการอาศัยพลังความเชื่อด้านศาสนาแล้วๆ ก็ไม่เพียงพอต่อการรักษาอำนาจและยึดโยงความสัมพันธ์ของผู้คน องค์ประกอบสำคัญของการดำรงอยู่ในระบบรัฐจารีต คือการมีพื้นที่ที่เอื้อให้เกิดการเคลื่อนย้าย พบปะ ปฏิสัมพันธ์กันอย่างอิสระตามสมควร ดังจะพบว่าเมืองที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ เป็นเมืองที่มีความเคลื่อนไหวของผู้คนในการไปมาหาสู่ และติดต่อทางการค้าอยู่ด้วย เมืองเหล่านี้ให้ความสำคัญกับการตั้ง “ตลาด” หรือ “ศูนย์กลางการแลกเปลี่ยน” ที่กระจายออกไปอย่างทั่วถึง ตลาดเล็กๆ ในระดับของบ้านจะเชื่อมเข้ากับตลาดของเมืองโดยอาศัยพ่อค้าเป็นสำคัญ ตลาดและพื้นที่การค้าไม่ได้ทำหน้าที่รวบรวมและกระจายสินค้าเท่านั้น แต่ยังมีบทบาทในการเชื่อมหน่วยทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมไปด้วยพร้อมกัน การดำรงอยู่ของตลาดการค้าและการแลกเปลี่ยนจึงเป็นองค์ประกอบสำคัญของการก่อรูปของรัฐโบราณ หรือการสถาปนาศูนย์กลางอำนาจทางการเมือง

ตลาดจึงมิได้เป็นเพียงพื้นที่ในการแลกเปลี่ยนสินค้า และซื้อขายในความหมายตามตัว แต่ยังเป็นพื้นที่ของการสื่อสาร การสร้างความหมาย การควบคุมและการสร้างตำแหน่งแห่งที่ทางสังคม การที่ผู้คนหลากหลายกลุ่มได้เข้ามาปฏิบัติสัมพันธ์กัน ได้ทำให้เกิดกระบวนการสร้าง

ความหมายระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ขึ้น(William G. Skinner, 1964, Chiranan Prasertkul, 1989, John Sydenham Furnivall, 1957, Edward Van Roy, 1971, Lillian Johnson Curtis, 1998) เน้นอนว่ากระบวนการเหล่านี้อาศัยเวลาในการสั่งสม ถ้ายทอด ที่เผยให้เห็นว่าเกิดการรับรู้และนำเสนอผ่านเรื่องเล่า งานวรรณกรรม เพลงกล่อมเด็ก หรือเรื่องเล่าตกขบขันในชีวิตประจำวัน จนกระทั่งเป็นส่วนหนึ่งของการกำหนดกฎเกณฑ์ข้อห้ามและบทลงโทษ ตลาดจึงเป็นพื้นที่ของอำนาจที่ซ้อนทับกันหลายชั้น อำนาจในเชิงรูปธรรม มีทั้งในระดับของข้อตกลงร่วมกันของคน que เข้าตลาด ไปจนถึงข้อบังคับของเจ้าของตลาด และกลุ่มผู้ประกอบการที่ฝ่าฝืนมิได้ โดยเฉพาะตลาดใหญ่ที่เข้าเมืองมักส่งขุนนางหรือตัวแทนเข้ามาดูแลเก็บเกี่ยวผลประโยชน์รวมถึงดูแลความเรียบร้อยโดยตรง ส่วนอำนาจในเชิงนามธรรมมักเข้าไปสัมพันธ์กับมิตินิยม เชื่อ ธรรมเนียมปฏิบัติ การเข้าสังคม การควบคุมเชิงศีลธรรม ดังจะพบว่า ระบบการเข้าภาค (ภาค : คำเรียกตลาด) ของล้านนามีลักษณะของการสร้างข้อตกลงร่วมที่กลายเป็นจารีตปฏิบัติสืบทอดกันต่อมา การเข้าภาคของล้านนาล้วนสัมพันธ์กับทางรัฐและสิบสองปันนา ถือเป็น “ภาคนัด” หมุนเวียน การเข้าภาคแต่ละวันมีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างกันและเป็นที่ยอมรับของคนในท้องถิ่นนั้นอยู่แล้ว เป็นต้นว่าภาควัดวันไหนมีของป่าจากคนบนคอยมาขาย วันไหนมีการค้าสัตว์พาหนะ โดยเฉพาะ วันไหนเป็นการจับจ่ายข้าวของเครื่องใช้ทั่วไป เป็นต้น การเข้าภาคและการรู้วันภาควัดยังสัมพันธ์กับแบบแผนจารีตอันเป็นสิ่งที่สมาชิกภายในชุมชนหนึ่งพึงรู้และปฏิบัติไม่ต่างจากการเข้าวัดในวันสำคัญทางพุทธศาสนา ภาคเป็นพื้นที่พบปะของผู้คนเพียงไม่กี่แห่งที่สามารถแสดงออกถึงการเข้าสังคมในสมัยนั้น และในพื้นที่ดังกล่าวยังถูกควบคุมด้วยระบบความเชื่ออีกชั้นหนึ่ง ไม่ว่าจะเป็นความเชื่อเรื่องอารักษ์ผู้ดูแลสถานที่ และความเชื่อเรื่องข้อห้ามหรือ “ขี้ด” ของล้านนาอีกด้วย

ตลาดในเชิงพื้นที่ (space) ยังมีความหมายที่กว้างออกไปจากการกำหนดขอบเขตพื้นที่แบบตายตัว ทั้งนี้เพราะ การค้าของรัฐดินแดนตอนในเป็นการค้าที่ดำเนินอยู่ตลอดเส้นทางการค้า ตลาดในที่นี้จึงค่อนข้างยืดหยุ่นมาก อาทิ การค้าวัวต่าง ม้าต่าง ซึ่งเป็นลักษณะการค้าทางบกในที่ราบระหว่างหุบเขาของล้านนา การค้าลักษณะนี้อาศัยความสามารถในการตั้งทรัพยากร ผลิตผลและการกระจายสินค้าให้ได้มากที่สุด โดยมีพ่อค้าเป็นกลไกขับเคลื่อนสำคัญ พ่อค้าที่ทำการค้าจึงจำเป็นต้องรู้ช่องทาง และเป็นพวกที่มีเครือข่ายความสัมพันธ์กับกลุ่มที่ทำการผลิตโดยตรง ตลาดจึงอาจเกิดขึ้นในเขตหัวไร่ปลายนา เพราะการค้าลักษณะนี้อยู่บนเงื่อนไขของการตกลงซื้อขายกันในขณะนั้น อาจเป็นช่วงฤดูเก็บเกี่ยวซึ่งพ่อค้าเป็นผู้เข้าไปเสนอซื้อแลกเปลี่ยนโดยตรง บางเงื่อนไขพวกพ่อค้าก็เดินทางเพื่อไปค้าขายกับเครือข่ายที่อยู่ต่างเมือง โดยเฉพาะ คือมีกลุ่มเป้าหมายชัดเจนมิใช่การค้าเร่ทั่วไป นอกจากการค้าในลักษณะนี้จะสัมพันธ์กับสภาพทำเลของบ้านเมืองแต่ละแห่งที่มีความอุดมสมบูรณ์ไม่เท่ากัน การผลิตที่ขึ้นกับสภาพดินฟ้าอากาศ ส่งผลให้บางครั้งผลิตไม่เพียงพอต่อการบริโภคต้องอาศัยการซื้อขายแลกเปลี่ยนเครื่องยังชีพจากต่างบ้าน ซึ่งในเรื่องนี้จะเห็นความสัมพันธ์เชิงเครือข่ายเข้ามาเกี่ยวข้อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มคนที่อพยพโยกย้ายไปตั้งรกรากหรือถูกเกณฑ์

ไปในช่วงสงคราม เมื่อเข้าสู่ภาวะปกติคนเหล่านี้ยังคงเดินทางไปมาหาสู่กัน เป็นการค้าขายสินค้าที่เน้นปัจจัยหลักในการยังชีพ โดยเฉพาะข้าว ขณะที่การค้าของกลุ่มพ่อค้าโดยอาชีพที่เห็นเด่นชัด จนกลายเป็นภาพของการค้าทางบก คือกลุ่มพ่อค้าจีนยูนนานที่กลุ่มคนไต/ไทเรียก “พ่อค้าฮ่อ” และพ่อค้าไทใหญ่ที่รู้จักกันในนาม “พ่อค้าเงี้ยว” คนกลุ่มนี้ค้าขายทางไกลและทำการค้าเป็นหลัก ขณะเดียวกันก็ยังมีกลุ่มพ่อค้าท้องถิ่นที่เดินทางค้าขายระหว่างเมืองร่วมด้วย โดยกลุ่มหลังนี้มีได้ทำการค้าเป็นหลักแต่เดินทางเฉพาะเมื่อพ้นฤดูการผลิต บางครั้งก็เป็นการค้าภายในกลุ่มเครือญาติ นอกจากนี้ยังมีการค้าระหว่างกลุ่มคนที่สูง(บ้านคอย)กับพวกที่ราบ(บ้านลุ่ม)เพื่อแลกเปลี่ยนปัจจัยยังชีพ ฉะนั้นในบริบทของการค้า จะพบว่าตลาดเป็นแหล่งพบปะของผู้คนหลากหลายกลุ่ม และเป็นเงื่อนไขที่ทำให้คนแต่ละกลุ่มได้เกิดการเรียนรู้และสร้างความหมายระหว่างกัน อาจกล่าวได้ว่าตลาดเป็นพื้นที่ของอำนาจและการต่อรอง ที่สัมพันธ์กันตั้งแต่ระดับย่อยที่สุดคือครัวเรือนไปจนถึงความสัมพันธ์ระดับรัฐหรือโครงสร้างการเมืองการปกครอง

รัฐจารีตไม่เพียงให้ความสำคัญต่อการสร้างศูนย์กลางการค้า ทว่าหากเมืองใดมีความรุ่งเรืองหรือตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าสำคัญ ก็กลายเป็นเป้าหมายของการใช้อำนาจและความพยายามเข้าไปถึงครอบงำไว้ในอำนาจด้วย ศูนย์กลางการค้าจึงมักสัมพันธ์กับกระบวนการสร้างศูนย์กลางทางการเมือง ที่เป็นเช่นนี้เพราะโดยทั่วไปตลาดเป็นที่ชุมนุมทั้ง “กลุ่มคน” และ “สินค้า” จากทั่วทุกสารทิศที่อยู่นอกเหนือการควบคุม “กำลังคน” และ “ส่วย” ของรัฐ ฉะนั้นรัฐใดที่ครอบครองตลาดสำคัญจึงมีแนวโน้มที่จะสามารถสร้างความมั่งคั่งและความมั่นคงทางการเมืองไปด้วยพร้อมกัน

อย่างไรก็ตามในพื้นที่ของการปฏิสัมพันธ์กันของผู้คน กระบวนการภายในเป็นเรื่องที่อยู่เหนือการควบคุมของอำนาจรัฐ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกระบวนการรับรู้และความสัมพันธ์ของกลุ่มคนในตลาด ที่กลายเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างความหมายให้กับชาติพันธุ์ว่าใครเป็นใคร ผ่านองค์ประกอบพื้นฐาน อาทิ ภูมิสำเนา วิธีการผลิต สินค้า การแต่งกาย ภาษา ที่เกิดจากปฏิสัมพันธ์ทางการค้า เฉพาะตัวสินค้า และการกำหนดมูลค่าการแลกเปลี่ยนก็มีนัยที่แสดงถึง “ชั้น” (class) ของสินค้า ที่สัมพันธ์กับผู้ครอบครอง ทั้งคนซื้อ คนขาย อาทิ เสื้อผ้า สิ่งทอ เครื่องเคลือบ เครื่องปั้น สินค้าจากป่า รวมถึงงานจากช่างฝีมือ เป็นต้น ลักษณะของชั้นที่สัมพันธ์กับการจำแนกแยกแยะกลุ่มคนในพื้นที่การค้ายังเห็นภาพชัดขึ้นเมื่อสินค้าจากโรงงานเข้ามาแพร่หลายในล้านนา ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 เพราะเริ่มมีการสร้างความหมายที่แตกต่างให้กับสินค้าและผู้บริโภคสินค้าเหล่านั้น

พิจารณาความเคลื่อนไหวทางการค้าของล้านนาก่อนการสถาปนาระบบเทศาภิบาลในปี พ.ศ. 2442 สามารถแบ่งได้หลายช่วง คือ ช่วงแรก สมัยที่เริ่มปรากฏเรื่องเล่าเกี่ยวกับอาณาจักรโบราณ ในตำนานเมืองหลายเรื่องพบว่า มีศูนย์กลางการค้าสำคัญเกิดขึ้นสองแห่ง คือ อาณาจักรโยนกเชียงแสน ที่เชื่อมเครือข่ายการค้าตอนบนไปถึงตอนใต้ของจีน และอาณาจักรหริภุญไชย ที่เชื่อมเครือข่ายการค้าตอนล่างถึงลุ่มน้ำเจ้าพระยา โดยปรากฏหลักฐานว่าการค้าของสองอาณาจักร

นี้สัมพันธ์กันผ่านทางเมืองฝาง ตลาดเมืองฝางจึงเป็นจุดเชื่อมพ่อค้าจากตอนบน และพ่อค้าจาก หนีญชย และเป็นตัวเร่งให้เกิดการรวมสองอาณาจักร หรือสองเครือข่ายการค้าเข้าไว้ด้วยกัน ช่วงที่สอง คือ เมื่อเกิดการก่อตัวของอาณาจักรล้านนา(ต้นพุทธศตวรรษที่ 19-พุทธศตวรรษที่ 21) ทำให้เชียงใหม่เป็นศูนย์กลางการค้าตอนล่าง และเชียงราย เชียงแสนเป็นศูนย์กลางการค้าตอนบน จุดเปลี่ยนสำคัญของการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้คือ การปรับความสัมพันธ์ทางการค้า จากเดิมที่สอง อาณาจักรมิได้เชื่อมกันโดยตรง มาสู่กระบวนการสร้างศูนย์กลางการค้าที่รุ่งเรืองที่สุดช่วงหนึ่ง ช่วงที่สาม เมื่อล้านนาอยู่ภายใต้การปกครองของพม่า(พุทธศตวรรษที่ 22-ต้นพุทธศตวรรษที่ 24) การค้าในช่วงเวลาดังกล่าวได้รับผลกระทบหลายอย่างจากภาวะสงคราม ทั้งการเกณฑ์กำลังคน และ บังคับเอาส่วยเกินขอบเขต สถานการณ์ดังกล่าวดำเนินมาถึงจุดแตกหักทำให้เกิดการรวมตัวของกลุ่ม การเมืองย่อยๆ และปรากฏการณ์พื้มน่าน (การต่อต้านให้หลุดพ้นจากอำนาจของพม่า) ภายใต้การ สนับสนุนของกลุ่มชนชั้นนำสยาม ช่วงที่สี่ เป็นช่วงที่ล้านนาอิงแอบอยู่ใต้อำนาจรัฐสยามเรื่อยมา และเริ่มทวีความเข้มข้นชัดเจนขึ้นเมื่อมีปัจจัยหนุนคือการเข้ามาของลัทธิล่าอาณานิคม(ต้นพุทธ ศตวรรษที่ 24-ต้นพุทธศตวรรษที่ 25) สยามเห็นความจำเป็นต้องเข้าจัดการล้านนาอย่างเด็ดขาด เพราะถูกประกบทั้งจากอังกฤษที่ยึดครองพม่า และฝรั่งเศสที่เข้ายึดครองลาว เวียดนาม และกัมพูชา อยู่ในเวลานั้น นอกจากเงื่อนไขทางการเมือง จะพบว่าเวลานั้น ล้านนาอยู่ในฐานะของตลาดการค้า สำคัญ ที่มีเครือข่ายการค้าเชื่อมกับเมืองทางตอนในหลายแห่ง ทั้งทางตอนใต้ของจีน พม่า รัฐฉาน ลาวตอนเหนือ และเป็นศูนย์กลางของสินค้าป่าที่มีมูลค่า และเป็นที่ต้องการของตลาดภายนอกอยู่ไม่ น้อย โดยเฉพาะครั้ง อีกทั้งในช่วงเวลาดังกล่าวยังมีการจัดสรรผลประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้ที่มี มูลค่ามหาศาล การค้าของล้านนาในช่วงเวลานี้จึงมีนัยทางการเมืองของการแย่งชิงอำนาจระหว่าง กลุ่มเจ้านายในล้านนาที่ต้องการสร้างความสัมพันธ์เชิงอำนาจกับชาวตะวันตกโดยตรง โดยมีกลุ่ม เครือข่ายการค้าเดิมเป็นกำลัง (ในงานชิ้นนี้มองผ่านปรากฏการณ์กบฏเงี้ยวช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25) กับกลุ่มที่วันเกรงอำนาจของรัฐสยามและให้ความร่วมมือกับการปฏิรูปการเมืองการปกครอง ในเวลาต่อมา

ในช่วงแรกที่ชาวตะวันตกเข้ามาติดต่อกับการค้ากับพวกเจ้านายฝ่ายเหนือ นั้น อำนาจของ กลุ่มเจ้าล้านนายังมีอยู่ค่อนข้างมาก การเข้ามาของชาวตะวันตกมิได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง รูปแบบทางการค้าโดยตรง แต่อาศัยกลไกและระบบการค้าที่มีอยู่เดิม การค้าในลักษณะนี้ทำให้ ชาวตะวันตกให้ความสำคัญกับกลุ่มพ่อค้าและเจ้านายที่มีสายสัมพันธ์กับพ่อค้าค่อนข้างมาก เพราะ คนกลุ่มนี้ควบคุมเส้นทางการค้าและครอบครองผลประโยชน์ทางการค้าตามเมืองใหญ่ การค้าของ พวกเจ้านายยังได้ประโยชน์จากระบบส่วยและการเกณฑ์อีกด้วย อย่างไรก็ตามเมื่อชาวตะวันตกเข้า มาสัมพันธ์กับกลุ่มเจ้านายมากขึ้นก็เริ่มประสบปัญหาที่ไม่สามารถจัดการได้ ทั้งปัญหาเรื่องความไม่ ปลอดภัยหรือการไม่สามารถให้การคุ้มครองผลประโยชน์ของผู้ค้าและผู้ประกอบการตลอดเส้นทาง การค้า นอกจากนี้ยังมีปัญหาเรื่องความไม่แน่นอน ความไม่โปร่งใส และการไม่สามารถตรวจสอบ

วิธีการทำงานของพวกเจ้านายได้ ซึ่งเป็นเรื่องที่อังกฤษยกมาเป็นข้ออ้างว่าเป็นอุปสรรคสำคัญทางการค้าและการประกอบกิจการอื่นๆ อาทิ การให้สัมปทานการทำไม้ชำซ้อนเป็นตัวอย่างที่เห็นชัดของความขัดแย้งระหว่างบริษัทของอังกฤษกับกลุ่มเจ้านายที่ไม่สามารถใกล้เคียงตกลงได้ ในช่วงเวลาดังกล่าวเริ่มเกิดการเคลื่อนย้ายของผู้คนเพื่อเข้ามาเป็นแรงงานรับจ้างในกิจการต่างๆ เฉพาะการทำไม้จะพบว่ามิเพียงคนส่วนน้อยที่ได้รับความไว้วางใจและได้รับส่วนแบ่งผลประโยชน์ที่ค่อนข้างเต็มเม็ดเต็มหน่วยซึ่งโดยมากเป็นคนพม่า ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อนี้ กลุ่มเจ้านายยังคงพยายามรักษาความสัมพันธ์เชิงอำนาจและผลประโยชน์กับกลุ่มพ่อค้าท้องถิ่นไว้ให้นานที่สุด

การค้าภายหลังการเข้ามาของอาณานิคมช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 มีการเปลี่ยนแปลงความหมายและรูปแบบของการค้า จากเดิมที่การค้าสัมพันธ์กับมิติด้านอื่นเริ่มถูกทอนลงให้เหลือเฉพาะมิติทางเศรษฐกิจ ที่กลไกตลาดและราคาสินค้าเริ่มเข้ามาเป็นตัวแปรสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มที่เริ่มเข้ามามีบทบาททางการค้าในบริบทนี้เป็นกลุ่มที่มีเงินทุนและเครือข่ายที่ต่างออกไปจากกลุ่มเดิม คือเป็นกลุ่มที่มีความสัมพันธ์อันดีกับสยาม การค้าในช่วงนี้นอกจากกลุ่มเจ้านายในท้องถิ่นที่เริ่มผันตัวเองเข้ามาทำการค้าโดยตรงแล้ว ยังมีกลุ่มคนจีนจากภาคกลางที่เริ่มเข้ามามีบทบาทมากขึ้นเรื่อยๆ ขณะเดียวกันการผลิตที่วิจิตรขึ้นอย่างรวดเร็วเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาดผู้บริโภคที่ขยายตัวเวลานั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งตลาดในพม่าภายหลังการเข้ายึดครองหัวเมืองมอญของอังกฤษในปี พ.ศ. 2369 และตั้งสถานีการค้าขึ้นที่เมืองมะละแหม่ง ตลาดของคนอังกฤษในพม่ากลายเป็นแหล่งรับซื้อไม้ซุงและปศุสัตว์ที่ใหญ่ที่สุดในช่วงเวลานั้น ขณะเดียวกันตลาดในล้านนาได้กลายเป็นแหล่งรวบรวมสินค้าเพื่อป้อนตลาดใหญ่อย่างมะละแหม่ง และเป็นแหล่งระบายสินค้าโรงงานเข้าสู่ชุมชนในเขตหุบเขา โดยเน้นสินค้าที่คนสามารถซื้อหาได้แม้ว่าคุณภาพต่ำ สินค้าที่ได้รับความนิยมเป็นพวกเสื้อผ้า เครื่องแต่งกายที่เชื่อกันว่าผ้าจากโรงงานราคาถูกกว่าและคงทนกว่าผ้าฝ้ายทอมือ ส่วนความต้องการปศุสัตว์ในพม่าก็ขยายตัวพร้อมกับการเพิ่มขึ้นของประชากรที่เข้ามาเป็นแรงงานในภาคเกษตร ภายหลังที่มีการขยายพื้นที่ปลูกข้าวออกไปอย่างกว้างขวางในเขตพม่าตอนล่าง ปศุสัตว์อีกส่วนหนึ่งยังใช้เพื่อการบริโภคของเหล่าทหารรับจ้างอังกฤษ และเป็นพาหนะลำเลียงสินค้าซึ่งได้ขยายตัวตามจุดสิ้นสุดของทางรถไฟเพื่อลำเลียงสินค้าต่อไปยังเขตหุบเขาที่กรมคมนาคมเข้าถึงลำบาก

แม้ว่าโดยภาพรวมการทำไม้และการค้าปศุสัตว์ที่ขยายตัวอาจมิได้กระทบต่อผู้คนในวงกว้างมากนัก เพราะกลุ่มที่เข้ามามีบทบาทหลักคือพวกเจ้านาย ทว่าภาพการค้าในช่วงเวลาดังกล่าวน่าจะสะท้อนการเปลี่ยนแปลงโลกทางความคิดบางประการที่มีต่อป่าไม้และปศุสัตว์โดยเฉพาะการค้าวัวควายเพื่อการบริโภคอย่างมหาศาล หรือเดิมทีความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าน่าจะมีมิติความเชื่อเข้ามาเกี่ยวข้องทำให้มีขอบเขตของการใช้อย่างจำกัด ทว่าการเปิดสัมปทานการทำไม้โดยกลุ่มเจ้านายทำให้เกิดคำถามขึ้นว่าปรากฏการณ์ดังกล่าวส่งผลต่อการปรับเปลี่ยนความคิด ความเชื่อของผู้คนหรือไม่ อย่างไร

กรณีข้างต้นเป็นเพียงตัวอย่างหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงช่วงรอยต่อของการเปลี่ยนแปลงโลกทางความคิด และรูปแบบความสัมพันธ์ทางการค้า เพราะภายหลังจากที่สยามเริ่มเข้ามามีอำนาจเหนือชนชั้นปกครองเดิมของล้านนาอย่างน้อยในปี พ.ศ.2427 ที่มีการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองลาวเฉียงและข้าราชการสยามเข้ามาดูแลผลประโยชน์รวมถึงจัดการปกครองในเขตหัวเมืองโดยตรง กระทั่งในปี พ.ศ.2436 ได้เปลี่ยนเป็นการปกครองมณฑลลาวเฉียง ความขัดแย้งเชิงวิถีคิดก็มีความแหลมคมมากขึ้นทุกขณะ ทั้งนี้เพราะสยามเริ่มปรับเปลี่ยนเข้าสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ที่อาศัยระบบราชการมาเป็นกลไกบริหาร และการขยายอำนาจทางการเมือง พร้อมกันนั้นก็เปลี่ยนท่าทีที่มีต่อรัฐประเทศราชทั้งหลายให้ผนวกรวมเป็นส่วนหนึ่งของสยามและอยู่ภายใต้การปกครองของรัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังจากการสถาปนาการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลในปี พ.ศ.2442 แต่กระบวนการดังกล่าวมิได้เกิดขึ้นอย่างราบรื่นเพราะปรากฏความขัดแย้งขึ้นในแทบทุกภูมิภาค ภายหลังจากที่มีการเก็บภาษี การเก็บค่าราชการ โดยข้าราชการหรือผู้ได้รับสัมปทานจากสยาม

โดยภาพรวมกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเมือง เศรษฐกิจการค้าของล้านนาเกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขที่คนในท้องที่โดยเฉพาะคนระดับล่างไม่ได้เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดสรรประโยชน์หรือกำหนดวิถีของการเปลี่ยนแปลง เมื่อรูปแบบของการค้าเปลี่ยน โฉมหน้าเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา จะพบว่ามีคนเพียงบางกลุ่มที่เข้ามาสู่ระบบนายทุนท้องถิ่นพร้อมกับการสร้างฐานอำนาจทางการเมือง เมื่อการผลิตและการจัดการที่ดินตลอดถึงทรัพยากรอื่นๆ ขยายตัวมากขึ้นคนระดับล่างจึงขาดทางเลือกและสูญเสียอำนาจในการเข้าถึงทรัพยากรไปในที่สุด

การศึกษาความสัมพันธ์ทางการค้าของล้านนาทำให้เห็นภาพว่า กลุ่มคนในล้านนาคำรงอยู่ท่ามกลางการปรับตัวและการต่อรองกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ การเมืองเสมอมา และเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการรับรู้ทางชาติพันธุ์ กระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วนับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นต้นมาทำให้การศึกษาว่าด้วยเรื่องชาติพันธุ์กลายเป็นประเด็นที่มีความซับซ้อนมากขึ้น ทั้งนี้จะพบว่าการศึกษาเชิงชาติพันธุ์ไม่สามารถแยกขาดจากมิติทางประวัติศาสตร์ ภายใต้งู้นไขและบริบทของความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น “การค้ากับเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนาก่อนการสถาปนาระบบเทศาภิบาล” พยายามชี้ให้เห็นว่ากลุ่มคนในอาณาบริเวณนี้ดำรงอยู่อย่างไร สัมพันธ์กันอย่างไร และในเงื่อนไขแต่ละช่วงบริบทมีการปรับตัวอย่างไร รวมถึงเงื่อนไขของการค้าที่เอื้อต่อการก่อรูปและดำรงอยู่ของรัฐจารีตอย่างล้านนาอันเป็นแนวทางการศึกษาที่น่าจะมีประโยชน์ต่อผู้ที่สนใจไม่มากนักน้อย

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาชีวิตทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมืองของกลุ่มคนล้านนา ผ่านความเคลื่อนไหวทางการค้าก่อนการสถาปนาระบบเทศบาล
2. เพื่อศึกษากระบวนการรับรู้ลักษณะทางชาติพันธุ์ผ่านความสัมพันธ์ทางการค้าทั้งภายในภูมิภาคและระหว่างภูมิภาค

สมมติฐานของการวิจัย

1. ล้านนาเป็นอาณาบริเวณที่ประกอบไปด้วยชาติพันธุ์หลากหลายกลุ่มที่มีความสัมพันธ์กันในหลายมิติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งความสัมพันธ์ทางการค้าที่มีมาช้านาน เครือข่ายทางการค้าทั้งภายในภูมิภาคและระหว่างภูมิภาคไม่เพียงทำให้เกิดศูนย์กลางการค้า และความเคลื่อนไหวของผู้คนแต่ยังทำให้เกิดการปฏิสัมพันธ์ทั้งทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง
2. การที่ผู้คนหลากหลายกลุ่มได้ปฏิสัมพันธ์กันในพื้นที่และกิจกรรมทางการค้าก่อให้เกิดการสร้างความหมายระหว่างกลุ่มขึ้น ภายใต้ความสัมพันธ์ดังกล่าว ทำให้เห็นพลวัตของล้านนาก่อนการสถาปนาระบบเทศบาลได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

แนวคิดและทฤษฎี

เครือข่ายการค้าที่มีตลาดกระจายอยู่ในทุกหนแห่งไม่เพียงเป็นศูนย์กลางของการรวบรวมสินค้าที่รัฐไม่สามารถควบคุมได้ แต่ยังเป็นศูนย์กลางของการปรากฏตัวของกลุ่มคนภายในเครือข่ายความสัมพันธ์ของตลาดนั้นๆ อีกด้วย ตลาดจึงมีความหมายมากกว่าขอบเขตของพื้นที่ในการแลกเปลี่ยนสินค้า แต่มีนัยของการยึดโยงความสัมพันธ์ของคนกลุ่มต่างๆ เข้าด้วยกัน หรืออาจพิจารณาเป็นการจัดการหน่วยความสัมพันธ์รูปแบบหนึ่งที่มีอำนาจและการต่อรองหลายระดับเข้ามาเกี่ยวข้อง ทั้งในเชิงรูปธรรมและนามธรรม สถานภาพของความรู้เกี่ยวกับการศึกษาความสัมพันธ์ทางการค้าของรัฐดินแดนตอนในที่ผ่านมา ไม่เพียงอาศัยเครือข่ายทางการค้าเพื่ออธิบายความสัมพันธ์ของคนกลุ่มต่างๆ ในลักษณะของสังคมไร้พรมแดน ไม่ว่าจะเป็พรมแดนอำนาจรัฐพรมแดนทางชาติพันธุ์เท่านั้น แต่ยังช่วยสร้างความเข้าใจต่อความเปลี่ยนแปลงที่ตามมาหลังจากนั้น

การเข้ามาของชาวตะวันตกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ได้นำเสนอภาพของชาติพันธุ์ออกเป็นกลุ่มตามลักษณะทางกายภาพ ไม่ว่าจะเป็นสีผิว รูปร่าง การแต่งกาย และลักษณะทางวัฒนธรรม เช่น การใช้ภาษา ชาติพันธุ์ในความหมายเหล่านี้ถูกวิพากษ์ว่าเป็นการสร้างพรมแดนแข็งให้กับลักษณะทางชาติพันธุ์ และไม่สอดคล้องกับความเป็นจริง เพราะลักษณะทางชาติพันธุ์อยู่บนเงื่อนไขที่ไม่ตายตัว แต่เป็นพื้นที่ของการแข่งขัน

ความหมาย ดังจะพบว่าภายหลังที่ประเด็นชาติพันธุ์ได้รับความสนใจและมีการศึกษามากขึ้น การศึกษาว่าด้วยเครือข่ายการค้าเป็นส่วนหนึ่งของการนำมาสู่ข้อถกเถียงว่าด้วยปฏิสัมพันธ์ของชาติพันธุ์กลุ่มต่างๆ ที่พ้นไปจากข้อจำกัดว่าด้วยพรมแดนทางชาติพันธุ์หรือการพิจารณาชาติพันธุ์แบบหยุดนิ่ง

โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปรับตัวของกลุ่มชาติพันธุ์ในบริบททางการค้าสมัยอาณานิคม ซึ่งพบว่า กลุ่มชนชั้นนำเป็นกลุ่มแรกที่ปรับเข้าหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากฐานของทรัพยากรที่มีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ อีกทั้งยังสามารถแสวงหาประโยชน์จากการครอบครองที่ดินและแรงงานในระบบไพร่ ทาส การรักษาความสัมพันธ์อันดีกับเครือข่ายการค้าเดิมภายในท้องถิ่น ที่เอื้อให้กับกิจกรรมด้านเศรษฐกิจของตน แต่เงื่อนไขความสัมพันธ์ดังกล่าวดำรงอยู่ได้ไม่นาน เพราะเมื่อสยามเริ่มจัดระบบระเบียบการปกครองใหม่ในล้านนา กลุ่มข้าราชการหรือกลุ่มเจ้านายที่เข้าสู่ระบบราชการของสยามกลายเป็นกลุ่มที่สามารถเข้าถึงประโยชน์ได้อย่างถูกต้องชอบธรรม ไม่ว่าจะพิจารณาผ่านเรื่องการเก็บภาษีอากร การเก็บเงินค่าราชการ และการค้าสินค้าควบคุมต่างๆ

ภายใต้เงื่อนไขของการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางการเมือง การศึกษาในประเด็นนี้ทำให้เห็นภาพโครงสร้างทางเศรษฐกิจของภาคเหนือที่ไม่แยกขาดจากโครงสร้างทางการเมือง สังคม วัฒนธรรม ความไม่ลงตัวของการจัดสรรอำนาจทางการเมืองทำให้กลุ่มที่เคยครอบครองประโยชน์ในระบบเดิมแสดงความไม่พอใจและต่อต้านอำนาจรัฐสยามตลอดถึงข้าราชการของรัฐในรูปแบบต่างๆ สำหรับมิติด้านการค้านั้น แม้ว่าจะเริ่มมีสินค้าจากภายนอกเข้ามาสู่ตลาดในภาคเหนือมากขึ้น มีทั้งสินค้าฟุ่มเฟือยและสินค้าจากโรงงาน ทว่าการค้าในระดับของบ้านและชุมชนย่อยที่เป็นสินค้าอุปโภคบริโภคในชีวิตประจำวันยังปรากฏรูปแบบความสัมพันธ์ที่ไม่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมากนัก การค้ายังคงมีความสำคัญและเป็นกิจกรรมที่สัมพันธ์อยู่ในชีวิตประจำวันอย่างมาก แม้ภายหลังระบบเงินตราเริ่มเข้ามามีบทบาทในตลาดมากขึ้น สินค้าที่ประชาชนระดับล่างซื้อขายยังถือว่าเป็นสินค้าที่มีมูลค่าในทางเศรษฐกิจน้อย ซึ่งหากพิจารณาการค้าในความหมายที่กว้างออกไปย่อมเห็นว่าการค้าในบริบทดังกล่าวมีมูลค่าด้านอื่นที่ไม่ถูกกล่าวถึง โดยเฉพาะอย่างยิ่งมูลค่าที่สัมพันธ์กับชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนที่หลากหลาย และนำไปสู่การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ทางสังคม วัฒนธรรม เป็นส่วนหนึ่งของการประกอบสร้างตัวตนทางชาติพันธุ์ในพื้นที่การค้าการแลกเปลี่ยน

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. เอกสารที่ใช้มีทั้งหลักฐานประเภทตำนาน กฎหมายโบราณ วรรณกรรมพื้นบ้าน หลักฐานทางด้านสถาปัตยกรรม/โบราณคดี ฯลฯ เอกสารประเภทตำนานวัด ตำนานเมืองส่วนหนึ่ง ได้มีการปริวรรตและพิมพ์เผยแพร่ให้ใช้อ้างอิงศึกษาได้ทั่วไป เอกสารกลุ่มนี้จึงถือเป็นเอกสารชั้นต้นได้เช่นกัน แม้ว่าการปริวรรตบางครั้งต้องอาศัยการตีความ และการใช้หลักฐานอื่นประกอบเพื่อให้เนื้อหาสมบูรณ์ใกล้เคียงกับต้นฉบับที่เป็นอักษรพื้นเมืองมากที่สุด อย่างไรก็ตามโดย

สาระสำคัญของเนื้อหายังถือว่าใกล้เคียงกับความเดิมอยู่ค่อนข้างมาก เนื้อหาหลักของตำนานเป็นเรื่องราวทางด้านพุทธศาสนาและบทบาทของชนชั้นนำทางด้านการเมืองการปกครอง นอกจากนี้พบว่ามีกฎหมายโบราณหลายฉบับที่ตราขึ้นเพื่อจัดระเบียบ/ควบคุมทางสังคม โดยอาศัยกลไกด้านอื่นร่วมด้วย อาทิ มติทางสังคม วัฒนธรรม และการประกอบพิธีกรรมต่างๆ อันเป็นลักษณะเด่นของสังคมจารีต ขณะที่ ความสัมพันธ์ระหว่างคนแต่ละกลุ่มกับรัฐมิได้เป็นไปอย่างเท่าเทียม ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขปัจจัยหลายประการ ตัวอย่างเอกสารที่ใช้ในงานศึกษาเรื่องนี้มีดังนี้

ก. ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่

ในงานชิ้นนี้ได้อ้างถึงถ้อยความที่ปรากฏใน “ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่” ไว้เป็นจำนวนมาก เนื่องจากเห็นว่าเป็นเอกสารที่มีความสำคัญและมีเนื้อหาที่น่าสนใจหลายตอน อันที่จริงแล้ว ตำนานเรื่องนี้มีหลายฉบับ โดยฉบับที่ใช้ในงานชิ้นนี้คือฉบับปริวรรตร่วมกันของ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และเดวิด เค. ้วยอจ (2543) จากต้นฉบับของฮันส์ เพนซ์ ซึ่งสันนิษฐานว่าตำนานชิ้นนี้น่าจะแต่งขึ้นราวต้นพุทธศตวรรษที่ 21 ในสมัยของพญาติโลกราช แต่โดยเนื้อหาได้ยุดิเพียงสมัยราชวงศ์มังราย แต่กินเวลามาจนถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ฉะนั้นจึงเป็นไปได้ว่าอาจมีการแต่งเพิ่มเติมในภายหลัง หรือแต่งขึ้นพร้อมกันทั้งหมดราว พ.ศ. 2370, 2371 โดยผู้แต่งคนเดียวก็เป็นได้ (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และ้วยอจ, ปริวรรต, 2543: บทหน้า 30-31)

ข. พื้นเมืองเชียงราย

ปริวรรตและจัดทำขึ้นโดย สรัสวดี อ๋องสกุล ศาสตราจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ “พื้นเมืองเชียงราย” เขียนขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2409 ไม่ระบุชื่อผู้แต่ง ต้นฉบับเป็นของเจ้าราชวงศ์ราชสีหไสย เมืองลำพูน สาระสำคัญของ “พื้นเมืองเชียงราย” ประกอบด้วยเนื้อหาช่วงที่ชนชั้นนำพม่าได้เข้ามาแทรกแซงกิจการภายในของท้องถิ่นอย่างมาก ตำแหน่งสำคัญภายในท้องถิ่นต้องขึ้นตรงต่อกษัตริย์พม่า และกษัตริย์พม่ายังเข้ามามีบทบาทในเชิงพิธีกรรม นอกจากพิธีถือน้ำสังข์ และการพระราชทานเครื่องยศให้กับเจ้าเมือง

โดยภาพรวม “พื้นเมืองเชียงราย” ช่วยอธิบายการไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของล้านนา ภายหลังจากเข้ามาของกลุ่มชนชั้นนำใหม่ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ซึ่งสอดคล้องกับข้อเท็จจริงที่ว่า เชียงราย เชียงแสนถูกแยกให้เป็นหน่วยการเมืองต่างหากที่ไม่ขึ้นต่อเมืองเชียงใหม่เป็นเวลายาวนาน ตลอดช่วงเวลาที่พม่าปกครองล้านนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งตั้งแต่ปี พ.ศ. 2276 เมื่อเชียงแสนกลายเป็นศูนย์กลางการเมืองของพม่า และมีเมืองแพะ น่าน ลำปาง ผ่าง เมืองสาด เมืองเชียงของ ขึ้นตรงต่อเมืองเชียงแสน (สรัสวดี อ๋องสกุล, ปริวรรตและจัดทำ, 2534: 38-40)

หากพิจารณาในมิติความสัมพันธ์จะพบว่าเดิมทีเมืองเชียงแสนเป็นศูนย์กลางของเครือข่ายความสัมพันธ์ทางตอนบนและใกล้ชิดกับเมืองไทใหญ่ค่อนข้างมาก การยึดครองของพม่าและให้เชียงแสนเป็นศูนย์กลางจึงสอดคล้องกับพื้นฐานความสัมพันธ์ที่มีอยู่เดิมของเชียงแสน เชียงราย ทั้งสิ้น

ค. กฎหมายโบราณล้านนา

1. ธรรมศาสตร์หลวง

ธรรมศาสตร์หลวง ต้นฉบับวัดล้อมแรด อ.เถิน จ.ลำปาง มีอายุใช้งานอยู่ในช่วงปี พ.ศ. 2317-2360 ลักษณะของธรรมศาสตร์หลวง สะท้อนสภาพสังคมขณะนั้นที่เจ้าเมืองต้องการสร้างกฎเกณฑ์ การจัดระเบียบสังคม เจ้าเมืองต้องอาศัยความสัมพันธ์กับลูกเมืองเสมือนคนในครอบครัว กฎหมายจึงให้ความสำคัญอย่างยิ่งต่อความสัมพันธ์ของข้ากับเจ้า ความบกพร่องของเจ้าในการดูแลความเรียบร้อยภายในเมือง วิเคราะห์จากสภาพการณ์ที่กฎหมายเน้นย้ำน่าจะแสดงให้เห็นภาวะที่ไพร่หนีเจ้าเกิดขึ้นทั่วไป รวมถึงการวิวาททั่วไป การสู้หนียึดสินต่างๆ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, ศรีชน คำแปง, ปรีวรรต, 2528ก)

2. ธรรมศาสตร์ราชกือนา

ระบุว่าคัดลอกเมื่อปี พ.ศ.2359 เนื้อหาของธรรมศาสตร์ราชกือนามีส่วนที่อ้างถึงพระเจ้ามังรายอยู่ด้วย พิจารณาจารีตการเขียนธรรมศาสตร์ราชกือนาต่างจากธรรมศาสตร์หลวงอย่างเห็นได้ชัดคือ มิได้แต่งเป็นข้อกำหนดทั่วไป แต่เป็นการบันทึกคดีความที่เคยเกิดขึ้นในอดีต เมื่อนำมาใช้เทียบเคียงกับคดีที่เพิ่งเกิดขึ้น อาจมีความแตกต่างไปในรายละเอียด แต่ให้ยึดถือคำวินิจฉัยของพระยาเป็นที่สุด นอกจากนี้ก็เป็นลักษณะของการจำแนกเรื่องต่างๆ ออกเป็นจำพวกเพื่อให้ยึดถือตรงกัน เช่น ขุน ๒ จำพวก, ข้า ๔ จำพวก, เมีย ๒๐ จำพวก, ลูกเก็บและลูกมี ๔ จำพวก

ลักษณะเด่นของธรรมศาสตร์ราชกือนา ที่สะท้อนบรรยากาศทางการค้าในช่วงที่ล้านนารุ่งเรืองถึงขีดสุด ทว่ากลับไม่ปรากฏอยู่ในธรรมศาสตร์หลวง เช่นตอน “พ่อค้าที่ฟักข้าขุน”, “เขา ๓ คนนี้เรือพ่อค้า”, “พ่อค้าสำเภา ๔ คนไฟค้า” เป็นต้น (อานันท์ กาญจนพันธุ์, อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, ศรีชน คำแปง, ปรีวรรต, 2528ก)

การคัดลอกธรรมศาสตร์ราชกือนาภายหลังที่พระเจ้ากาวิละได้ฟื้นฟูบ้านเมืองแล้ว มีนัยของการจำลองยุครุ่งเรืองสมัยพญาภิเษกกลับมาอีกครั้ง “การกลับมาอีกครั้งของกฎหมายโบราณ” ในสมัยหลังอาจมิได้ใช้ในการพิจารณาความอย่างเดียว แต่ยังถูกให้คุณค่าเสมือนเป็น “วรรณคดีเก่า” แสดงถึงความสืบเนื่องของอาณาจักรล้านนา เป็นต้น

3. กฎหมายโบราณธรรมศาสตร์ คลองตัดคำ

กฎหมายโบราณธรรมศาสตร์ คลองตัดคำ ต้นฉบับวัดปากกอง อ.สารภี จ.เชียงใหม่ ทราบเพียงว่ามีการคัดลอกขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ.2391 (เป็นช่วงที่มีการคัดลอกกฎหมายขึ้นมาใช้ใหม่เป็นจำนวนมาก) กฎหมายฉบับนี้มีลักษณะเด่นคือ มีการนำเอาพระธรรมวินัยในพระพุทธศาสนามาปรับใช้ในทางกฎหมาย คล้ายกับกฎหมายวัดกาศา มีตอน “ตัดตามยุคติ” เช่น เรื่อง “ยักยอกกับแม่ยิงแย่งลูกกัน”, “โมหาคติ โลภาคติ” เป็นต้น (อานันท์ กาญจนพันธุ์ และคณะ, ปรีวรรต, 2528ข)

หากพิจารณาในแง่บริบททางประวัติศาสตร์ เป็นเรื่องน่าแปลกที่พบว่าการคัดลอกกฎหมายนี้ขึ้นมาใช้ในช่วงปี พ.ศ.2391 อาจคัดลอกหลังกฎหมายธรรมศาสตร์หลวง และธรรมศาสตร์

ราชกัณนา รวมถึงมังรายศาสตร์ แต่กลับมีเงื่อนไขที่เปิดให้เป็นการตีความของผู้ใช้กฎหมายอยู่มาก แทนการกำหนดโทษและระบุหลักการพิจารณาคดีที่ชัดเจน

4. มังรายศาสตร์

มังรายศาสตร์ถือเป็นกฎหมายล้านนาที่มีการอ้างอิงถึงมากที่สุด และมีสำนวนการปริวรรตหลายฉบับ แต่โดยสาระสำคัญของเนื้อหาไม่แตกต่างกันมากนัก คือมักเป็นเรื่องวิธีการไต่ถามเกี้ยวข้อพิพาทในชีวิตประจำวัน และการปกครองระบบนายสิบ ในบรรดากฎหมายหลายฉบับที่มีการคัดลอกและเรียบเรียงขึ้นใหม่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 มักมีเค้าโครงว่ารับอิทธิพลมาจากกฎหมายฉบับนี้เกือบทั้งสิ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งธรรมศาสตร์หลวง (ประเสริฐ ณ นคร, ปริวรรต, 2521, 2524, 2528)

5. อาณาจักรหลักคำ (กฎหมายเมืองน่าน) และกฎหมายพระเจ้าน่าน

เป็นกฎหมายที่เขียนขึ้นใช้ในเมืองน่านช่วงปี พ.ศ.2395-2434 ในลักษณะกฎหมายท้องถิ่น โดยเจ้าเมืองน่าน เจ้านายบุตรหลาน ขุนนาง และพ่อเมืองร่วมกันเขียน เนื้อหาคล้ายกับ “กฎหมายพระเจ้าน่าน” ซึ่งปริวรรตโดย สิงฆะ วรรณสัย ในปี พ.ศ.2523 ทว่าความแตกต่างอยู่ที่ “อาณาจักรหลักคำ” มีเนื้อหากว้างขวางกว่า มีความละเอียด และระบุศักราชที่ใช้กฎหมายชัดเจน และที่สำคัญคือเนื้อหาของกฎหมายมีลักษณะที่สอดคล้องบริบทของบ้านเมืองในช่วงเวลานั้น ไม่ว่าจะเป็นกฎหมายว่าด้วย “การลักขวาย”, “ห้ามสูบบุหรี่”, “สินค้านำเข้าห้าม”, “หนังสือเดินทาง” ฯลฯ (สรวิชาติ อ่องสกุล, ปริวรรตและจัดทำ, 2534: 56-57)

อาณาจักรหลักคำอาจเป็นร่องรอยของกฎหมายสมัยจารีตน้อยชิ้นที่ยืนยันว่ากลุ่มชนชั้นนำล้านนามีความพยายามปรับตัว และเขียนกฎหมายที่สอดคล้องกับความเป็นไปของบ้านเมืองขึ้นมาใช้ แทนที่จะคัดลอกกฎหมายสมัยมังรายมาใช้ใหม่ เช่นกรณีของเมืองเชียงใหม่

ง. นิทานพื้นบ้านล้านนา

1. นิทานประจำถิ่นล้านนา

การรวบรวมนิทานประจำถิ่นของสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ อาศัยการสัมภาษณ์ผู้เฒ่าผู้แก่ที่พอจดจำเรื่องราวในท้องถิ่นได้ดี การรวบรวมเนื้อหาของนิทานเหล่านี้จึงผสมผสานระหว่างสิ่งที่ได้จากการสัมภาษณ์และบางส่วนจากเอกสารของทางราชการที่เคยรวบรวมไว้ก่อนหน้านั้น (ชิตินัดดา จินาจันทร์ และวราภา เลหาเพ็ญแสง, 2547) แน่่อนว่าเราไม่สามารถกำหนดอายุของหลักฐานประเภทนี้ได้ แต่งานศึกษาเรื่องนี้ให้ความสำคัญกับเรื่องเล่าที่สัมพันธ์กับชีวิตของผู้คน โดยเฉพาะนิทานทั้งที่เกี่ยวเนื่องกับบ้านเมือง บุคคล สถานที่ และวัฒนธรรม ความเชื่อ ความสามารถจดจำเรื่องเล่าหรือความเป็นมาในอดีต ย่อมแสดงให้เห็นการให้คุณค่าความหมายของคนที่มีต่อเรื่องเล่า นั้น นิทานประจำถิ่นมีความสำคัญต่อการศึกษาโลกทัศน์ของผู้คนและความทรงจำเกี่ยวกับอดีตที่เด่นชัดที่สุด

2. เพลงกล่อมเด็กล้านนา

การรวบรวมเพลงกล่อมเด็กล้านนาของสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จุดมุ่งหมายเช่นเดียวกันกับนิทานประจำถิ่นล้านนา ภายใต้โครงการศึกษาวิจัยนิทานพื้นบ้าน ปรัมปราคติ และเพลงพื้นบ้านล้านนา เพลงกล่อมเด็กและนิทานเรื่องเล่า อาศัยการสืบทอดด้วยการ เล่าปากต่อปาก ซึ่งโดยเนื้อหายังเป็นเรื่องของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ วิถีชีวิต เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม (พรรณเพ็ญ เครือไทย, ลมุล จันทน์หอม และรัชณี ศรีอ่อนศรี, 2540)

จ. คำขับ คำว โคลง สุภาษิต

1. โคลงนิราศหริภุญชัย

โคลงนิราศหริภุญชัย ที่ใช้อ้างอิงในงานชิ้นนี้เป็นฉบับชำระและสอบทานจากต้นฉบับ เชียงใหม่กับต้นฉบับหอสมุดแห่งชาติ ส่วนที่ใช้อ้างอิงคือต้นฉบับเชียงใหม่ ซึ่งปริวรรตโดย ประเสริฐ ฒ นคร สันนิษฐานว่าโคลงนิราศเรื่องนี้แต่งโดยกวีล้านนาในช่วง พ.ศ.2060 และถือเป็นวรรณคดีนิราศเรื่องแรกร่วมสมัยกับ “กาสรวลโคลงดั้น” และ “ทวาทสมาส” (ประเสริฐ ฒ นคร, ปริวรรต, คำนำ, 2546: 59) ในงานศึกษาเรื่องนี้ใช้โคลงนิราศหริภุญชัยเป็นเสมือนจิตภาพของกวี ที่กล่าวถึงการค้าและภาพการเดินทางของผู้คน โดยอาศัยเกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงเป็นสำคัญ

2. นิราศหนองคาย

นิราศเรื่องนี้แต่งโดยหลวงพัฒนพงศ์ภักดี หรือนายทิม (สุขยางค์) ครั้งมีตำแหน่งเป็นทนาย อยู่รับใช้ใกล้ชิดเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เมื่อครั้งยังเป็นพระยาราชสุภาวดี ในปี พ.ศ.2418 เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงได้เป็นแม่ทัพคุมกองกำลังจากกรุงเทพฯ ยกขึ้นไปปราบฮ่อที่เมือง หนองคาย และนายทิมได้ตามไปด้วย และเป็นที่มาของการแต่งนิราศเรื่องนี้ เนื้อหาหลักเป็นการ บรรยายการเดินทางและปัญหาที่พบ (พัฒนพงศ์ภักดี, หลวง, 2498) นิราศหนองคายที่อ้างถึงในงาน นี้แสดงให้เห็นว่าในช่วงสงครามและการกวาดต้อนครัว ผู้คนจำนวนมากไม่น้อยต้องอพยพโยกย้าย ถิ่นฐาน ชาวบ้านที่ถูกสอบสวนมักให้การหลบเลี่ยงไปในการทำงานว่าเป็นพ่อค้าเดินทางค้าขาย ซึ่งเป็นการอ้างตำแหน่งแห่งที่ที่ถือว่าปลอดภัยที่สุดและมักได้รับการผ่อนปรน อีกทั้งยังมีเรื่อง que แสดงให้เห็นถึงการชิงไหวชิงพริบระหว่างชาวบ้านกับล่ามของสยาม

3. นิราศเมืองหลวงพระบางและรายงานปราบเงี้ยว

นิราศเมืองหลวงพระบางแต่งโดยหลวงทวยหาญรักษาครั้งยังดำรงตำแหน่งนายร้อยเอกเพิ่ม เมื่อปี พ.ศ. 2428 ภายหลังได้เพิ่มนิราศคำกลอนเรื่อง รายงานปราบเงี้ยว เมื่อปี พ.ศ. 2445 หลังจาก ติดตามจอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีไปปราบเงี้ยวมณฑลพายัพ (ทวยหาญรักษา, หลวง, 2548) เรื่องราวที่ปรากฏในนิราศเมืองหลวงพระบาง และรายงานปราบเงี้ยวมีแง่มุมที่น่าสนใจ โดยเฉพาะ มุมมองที่กลุ่มเจ้านายสยามมีต่อเหตุการณ์กบฏเงี้ยว ซึ่งหลวงทวยหาญรักษาได้ถ่ายทอดไว้อย่างมี ศิลปะ

2. นอกจากหลักฐานพื้นเมืองแล้ว ยังมีเอกสารจากบันทึกของชาวตะวันตก ทั้งพวกพ่อค้า นักเดินทาง นักสำรวจ และมิชชันนารี ซึ่งอาจจัดว่าเป็นเอกสารชั้นต้นอีกกลุ่มหนึ่งที่มีความสำคัญ และช่วยต่อเติมภาพของล้านนาก่อนสมัยใหม่ในเรื่องราวที่มีได้ถูกบันทึกไว้ด้วยจารีตการบันทึกของหลักฐานในกลุ่มแรก ข้อมูลสำคัญที่เกี่ยวข้องกับงานชิ้นนี้คือเรื่องการค้า เส้นทางการค้า ลักษณะการค้าเล็กๆ น้อยๆ ที่ชาวตะวันตกพบเจอระหว่างการสำรวจในอาณาบริเวณแถบนี้ หรือเรื่องราวด้านสังคม วัฒนธรรมที่ไม่ได้จำกัดเฉพาะเรื่องราวในคุ้มเจ้านายเพียงอย่างเดียว บันทึกชาวตะวันตกอาจจำแนกได้หลายกลุ่ม บางกลุ่มบันทึกเพื่อรายงานต่อรัฐบาล เป็นการบันทึกตามหน้าที่ที่ได้รับมอบหมาย บางกลุ่มเป็นพวกนักสำรวจ นักเดินทางที่บันทึกเรื่องราวที่ตัวเองสนใจเป็นหลัก บางกลุ่มเป็นบันทึกของพวกพ่อค้าที่มุ่งศึกษาลู่ทางทำการค้า ค้นหาเส้นทางการค้า จุดแวะพักสินค้า ประเมินมูลค่าการค้าตามตลาดและเส้นทางการค้าเหล่านั้น รวมถึงความคาดหวังต่อการสานสัมพันธ์ทางการเมืองเพื่อไปสู่เป้าหมายดังกล่าว หลักฐานเหล่านี้มีคุณูปการไม่น้อยในการใช้อ้างอิง ทั้งนี้เนื่องจากจารีตของการบันทึกทางประวัติศาสตร์ดังที่กล่าวมาคือ มักจำกัดเรื่องราวเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับราชสำนัก

ตัวอย่างงานที่ใช้อ้างอิงในกลุ่มนี้ อาทิ

เอเจียน แอมอนิเย (Mission Etienne Aymonier, 2539), อาร์ชีบัลด์ รอส โคล์ควูน (Archibald Ross Colquhoun, n.d., 1985), ออกุสต์ ปาวี (Auguste Pavie, 1999), คาร์ บอค (Carl Bock, 1986), เอมีเล รุกซ์ (Emile Roux, 1999), เฮอเบิร์ต วาริงตัน สมิทซ์ (Herbert Warington Smyth, 1998), หลุยส์ เดอ คาร์เน (Louis de Carne, 1995), หลุยส์ ปิคซอน (Louis Pichon, 1999), เจ. ดูปุยส์ (J. Dupuis, 1998), เดเนียล แมคกิลวารี (Daniel McGilvary, D.D., 2525, 2537), ลิเลียน จอห์นสัน เคอร์ติส (Lillian Johnson Curtis, 1998), จอห์น ครอว์เฟิร์ด (John Crawford, 1967), ปรินซ์ อองรี ดอร์เลอง (Prince Henri D Orleans, 1999), ปีเตอร์ ฟลอริส (Peter Floris, 2002), ฮอลต์ เอส. ฮอลเลตต์ (Holt S. Hallett, 1988), อี. เลอเฟวว์ (E. Lefevre, 1995), จี. เอฟ. เดอ มารินี (G. F. de Marini, 1998)

3. เอกสารหรือบันทึกของข้าราชการสยาม จำพวกใบบอก จดหมายเหตุ รวมถึงพงศาวดารต่างๆ หรือการอธิบายเรื่องราวเบ็ดเตล็ดไว้เป็นการเฉพาะ เอกสารเหล่านี้บางชิ้นเป็นเอกสารร่วมสมัย คือสมัยรัชกาลที่ 5 เล่าถึงเหตุการณ์ย้อนขึ้นไป จึงมีประโยชน์ต่อการพิจารณาความคิดของกลุ่มชนชั้นนำสยามต่อการปกครองในเขตหัวเมือง รวมถึงความสนใจต่อความเป็นมาของบ้านเมืองและผู้คนที่ถูกรวบรวมไว้ในรูปของพงศาวดารที่เรียบเรียงขึ้นใหม่ ในเอกสารประเภทหลังนี้ทำให้เริ่มเห็นความพยายามของกลุ่มชนชั้นนำสยามในการเชื่อมโยงความเป็นมาของล้านนาเข้ากับสยาม เพื่อเน้นย้ำความใกล้ชิด ความเป็นพวกพ้อง งานเขียนกลุ่มนี้จึงอยู่ในกระแสธารของกระบวนการสร้างชาติ สร้างความรู้สึกร่วมทางประวัติศาสตร์และความเป็นมาของผู้คนในเวลาต่อมา

ก. พงสาวดารเมือง อาทิ พงสาวดารโยนก (ประชาภิจักรจักร์, พระยา, 2498), พงสาวดารเมืองเงินยางเชียงแสน และตำนานสิงหนวดกุมาร ใน (ประชุมพงสาวดารภาคที่ 61, 2479, พงสาวดารเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูนไชย (ศรีสิงหเทพ, พระยา, 2505), พงสาวดารเมืองหัวพันห้าทั้งหก ใน (ประชุมพงสาวดารภาคที่ 22, 2464), ประชุมตำนานลานนาไทย (สงวน โขติสุขรัตน์, 2515ข, 2515ค)

ข. บันทึกใบบอก, จดหมายเหตุ, ประกาศ, พระราชบัญญัติ, บัญชีจดหมายเหตุประจำรัชกาล, ฯลฯ

4. หนังสือและงานค้นคว้าสมัยใหม่ ซึ่งเป็นข้อมูลที่ได้จากการวิเคราะห์เอกสารชั้นต้น บางส่วนได้จากการสำรวจ การสัมภาษณ์โดยตรงของผู้เขียน มีทั้งเรื่องราวของกลุ่มคนที่แม่ไม่ร่วมสมัยแต่สามารถใช้อธิบายลักษณะบางประการอันเป็นลักษณะเฉพาะทางสังคม วัฒนธรรมของคนกลุ่มนั้น ตลอดจนถึงลักษณะความสัมพันธ์ทางการค้า การแลกเปลี่ยนที่สามารถใช้ศึกษาเทียบเคียง นอกจากนี้ยังมีงานวิจัย วิทยานิพนธ์หรืองานค้นคว้าในหัวข้อเฉพาะที่สัมพันธ์กับประเด็นเรื่องการค้าก็จะมีกรกล่าวอ้างถึงอยู่ด้วยเช่นกัน

คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

1. ชาติพันธุ์ ในงานศึกษานี้กำหนดให้ชาติพันธุ์หมายถึงกลุ่มคนต่างชนชาติต่างภาษา โดยมุ่งไปที่การจำแนกแยกแยะกลุ่มคนท่ามกลางความหลากหลายผ่านปริมณฑลทางการค้าหรือพื้นที่ทางการค้า ชาติพันธุ์ที่ปรากฏในงานชิ้นนี้จึงเป็นคนละความหมายกับชาติพันธุ์ในการศึกษาทางมานุษยวิทยา อาทิ ฮ่อ เจี้ยว ข่า ลัวะ มิได้หมายถึงกลุ่มชาติพันธุ์โดยตรง ทว่าเป็นคำเรียกกว้างๆ ตามลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นที่อาจประกอบไปด้วยคนมากกว่าหนึ่งกลุ่ม เป็นลักษณะของ “คำเรียกนาม” ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างความหมายระหว่างผู้เรียกกับผู้ถูกเรียก และพบว่าส่วนใหญ่มิได้สอดคล้องกัน ฉะนั้นชาติพันธุ์ที่ปรากฏในงานชิ้นนี้จึงเป็นส่วนหนึ่งของการประกอบสร้างความหมายที่เกิดขึ้นบนฐานของการปฏิสัมพันธ์กันในพื้นที่การค้า ทั้งประเภทของสินค้า ที่มาผู้ซื้อ และผู้ขายล้วนสัมพันธ์และเป็นส่วนหนึ่งของการให้ความหมายเกี่ยวกับกลุ่มคนแทบทั้งสิ้น ขณะเดียวกันความหมายเหล่านี้ก็มิได้มีลักษณะตายตัว แต่มีการปรับเปลี่ยนไปในแต่ละเงื่อนไข

ก. ฮ่อ การศึกษาเรื่องนี้กำหนดให้ “ฮ่อ” หมายถึงคำเรียกชื่อกลุ่มคนที่เดินทางมาจากตอนใต้ของจีนแถบมณฑลยูนนาน เข้ามายังล้านนาเพื่อทำการค้า ซึ่งโดยมากเป็นการค้าล่อต่างม้าต่าง อย่างไรก็ตามคำเรียกฮ่อปรากฏให้เห็นผ่านตำนานพื้นเมืองหลายฉบับของล้านนา แสดงให้เห็นว่า ฮ่อยังมีความหมายที่นอกเหนือไปจากกลุ่มพ่อค้า บางครั้งหมายถึงศัตรู ข้าราชการฮ่อในบริบททางประวัติศาสตร์ของล้านนาในภาพกว้างอาจรวมถึงฮ่อช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ในรูปของกอง

กำลังติดอาวุธในอาณาบริเวณลาวตอนเหนือ อย่างไรก็ตาม ความหมายหลักที่ใช้ในงานชิ้นนี้มุ่งไปที่กลุ่มพ่อค้าล่อต่าง ฆาตกรเป็นหลัก ซึ่งมีทั้งกลุ่มจีนมุสลิมที่เรียกตัวเองว่า “หุย” และกลุ่มที่มีเชื้อมุสลิมหรือ “ฮั่น”

ข. เงี้ยว คำเรียก “เงี้ยว” เป็นการเรียกไทใหญ่โดยกลุ่มไทยวนล้านนา เหตุที่งานศึกษาชิ้นนี้ใช้คำเรียกเงี้ยวค่อนข้างมาก เพราะเห็นว่าคำนี้ถูกใช้กันอย่างกว้างขวางและมีความหมายที่โดดเด่น คือกล่าวถึงกลุ่มไทใหญ่ในลักษณะของพ่อค้า นักเดินทาง ขณะเดียวกันก็ให้ความสนิทสนมใกล้ชิด ไทใหญ่ถือเป็นประชากรกลุ่มหนึ่งของล้านนา และตั้งถิ่นฐานอยู่มากทางตะวันตกเฉียงเหนือของเชียงใหม่ โดยทั่วไปพ่อค้าเงี้ยวมีลักษณะที่แตกต่างจากพ่อค้าท้องถิ่นคือทำการค้ามากกว่าผูกพันตัวเองอยู่ในภาคการผลิต ซึ่งเงี้ยวเหล่านี้อาจเปลี่ยนแปลงและมีข้อยกเว้นเนื่องจากพ่อค้าบางส่วนผันตัวเองจากการเดินทางค้าขายมาตั้งรกรากอยู่ในล้านนาอย่างถาวรทำการค้าและมีวิถีชีวิตด้านอื่นแทบไม่ต่างจากชาวเมืองทั่วไป เงี้ยวในบริบททางประวัติศาสตร์ของล้านนาที่ปรากฏในงานศึกษาเรื่องนี้ยังรวมถึงเหตุการณ์การเคลื่อนไหวของกบฏเงี้ยวในช่วงการเปลี่ยนแปลงการปกครองกลางพุทธศตวรรษที่ 25 การเปลี่ยนระบบระเบียบต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเก็บภาษี หากวิเคราะห์ห้อย่างลึกซึ้งจะพบว่าคนกลุ่มนี้มีบทบาททางการค้า และเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างความสัมพันธ์ทั้งกับกลุ่มชนชั้นนำและคนในท้องถิ่นอย่างเด่นชัด

ค. ลัวะ งานศึกษาเรื่องนี้ให้ “ลัวะ” เป็นคำเรียกในความหมายอย่างกว้าง กล่าวคือในตำนานพื้นเมืองทั้งที่เกี่ยวข้องกับการเผยแพร่พระพุทธศาสนาและการตั้งเมืองจะพบว่าลัวะมิได้หมายถึงคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง แต่เป็นประชากรหลักของเมือง โดยทั่วไป หรือไพร่เมือง กระทั่งภายหลังเมื่อมีการกล่าวถึงกลุ่มคนที่หลากหลายมากยิ่งขึ้น ลัวะถูกใช้ในความหมายที่เฉพาะลงไป อาจหมายถึงกลุ่มคนที่มีสังคม วัฒนธรรมในรูปแบบหนึ่งร่วมกัน ในบันทึกของนักเดินทางและมิชชันนารี มักกล่าวถึงลัวะแถบเชียงใหม่ว่าเป็นพวกขานาญการถลุงเหล็กและส่งช่วยเหลือให้กับเมืองเชียงใหม่ ฉะนั้นลัวะในความหมายหลังนี้มีได้หมายถึงพลเมืองโดยทั่วไป แต่กำลังหมายถึงคนกลุ่มหนึ่งเป็นการเฉพาะ ในงานศึกษาเรื่องนี้กล่าวถึงลัวะในเชิงเปรียบเทียบกับคนกลุ่มอื่นที่ปรากฏผ่านวรรณกรรมท้องถิ่น ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็นการเมืองของเรื่องเล่ารูปแบบหนึ่ง

ง. ข่า ในเชิงเปรียบเทียบกับลัวะ “ข่า” เป็นคำเรียกกว้างๆ ที่ไทลาวเรียกคนกลุ่มหนึ่งที่วิถีวัฒนธรรมแตกต่างจากกลุ่มตน ข่าในความหมายนี้มีนัยของการเป็น“ข้า”ซึ่งไทลาวถือว่าคนกลุ่มนี้เป็นแรงงานและเป็นกำลังของเมือง โดยทั่วไปข่าครอบคลุมถึงกลุ่มคนที่หลากหลาย คนกลุ่มนี้ขานาญการหาของป่า ทำการค้าตามลำน้ำโขง และส่วนใหญ่ทำการผลิตในเขตที่ดอน และเข้ามายังล้านนาอย่างเห็นได้ชัดช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 เพื่อเป็นแรงงานรับจ้างในภาคเกษตรกิจการป่าไม้ และอื่นๆ

2. พื้นที่ทางการค้า การศึกษาเรื่องนี้ได้จำกัดภาพ “การค้า” ไว้เฉพาะกิจกรรมทางเศรษฐกิจในตลาดเพียงอย่างเดียว แต่ยังสนใจการค้าในปริมณฑลที่กว้างออกไป ซึ่งไม่แยกกับการเดินทาง การย้ายถิ่นฐาน การสงคราม การเดินทางไปนมัสการพระบรมสารีริกธาตุ และการเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยพบว่าการค้าสามารถเกิดขึ้นได้ตลอดเส้นทางการค้า และการค้าในความหมายที่อยู่ในชีวิตทางสังคม วัฒนธรรม เป็นส่วนหนึ่งของการสร้างบรรทัดฐาน การกล่อมเกลாத่างสังคม การเรียนรู้บทบาททางเพศ และการเปลี่ยนผ่านช่วงวัย โลกทัศน์ทางการค้าจึงสัมพันธ์กับมิติความเชื่อ และการให้คุณค่าความหมาย การยอมรับศีลธรรมและกฎเกณฑ์ข้อตกลงบางอย่างร่วมกันของชุมชน การค้ายังสัมพันธ์กับมิติทางการเมือง คือ เป็นทั้งที่มา และรากฐานความสัมพันธ์ของหน่วยการผลิต การแลกเปลี่ยน กระทั่งการก่อรูปความสัมพันธ์จากบ้าน เมือง และรัฐ ในมิติทางเศรษฐกิจ การค้ามีบทบาทในการรักษาเสถียรภาพ ความมั่นคงของรัฐ การขยายขอบเขตอำนาจ และกระตั้งอาจเป็นตัวแปรไปสู่ความขัดแย้ง การแย่งชิงเพื่อเข้าถึงศูนย์กลางการค้าสำคัญ

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. สามารถทำความเข้าใจความเคลื่อนไหวของล้านนาจากการศึกษาประเด็นการค้า และเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ในชีวิตทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง ก่อนการสถาปนาระบบเทศบาล
2. สามารถทำความเข้าใจเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ผ่านมิติทางการค้า ทั้งภายในภูมิภาคและระหว่างภูมิภาค

สถานภาพการศึกษา

การศึกษาเรื่องนี้อยู่บนฐานความสัมพันธ์สองเรื่องหลักคือ การค้าและชาติพันธุ์ ที่ล้วนเป็นประเด็นใหญ่และมีการศึกษาอย่างลึกซึ้งกว้างขวางในสาขาเฉพาะ กล่าวคือการค้าเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ทว่าที่ผ่านมากการศึกษามักให้ความสนใจกับประเด็นเรื่องพัฒนาการทางเศรษฐกิจ ซึ่งมีกรอบการอธิบายที่ค่อนข้างตายตัว หากลองสำรวจความคิดว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจภาคเหนือ จะพบว่างานศึกษาเหล่านี้มีแนวโน้มและทิศทางทางความคิดไปในทางเดียวกัน ทั้งการให้ความสำคัญกับการแบ่งช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ก่อนและหลังสนธิสัญญาบาวริงปี พ.ศ.2398 ในลักษณะของการเปลี่ยนแปลงโฉมหน้าทางเศรษฐกิจ อาทิจานศึกษาของฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2527) อธิบายภาพระบบเศรษฐกิจก่อนบาวริงว่าการผลิต การค้ามีอยู่อย่างจำกัด ไม่มีการสะสมทุนและกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล และที่สำคัญกษัตริย์อยู่ในฐานะของเจ้าที่ดินและควบคุมแรงงานทั้งหมด ระบบเศรษฐกิจลักษณะนี้แยกไม่ขาดจากโครงสร้างสังคม

ในระบบศักดินา และแม้กระทั่งในช่วงจักรวรรดินิยมภาพเศรษฐกิจไทยก็ไม่สามารถเติบโตได้อันเนื่องมาจากขาดการเติบโตของกรรมฟืออิสระ ขณะเดียวกันระบบศักดินาไม่ได้ล่มสลายแต่สามารถไปได้ด้วยกันกับทุนต่างชาติ หากย้อนกลับไปพิจารณาสังคมก่อนสมัยใหม่ ซึ่งนักทฤษฎีมองว่าสอดคล้องกับความคิด “วิธีการผลิตแบบเอเชีย” นั้น สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล (2525: 139) ให้ความเห็นว่าข้อเสนอนี้ทำให้สังคมไทยในสมัยศักดินาเป็นสังคมที่อยู่ในภาวะหยุดนิ่งเป็นเวลายาวนาน และขาดพลังที่จะทำลายระบบจากภายในสังคมนั้นเอง ต้องรอจนกระทั่งพลังจักรวรรดินิยมจากภายนอกเข้ามาทำให้สภาพเช่นนี้แตกสลายลง ข้อสังเกตนี้สมศักดิ์อาศัยการศึกษาชิ้นสำคัญของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2527) ที่แสดงให้เห็นว่าในช่วงศักดินาสังคมไทยมิได้ราบเรียบเป็นเนื้อเดียวกันหรือสามารถอธิบายภายใต้กรอบความคิดว่าด้วยสังคมศักดินา เพราะมีหลักฐานข้อมูลและการวิเคราะห์อย่างละเอียดที่แสดงให้เห็นความเคลื่อนไหวของสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ อย่งไรก็ตาม สมศักดิ์ (2525: 155) สรุปว่ารากฐานทางเศรษฐกิจก่อนและหลังบาวริงแตกต่างกัน คือ “ทุนนิยม” ก่อนบาวริงเป็นทุนนิยมที่เกิดขึ้นภายในสังคมไทย ส่วน “ทุนนิยม” หลังบาวริง กลับเป็นทุนนิยมแบบพึ่งพาต่างประเทศ

ประเด็นที่นักทฤษฎี หรือแม้กระทั่งสมศักดิ์มิได้กล่าวถึงในสิ่งที่เรียกว่าเป็นอุปสรรคหรือข้อจำกัดสมัยศักดินานอกเหนือไปจากโครงสร้างทางชนชั้นและการเข้าถึงทรัพยากร คือเงื่อนไขในเชิงโลกทัศน์ และอาจเป็นสิ่งเดียวกันกับที่นิธิได้นำเสนอผ่านความคิดของกรรมฟือ ซึ่งเป็นกลุ่มที่มีบทบาททางเศรษฐกิจสมัยต้นรัตนโกสินทร์ การเปลี่ยนแปลงเชิงโลกทัศน์ที่เด่นชัด อาทิ ความคิดแบบมนุษยนิยม เหตุผลนิยม ความเชื่อในพลังทางเศรษฐกิจต่อการเปลี่ยนแปลงชีวิตในโลกนี้ โดยไม่ต้องคอยหวังผลบุญถึงชาติหน้า เป็นสิ่งที่สะท้อนผ่านงานวรรณกรรมจำนวนหนึ่งในช่วงเวลาดังกล่าว (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2527) ในเชิงเปรียบเทียบสิ่งเหล่านี้มิได้ปรากฏให้เห็นในการค้าของล้านนาสมัยจารีต กล่าวคือ โลกทัศน์ของผู้คนที่มิต่อการค้าไม่ได้แยกจากโลกทัศน์ที่สัมพันธ์กับชีวิตด้านอื่น ทั้งมิติทางศีลธรรม ความเชื่อ โครงสร้างทางชนชั้น ฯลฯ อย่งไรก็ตามตลอดช่วงเวลาอันยาวนานของการศึกษาล้านนาสมัยจารีต พบว่ามีได้ดำรงอยู่อย่างสงบราบเรียบและปราศจากความขัดแย้ง แต่การอธิบายเรื่องความขัดแย้งทางชนชั้นในสังคมสมัยศักดินา ก็มีได้ไปด้วยกันกับภาพความเคลื่อนไหวภายในของล้านนาเสียทั้งหมดแม้อาจตีความว่าเป็นความขัดแย้งระหว่างชนชั้น ทั้งนี้เพราะความขัดแย้งที่เกิดขึ้นหลายครั้ง มิได้มีเป้าหมายไปสู่การทำลายระบบศักดินา ตรงกันข้ามโครงสร้างความสัมพันธ์และมิติทางสังคม วัฒนธรรมกลับแสดงให้เห็นถึงการยอมรับการมีอยู่ของความเหลื่อมล้ำทางสังคมผ่านข้อตกลงบางอย่างร่วมกัน ในเรื่องนี้อาจทำความเข้าใจผ่านแบบแผนการปกครอง หรือการกล่าวถึงสิ่งที่พึงปฏิบัติของคนแต่ละชั้นแต่ละกลุ่มที่ปรากฏก่อนข้างชัดเจน ความขัดแย้งจึงมักเกิดขึ้นเมื่อแบบแผนหรือธรรมเนียมปฏิบัติถูกทำลายหรือถูก ดังนั้นหากสิ่งที่นักวิชาการมองว่าเป็นอุปสรรคสำคัญของการไม่สามารถพัฒนาทุนนิยมในสมัยศักดินา เป็นข้อจำกัดภายใต้โครงสร้างทางชนชั้นที่ไม่ทำให้เกิดนายทุนอิสระ หรือความสามารถในการ

ครอบครองที่ดิน และปัจจัยการผลิตเพียงอย่างเดียว อาจไม่เพียงพอต่อการทำความเข้าใจว่าเหตุใดความขัดแย้งทางชนชั้นจึงมิได้เกิดขึ้นอย่างเด่นชัด นอกจากนี้การจำกัดหรือนิยามสังคมสมัยศักดินาให้อยู่ภายใต้ระบบเศรษฐกิจแบบพอยังชีพ (Subsistence Economy) มีแนวโน้มที่จะนำไปสู่การละเลยหรือพิจารณาความเคลื่อนไหวของสังคมในช่วงเวลาดังกล่าว¹ เพราะถึงที่สุดแล้วหากการค้าอยู่ในชีวิตทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง อย่างน้อยประเด็นเรื่องของกลุ่มคนที่หลากหลายในอาณาบริเวณแถบนี้เป็นสิ่งที่ควรศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการมองชาติพันธุ์ให้พ้นไปจากกรอบการนิยามความหมายแบบตายตัว หรือการสร้างกรงกรอบบางอย่างเข้าไปจัดกลุ่มจัดประเภทให้กับกลุ่มคน ทั้งที่มีมิติทางสังคม วัฒนธรรมเอื้อให้เกิดการปฏิสัมพันธ์กันในลักษณะที่ไม่หยุดนิ่ง

งานศึกษาเศรษฐกิจการค้าของล้านนา โดยสุทธิธิ์ ชูชาติ (2545,2549) และปลายอ้อ ชนะนนท์ (2530ก: 108) มีการวิเคราะห์และการนำเสนอไปในทิศทางเดียวกัน คือการแบ่งช่วงเวลาดังกล่าวทางประวัติศาสตร์ที่ให้ความสำคัญกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจหลังบาวริงเป็นต้นมา อาทิ ระยะเวลาก่อนทางรถไฟมาถึงเชียงใหม่ (พ.ศ.2398-2464) การค้ามีลักษณะเฉพาะของท้องถิ่น คือมีพ่อค้าจากศูนย์กลางการค้าอื่นเดินทางมาค้าขายเพื่อสนองความต้องการทางการค้าของคนในท้องถิ่น ระยะที่สองเป็นช่วงที่รถไฟมาถึงเชียงใหม่กระทั่งถึงช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง (พ.ศ. 2464-2484) ในช่วงนี้เริ่มเห็นภาพของกลุ่มคนจีนจากภาคกลางเข้ามาตั้งรกรากในภาคเหนืออย่างชัดเจน ภายหลังที่คนจีนกลุ่มแรกเข้ามาในลักษณะของเจ้าภาษีอากรและเข้ามาดำเนินกิจการค้าทางเรือ การเข้ามาของกลุ่มคนจีนสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงของตลาดที่เห็นเด่นชัดคือตลาดภายในผูกโยงเข้ากับตลาดภายนอกอย่างมาก รวมถึงการปล่อยเงินกู้ ในช่วงที่ปลายอ้อศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในภาคเหนือระยะก่อนทางรถไฟมาถึงเชียงใหม่ เป็นช่วงที่งานศึกษาชิ้นนี้ทิ้งท้ายไว้ให้เห็นถึงความเคลื่อนไหวก่อนเข้าสู่ระบบเทศบาล แม้ปลายอ้อเห็นว่าการค้าในช่วงเวลาดังกล่าวเป็นการค้าของท้องถิ่นและยังไม่เห็นการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ ทว่างานชิ้นนี้กลับเห็นว่าช่วงนี้เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญที่นำไปสู่การทำความเข้าใจภาพการเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 25 โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขยายตัวของการค้า พื้นที่เกษตรกรรม และการทำไม้

¹ แคทเธอริน เอ. โบว์ (Katherine A. Bowie, 1992: 797-823) ศึกษาการทอผ้าในภาคเหนือช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นตัวอย่างของงานวิจัยที่ตอบได้กับความคิของนักวิชาการสายมาร์กซิสต์ และนักวิชาการกระแสหลัก (ในงานของโบว์ใช้ the Romanticist คือผลิตภาพสังคมไทยในอดีตเป็นเหมือนอู่ข้าวอู่น้ำประชาชนทำงานเฉพาะหาอยู่หากิน ซึ่งสอดคล้องกับคำบรรยายภาพสังคมไทยในบันทึกของชาวตะวันตกที่เข้ามาช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ด้วย) ที่มองว่าสังคมไทยก่อนสนธิสัญญาบาวริงเป็นสังคมแบบพึ่งตนเอง การผลิตเป็นไปเพื่อตอบสนองการบริโภคภายในเท่านั้น การค้าและการแลกเปลี่ยนแทบไม่มีความสำคัญ ขณะที่งานของโบว์แสดงให้เห็นว่าการค้าในช่วงเวลาดังกล่าวมีความเคลื่อนไหวอย่างเด่นชัด ทั้งการค้าภายในของล้านนาและการค้ากับเมืองที่อยู่รายล้อม.

ในเขตภาคเหนือ การปรับตัวของกลุ่มชนชั้นนำที่เริ่มเข้าสู่บทบาทของนายทุนท้องถิ่น รวมถึงการปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ที่มีต่อการค้า การบริโภคนิยม และการจัดการทรัพยากร

การค้ากับเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ล้านนาก่อนการสถาปนาระบบเทศบาล พยายามทำความเข้าใจมิติความสัมพันธ์ทางการค้าของกลุ่มคนพื้นไปจากกรอบคิดว่าด้วยศักคินาที่กล่าวถึงตอนต้น รวมถึงการจัดกรอบช่วงเวลาดังกล่าวให้อยู่ในยุคต้นของพัฒนาการทางเศรษฐกิจ เนื่องจากเห็นว่ากรอบเช่นนั้นไม่นำไปสู่การทำความเข้าใจเงื่อนไขภายในของกลุ่มคนล้านนาสมัยจาริต กระทั่งกลายเป็นข้อสรุปว่าโครงสร้างดังกล่าวเป็นอุปสรรคของการเติบโตทางเศรษฐกิจ โดยขาดการพิจารณาเงื่อนไขในเชิงโลกทัศน์ของกลุ่มคนในบริบทดังกล่าว ซึ่งพบว่าโลกทัศน์ทางการค้ามิได้แยกอยู่ต่างหาก แต่สัมพันธ์โยงกับมิติอื่นทุกด้าน

กรอบความคิดว่าด้วยการค้ากับเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ล้านนามุ่งทำความเข้าใจลักษณะความสัมพันธ์ทางการค้าของรัฐดินแดนตอนใน อันประกอบไปด้วยคนหลายกลุ่มหลายชนชาติ คำถามคือ เราสามารถตรวจสอบมิติความสัมพันธ์ของผู้คนที่ดำรงอยู่ทั้งภายในและระหว่างรัฐเหล่านี้จากความเคลื่อนไหวทางการค้าได้หรือไม่ อย่างไร และการค้าในลักษณะนี้มีความสำคัญต่อการอธิบายการก่อรูป การดำรงอยู่ของรัฐจาริตเช่นล้านนาหรือไม่ อย่างไร ในเบื้องต้นจึงจำเป็นต้องทำความเข้าใจรูปแบบความสัมพันธ์ทางการค้าที่ดำรงอยู่ในช่วงเวลาดังกล่าวพร้อมกับเงื่อนไขทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง โดยไม่พยายามสรุปตามกรอบคิดทฤษฎี ซึ่งทำให้การค้าที่ถูกนำเสนอจำกัดอยู่เฉพาะการค้าระหว่างรัฐหรือเป็นการค้าของราชสำนัก ขณะที่การค้าในชีวิตประจำวันของคนทั่วไปแทบไม่มีความหมายเพราะเห็นว่าไม่เกิดมูลค่าและความสำคัญทางเศรษฐกิจ

การขาดแคลนงานศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจสมัยจาริต ในประเด็นที่กล่าวถึงข้างต้นนำมาซึ่งหัวข้อเรื่องนี้ โดยอาศัย “มิติความสัมพันธ์ทางการค้าของกลุ่มคน” เป็นเสมือนตัวแปรหลักในการทำความเข้าใจสังคมก่อนสมัยใหม่ โดยมีสมมติฐานเบื้องต้นว่าการค้าสร้างเงื่อนไขเฉพาะที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับคนทุกกลุ่ม และยังมีมิติความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนนอกเหนือไปจากกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ทว่าเป็นพื้นที่ของการปฏิสัมพันธ์กันของกลุ่มคนที่หลากหลาย และนำไปสู่กระบวนการสร้างความหมาย การรับรู้ การถ่ายทอด ผ่านเรื่องเล่าของคนกลุ่มต่างๆ ขณะเดียวกันพื้นที่การค้ายังเป็นพื้นที่ของอำนาจและการต่อรองที่ซ้อนทับกันหลายชั้น ทั้งอำนาจที่เข้ามาจัดการควบคุมโดยตรงต่อพื้นที่การค้าและการแลกเปลี่ยน และอำนาจในเชิงศีลธรรม ความเชื่อ กฎเกณฑ์ จารีตประเพณี ความสัมพันธ์ทางการค้าของกลุ่มคน สร้างเงื่อนไขของการเกิดขึ้นของบ้าน เมือง และรัฐ รวมถึงการกลายเป็นศูนย์กลางของกลุ่มคน สินค้า การแลกเปลี่ยน และอำนาจ

ตำนานที่เล่าถึงบ้านเมืองก่อนพุทธศตวรรษที่ 18 ให้ภาพของบ้าน เมือง และรัฐในลักษณะที่ยังไม่ซับซ้อนมากนัก โดยเน้นความเป็นเครือญาติหรือบ้านพี่เมืองน้อง มีการอ้างอิงระบบศีลธรรมในการแยกแยะความสัมพันธ์ที่อาจใช้ยืนยันความเป็นมิตรหรือศัตรู ดังปรากฏว่าเมื่อชาวเมือง

ยอมรับในศีลธรรม รักษาความดีทำให้ข้าศึกหรือผู้รุกรานเปลี่ยนจากข้าศึกเป็นพ่อค้าที่หลังไหลมาชุมนุมกัน พ่อค้าในที่นี้ ไม่เพียงถูกใช้เป็นสัญลักษณ์ของภาวะบ้านเมืองปกติสุขเท่านั้น ทว่ายังเป็นที่มาของความมั่งคั่ง สมบูรณ์ กลุ่มพ่อค้าจึงถูกจัดให้อยู่ตรงข้ามกับกลุ่มข้าศึก ความชั่วร้าย และความอดอยาก ในภาวะที่บ้านเมืองไม่ปกติสุขจึงถูกอธิบายว่าเป็นเพราะชาวเมืองไม่รักษาศีลและจารีตทำให้เกิดผลกระทบตามมาอย่างกว้างขวาง การแยกแยะระหว่างพื้นที่ความขัดแย้งและพื้นที่ทางการค้านี้ น่าจะสัมพันธ์กับการสร้างความหมายให้การค้าอยู่ในพื้นที่ทางศีลธรรมด้วย คนที่มาจากต่างบ้านต่างเมืองพร้อมที่จะเปลี่ยนเป็นมิตรหรือศัตรูก็ได้ขึ้นอยู่กับวิถีปฏิบัติของชาวเมือง มิติด้านความเชื่อเรื่องนี้ยังถูกใช้อธิบายสภาพบ้านเมืองในช่วงที่เกิดปัญหาและความวุ่นวายแทบทุกครั้ง หรือการอธิบายสภาพบ้านเมืองช่วงปกติสุข และความมั่งคั่งสมบูรณ์ของคนและสินค้า ทำให้เห็นภาพว่าการดำรงอยู่ของเมืองหนึ่งเมืองใดจึงไม่ใช่เรื่องของการพึ่งตนเอง หรือพึ่งพาพืชพรรณธัญญาหารที่ผลิตได้ล้วนๆ แต่หมายถึงว่าเมืองนั้นต้องสัมพันธ์กับภายนอกด้วย ฉะนั้นความเคลื่อนไหวทางการค้าจึงเสมือนเป็นเส้นเลือดหล่อเลี้ยงผู้คน ท่ามกลางข้อจำกัดเรื่องพื้นที่เพาะปลูกและปริมาณผลผลิตภายใต้ความหลากหลายของกลุ่มคนและทรัพยากร การทำให้การค้าหยุดชะงัก หากไม่นับภัยธรรมชาติและโรคระบาด

เมืองที่ผู้คนเดินทางไปมาค้าขายโดยสะดวก มักได้เปรียบในการสร้างความมั่งคั่ง เรื่องเล่าในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่อ้างถึงเหตุผลที่พญามังรายอยากได้หริภุญไชยไว้เป็นเมืองขึ้น รวมถึงต้องการขยายอำนาจลงมาตอนใต้ ก็เพราะหริภุญไชยเวลานั้นรุ่มรวยไปด้วยคนและสินค้า มีการค้าขายไปถึงโยชยาซึ่งอาณาจักรทางตอนบนอย่างเชียงใหม่ไม่สามารถทำได้(อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และเดวิด เค. วัลยาจ, ปรีวรรต, 2543) เหตุผลอีกประการหนึ่งที่ทำให้เกิดการขยายอาณาจักรลงใต้คือ การเปลี่ยนแปลงนโยบายการค้าของจีนที่ทำให้การค้ากับเมืองท่าในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ขยายตัว และส่งผลต่อความต้องการสินค้าจากรัฐดินแดนตอนในเพิ่มขึ้น(ดี. จี. อี. ฮอลส์, 2522) ส่วนเมืองที่ไม่สามารถทำการค้ากับเมืองท่าได้โดยตรงก็พยายามหาช่องทางที่จะเข้าถึงช่องทางการค้าดังกล่าว อีกคำอธิบายหนึ่งซึ่งไม่ปรากฏชัดคือ การป้องกันอำนาจหรือการรุกรานจากกองทัพมองโกลทางตอนเหนือ(สร้อยดี อ่องสกุล, 2544) โดยภาพรวมบรรดาเหตุผลทั้งปวงที่กล่าวมาเนื่องใจเรื่องการค้ายังคงมีน้ำหนักมากที่สุด ที่ทำให้เกิดการแย่งชิงอาณาบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำปิงในเวลานั้น

อาณาจักรล้านนากำเนิดขึ้นบนฐานของความพยายามดังกล่าว เมื่อผนวกรวมศูนย์กลางอำนาจตอนบนและตอนล่างเข้าด้วยกัน ภายใต้การปกครองของกลุ่มเครือญาติเดียวกัน และรองรับการขยายตัวของเมืองในทุกด้าน ทำให้อาณาจักรดังกล่าวสามารถสร้างความมั่งคั่งและเริ่มสร้างหลักฐานไว้อธิบายความเป็นมาของบ้านเมืองและความอุดมสมบูรณ์ในช่วงเวลานั้น ไม่เฉพาะแต่เรื่องของการค้าเท่านั้นแต่ยังเป็นเรื่องของการเป็นศูนย์กลางในการเผยแพร่ศาสนา มีการเมืองการปกครองที่เป็นระบบระเบียบพอสมควร เมืองที่มั่งคั่งสมบูรณ์ตามที่ปรากฏในตำนานนอกจากจะมี

ทรัพยากรมากเหลือแล้ว ยังเป็นที่ชุมนุมของผู้คน พ่อค้าต่างเมือง การสร้างตลาดกลางขึ้นตามเมืองสำคัญ ถือเป็นสิ่งรองรับและสอดคล้องกับความคิดดังกล่าว ความเปราะบางของรัฐดินแดนตอนในคือไม่สามารถควบคุม “กำลังคน” และ “ส่วย” ได้อย่างมีประสิทธิภาพ หรือไม่สามารถรวมศูนย์อำนาจหรือใช้อำนาจรัฐได้อย่างแท้จริง การสร้างตลาดให้เป็น “ที่ห่มที่ตอม” หรือเป็นที่ที่เชื่อเชิญให้ “คน” และ “สินค้า” หลังไหลเข้ามา จึงเอื้อให้เกิดการหนุนเสริม “กำลังคน” และ “ส่วย” ให้เข้าเมือง ซึ่งถือว่าองค์ประกอบทั้งสองอย่างล้วนเป็นกลไกสำคัญในการค้าขายรัฐจารีตไปด้วยพร้อมกัน โดยตั้งใจหรือไม่ก็ตาม เท้าที่ปรากฏคือกลุ่มชนชั้นนำให้ความสำคัญกับตลาด และการกำหนดกฎเกณฑ์ที่สร้างความไว้วางใจให้กับพ่อค้าหรือผู้ที่เข้ามาติดต่อสัมพันธ์กับเมืองทั้งสิ้น

ความคิดเกี่ยวกับการค้ายังสัมพันธ์กับการตั้งเมือง การเลือกชัยภูมิ การกำหนดพื้นที่ของตลาดและการสร้างกลไกควบคุมดูแล และข้อปฏิบัติต่างๆ ในระบบความเชื่ออีกชั้นหนึ่ง นอกเหนือจากกฎเกณฑ์ที่เจ้าเมืองกำหนดขึ้น ซึ่งโดยมากเป็นไปเพื่อแก้ไขความขัดแย้ง ในช่วงที่การค้าของล้านนาเติบโตถึงขีดสุดพบว่า มีคดีที่ถูกบันทึกไว้เกี่ยวกับความขัดแย้งจากการซื้อขายแลกเปลี่ยน การลักขโมย เป็นจำนวนมาก การสอบสวนคดีที่ตลาดอาศัยการหาพยานเป็นทอดๆ ข้อสรุปที่ได้โดยมากจะพบว่าพยานสามารถบอกได้ว่าใครทำอะไรในตลาดซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีการจับจ้อง เป็นที่สนใจ คดีที่เกี่ยวกับการลักขโมยและการขายทอดตลาด หรือความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในตลาดจึงมักมีพยานรู้เห็นมากและสามารถสอบสวนเอาผิดได้ในที่สุด (มณี พยอมยงค์, ปรีวรรต, 2518)

ความคิดเกี่ยวกับการค้าและการเข้าตลาด สัมพันธ์แนบแน่นอยู่ในระบบคิดของผู้คนแถบนี้ อย่างลึกซึ้ง ดังจะพบว่าผู้คนอาศัยตลาดเป็นแหล่งชุมนุมซื้อขาย ยังมีการเปรียบเทียบคนที่ไม่รู้วันกาดหรือวันเข้าตลาดเช่นเดียวกับคนไม่รู้วันพระไม่เข้าวัดทำบุญ การเข้าตลาดจึงเป็นเสมือนความคาดหวังที่สมาชิกในสังคมหนึ่งมีให้แก่กัน การปรากฏตัวในที่สาธารณะด้านหนึ่งจึงเป็นการยอมรับตำแหน่งแห่งที่ของการเป็นสมาชิก และพร้อมที่จะเผชิญหน้ากับการถูกจับจ้อง และตรวจสอบจากสมาชิก การเข้ากาดโดยเฉพาะกาดเช้าเป็นช่วงเวลาที่คุณจะได้ไถ่ถามสารทุกข์สุกดิบ ข้อมูลข่าวสารในชีวิตประจำวัน อาจเป็นเรื่องการเกิด การตาย การแต่งงาน การเพาะปลูก การเดินทาง งานบุญ และอื่นๆ ตลาดจึงเป็นศูนย์กลางของการบริโภคข้อมูลข่าวสารที่อยู่บนเงื่อนไขของการปฏิสัมพันธ์กันระหว่างกลุ่มคนที่เข้าตลาดนั่นเอง

ตลาดที่สัมพันธ์กับชีวิตประจำวันของผู้คนมิได้มีแต่ตลาดภายในชุมชนเท่านั้น เพราะการเข้าตลาดแบบหมุนเวียนไปตามบ้านใกล้เรือนเคียง บางวันเป็นตลาดนัดขนาดใหญ่ซึ่งกลุ่มคนที่มาชุมนุมกันอยู่เกินขอบเขตกลุ่มคนในชุมชนเดียวกัน พื้นที่ในตลาดเช่นที่วานี้สร้างกระบวนการรับรู้เกี่ยวกับกลุ่มคนที่แตกต่างกันได้ซับซ้อนยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรับรู้เกี่ยวกับพ่อค้าต่างเมืองเพราะพวกนี้เดินทางไปมาไม่อยู่กับที่ จึงมักเกิดเรื่องเล่าเกี่ยวกับพ่อค้าต่างเมืองไปในทำนองของความเคลือบแคลง ไม่ไว้วางใจ ขณะเดียวกันก็ให้ความสนใจพ่อค้ากลุ่มนี้เนื่องจากเป็นตัวกลางของสินค้า

และข้อมูลข่าวสารจากภายนอก แต่หากเป็นกลุ่มที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับชุมชน ก็อาจได้รับความไว้วางใจเป็นพิเศษ เพราะบางครั้งก็เป็นเครือข่ายต่างบ้านต่างเมืองที่มีได้เป็นพ่อค้าโดยอาชีพ แต่ค้าขายนอกฤดูการทำนาปกติ และอาศัยสัตว์พาหนะอย่างวัวต่าง ม้าต่าง การค้าของล้านนาจึงดำรงอยู่บนพื้นฐานของการสร้างเงื่อนไขความสัมพันธ์หลายมิติ

ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 หลายเมืองของล้านนาเริ่มเป็นอิสระจากอำนาจของพม่าและพื้นฟูบ้านเมืองที่เสียหายจากช่วงสงคราม ความสัมพันธ์ทางการค้าของล้านนากับลาวด้านตะวันออกน่าจะมีความสำคัญขึ้น เพราะทางฝั่งตะวันออกได้รับผลกระทบจากพม่าน้อยกว่า เนื่องจากเป็นเมืองที่อยู่ไกลเกินอำนาจในการเข้าควบคุมของพม่าอย่างลำปาง แพร่ น่าน เมืองเหล่านี้ยังคงทำการค้ากับเมืองหลวงพระบาง และเมืองลาวทางตอนบน รวมถึงเป็นแหล่งส่งสมกำลังต่อต้านอำนาจพม่าในเวลาต่อมา จะเห็นว่าภายหลังที่กลุ่มเจ้าเจ็ดตนสามารถยึดเอาเชียงใหม่กลับมาได้อีกครั้งก็เร่งฟื้นฟูความสัมพันธ์ที่มีอยู่ก่อนหน้านั้นกับเมืองทางตอนบนอย่างเชียงใหม่ สิบสองปันนา รวมถึงหัวเมืองเงี้ยวทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือ ทว่าในเวลานั้นเมืองเหล่านี้ต่างตกอยู่ใต้อำนาจของพม่าทั้งสิ้น เมื่อไพร่พลเป็นสิ่งที่หายาก สงครามของการกวาดต้อนและแย่งชิงไพร่เมืองจึงเริ่มขึ้น ทั้งการกวาดต้อนโดยใช้กำลังและการเกลี้ยกล่อม เมืองต่างๆ ที่ถูกกวาดเข้ามาอยู่เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง และเมืองอื่นๆ ล้วนเป็นเมืองที่เคยมีความสัมพันธ์ทางการค้ากับล้านนาอย่างใกล้ชิด

เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับการค้าจึงมักปรากฏอยู่ในชีวิตประจำวันทั้งในรูปแบบวรรณกรรม คำร้องอย่างเพลงกล่อมเด็กซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการขัดเกลาทางสังคม(Socialization) และการเสริมสร้างการเรียนรู้สังคมผ่านเรื่องเล่าให้กับเด็ก เรื่องเล่าทั้งนิทานและมุขปาฐะต่างๆ เป็นส่วนหนึ่งที่สะท้อนโลกการรับรู้เกี่ยวกับคนกลุ่มอื่นที่แตกต่างออกไปในพื้นที่ของการปฏิสัมพันธ์ อาทิ การรับรู้เกี่ยวกับเงี้ยว ในฐานะของกลุ่มที่ชำนาญการค้า และเดินทางไปมาค้าขายระหว่างล้านนาและพม่า หรือการรับรู้เรื่องของกลุ่มคน และความเชื่อชาวยุทธเฉพาะในเรื่องต่างๆ เป็นพิเศษ อย่างเรื่องของลัวะกับการหลอมเหล็ก การทำเกลือ เป็นต้น การรับรู้เหล่านี้จะเกิดขึ้นไม่ได้เลยหากคนเหล่านี้ไม่ได้ปฏิสัมพันธ์แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารระหว่างกัน ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการสร้างตัวตนของคนกลุ่มต่างๆ ขณะที่กลุ่มคน ไท เป็นกลุ่มที่ได้เปรียบในฐานะของผู้เล่าเรื่อง ทำให้ภาพของคนกลุ่มอื่นตามที่ถูกบันทึกไว้เป็นไปตามความคิด ความเชื่อ และอาจแฝงไว้ด้วยอคติของผู้แต่งหรือของกลุ่มคนที่เป็นเจ้าของเรื่องเล่าต่างๆ

จากการสำรวจองค์ความรู้ว่าด้วยเรื่องของกลุ่มคนที่มีการศึกษาไว้ก่อนหน้านี้ พบว่าการศึกษาเกี่ยวกับชาติพันธุ์ในปัจจุบันได้ก้าวพ้นไปจากกรอบคิดว่าด้วยความเป็นชาติพันธุ์ในลักษณะตายตัว หรือพ้นไปจากความคิดที่เน้นความสำคัญของกลุ่มชาติพันธุ์หนึ่งชาติพันธุ์ใดเป็นการเฉพาะ ขณะเดียวกันเริ่มมีผู้หันมาให้ความสนใจงานรวบรวมค้นคว้าสมัยอาณานิคมในลักษณะของการอ่านซ้ำและอ้างอิงข้อมูลพื้นฐานบางประการที่ไม่เคยถูกบันทึกไว้ โดยเฉพาะเรื่องราวเกี่ยวกับกลุ่มคนและวิถีชีวิตทั่วไป ทั้งที่ก่อนหน้านี้บันทึกสมัยอาณานิคมไม่ได้รับการยอมรับมาก

นัก ด้วยผู้ใช้หลักฐานตระหนักว่างานเขียนเหล่านี้มีนัยทางการเมืองมากกว่ามุ่งสร้างความเข้าใจเรื่องราวของกลุ่มคนที่หลากหลายโดยแท้จริง อย่างไรก็ตาม บันทึกเหล่านี้ไม่เพียงเสนอภาพการรับรู้ชาติพันธุ์ในสายตาของชาวตะวันตก แต่น่าจะเป็นแรงบันดาลใจให้กับงานของผู้สนใจเก็บรวบรวมเรื่องราวของกลุ่มคนแถบนี้ในลักษณะบันทึกถึงสารคดีในเวลาต่อมา

นอกจากบันทึกของชาวตะวันตกสมัยอาณานิคมแล้ว ยังมีงานค้นคว้าเชิงชาติพันธุ์วรรณาของกลุ่มข้าหลวงสยามที่ขึ้นไปปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือ อาทิ งานของพระยาประชาภิจักรจักร์ (2498) และงานยุคหลังของบุญช่วย ศรีสวัสดิ์(2545,2547ก,2547ข,2547ค,2547)อดีตสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดเชียงรายที่ค้นคว้าเรื่องราวเกี่ยวกับผู้คนและบ้านเมืองทางเหนือไว้หลายเรื่องในลักษณะสารคดีความรู้ ข้อมูลส่วนใหญ่ได้จากการเดินทางสำรวจและการปฏิสัมพันธ์กับคนกลุ่มต่างๆ โดยตรง แม้ว่างานของบุญช่วย จะได้รับการกล่าวถึงจากนักวิชาการบางกลุ่มในเวลาต่อมาว่าเป็นงานชาติพันธุ์วรรณายุคแรก แต่ก็มิได้มีการวิเคราะห์ลงไปอย่างลึกซึ้งถึงความคิดของผู้เขียนที่อยู่ในบรรยากาศของการสร้างและเชิดชูความเป็นไทย รวมถึงการรวบรวมความรู้เรื่องถิ่นฐานที่มาของคนไทยจำนวนไม่น้อย กลับพบว่างานของบุญช่วยได้พยายามนำเสนอเรื่องของกลุ่มคนที่อยู่นอกเหนือไปจากกรอบความคิดกระแสหลักที่มุ่งเน้นเรื่องของกลุ่มคนไทเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตาม การนำเสนอเรื่องราวของกลุ่มคนที่มีได้จำกัดเฉพาะกลุ่มไทในงานของบุญช่วยเป็นการเชื่อเชิญผู้อ่านให้เข้าใจว่าคนเหล่านี้ก็เป็นคนไทย เกิดในผืนแผ่นดินไทยและสัมพันธ์กับคนไทกลุ่มต่างๆ มายาวนาน อาจกล่าวได้ว่าสำหรับงานที่เกิดขึ้นในบริบทของกระบวนการสร้างชาติ งานของบุญช่วยมิได้ขัดแย้งกับกระแสความคิดในช่วงเวลาดังกล่าว ทว่ากลับหนุนเนื่องและเปิดพื้นที่ให้คนหลากหลายกลุ่มเข้ามาอยู่ในขอบเขตความหมายของชาติด้วยในเวลาเดียวกัน(ศรยุทธ เอี่ยมเอื้อยุทธ, 2550)

จุดเปลี่ยนในการนำเสนอประเด็นทางประวัติศาสตร์ครั้งสำคัญน่าจะอยู่ร่วมสมัยกับยุคของการผลิตความรู้ว่าด้วย “ประวัติศาสตร์ประชาชน” ที่เป็นส่วนหนึ่งของการสร้างกระแสความตื่นตัวต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น รวมถึงการให้ความสำคัญกับหลักฐานประเภทตำนาน เอกสารพื้นเมืองมากขึ้น ซึ่งงาน “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” น่าจะเริ่มขึ้นภายหลังปี พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา ตัวอย่างงานค้นคว้าเหล่านี้ เช่น งานของบุญเสริม ศาสตราภิชาน(2520),ฉัตรทิพย์ นาถสุภา(2527, อานันท์ กาญจนพันธุ์(2527),วิทยาลัยครูเชียงใหม่(2528),ธิดา สาระยา(2539),ศรีสวัสดิ์ อ่องสกุล (2534,2539ก) ฯลฯ งานค้นคว้าเหล่านี้มีส่วนช่วยอธิบายภาพชีวิตของผู้คน และบ้านเมืองสมัยล้านนาและยังมีการศึกษามากขึ้นยังพบปัญหาและข้อจำกัดในเรื่องของเอกสารข้อมูล หรือหลักฐานชั้นต้น อันนำไปสู่การสืบเสาะเอกสารโบราณที่มีอยู่อย่างกระจัดกระจายและสูญหายไปให้กลับมามีชีวิตอีกครั้ง

ตัวอย่างงานปริวรรตเอกสารพื้นเมืองเหล่านี้ อาทิประเสริฐ ฒ นคร(2521,2524,2527,2528, 2534,2546), อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว(2522,2523,2524,2527,2528ข,2529, 2539ก,2543) และสมหมาย

เปรมจิตต์(2518ก,2519ก,2519ข,2529) จำพวกวรรณกรรมพื้นบ้าน เช่น รัชช ปุณ โณทก(2525), ประคอง นิมมานเหมินทร์(2526) ตำนานพุทธศาสนาและพระสงฆ์ล้านนา รวมถึงเรื่องราวด้าน วัฒนธรรมและวิถีชีวิต ในผลงานของมณี พยอมยงค์(2518,2524,2532), สงวน โชติสุขรัตน์(2503, 2506,2508,2512,2515ก,2515ข,2515ค,2516) และอุดม รุ่งเรืองศรี(2523ก,2523ข,2524, 2528ก, 2528ข,2528ค,2529,2544) เป็นต้น

ความตื่นตัวของนักวิชาการท้องถิ่นศึกษาทำให้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในช่วงแรกเป็น เสมือน “ทางเลือก” ของประวัติศาสตร์ “ท้องถิ่นศึกษา” ซึ่งถือเป็นการช่วงชิงพื้นที่ความรู้และ ได้ตอบกับความเป็นศูนย์กลางของการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ทว่างานศึกษา ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นช่วงแรกจึงมีแนวโน้มที่จะบิดเบือนไป นักประวัติศาสตร์ท้องถิ่น(ภาคเหนือ) ไม่เพียงมีส่วนสร้างความยิ่งใหญ่รุ่งเรืองของอาณาจักรล้านนาโบราณเท่านั้น แต่ยังทำให้ลักษณะ บางอย่างเด่นขึ้นมา เช่น การให้ความสำคัญกับเชียงใหม่ในฐานะศูนย์กลางของอาณาจักรล้านนา หรือเรื่องราวของกลุ่มไตยวน ซึ่งทำให้ความหลากหลายของกลุ่มคนและบ้านเมืองอื่นถูกทอน ความสำคัญลง

เหนือสิ่งอื่นใดคือเรื่องของการสร้างพรมแดนความคิดทางประวัติศาสตร์(โดยไม่ตั้งใจ)ให้ เริ่มขึ้นตั้งแต่สมัยราชวงศ์มังรายเป็นสำคัญ เช่นในงานเขียนของอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว(2525,2528ก, 2537), สงวน โชติสุขรัตน์(2508,2512,2515ก,2515ข,2515ค), อันส์ เพนซ์(2547) ฯลฯ เสมือนว่า ประวัติศาสตร์ล้านนาได้เริ่มขึ้นตั้งแต่ พ.ศ.1839 หรือปีที่สร้างเมืองเชียงใหม่ ปัญหาสำคัญของการ กำหนดพรมแดนทางความคิดในการศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาอาจไม่ร้ายแรงถึงขั้นของการ ตีความอายุหลักฐานคลาดเคลื่อนดังเช่นที่เกิดขึ้นกรณีข้อถกเถียงเรื่อง “ศักราชกฎหมาย” ของ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพที่ทำให้อายุหลักฐานร่นมาอีก 300 ปี เพื่อให้สอดคล้องกับการ กำหนดของกรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ.1893 ทำให้มีการปรับอายุหลักฐานให้มีความเก่าแก่น้อยกว่าอายุ จริง กรณีของการศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาเป็นไปได้อาจทำให้เรื่องราวทางสังคม วัฒนธรรมของ กลุ่มคนที่เกิดขึ้นก่อนหน้านั้นไม่ได้รับความสนใจเท่าที่ควร ในเรื่องนี้จิตร ภูมิศักดิ์(2547) ซึ่งศึกษา ความเป็นมาของสังคมลุ่มน้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยอยุธยาหรือก่อนปี พ.ศ.1893 เห็นว่าการสร้าง ข้อจำกัดทางการศึกษาของนักประวัติศาสตร์ทำให้สังคมในช่วงบริบทใกล้เคียงกันอื่นๆ แทบไม่ เหลืออยู่ทั้งที่สังคมอื่นๆ เช่น สุโขทัย หรืออยุธยา ล้านนา ล้านช้าง ฯลฯ น่าจะมีความสัมพันธ์ใน หลายเรื่องที่สามารถศึกษาเทียบเคียงกันได้ เช่น ด้านพุทธศาสนา การแลกเปลี่ยนความรู้ในด้าน ต่างๆ และการค้า การทำความเข้าใจกลุ่มสังคม วัฒนธรรมก่อนสมัยล้านนาไม่เพียงทำให้เข้าใจ เงื่อนไขของการก่อรัฐล้านนาขึ้นในเวลาต่อมา แต่ยังทำให้มองเห็นความสืบเนื่องและไม่สืบเนื่อง ระหว่างเมืองเก่ากับเมืองใหม่ ความสัมพันธ์ทางการค้าภายใต้เงื่อนไขใหม่ที่สามารถทำการค้ากับ เมืองท่าได้ใกล้ชิดขึ้น สร้างโอกาสในการสะสมความมั่งคั่งและความยิ่งใหญ่ของรัฐในเวลาต่อมา

แม้ว่าปัจจุบันความตื่นตัวในการใช้หลักฐานพื้นบ้านจะมีมากขึ้น ทำให้งานค้นคว้าในระยะหลังมีมิติของอดีตที่ซับซ้อนกว่าแต่ก่อน ทว่าเฉพาะงานปริวรรตเอกสารโบราณยังไม่เพียงพอต่อการทำความเข้าใจความเคลื่อนไหวของล้านนาสมัยจารีต ทั้งยังมีปัญหาในการอ่านและการตีความ อาทิ การนำเอากรอบคิดสมัยใหม่ไปอธิบายรัฐจารีต ทำให้เข้าใจว่าอำนาจรัฐในช่วงเวลาดังกล่าวมีความเข้มแข็งและมีพลังในการกำหนดควบคุมสังคมค่อนข้างมาก จากการอ้างอิงตัวบทกฎหมายโบราณหรือหลักฐานพื้นเมือง ขณะเดียวกันก็อธิบายว่าชาวเมืองมีสิทธิอย่างไรตามข้อกำหนดผ่าน การตีความตัวบทนั้น(อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, 2528ฯ) ทั้งที่จริงแล้วกฎหมายโบราณมิได้มีความหมายแบบเดียวกับกฎหมายที่ใช้กันในปัจจุบัน แต่เป็นเสมือนกฎหมายทางสังคมวัฒนธรรมอย่างหนึ่ง ที่มุ่งควบคุมเชิงศีลธรรมมากกว่าการสร้างระเบียบข้อบังคับแบบตายตัว ฉะนั้นเราจำเป็นต้องตรวจสอบและมองหากลไกทางสังคมด้านอื่นพิจารณาควบคู่กัน

เรื่องราวของชาติพันธุ์ที่ปรากฏในเอกสารพื้นเมืองนั้น มิได้หมายมุ่งจะแสดงลักษณะทางชาติพันธุ์แต่อย่างใด ดังนั้นเวลาอ่านเอกสารเหล่านี้ สิ่งที่ทำได้เบื้องต้นคือการทำความเข้าใจเรื่องราวของกลุ่มคนที่ผู้บันทึกทิ้งไว้ อันเป็นเครื่องแสดงออกถึงการรับรู้ของผู้บันทึกต่อคนกลุ่มนั้นๆ ซึ่งเอกสารที่เขียนขึ้นต่างยุคต่างสมัย ย่อมทำให้กระบวนการรับรู้เรื่องราวของกลุ่มคนเปลี่ยนแปลงไปด้วย อาทิ เรื่องราวของฮ่ออันหมายถึงกลุ่มคนจีนทางตอนเหนือของล้านนาหรือจีนยูนนาน ทั้งที่เป็นมุสลิมและไม่ใช่ และได้เดินทางไปมาหาสู่ทำการค้าระหว่างเส้นทางการค้าจากจีนตอนใต้กับเมืองต่างๆ ของล้านนา ล้านช้าง และรัฐฉานนั้น ยังมีความหมายด้านอื่นดังที่ปรากฏในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่กล่าวถึง ฮ่อ ในฐานะของคู่ศึกสงครามหลายยุคหลายสมัย มีท่าทีของความไม่ไว้วางใจและเป็น “คนอื่น” ในช่วงที่อาณาจักรล้านนารุ่งเรือง ฮ่อ ถูกใช้ไปในความหมายของกลุ่มพ่อค้าที่อาศัยล่อต้างม้าต่างเดินทางไกลมาค้าขายถึงล้านนาและตอนเหนือของพม่า ในเรื่องนี้เมื่อนำกลับไปตรวจสอบความคิดเกี่ยวกับศีลธรรมของพลเมืองที่สัมพันธ์กับการสร้างมิตรหรือศัตรู ยิ่งให้น้ำหนักว่ากลุ่มที่เข้ามาในฐานะของข้าศึกกับกลุ่มพ่อค้านั้นแท้จริงเป็นกลุ่มเดียวกันคือหมายถึงฮ่อจากตอนเหนือของล้านนานั้นเอง อย่างไรก็ตามภายหลังเมื่อเกิดกลุ่มกบฏฮ่อเคลื่อนไหวทางตอนเหนือของลาวความรู้เกี่ยวกับฮ่อ ก็เปลี่ยนไปอีกวาระหนึ่ง ฮ่อในความหมายสุดท้ายนี้ถูกสร้างและผลิตซ้ำโดยกลุ่มข้าราชการสยามค่อนข้างมาก ทั้งนี้เพราะภาพของฮ่อที่เข้ามาในเขตเมืองตอนเหนือของลาวมิได้มาในฐานะของพ่อค้าแต่มีปฏิบัติการปล้นสะดมหมู่บ้านกวาดต้อนคนและอาหาร ทรัพย์สินต่างๆ สร้างความเดือดร้อนให้กับผู้คน ฉะนั้นความหมายของคำเรียกฮ่อจึงมีความแตกต่างกันในแต่ละช่วงบริบท

กรณีของกลุ่มเงี้ยว หรือไทใหญ่ก็เช่นกัน ภาพของเงี้ยวในการรับรู้ของผู้คนแถบล้านนา เป็นพวกพ่อค้าโดยเฉพาะการค้าตามเส้นทางการค้าระหว่างล้านนากับพม่าและเขตรัฐฉาน บางกลุ่มตั้งหลักแหล่งอยู่ตามเมืองต่างๆ เงี้ยวอาจถือได้ว่าเป็นพลเมืองกลุ่มหนึ่งของล้านนาและการเอ่ยอ้างถึงคนกลุ่มนี้ที่ปรากฏตามที่ต่างๆ ก็มีลักษณะของความผูกพันใกล้ชิดสนิทสนม อย่างไรก็ตามมีบาง

ช่วงบางตอนเหมือนกันที่มีการกล่าวเปรียบเปรยถึงเว็วในฐานะของพ่อค้าที่มีเล่ห์เหลี่ยม ไม่น่าไว้วางใจ แต่ก็มีได้มีลักษณะคิดกันว่าเป็น “คนอื่น” เสียทีเดียว แม้ในยามที่ล้านนาถูกปกครองโดยขุนนางพม่า เว็วหรือไทใหญ่ยังคงรักษาระดับความสัมพันธ์กับคนกลุ่มอื่นอย่างต่อเนื่องและมีได้ถูกจัดไว้ในกลุ่มเดียวกับม่านหรือพม่าแต่อย่างใด กระทั่งเมื่อเกิดกรณีกบฏเว็วขึ้นภายหลังที่กลุ่มชนชั้นนำสยามเข้ามาจัดการปกครองหัวเมืองเหนือและใช้ระบบภาษีอากรต่างๆ การเคลื่อนไหวของเว็วยังได้รับการสนับสนุนจากชาวเมืองและพวกเจ้านายอีกด้วย คนเหล่านี้น่าจะมีบทบาทสำคัญในระบบโครงสร้างการเมือง เศรษฐกิจ สังคมก่อนสมัยใหม่ กล่าวคือนอกจากจะมีสายสัมพันธ์กับกลุ่มเจ้านายแล้ว คนเหล่านี้คือกลุ่มที่เข้าถึงสนิทสนมกับชาวบ้านชาวเมืองกลุ่มต่างๆ เป็นอย่างดี อย่งไรก็ตาม เหตุการณ์ในครั้งกบฏเว็ว ได้เกิดการสร้างความหมายให้กับเว็วที่ต่างออกไปจากเดิมมาก นอกจากกลุ่มเจ้านายที่ต้องการเอาใจราชสำนักสยาม และกลุ่มเจ้านายของสยามเองก็มีส่วนอย่างมากในกระบวนการสร้างความหมายให้เว็วเป็นพวกโจรผู้ร้าย อันเป็นช่วงประจวบเหมาะกับการเปลี่ยนโฉมหน้าทางเศรษฐกิจ การเมืองของล้านนา กล่าวคือการเข้ามาของกลุ่มคนจีนจากกลุ่มน้ำเจ้าพระยาเพื่อตั้งรกรากและทำการค้า บ้างก็สานสัมพันธ์กับข้าราชการของสยามหรือกระทั่งช่วยเหลือราชการและหาประโยชน์จากการค้าท้องถิ่นไปด้วยพร้อมกัน คนกลุ่มนี้เองที่เข้ามามีบทบาทและดำเนินกิจการต่างๆ แทนกลุ่มเครือข่ายการค้าเดิม(ปลาย้อ ชนะนนท์, 2530ก)

ในเอกสารพื้นเมืองหลายชิ้นมักกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนบนที่สูงกับคนพื้นราบ คนพื้นราบคือพวกที่ตั้งบ้านเมืองเป็นหลักแหล่ง และได้รับการจัดประเภทว่าเป็นพวกที่มีพัฒนาการทางสังคม การเมือง และเศรษฐกิจที่ก้าวหน้ากว่ากลุ่มคนบนที่สูงในลักษณะของคู่ตรงข้ามที่ขัดแย้งกัน เป็นต้นว่าคนบนที่สูงไม่อยู่เป็นหลักแหล่ง ทำการผลิตแบบล่าหลัง มีพัฒนาการของระบบโครงสร้างสังคมการเมืองที่ช้ากว่าพวกพื้นราบมาก ทว่าในพื้นที่และปริมณฑลของการค้า กลับพบว่าคนทั้งสองกลุ่มนี้ได้ไปมาหาสู่กันอย่างสม่ำเสมอ ทั้งนี้เนื่องจากต่างต้องพึ่งพาอาศัยปัจจัยการยังชีพระหว่างกัน การเปรียบเทียบว่าคนที่สูงต่ำต่อยกกว่านั้นเมื่อพิจารณาในเชิงข้อเท็จจริงและเงื่อนไขปัจจัยแวดล้อม กลับพบว่าการที่กลุ่มคนบนที่สูงติดต่อไปมาหาสู่กับกลุ่มคนพื้นราบมายาวนานแต่มิได้รับเอาวิถีการดำเนินชีวิตหลายสิ่งหลายอย่างไปใช้เป็นเพราะวิถีดังกล่าวไม่เหมาะสมทั้งกับสภาพพื้นที่และโครงสร้างความสัมพันธ์ภายในมากกว่า หลักฐานจำพวกตำนานมักกล่าวถึงกลุ่มคนพื้นเมืองที่อยู่มาก่อนการก่อตั้งของอาณาจักรล้านนาว่าเป็นพวก *ลัวะ* ซึ่งหากอ่านตามความหมายของตำนาน *ลัวะ* มีชื่อกลุ่มชาติพันธุ์เฉพาะแต่เป็นเสมือนประชากรของบ้านเมืองเวลานั้น *ลัวะ* จึงเป็นองค์ประกอบหลักของการสร้างบ้านแปงเมืองมาแต่โบราณ กระทั่งภายหลังเมื่อเกิดจำเนกกลุ่มคนขึ้นโดยสันนิษฐานว่าผู้ที่เขียนและเรียบเรียงตำนานเป็นพวก *ไท* กลุ่มหนึ่งที่ต้องการแสดงให้เห็นว่ามีอารยธรรมที่สูงกว่าพวก *ลัวะ* จึงพยายามอธิบายถึงคนเหล่านี้ว่าเป็นพวกคนป่าคนดอยที่ด้อยกว่าตน เป็นต้น

ไม่ว่าจะพิจารณาในมุมไหนเกี่ยวกับการจำแนกแยกแยะกลุ่มคนตามที่ปรากฏในหลักฐานพื้นเมือง เราจะพบว่ามียุทธศาสตร์ของการให้ความหมายว่าด้วยกลุ่มคนอยู่ ดังนี้

หนึ่ง เรื่องของชั้นทางสังคม(class) เป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่ในระบบสังคมจารีตดั้งเดิมจะพบว่ามีระบบบอภักดิ์ มีการยกย่องเทิดทูนหัวหน้าในฐานะของผู้ปกครองและผู้จัดสรรผลประโยชน์ รวมถึงเรียกเก็บผลประโยชน์ในรูปแบบของส่วยและรวมถึงการเกณฑ์แรงงานต่างๆ เมื่อสังคมเริ่มมีความซับซ้อนขึ้นจึงจะพบว่าภายหลังการก่อตั้งอาณาจักรหลายแห่ง การอธิบายและให้ความหมายเกี่ยวกับกลุ่มคนเริ่มปรากฏ “ชั้น” ก่อนข้างชัดเจน อย่างไรก็ตามในระดับชีวิตประจำวัน มีการแยกแยะเพียง “เจ้า” กับ “ข้า” ทำนองนายกับบ่าว และยังมีการเปรียบเทียบกลุ่มคนบนดอยไปนันทนาการว่าคือยกว่ากลุ่มคนพื้นราบ ขณะที่ระบบช่วงชั้นภายใน โครงสร้างทางการเมืองการปกครองก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง ที่อาจมิได้เข้ามาสัมพันธ์กับชีวิตประจำวันของผู้คนมากนัก

สอง แม้ว่าจะเกิดการแบ่งชั้นทางสังคมก่อนข้างชัดเจน แต่ก็ยังเป็นระบบชั้นที่ทำให้เกิดคำถามว่าเหตุใดความขัดแย้งทางชนชั้นจึงมิได้เกิดขึ้นอย่างเด่นชัด ข้อสังเกตต่อความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนา คือ แม้จะมีการแบ่งชั้นระหว่างกลุ่มคนบนที่สูงกับคนพื้นราบ ทว่าชั้นดังกล่าวมิได้ทำให้เกิดการเบียดขับ กีดกัน คนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งออกไป ตรงกันข้ามกลับทำให้คนเหล่านี้สัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดบนเงื่อนไขของความแตกต่าง และจำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่การค้าและการแลกเปลี่ยน กล่าวอีกนัยหนึ่งอาจเป็นเพราะคนทั้งสองกลุ่มมิได้สัมพันธ์กันตลอดเวลา ก่อนข้างมีอิสระในความเป็นอยู่และทางเลือกในการดำเนินชีวิตที่แตกต่างท่ามกลางความหลากหลายของทรัพยากร ทำให้ความต่างในมิติทางสังคม วัฒนธรรมมิได้นำไปสู่ความตึงเครียดเสมอไป อย่างเช่นความต่างด้านความเชื่อ การนับถือผีกับการนับถือพุทธนั้น เดิมทีก็มิได้แยกกันอย่างชัดเจนเพราะพวกคนพื้นราบก็มีผีที่ตัวเองนับถือและมีบทบาทสำคัญในเชิงพิธีกรรมด้วย อย่างไรก็ตามในระดับชั้นของความเชื่อมีการยกให้พุทธศาสนาอยู่เหนือความเชื่ออื่นใด และการที่คนบนดอยยังไม่ยอมรับเอาพุทธเข้าไปในระบบความเชื่อยิ่งแสดงให้เห็นว่าคนเหล่านี้ไม่ต้องการที่จะอยู่ภายใต้การควบคุมของรัฐอย่างแท้จริง ขณะเดียวกันคนเหล่านี้ยังมีอำนาจในการต่อรองกับรัฐในหลายกรณี คนบางกลุ่มอาศัยอยู่ระหว่างศูนย์กลางอำนาจมากกว่าหนึ่ง ก็มักได้รับการผ่อนปรนในหลายเรื่อง บางครั้งคนกลุ่มนี้ก็สามารถต่อรองเรื่องภาษีและการเกณฑ์ได้เพราะเป็นพวกที่ส่งส่วยสินค้าหายากที่นารายได้มาสู่รัฐ

การจัดการความสัมพันธ์ภายใต้สังคมที่มีกลุ่มคนหลากหลายนั้น จึงมิได้อาศัยเพียงการหลอมรวมความเชื่อ การบังคับใช้กฎหมาย หรือการบังคับเกณฑ์แรงงานเพียงอย่างเดียว ล้านนาคำรงอยู่บนเงื่อนไขที่รัฐและกลุ่มคนต่างต่อรองในเชิงผลประโยชน์ซึ่งกันและกันตลอดเวลา แต่ใช้ว่าภายใต้ความสัมพันธ์ลักษณะนี้จะไม่เกิดปัญหา ความขัดแย้งเลย เพียงแต่ความขัดแย้งและความไม่สงบมิได้ถูกนำเสนออย่างตรงไปตรงมา แต่ถูกอธิบายผ่านคติความเชื่อเรื่องระบบศีลธรรม และการไม่ปฏิบัติตามจารีตของบ้านเมือง สิ่งเหล่านี้คล้ายกับเป็นกลไกในการควบคุมสังคมที่ผู้ปกครอง

และผู้อยู่ใต้ปกครองต้องทำตามกติกา มูลเหตุที่นำไปสู่ความขัดแย้งจึงไม่ได้เกิดขึ้นง่ายนัก ปัจจัยสำคัญอันหนึ่งคือ ลักษณะของการปกครองที่มีความยืดหยุ่นสูง คือมิได้มีกฎเกณฑ์ข้อกำหนดที่ตายตัวเสมอไป บวกกับการแยกหน่วยปกครองออกเป็นหน่วยย่อยทำให้ผู้ถูกปกครองกับผู้ปกครองมีความสัมพันธ์ที่ค่อนข้างใกล้ชิด และหากไม่สามารถปรองดองกันได้เนื่องด้วยสาเหตุอันใด ความขัดแย้งที่เกิดขึ้น กลับเป็นส่วนหนึ่งของการลดความตึงเครียดหรือสร้างความยืดหยุ่นให้กับระบบโครงสร้างที่มีความแตกต่างทางชนชั้น โดยมีได้นำไปสู่การสลายโครงสร้างความสัมพันธ์ดังกล่าวแต่อย่างใด

ในระบบเช่นนี้ การเลือกสังกัดเจ้านายจึงเป็นเรื่องสำคัญต่อชีวิตทุกด้าน ไม่เพียงสามารถให้ความคุ้มครองแก่ไพร่เท่านั้น แต่ยังต้องมีบารมีและเอื้อประโยชน์ให้สมาชิกในเรื่องอื่นๆ อาทิ เรื่องการจัดสรรที่ดินทำกิน เรื่องการใช้น้ำในระบบเหมืองฝาย รวมถึงการอำนวยความสะดวกในการไปมาค้าขายด้วย เจ้านายที่เป็นคนกว้างขวาง เป็นที่รู้จักนับถือของคนหมู่มาก ย่อมเป็นที่ดึงดูดของไพร่เมืองให้อยากมาเข้าสังกัด ดังนั้นหากวิเคราะห์โครงสร้างการเมืองของล้านนาที่นอกจากจะเห็นลำดับชั้นของขุนนางในระบบ “ชั้น 5 ใบ” แล้ว จะพบว่าภายในหน่วยย่อยเองก็มีการแบ่งชั้นกลุ่มเจ้านายออกเป็นลำดับ

การดำรงอยู่ของบ้านเมืองและความเคลื่อนไหวของการค้าจึงเป็นเรื่องความสัมพันธ์ของผู้คนเป็นสำคัญ ภาพการค้าจึงมีมิติที่น่าสนใจ และมีความหมายต่อการดำรงอยู่ของกลุ่มคน การค้าในระบบความสัมพันธ์แต่ละชุด(ที่อาจไขว้กันหลายชุด) จึงเป็นเครือข่ายที่บรรจุชุดความสัมพันธ์ของผู้คน ซึ่งมีได้ถูกกำกับควบคุมผ่านการใช้อำนาจทางการเมืองเช่นเดียวกับการจัดการปกครองแต่เป็นเงื่อนไข สภาวะที่เกิดขึ้นและทำหน้าที่ยึดโยงความสัมพันธ์ของกลุ่มคนเข้าไว้ด้วยกัน และแม้ว่ารัฐอาจมีบทบาทในการสร้างสภาวะดังกล่าวขึ้น กรณีของการสร้างศูนย์กลางการค้าการแลกเปลี่ยน แต่เงื่อนไขที่แท้จริงน่าจะอยู่ที่กระบวนการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ของผู้คนขึ้นมาจากหน่วยย่อยๆ และขยายใหญ่ขึ้น กระทั่งมีความซับซ้อนมากขึ้น ดังจะพบว่าหากเป็นการค้าในระดับหมู่บ้านเล็กๆ ไม่กี่ครัวเรือน ก็จะมีหน่วยปกครองในระดับย่อยสุดในการควบคุมดูแล และในระดับของเมืองที่มีศูนย์กลางการค้าขนาดใหญ่จะเป็นกลุ่มเจ้านายและกลุ่มชนชั้นนำเข้ามาดูแลโดยตรง คนเหล่านี้เข้ามาในฐานะของผู้ตรวจตราเก็บภาษี ดูแลความเรียบร้อยในตลาด ตรวจสอบว่าการค้าขายสินค้าต้องห้ามหรือไม่ เนื่องจากสินค้าบางรายการต้องส่งมอบให้กับรัฐเท่านั้น ขณะเดียวกันก็จะดูว่าใครเป็นใครในตลาด โดยเฉพาะเมื่อมีคนแปลกหน้ามาค้าขายก็จะมีการสืบสวนตรวจสอบ เสมือนเป็นที่รับรู้ว่าคุณตลาดไม่เพียงเป็นพื้นที่ที่คนหลายกลุ่มมาชุมนุมกันเพื่อการค้าเพียงอย่างเดียว แต่อาจรวมถึงการมาเพื่อสืบข่าวคราวของบ้านเมืองที่เป็นคู่แข่งหรือการระบายนของที่ลึกลับโหมมา ฉะนั้นขณะที่ตลาดเป็นแหล่งรวมผู้คนและเรื่องราวที่หลากหลาย ตลาดได้กลายเป็นพื้นที่ของการสอดส่อง ควบคุมไปด้วยพร้อมกัน ในหลายกรณีที่เป็นคดีเกี่ยวข้องกับการ

ซื้อการขาย หากเกิดขึ้นในตลาดผู้สอบสวนจะสามารถหาพยานได้ง่าย และมักจะสอบข้อเท็จจริงได้ในที่สุด

นอกจากนี้ยังพบว่าผู้หญิงเข้ามามีบทบาทในพื้นที่การค้าค่อนข้างมาก โดยเฉพาะการค้าในท้องถิ่น เนื่องจากผู้หญิงเป็นผู้ผลิตสินค้าเหล่านั้นเป็นส่วนใหญ่ไม่ว่าจะเป็น ผัก ผลไม้ สมุนไพร ผลผลิตจากไร่ นา เครื่องจักสาน เครื่องปั้นดินเผา งานฝีมือ ผ้าทอ กระจาด ฯลฯ สิ่งเหล่านี้สามารถผลิตได้ตลอดปี แม้ว่าผลผลิตเหล่านี้จะไม่ใช่อินค้าที่มีมูลค่ามากนักในทางเศรษฐกิจ ทว่าการค้าของเล็กๆ น้อยๆ เหล่านี้เสมือนเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตประจำวัน เพราะขณะที่รายได้จากการค้าขายเพียงเล็กน้อย ความต้องการสินค้าบริโภคที่ตนไม่สามารถผลิตได้ก็มีมูลค่าไม่สูงเกินกว่ากำลังที่จะซื้อหามาได้เช่นกัน ส่วนมูลค่าการค้าและการแลกเปลี่ยนในเมืองใหญ่อาจมากขึ้นเป็นลำดับ และมักสอดคล้องกับรายได้ หรือกำลังซื้อที่มีมากขึ้นตามไปด้วย บางครั้งจะพบว่าตลาดเมืองใหญ่มิได้มีเฉพาะสินค้าอุปโภคบริโภคในชีวิตประจำวัน แต่ยังมีสินค้าฟุ่มเฟือย หรือสินค้าที่มีราคาสูงกว่าที่คนทั่วไปจะซื้อหาครอบครอง สินค้าเหล่านั้นจะถูกขายไปให้กับผู้มีฐานะอาจเป็นกลุ่มเจ้านายหรือพวกพ่อค้าด้วยกัน

อันที่จริงขอบเขตการค้าของผู้หญิงก็มีได้จำกัดเฉพาะตลาดของหมู่บ้าน การค้าเล็กๆ น้อยๆ ที่อาศัยคานหามนั้นเป็นที่นิยมอยู่ไม่น้อยระหว่างเมืองที่มีเส้นทางคมนาคมไปมาสะดวก อย่างเส้นทางเชียงใหม่ เมืองพร้าวก็เป็นเส้นทางที่แม่ค้าเดินทางหาบของไปมา โดยมากเป็นสินค้าที่มีน้ำหนักเบา อย่างพริกแห้ง กระจ่างเทศ หมากพลู เป็นต้น ผู้หญิงอาศัยการค้าเป็นประจําของการเรียนรู้นอกขอบเขตของครัวเรือน เรือกสวนไร่นา และชุมชนที่ตนสังกัด พื้นที่การค้าจึงเป็นพื้นที่ของการต่อรอง ต้องอาศัยปฏิภาณไหวพริบและความรู้รอบตัว พวกที่ทำการค้าคล่องได้เรียนรู้เรื่องการคิดคำนวณอย่างรวดเร็ว ผู้หญิงจะถ่ายทอดคุณสมบัติดังกล่าวจากรุ่นสู่รุ่น โดยเฉพาะลูกสาวที่มักติดตามแม่ไปตลาด เด็กได้เรียนรู้การปรับตัวเข้าสู่สังคม พบเจอผู้คนและสิ่งแปลกใหม่ พื้นที่การค้ายังเป็นพื้นที่ของการแสดงตัวตนในเรื่องของการประดับตกแต่งร่างกาย ทั้งหญิงชายถือว่าต้องพิถีพิถันเป็นพิเศษ นอกจากการสวมใส่เสื้อผ้าใหม่คู่สะอาดตา ยังตกแต่งด้วยเครื่องประดับที่สะอาดตา เนื่องจากเป็นโอกาสได้พบคนมากหน้าหลายตา และแสดงสถานภาพของตนเองต่อผู้อื่น

ขณะที่การค้าต่างบ้านเป็นบทบาทของผู้ชายเป็นส่วนใหญ่ โดยอาศัยส่วนต่างของราคาสินค้าที่ไม่เท่ากันในแต่ละพื้นที่ พ่อค้าจำเป็นต้องรู้ความต้องการของกลุ่มผู้บริโภคในแต่ละพื้นที่ รวมถึงมีเครือข่ายความสัมพันธ์ที่กว้างขวางเข้าถึงคนในหลายระดับ พวกพ่อค้ายังเป็นกลุ่มที่อ่อนไหวต่อธรรมเนียมปฏิบัติเพราะได้เรียนรู้และเข้าถึงระบบสังคม วัฒนธรรมที่แตกต่างมากกว่าคนกลุ่มอื่น บางครั้งคนกลุ่มนี้จึงถูกมองว่ามีความรู้กว้างขวาง น่านับถือ บางครั้งก็ถูกมองด้วยความระแวงสงสัย ไม่ไว้ใจในคราวเดียวกัน อย่างไรก็ตามคนที่ได้ชื่อว่าเป็นพ่อค้าและต้องรอนแรมเดินทางอยู่สม่ำเสมอมักมีความเชื่อเกี่ยวกับเครื่องรางและคาถาอาคมไว้ป้องกันตัว กรณีของการสักเป็นตัวอย่างหนึ่งที่น่าสนใจ ไม่ว่าจะพิจารณาในแง่ของการประกาศหรือแสดงตัวว่าเป็นผู้ใหญ่

แสดงออกถึงความ เป็นชาย เป็นผู้กล้า อดทน คนที่ผ่านการสั กและเชื่อในอำนาจความ ศักดิ์สิทธิ์จะ เกิดความมั่นใจในการเดินทาง การเผชิญหน้ากับอันตรายต่างๆ สิ่งซึ่งแสดงออกถึงความ เป็นชาย เหล่านี้จึงไม่แยกขาดจากกัน ชายที่เริ่มพ้นวัยเด็กจะ ได้รับการถ่ายทอดความเป็นชายจากรุ่นสู่รุ่น ฉะนั้นการกล่าว ว่าชายใด ไม่มีรอยสักย่อม ไม่อาจมัดใจหญิง ได้จึงมิได้เป็นคำกล่าวที่เกินจริงสำหรับ บริบทนั้น และไม่เพียงรอยสักเท่านั้นที่มีความหมาย ผู้ที่ถือว่ามิประสบความสำเร็จได้เดินทาง ไปต่างเมือง ไม่ว่าจะไปค้าขายหรือไปรับจ้างนอกฤดูกาลผลิต ต่างก็มีโอกาสได้เรียนรู้สังคม วัฒนธรรมที่ แตกต่าง

กล่าวได้ว่าเมื่อพิจารณาการค้าในมิติที่กว้างออกไปจากกิจกรรมทางเศรษฐกิจ มีความหมาย ที่เข้าไปสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของผู้คนและเป็นพื้นที่ของการเรียนรู้โดยไม่จำกัดเพศ วัย สถานภาพ พื้นที่ทางการค้าได้บรรจุเรื่องราวที่สัมพันธ์กับชีวิตของผู้คนและสร้างเงื่อนไขของการปฏิสัมพันธ์ที่ ซ้อนทับกันอยู่หลายระดับ เป็นพื้นที่ที่แฝงการควบคุมเชิงศีลธรรมและการเมือง ขณะเดียวกันก็เป็น พื้นที่ของกระบวนการสร้างการรับรู้และการแสดงตัวตนทางสังคม วัฒนธรรมที่โดดเด่นที่สุด รวมถึงการเป็นพื้นที่ขัดเกลาทางสังคม เป็นพื้นที่ของการเรียนรู้ในระบบสังคมที่มีได้มีแหล่งการ เรียนรู้เฉพาะ (ยกเว้นวัดซึ่งสงวนไว้สำหรับเด็กชาย และวังสำหรับลูกหลานเจ้านาย) เรื่องราวที่ เกิดขึ้นในพื้นที่ทางการค้านอกจากกิจกรรมทางเศรษฐกิจจึงมิได้ถูกบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร แต่ได้ปรากฏในลักษณะแฝงอยู่ในเรื่องเล่าที่สะท้อนความสัมพันธ์ในชีวิตประจำวัน ทั้งเรื่องราวและ เรื่องเล่าในพื้นที่การค้าอาจถือได้ว่าเป็นภาพที่มีชีวิตชีวาที่สุด

การค้าของรัฐดินแดนตอนในมิใช่ปัจจัยภายในที่สำคัญเกี่ยวกับเงื่อนไขทางกายภาพ โดยทั่วไป ข้อจำกัดในเรื่องดังกล่าวถูกอธิบายไปในทางที่ว่า การคมนาคมที่ยากลำบากทำให้การ ขยายตัวทางการค้าเป็นเรื่องที่เป็นไปได้ยาก ทั้งการนำสินค้ามาสู่ตลาดและการเข้าถึงสินค้าในส่วน ของผู้บริโภค เงื่อนไขทางกายภาพดังกล่าวยังถูกนำไปสัมพันธ์กับการเกิดศูนย์กลางอำนาจรัฐและ การขยายอำนาจ อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาตามความคิดข้างต้น กลับทำให้เกิดประเด็นคำถามว่า ภายใต้อำนาจจำกัดดังกล่าวรัฐดินแดนตอนในหรือรวมถึงกลุ่มคนในอาณาบริเวณแถบนี้ได้พัฒนาโลก การจัดการความสัมพันธ์แบบอื่นขึ้นมาใช้หรือไม่ อย่างไร กลไกที่ว่ามีส่วนในการลดข้อจำกัด ดังกล่าวได้หรือไม่ อย่างไร และประสิทธิภาพของกลไกที่ว่ามีช่วยอธิบายการขยายตัวของผู้คน เมือง และรัฐ อย่างไร ประเด็นนี้นำมาสู่สมมติฐานว่าการค้าในชีวิตทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง นอกจากจะสัมพันธ์กับกระบวนการสร้างและกระบวนการรับรู้ตัวตนของผู้คนกลุ่ม ต่างๆ แล้ว น่าจะช่วยอธิบายการก่อรูปของรัฐและการกลายเป็นศูนย์กลางของรัฐดินแดนตอนในได้ อีกด้วย ทั้งนี้เนื่องจากตลาดการค้าและการแลกเปลี่ยนสร้างเงื่อนไขให้คนและสินค้าไหลมารวมกัน ดังภาพของแอ่งหรือที่ลุ่มที่รองรับน้ำจากคันธารน้อยใหญ่ อันเปรียบเสมือนคนและสินค้าที่อยู่ลึก เข้าไปในเขตป่าเขาหรือเขตชุมชนที่กระจัดกระจาย แม่น้ำที่ไหลมาจากต้นน้ำเปรียบได้กับตลาด ย่อยๆ มีทางเชื่อมทางบรรจบและไหลรวมไปสู่แม่น้ำที่ใหญ่กว่า กระบวนการเหล่านี้เป็น

องค์ประกอบสำคัญของการเกิดขึ้นของบ้าน เมือง และรัฐ ความต่างจากการเปรียบเทียบเครือข่ายของตลาดกับภาพของแม่น้ำคือ การไหลเวียนของผู้คนและสินค้ามิได้เป็นไปในทิศทางเดียวแต่มีทิศทางย้อนกลับไปมา เส้นทางที่มีการคมนาคมหนาแน่น เป็นที่นิยมเปรียบได้กับทางน้ำที่เบิกกว้างขึ้นเพื่อรองรับการสัญจรของผู้คนที่มากขึ้น ถนนหนทางที่อาจรกร้างเพราะนานครั้งจึงมีผู้เดินทาง เมื่อการค้าขายตัวทำให้ผู้คนไปมาหาสู่ค้าขายกันมากขึ้น ไม่ช้าเส้นทางดังกล่าวก็กลายเป็นเส้นทางหลักที่ไม่กลับไปเป็นทางรกร้างอีก และบริเวณดังกล่าวก็เริ่มมีการขยายตัวของชุมชนที่เกิดขึ้นทั้งจากกลุ่มในพื้นที่และการย้ายเข้ามาอยู่ของคนกลุ่มอื่นๆ จากภายนอก

เมืองที่สำคัญจึงมิได้มีฐานะเป็นเพียงศูนย์กลางอำนาจรัฐและศาสนา รวมถึงการเป็นศูนย์กลางของความรุ่งเรืองทางอารยธรรมเท่านั้น ทั้งนี้เป็นเพราะสิ่งเหล่านี้คือผลพวงของการเติบโตขึ้นของบ้านเมือง อันเป็นกระบวนการสั่งสมที่ไม่ปรากฏหลักฐานในรูปแบบของบันทึกไว้โดยตรง หลักฐานทางโบราณคดีตั้งแต่โบราณสถาน โบราณวัตถุ เครื่องเคลือบ ฯลฯ ล้วนแสดงให้เห็นถึงการเป็นศูนย์กลางการค้าและการแลกเปลี่ยนก่อนสมัยใหม่ ความไม่ต่อเนื่องของอาณาจักรโบราณกับปัจจุบันคือการขาดหายไปของเรื่องราว ความทรงจำเกี่ยวกับความเป็นบ้านเป็นเมืองและการไปมาหาสู่ของคนในสมัยก่อน เป็นเรื่องเล่าที่ชวนให้คิดว่าเดิมทีมีดีความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนและบ้านเมืองไม่ได้ถูกแบ่งแยกด้วยอคติทางชาติพันธุ์และเส้นเขตแดน แม้บางครั้งจะเจือปนด้วยความขัดแย้งและภาพของความสูญเสีย การพลัดพราก ซึ่งกลายเป็นที่มาของเรื่องเล่าว่าด้วยความเป็นมาของตนเอง ภาพดังกล่าวเป็นความทรงจำที่อยู่ตรงข้ามกับเรื่องเล่าในยามที่บ้านเมืองปกติสุข ผู้คนไปมาหาสู่กันและค้าขายระหว่างบ้านพี่เมืองน้อง

แม้ว่าการศึกษาความสัมพันธ์ทางการค้าของรัฐดินแดนตอนในจะมีอยู่ไม่มากนัก ยังเป็นเรื่องราวชีวิตของผู้คนกลุ่มต่างๆ ในพื้นที่การค้ายังมีอยู่น้อยเต็มที ทั้งตัวข้อมูลเอกสาร งานวิจัยให้เพียงภาพโครงสร้างความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจการค้าก่อนสมัยใหม่ ที่สามารถใช้อ้างอิงเป็นฐานความคิดเบื้องต้นก่อนลงลึกเข้าสู่รายละเอียด ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยข้อมูลเอกสารด้านอื่นๆ ประกอบการศึกษา และในบรรดาข้อมูลที่ดูเสมือนว่าไม่มีความเกี่ยวข้องอยู่เลยก่อนหน้านักกลับปรากฏให้เห็นร่องรอยความคิด ความเชื่อของผู้คนที่สัมพันธ์กับมิติทางการค้ามายาวนาน เช่นเดียวกันงานศึกษาค้นคว้าที่ปรากฏก่อนหน้านี้นี้ แม้ว่าตัวผู้เขียนจะมีได้มีคำถามหลักที่เกี่ยวข้องกับประเด็นในการศึกษาเรื่องนี้โดยตรง ทว่าการนำเสนอเรื่องราวของผู้คนแถบล้านนาและการค้าของเมืองต่างๆ กลับเผยให้เห็นความสำคัญของการค้าในหลายแง่มุมแม้โดยมิได้ตั้งใจ อย่างไรก็ตาม การค้าในชีวิตทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง รวมถึงกระบวนการรับรู้ทางชาติพันธุ์ในพื้นที่ทางการค้าอาจเป็นคำถามที่กว้างและไม่นำไปสู่คำตอบที่ชัดเจน ทว่างานค้นคว้าเรื่องนี้อาจมีประโยชน์ในแง่ของการเปิดประเด็นการศึกษาว่าด้วยมิติทางการค้าและความสัมพันธ์ของกลุ่มคนให้กว้างออกไป ขณะเดียวกันหากพิจารณาในแง่ขององค์ความรู้ว่าด้วยล้านนาศึกษางานค้นคว้าเรื่องนี้อาจ

เป็นการตั้งคำถามที่นำไปสู่ประเด็นปัญหาเฉพาะมากกว่างานค้นคว้าวิจัยเรื่องของล้านนาในภาพรวมดังที่ได้กล่าวมาแล้วแต่ต้น

ถึงที่สุดแล้วงานศึกษาเรื่องนี้ย่อมคาดหวังมากกว่าการเปิดประเด็นทางวิชาการว่าด้วยล้านนาศึกษา เพราะต้องการนำไปสู่การสร้างความเข้าใจเรื่องราวของกลุ่มคนผ่านมิติความสัมพันธ์ทางการค้าซึ่งมีความโดดเด่นที่สุด และย่อมเกิดคุณูปการอีกมากหากมีการถกเถียงและวิพากษ์วิจารณ์อย่างแพร่หลาย โดยเบื้องต้นได้นำเสนอไว้แล้วใน *บทที่สอง* ว่าด้วยเรื่องลักษณะสภาพแวดล้อมที่สัมพันธ์กับมิติทางการค้า *บทที่สาม* ว่าด้วยเรื่องตลาดการค้า และเส้นทางการค้าที่สำคัญของล้านนา *บทที่สี่* เป็นเรื่องความสัมพันธ์ทางการค้าและการไหลเวียนของสินค้า *บทที่ห้า* กล่าวถึงกลุ่มคนในตลาดและชีวิตที่สัมพันธ์กับการแลกเปลี่ยน *บทที่หก* เป็นเรื่องล้านนาก่อนการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบเทศบาล ซึ่งในบทนี้น่าจะมองเห็นเงื่อนไขความขัดแย้ง การปะทะกันทางความคิด ความสัมพันธ์ในโครงสร้างเก่า ใหม่ ผ่านกรณีศึกษาที่หยิบยกมา และกล่าวได้ว่า ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในล้านนาหลังจากนี้ไม่อาจสรุปว่าเป็นผลพวงของรัฐสยามเสมือนอยู่ในฐานะของผู้กระทำเพียงอย่างเดียวได้ แต่ต้องพิจารณาเงื่อนไขอื่นร่วมด้วย เป็นต้นว่าบรรยากาศทางการเมือง เศรษฐกิจสมัยอาณานิคม รวมถึงความเคลื่อนไหวภายในของผู้คนที่เริ่มเห็นภาพก่อนการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบเทศบาลอย่างน้อยราวครึ่งศตวรรษ

บทที่ 2

ลักษณะสภาพแวดล้อมที่สัมพันธ์กับมิติทางการค้า

คำว่า “ล้านนา” เป็นคำที่พบในจารึกวัดเชียงสา จังหวัดเชียงราย ซึ่งเขียนขึ้นเมื่อปี พุทธศักราช 2096 แต่มีผู้สันนิษฐานว่าคำนี้น่าจะถูกใช้ขึ้นก่อนหน้านี้อแล้ว อย่างน้อยในสมัย พญาเกือนา² โดยทั่วไปขอบเขตของล้านนามักหมายถึงที่ตั้งของเมืองทางตอนบนของประเทศไทย เวลานี้ อันประกอบด้วยเชียงราย เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง พะเยา แพร่ น่าน อย่างไรก็ตามหากพิจารณาล้านนาในมิติของกลุ่มความสัมพันธ์ทางสังคม-วัฒนธรรมแล้ว คำว่าล้านนาอาจรวมถึงกลุ่ม เมืองทางตอนเหนือขึ้นไปอย่างเชียงรุ่ง เชียงตุง เมืองยอง กลุ่มลาวหลวงพระบางฝั่งตะวันออกจนถึง ทางตอนเหนือ และกลุ่มเมืองทางตะวันตกเฉียงเหนืออย่างเมืองปู้ เมืองสาด เมืองนาย ฯลฯ ได้ด้วย ทั้งนี้การเปลี่ยนแปลงความหมายของล้านนาอย่างแท้จริงน่าจะเกิดขึ้นภายหลังการสถาปนาการเมือง การปกครองในเขตหัวเมืองภาคเหนือช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็นการสิ้นสุด ฐานะรัฐจารีตที่ปกครองตนเองของล้านนา ในงานชิ้นนี้ใช้คำว่า “กลุ่มคน” และ “ล้านนา” ใน ความหมายที่ต้องการเน้นให้เห็นถึงกลุ่มความสัมพันธ์ในขอบเขตที่กว้างกว่า 7 จังหวัดภาคเหนือ

สภาพแวดล้อมโดยทั่วไป

ก. ภูมิศาสตร์ทางวัฒนธรรม การค้า และการแลกเปลี่ยน

สภาพทางภูมิศาสตร์ที่เป็นหุบเขาสลับกับที่ราบระหว่างหุบเขาสร้างเงื่อนไขให้การค้าของ รัฐดินแดนตอนในอย่างล้านนามีโครงสร้างสังคม การเมือง และเครือข่ายความสัมพันธ์ทางการค้า แตกต่างออกไปจากรัฐชายฝั่ง กล่าวคือการเป็นรัฐในเขตหุบเขาทำให้มีพื้นที่ในการผลิตอย่างจำกัด สภาพดินและน้ำไม่อุดมสมบูรณ์มากนัก การกระจายตัวของผู้นคนหนาแน่นในเขตพื้นที่ราบและ บริเวณลุ่มน้ำ กระทั่งมีการสร้างบ้านแปงเมืองและรัฐขึ้นในบริเวณที่มีการชุมนุมของกลุ่มคน หนาแน่นที่สุด อาศัยผลผลิตการเกษตรแบบผันน้ำจากฝายและความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร หล่อเลี้ยงเมือง รวมถึงการสร้างศูนย์กลางการค้า การแลกเปลี่ยนขึ้น ส่วนบริเวณที่อยู่ลึกเข้าไปใน เขตป่าเขาก็มีกลุ่มคนอาศัยอยู่มากมายเช่นกัน คนเหล่านี้มีวิถีชีวิตทางด้านแตกต่างไปจากกลุ่มที่ ราบ อาทิ ขณะที่มีการทำนาค้าในเขตที่ราบ ก็มีการปลูกข้าวไร่และพืชไร่ในเขตที่ดอนหรือเขตที่สูง

² สรัสวดี อ๋องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา, 2544 หน้า 23. สันนิษฐานว่าอาจใช้สมัยพญาเกือนา (พ.ศ. 1898-1928) เพราะคำว่า “เกือ” คือ จำนวนร้อยล้าน เกือนา คือ ร้อยล้านนา และคำเรียกล้านน่าน่าจะปรากฏอยู่แพร่หลายแล้วใน สมัยพญาติโลกราช (พ.ศ. 1984-2030).

ที่อากาศเย็นตลอดปี มีการปลูกพืชจำพวกชา เมี่ยง ฉะนั้นความแตกต่างหลากหลายของระบบนิเวศ และวิถีการผลิตในแต่ละพื้นที่ได้บ่มเพาะวิถีทางวัฒนธรรมที่แตกต่างไปด้วยพร้อมกัน ขณะเดียวกัน ความแตกต่างเหล่านี้สร้างเงื่อนไขให้ผู้คนจำเป็นต้องไปมาหาสู่ ติดต่อกันแลกเปลี่ยนสินค้าและปัจจัย การยังชีพระหว่างกัน ทำให้เกิดความเคลื่อนไหวของผู้คนในอาณาบริเวณแถบนี้ และทำให้อิทธิพลทาง การค้ากระจายอยู่ทั่วไปทุกหนแห่ง ทั้งในเขตเมืองใหญ่ ตามหมู่บ้านขนาดเล็ก กระทั่งที่พักริม ทาง หรือตามไร่ นา และแหล่งผลิตสินค้าต่างๆ มาช้านาน การไหลเวียนของสินค้าและผู้คนสัมพันธ์ กับการนับวันเข้าตลาดหรือตลาดนัดหมุนเวียน การเข้าตลาดถือได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิต เป็น เงื่อนไขของการปะทะประสานทางสังคม วัฒนธรรมของผู้คน ควบคู่ไปกับวิถีการผลิตภาคเกษตร และงานอื่นๆ ในครัวเรือน และเมื่อมองในเชิงเปรียบเทียบกับรัฐชายฝั่งจะพบว่ารัฐในหุบเขามี ลักษณะที่อ่อนไหว (Sensitive) และเปลี่ยนแปลงน้อยกว่ารัฐเมืองท่า ทั้งนี้เพราะโดยพื้นฐานของ จำนวนประชากรอยู่กันอย่างกระจุกกระจาย มิได้หนาแน่นกระจุกอยู่ใกล้กับเมืองท่า ความหนาแน่น ของชุมชนอาจมีอยู่บ้างในเขตเมืองใหญ่ ใกล้กับย่านการค้า แต่โดยทั่วไปผู้คนยังคงดำรง ลักษณะเฉพาะทางวัฒนธรรมของกลุ่มตน การธำรงความแตกต่างเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของ กระบวนการสร้างตัวตนของผู้คน ซึ่งมีได้เกิดขึ้นอย่างโดดเด่นแต่อยู่บนเงื่อนไขของการ ปฏิสัมพันธ์กัน

การเกิดขึ้นของศูนย์กลางการค้าเขตภาคพื้นทวีป (Hinterlands trade) หลายแห่งช่วงพุทธ ศตวรรษที่ 18-19 นำมาสู่การตั้งข้อสังเกตเพื่อศึกษาเปรียบเทียบการค้าสองลักษณะ คือ การค้าเขต ภาคพื้นทวีป กับการค้าเขตภาคพื้นสมุทร (Maritime trade) โดยเขตภาคพื้นทวีปมีล้านนาและล้าน ช้างเป็นกรณีศึกษาที่ชี้ให้เห็นรูปแบบของรัฐดินแดนตอนในที่พยายามสร้างศูนย์กลางการค้า การ เก็บด้วย ภาษี รัฐทำหน้าที่เสมือนนายหน้าผูกขาดการค้ากับรัฐเมืองท่า โดยเฉพาะสินค้าหายากจาก ป่าและเป็นที่ต้องการของตลาด ความหมายของการเป็นศูนย์กลางการค้าไม่ได้แยกขาดจากการเป็น ศูนย์กลางทางการเมือง สังคม วัฒนธรรม ฉะนั้นการที่เมืองหนึ่งเมืองใดในเขตดินแดนตอนใน (Inland) กลายเป็นศูนย์กลางการค้าย่อมไม่สามารถเชื่อมโยงกับความคิดเรื่องความมั่งคั่งเพียงอย่าง เดียว เพราะโดยภาพรวมมูลค่าการค้ายังถือว่าห่างไกลการค้าของเมืองท่ามากนัก การค้าเขตภาคพื้น สมุทรมีเมืองท่าเป็นแหล่งรวบรวมสินค้า บันทึกของปีเตอร์ ฟลอริส (Peter Floris, 2002: xxiv, 42, 58) ช่วงปี พ.ศ. 2154-2158 เล่าว่ารัฐบรรณาการที่อยู่รายรอบสยาม มีบทบาทสำคัญในการป้อน สินค้าให้กับสยาม สินค้าที่กล่าวถึงมี ไม้ฝาง, ยางไม้ หรือ เรซิน ที่รวมถึงครั้ง กำยาน และรง นอกจากนี้ยังมีพวกหนังสัตว์ เขาสัตว์ ซึ่งมีตลาดรับซื้อสำคัญคือ ญีปุ่น ขณะเดียวกันสยามก็เป็น แหล่งนำเข้าสินค้าจากต่างประเทศก่อนกระจายเข้าสู่เมืองทางตอนใน สินค้าจากอินเดียมีพวกผ้า ไหมและด้ายสีแดง สินค้าเหล่านี้กระจายอยู่ทั้งในตลาดกัมพูชา ล้านช้าง หลวงพระบาง เชียงใหม่ และที่อื่นๆ นอกจากสยามจะเป็นแหล่งรวบรวมสินค้าจากเมืองตอนใน ยังเป็นแหล่งพักสินค้า

โดยเฉพาะเมื่อมีการใช้เส้นทางการค้าตัดข้ามคาบสมุทรมาลายู เรือสินค้าของพ่อค้าต่างชาติได้ขึ้นเทียบท่าที่มะริดกับตะนาวศรี

การตั้งสมมุติฐานมั่งคั่งทางการค้าของราชอาณาจักรฝั๋งเป็นภาพที่ปรากฏชัดเจน การศึกษาในประเด็นเรื่องการค้าของรัฐเมืองท่าก่อนสมัยใหม่ แสดงให้เห็นถึงรายได้ของรัฐที่มีมูลค่ามหาศาลเมื่อเทียบกับรัฐที่ไม่มีทางออกสู่ทะเลหรือต้องทำการค้ากับรัฐเมืองท่าอีกชั้นหนึ่ง การค้าทางทะเลแถบหมู่เกาะทางตอนใต้ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กับประเทศแถบยุโรปมีมายาวนาน โดยมีสินค้าที่สำคัญ 4 อย่าง ได้แก่ กานพลู พริกไทย กาแฟ และน้ำตาล สินค้าเหล่านี้เป็นผลผลิตที่ได้จากหมู่เกาะโดยตรง เนื่องจากมีสภาพดิน น้ำ และอากาศเหมาะสม โดยเฉพาะกานพลูถือเป็นสินค้าสำคัญของมะละกาและชาวช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 14 ถึงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 15 การค้ากับจีนมีทั้งเรือสินค้าของพ่อค้าจีนมาถึงท่าเรือตามหมู่เกาะโดยตรง และบางส่วนเป็นพ่อค้าชาวมาเลย์ การค้ากับพ่อค้าอินเดียก็เป็นลักษณะการเข้ามาเทียบท่าโดยตรงเช่นกัน สินค้าจากหมู่เกาะเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยังถูกส่งต่อไปยังเขตทะเลแดงและอ่าวเปอร์เซีย ส่วนการค้าทางบกก็มีการค้าโดยคาราวานอุฐูไปจนถึงตอนใต้ของยุโรปโดยพ่อค้าอิตาลี การเติบโตทางการค้าและผลกำไรมหาศาลเร่งเร้าให้เกิดการแข่งขันเพื่อให้ได้สินค้านำเข้าราคาถูกและมีปริมาณเพียงพอแก่ความต้องการของตลาด ทำให้โปรตุเกสและดัตช์เปิดฉากสงครามแย่งชิงความเป็นใหญ่และผูกขาดการค้าในเขตหมู่เกาะ โดยเฉพาะช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 17 (David Bulbeck, et al. ,1998: intro,5,19)

สารสิน วิระผล (2548: 19-20) อธิบาย “โครงสร้างการค้าของสยามสมัยจาริต” ว่า “ในสถานะที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นจักรวาทิน ตามคติความเชื่อพราหมณ์-พุทธ ก็ทรงเป็นองค์รวมแห่ง “รัฐ” และที่ซึ่งการพาณิชย์จะเป็นเครื่องมือสร้างความมั่งคั่งให้กับราชอาณาจักรของพระองค์ พระคลังซึ่งเป็นหน่วยงานที่ดูแลเรื่องการค้า แต่เดิมตั้งขึ้นเป็นแหล่งที่มาของพระราชอำนาจเพื่อรับใช้พระมหากษัตริย์ รายได้ของอยุธยา ก็มาจากการผูกขาดของหลวง” เมื่อเปรียบเทียบกับ “โครงสร้างการค้าของล้านนา” จะพบว่ากษัตริย์และกลุ่มชนชั้นนำเข้ามาบีบบทบาททางการค้าอย่างเด่นชัดราวต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ซึ่งเป็นช่วงสุดท้ายของล้านนาสมัยจาริต ก่อนหน้าการที่รัฐเข้าไปควบคุมเป็นไปอย่างจำกัด ทั้งนี้เป็นเพราะข้อจำกัดของรัฐเองและการปล่อยให้การค้าดำเนินอยู่อย่างอิสระกลับทำให้รัฐได้ประโยชน์มากกว่า

อาจเป็นเพราะมูลค่าการค้าที่ต่างกันค่อนข้างมาก ทำให้ความสนใจศึกษาการค้าของรัฐดินแดนตอนในมีอยู่อย่างจำกัด บวกกับเงื่อนไขอื่นๆ ที่ไม่เอื้ออำนวย ทั้งข้อมูลหลักฐาน และการวิเคราะห์จากสภาพภูมิประเทศที่เป็นอุปสรรคสำคัญของการขนส่งสินค้า รวมถึงจำนวนประชากรที่มีได้อยู่กันอย่างหนาแน่นเช่นเดียวกับเมืองท่าการค้า อย่างไรก็ตาม ใ้ว่าการค้าในเขตหุบเขาจะไม่มีอยู่เลย หรือมีอยู่น้อยจนไม่มีความสำคัญ ตรงกันข้ามของป่าที่เป็นสินค้าออกของรัฐเมืองท่ามีตลาดตอนในเป็นแหล่งรวบรวมสินค้าสำคัญ ความเคลื่อนไหวของตลาดตอนในภาคพื้นทวีปอาจมีมูลค่า

การแลกเปลี่ยนน้อยในเชิงเศรษฐกิจ แต่มีมูลค่าและความสำคัญในเชิงสังคม ต่อการศึกษาวิถีความสัมพันธ์ของกลุ่มคนและบ้านเมืองสมัยจารีต

ตัวอย่างงานศึกษาการค้าของรัฐตอนในซึ่งมีบทบาทสำคัญในการรวบรวมและป้อนสินค้าให้กับรัฐเมืองท่าเหล่านี้ เช่นงานศึกษาของ Junko Koizumi (1992: 276-307) และ โยชิยุกิ มาซุฮารุ (2546: 148-152) ซึ่งให้เห็นความสัมพันธ์ของการค้ากับการสร้างอาณาจักรโบราณอย่างล้านนา ล้านช้าง และเครือข่ายการค้าของรัฐดินแดนตอนในที่อาศัยตลาดกับระบบส่วยทำหน้าที่ส่งต่อสินค้าเป็นทอดๆ จากเขตชุมชนห่างไกลเข้าสู่เมือง และจากเมืองเข้าไปยังชุมชนในลักษณะสองทางพร้อมกัน การค้าระหว่างเมืองของล้านนาไม่เพียงแสดงให้เห็นถึงมิติความสัมพันธ์ของผู้คนในเขตหุบเขาที่ผลิตโดยเฉพาะปัจจัยการยังชีพมีอยู่อย่างจำกัด ทว่าสภาพทางภูมิศาสตร์ที่แตกต่างกัน เอื้อให้การค้าและการแลกเปลี่ยนดำรงอยู่เหนือเงื่อนไขของการสะสมทุนและกำไร แต่เป็นเรื่องของการสร้างเงื่อนไขให้เข้าถึงสินค้าที่เป็นปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีพมากกว่า (Ratanaporn Sethakul, 1989: 53-73) การค้าในช่วงเวลาดังกล่าวได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการสร้างกลุ่มทางสังคมขึ้นเป็น บ้าน เมือง และรัฐ อันนำไปสู่การเชื่อมเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มคนภายในหลายระดับชั้น

หากมองภาพการค้าในความหมายที่กว้างออกไป โดยอาศัยเอกสารทางประวัติศาสตร์อย่างตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ และนิทานพื้นบ้านต่างๆ ประเด็นสำคัญที่ได้จากหลักฐานเหล่านี้คือโครงความคิดของผู้แต่ง เมื่อเราอ่านหลักฐานในความหมายนี้จะพบว่าการกล่าวถึงภาพของการค้ายังมีมิติอื่นที่ถูกลืมข้าม เป็นต้นว่า ตลาดมีความหมายมากกว่าพื้นที่ในการแลกเปลี่ยนสินค้า และซื้อขายแต่ยังสามารถอธิบายภาพของการปฏิสัมพันธ์ทางสังคม วัฒนธรรม การเมืองของคนกลุ่มต่างๆ อย่างเห็นได้ชัด ไม่ว่าจะเป็นพื้นที่ในการสื่อสารแลกเปลี่ยนข้อมูล การเรียนรู้บทบาททางเพศสถานภาพทางสังคมของคนกลุ่มอื่นที่แตกต่างไป การซื้อขายแลกเปลี่ยนทำให้มองเห็นมิติความสัมพันธ์ในระบบเครือข่ายที่เด่นชัดขึ้น รวมถึงความสัมพันธ์ระหว่างชั้นทางสังคมของคนแต่ละกลุ่ม การใช้พื้นที่ทางการค้าในเชิงการเมือง การกลายเป็นศูนย์กลางของการเชื่อมโยงเครือข่ายความสัมพันธ์เกิดขึ้นได้จากการสร้างเงื่อนไขให้เกิดการไหลเวียนและการรวมตัวของผู้คนและสินค้าซึ่งเป็นสิ่งที่ยื่นออกเหนือไปจากการควบคุมในระบบส่วย หรือการควบคุมทางการเมือง

ลักษณะทางกายภาพโดยทั่วไปของล้านนาเป็นที่ราบระหว่างหุบเขา วิธีการผลิตของกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ทั้งในเขตที่ราบ(บ้านลุ่ม)และที่สูง(บ้านดอย)สัมพันธ์กับวิธีการผลิตตามเงื่อนไขทางกายภาพ กลุ่มคนที่อาศัยในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำสำคัญ อาทิ ลุ่มน้ำแม่กก แม่ปิง แม่อิงหรือบริเวณที่ราบลุ่มเชียงราย-พะเยา และที่ราบลุ่มเชียงใหม่-ลำพูน ในบริเวณนี้บางพื้นที่สามารถทำนาได้ไถหว่านได้ปีละ 2 ครั้งและสามารถปลูกพืชไร่อื่นๆ นอกฤดูการทำนาได้อีก ขณะที่กลุ่มคนบนที่สูง

มีข้อจำกัดเรื่องความอุดมสมบูรณ์ของดิน และน้ำ ทำการผลิตแบบไร้หมุนเวียน³ ทำให้พื้นที่ที่ปล่อยทิ้งร้างได้ฟื้นตัวเป็นป่าอีกครั้ง วิธีการผลิตแบบนี้เอื้อให้คนบ้านดอยมีความใกล้ชิดกับป่าและพึ่งพาธรรมชาติมากกว่า โดยเฉพาะการหาของป่าเพื่อยังชีพและเป็นสินค้านำไปแลกเปลี่ยนกับข้าว หากผลผลิตข้าวที่ได้ไม่เพียงพอแก่ความต้องการ หรืออาจแลกกับเครื่องใช้ เครื่องนุ่งห่มจากคนบ้านลุ่ม ขณะที่คนบ้านลุ่มก็ต้องการของป่ารวมถึงพืชที่ขึ้นในที่สูงอย่างเมี่ยง ชา ฯลฯ ฉะนั้นหากมองวิธีการผลิตแบบไร้หมุนเวียนของคนบ้านดอยว่าเป็นเรื่องล้าหลังและเป็นสังคมปิดออกจะไม่ตรงกับข้อเท็จจริง เพราะความรู้ในการผลิตของคนทั้งสองกลุ่มเชื่อมต่อกันมาช้านาน แต่เงื่อนไขในการเลือกวิธีการผลิตรูปแบบใดรูปแบบหนึ่งยังสัมพันธ์กับมิติด้านอื่นๆ ที่ซับซ้อน รวมถึงความเหมาะสมของสภาพแวดล้อมที่แตกต่างกันเป็นพื้นฐานอีกด้วย

การค้า องค์ประกอบของการตั้งเมือง และการกลายเป็นเมือง

ในคัมภีร์โบราณล้านนา “สมุตราชา” กล่าวถึงองค์ประกอบของบ้านเมือง หรือการตั้งบ้านแปงเมืองยุคเริ่มแรก โดยพื้นฐานการมีคนตั้งแต่ร้อยตระกูล และตลาด จึงนับได้ว่าเป็นกลุ่มทางสังคมหนึ่ง ได้ชื่อว่า “คาม” ก่อนจะเริ่มอธิบายกลุ่มทางสังคมที่ใหญ่และซับซ้อนขึ้นเป็นลำดับ ดังว่า

“เมืองใดท้าวพระยาอยู่พอ 87,000 คนเมืองนั้นได้ชื่อว่ามหาจักรนครแล เมืองใดท้าวพระยาอยู่ปกครองถึง 65,000 คน เมืองนั้นได้ชื่อว่ามัชฌิมจักรนครแล เมืองใดท้าวพระยาอยู่สืบรักษาพอ 43,000 คนเมืองอันนั้นได้ชื่อว่า จตุจักรเป็นเมืองน้อยแล ถ้าจำนวนน้อยกว่านี้เป็นประเทศรัชมณฑลทั้งสิ้น ประเทศที่ใดมีบ้านใกล้กันพ่อแม่เฒ่าที่ชว ไปมาหากินกันด้วยกันร้องเรียกถึงกันได้และมีตระกูล 800 900 1000 ตระกูล มีตลาดประเทศอันนั้นได้ชื่อว่านิคมว่าอันแล ประเทศที่ใดมีคนอยู่พอประมาณร้อยตระกูลและมีตลาดตั้งอันประเทศที่นั้นได้ชื่อว่าคามว่าบ้านเมืองแล...” (เน้นโดยผู้ศึกษา)

(อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, ปวีรบรรต, 2524: 3)

³ ไร้หมุนเวียน เป็นคำที่เพิ่งถูกใช้ไม่นานมานี้ เพื่ออธิบายวิธีการผลิตแบบ โคน-เผา และหมุนเวียนการใช้พื้นที่ไปหลายแปลง เพื่อให้สภาพดินและป่าฟื้นฟูความอุดมสมบูรณ์ของดินสำหรับเตรียมการเพาะปลูกต่อไป ดังนั้นการทำไร้หมุนเวียนจึงเป็นรูปแบบของการเกษตรบนที่สูงที่มีจารีตประเพณีเข้ามาเกี่ยวข้อง ควบคุม และมีการสืบทอดมาอย่างยาวนาน ไร้หมุนเวียนจึงเป็นคำที่มีนัยได้แย้งกับคำว่า “ไร้เลื่อนลอย” ซึ่งเป็นคำที่มีความหมายคลุมเครือและเหมารวมว่าคนบนบ้านดอยคือพวกที่ทำลายป่า ตอนหนึ่งของ “นิราศเมืองหลวงพระบาง” กล่าวถึง “ข้า” ว่า

“...ขึ้นยอดเข้แลดูห่อมกระท่อมแตะ	พวกข้าแะตั้งเป็นจุกทุกไศล
ปลูกสาลีแลรีนเป็นพื้นไป	บางแห่งไร้เก๋ร้างคว่างตา
ที่ถางใหม่ไฟเผาเป็นถ้ำฟู	ยังติดคุแดงโจดโหดพฤษยา
ทิ้งที่เก๋เผาที่ใหม่ไม่นำพา	ด้วยถื่อว่าที่ดินนั้นสิ้นรส...”

(เน้นโดยผู้ศึกษา) (ทวยหาญรักษา, หลวง, 2548: 144)

จากคัมภีร์โบราณ ซึ่งให้เห็นว่าตลาดเป็นองค์ประกอบสำคัญของการก่อรูปบ้านเมืองสมัยจารีต ความซับซ้อนของโครงสร้างทางสังคมปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขของการปฏิสัมพันธ์ทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ การเมือง ตลาดสร้างเงื่อนไขของการพบปะสัมพันธ์ของผู้คน แม้แต่ยุทธศาสตร์การสงครามยังเห็นว่าการสกัดกั้นการเข้าตลาดหรือการขัดขวางการไปมาหาสู่ซื้อขายของผู้คนเป็นวิถีทางหนึ่งของการตัดกำลัง การสร้างความอ่อนแอให้กับเมือง ในความหมายนี้จะเห็นว่าตลาดทำหน้าที่คล้ายกับชีพจรของเมือง ทำให้เมืองมีชีวิตและสะท้อนให้เห็นว่าเมืองหนึ่งเมืองใดไม่สามารถอยู่อย่างโดดเดี่ยวได้ ฉะนั้นเมืองที่เข้มแข็งและเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่จึงให้ความสำคัญกับการสร้างความสะดวกในการไปมาหาสู่กันของผู้คน ไม่ว่าจะเป็นการสร้างศูนย์กลางการค้าแลกเปลี่ยนให้เกิดขึ้นตามที่ต่างๆ คราวตั้งเมืองเชียงใหม่ก็มีการสร้างตลาดขึ้นพร้อมกันกับการสร้างปราการเวียง(อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และวิยอาจ, ปรีวรรต, 2543: 47,63)

การค้าและการแลกเปลี่ยนดำรงอยู่ร่วมกับสังคม ในสังคมที่ต้องอาศัยการพึ่งพากัน เพราะสภาพภูมินิเวศและเงื่อนไขทางการผลิตเป็นตัวแปรหนึ่งที่มีส่วนช่วยอธิบายความสำคัญของตลาดในพื้นที่การผลิตของล้านนามีอยู่อย่างจำกัด ทำให้ผลผลิตที่ได้ไม่เพียงพอแก่ความต้องการในบางพื้นที่ การแลกเปลี่ยนผลผลิตระหว่างกันจึงเป็นเรื่องสำคัญ กฎหมายสมัยจารีตจึงมีเรื่องกำหนดโทษอันมาจากการแย่งชิงที่ดิน และน้ำในการผลิต การลักขโมย รวมถึงการทำผิดกฎเกณฑ์ข้อห้ามอยู่เสมอ ระเบียบข้อห้ามเหล่านี้มีส่วนอธิบายการเกิดขึ้นของรัฐจารีต และบทบาทของชนชั้นปกครอง กลุ่มชนชั้นนำเหล่านี้เกี่ยวข้องกับการจัดสรรทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัด ซึ่งเมืองที่อยู่ใกล้กับศูนย์กลางอำนาจรัฐและเมืองที่อยู่ไกลออกไปย่อมถูกตรวจสอบ ควบคุมแตกต่างกัน และที่น่าสนใจคือ ช่องทางที่กลุ่มชนชั้นนำจะเข้าถึงประชากรในเขตปกครองของตน ได้ดีที่สุด คือการสังเกตการณ์ความเคลื่อนไหวของผู้คนในตลาด **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่** กล่าวถึงคำรำพึงของพญามังรายว่า

“...ไพร่กูนี้ยังสุขทุกข์เป็นสันใดใครรู้ จึงแต่งตัวปลอมจึงถือกุบตองตึงนุ่งผ้าฝืนควรรำร้อยคำพายในนุ่งผ้าไทพายนอกไปเข้ากาดกุมกามนั่งอยู่ริมแม่พิงอ่วยหน้าเมืองวันออกเล็งคุณทังหลายเข้ากาด เจ้ามังรายรำพึงว่ากูจักอยู่ที่นี้ดูฝูงคนเข้ากาดแล้วลงอาบน้ำแม่พิง ผู้ใดอาบน้ำแล้วลูบผมลงผมผู้นั้นหาสมบัติได้ กูจักหื้อผ้าฝืนควรรำร้อยคำแถมันชะแล เจ้ามังรายอยู่คุณฝูงอาบน้ำ ก็บ่หันผู้ใดลูบผมลง” (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และวิยอาจ, ปรีวรรต, 2543: 34)

ความหมายที่แฝงอยู่ในเรื่องตอนนี้คือ ไม่มียากหรือคนยากไร้ ในกลุ่มคนที่มาเข้าตลาดและพากันลงอาบน้ำที่แม่น้ำปิงนั้น อันที่จริงแล้วตลาดเป็นพื้นที่ที่สามารถพบเจอคนได้ทุกชั้น ทุกกลุ่มตั้งแต่พ่อค้าเร่ พ่อค้าท้องถิ่น เศรษฐี พลเรือนทั่วไป ชาวไร่ชาวนา ยาก ขอทาน กระทั่งคนป่วย

หรือเป็นโรคเรื้อรังต่างๆ นายผู้แต่งเสนอคือบ้านเมืองเชียงใหม่มีความสมบูรณ์พูนสุข ไพร่เมืองไม่มีที่อดอยากจน

นอกจากประเด็นที่กล่าวมาข้างต้นถึงองค์ประกอบของการตั้งเมืองและการกลายเป็นเมือง ยังมีข้อสังเกตเรื่องการเกิดขึ้นของรัฐในเขตภาคพื้นทวีปว่าสัมพันธ์กับการขยายตัวทางการค้าของภูมิภาคพื้นสมุทรกับจिनราวพุทธศตวรรษที่ 16 ทำให้เกิดการสังสรรค์กันระหว่างรัฐที่ติดต่อทำการค้าทางทะเลกับรัฐที่อยู่ภายใน รัฐใหญ่ๆ มักเป็นตัวการให้เกิดรัฐภายในขึ้น แต่มีเงื่อนไขว่ารัฐเหล่านั้นต้องเข้ามาอยู่ในมณฑลของตน การก่อตัวของรัฐล้านนาที่ถูกลอยเข้ากับอาณาจักรพุกาม กล่าวคือภายหลังที่อาณาจักรโยนกเสื่อมลง พุกามมีบทบาทสนับสนุนให้เกิดรัฐใหม่ขึ้นมา (พระราชวิสุทธิโสภณ และคณะ, 2527: 66-67)

สิ่งที่แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดในตำนานที่กล่าวถึงการสร้างบ้านแปงเมืองก่อนสมัยใหม่ที่สัมพันธ์กับบทบาทของชนชั้นนำเป็นเรื่องของการจัดสรรทรัพยากร ในความหมายนี้จะเห็นว่าผู้ผลิต ผู้กระจาย ผู้ใช้ คือ ไพร่ของเมืองนั้นๆ โดยกลุ่มผู้ปกครองต้องไม่เข้ามาควบคุมมากเกินไปตามธรรมเนียมของ “ระบบกินเมือง” เจ้าเมืองคือเจ้าของทรัพยากรทั้งหมดในขอบเขตการปกครองของตน เป็นต้นว่า

“...ดั่งไพร่ไทเมืองเชียงแสนทั้งมวลตั้งหื้อเป็นบวกเป็นกอบเป็นขุมเป็นต่อไว้ดั่งเขาเงิน เขาค่าช่างฆ้อง ส่วยเขาทั้งหลายก็ยื่นถวายเจ้าตนกินเมือง ดั่งงาช้างหายขนายช่างหล่อ่น ช้าง ม้า ข้าคน งัว ควาย เฝื้องซาบ มาบมื่น เต่าเหล่า เต่าเข้าหนม บวกลุม ขุมถ่าน ต่อแดนแขวนไม้ น้ำรัก ลินครั้ง ดั่งคอไรรณา สวนเรือก ฝู่น้ำ ฝู่นบก ทั้งมวล เกิดมีในแคว้นเจ้าตนใดก็ยื่นถวายเจ้าตนนั้นสืบสืบมาแล...” (เน้นโดยผู้ศึกษา) (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และวิยอาจ, ปรีวรรต, 2543: 61)

จะเห็นว่าส่วยที่เข้าเมืองมีความชอบธรรมในการครอบครองมิได้มีเฉพาะสิ่งที่ได้จากธรรมชาติเท่านั้น แต่หลายอย่างต้องผ่านกระบวนการผลิตของผู้คน อาทิ ส่วยจากช่าง จากการผลิต เหล้า ขนม ถ่าน ผลผลิตในเรือกสวนไร่นา ส่วยเหล่านี้เมื่อถูกเก็บไปก็กลายเป็นสินค้าที่เจ้าเมืองสามารถนำไปสร้างมูลค่าในตลาด การค้าของเจ้าเมืองจึงเป็นการค้าที่สร้างกำไรได้มากมายเพราะสามารถหาประโยชน์จากระบบส่วย ระบบภาษีและยังสามารถเข้าถึงเครือข่ายการค้าตามที่ต่างๆ ได้มากกว่าสามัญชนทั่วไป (Lillian Johnson Curtis, 1998: 121) คนที่รั้งตำแหน่งเจ้าเมืองจึงมีโอกาสสร้างความมั่งคั่งในฐานะพ่อค้าใหญ่ได้อีกทางหนึ่ง การแข่งขันเมืองที่มีความสำคัญของล้านนาระหว่างชนชั้นนำจึงมิได้วางอยู่บนเงื่อนไขของความต้องการสร้างศูนย์กลางทางการเมืองเพียงอย่างเดียว แต่ยังมีเงื่อนไขทางด้านเศรษฐกิจร่วมด้วยเสมอ

ในมังรายศาสตร์กล่าวถึงระบบโครงสร้างทางการเมืองของล้านนาว่าด้วยการปกครองคนที่

เป็นชั้นลดหลั่นกัน ดังว่า “ไพร่ 10 คน ต่อ นายสิบ 1 คน นายสิบ 5 คน ต่อ นายห้าสิบ 1 คน นายห้า

สิบ 2 คน ต่อ นายร้อย 1 คน นายร้อย 10 คน ต่อ เจ้าพัน 1 คน เจ้าพัน 10 คน ต่อ เจ้าหมื่น 1 คน เจ้าหมื่น 10 คน ต่อ เจ้าแสน 1 คน เจ้าแสน ทำหน้าที่ ‘แต่งบ้านแปงเมือง’ (ประเสริฐ ณ นคร, ปรีวรรต, 2528, ใบลาน 1-2) หากพิจารณาตามถ้อยความนี้จะพบว่ากฎหมายบ้านเมืองมีการควบคุมกำลังคนก่อนข้างเขมรกวต กล่าวคือคนต้องมีสังกัดนายที่เป็นลำดับชั้นขึ้นไป อีกทั้งการควบคุมเหล่านี้สัมพันธ์กับหน้าที่ของไพร่ซึ่งเป็นพลเมืองส่วนใหญ่ของสังคม อย่างไรก็ตามไม่ว่าทุกคนจะสังกัดมูลนาย การควบคุมและประสิทธิภาพของการใช้อำนาจแท้ที่จริงแล้วมีอยู่อย่างจำกัด ฉะนั้น การอ่านกฎหมายโบราณจำเป็นต้องระวังในการตีความตามตัวบทดังได้กล่าวไปข้างแล้วในบทแรก น่าสนใจว่าระบบนายสิบยังปรากฏให้เห็นว่าใช้มาจนกระทั่งถึงปี พ.ศ.2404 (สร้อยสวัสดิ อ่องสกุล, ปรีวรรตและจัดทำ, 2534: 60)

ไพร่ที่กล่าวถึงในข้างต้นนี้แยกได้เป็น 2 กลุ่ม คือ “ไพร่ช่วย” กับ “ไพร่เอาการเมือง” ระดับความสัมพันธ์ของไพร่กับเจ้ายังเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์กับศูนย์กลางอำนาจ ดังตัวอย่างของไพร่ช่วยเมืองน่านคือ เมืองที่อยู่ใกล้ศูนย์กลางอำนาจจะส่งช่วยข้าว หากอยู่ในท้องที่ไกลออกไป การส่งช่วยข้าวไม่สะดวกจึงส่งเป็นของป่าหรือของที่มีในท้องถิ่นนั้นๆ แทน เช่น จี้ค้างคาว ชัน น้ำมันยาง กระจาดย เกลือ ฯลฯ ช่วยเหล่านี้เรียกว่า “ช่วยหล่อฉาง” หรือ “ช่วยบำรุงเมือง” (บัว โชคดี,...: 249 อ้างถึงใน รัตนพร เศรษฐกุล, 2540) ส่วนไพร่เอาการเมือง ทำหน้าที่เป็นทั้งไพร่หลวงและไพร่สม ทั้งนี้เพราะการปกครองของล้านนาขึ้นอยู่กับมูลนายที่ลดหลั่นกันตามลำดับชั้นอำนาจ ในแต่ละเมืองมีเจ้าเมืองเป็นมูลนายที่มีอำนาจสูงสุดและมีไพร่ในสังกัดมากที่สุด การควบคุมไพร่หรือกำลังคนสัมพันธ์กับการสั่งสมอำนาจ ใน “คัมภีร์สมุทตราช” มีตอนหนึ่งที่กษัตริย์ให้ตำรวจนับจำนวนคนในหมู่บ้าน โดยให้แจ้งจำนวนคนตายทุกๆ 4 ปี แต่เมื่อมีปัญหาว่าไม่สามารถจดจำได้ก็ให้ใช้วิธีเอาไม้ปักหลุมศพแทน (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, ปรีวรรต, 2524: 29-30) ในเรื่องนี้มีข้อสังเกตว่าเหตุใดผู้ปกครองจึงสนใจจำนวนคนที่หายไป โดยมีได้กล่าวถึงจำนวนคนที่เพิ่มขึ้นหรือกลุ่มที่มีอายุถึงเกณฑ์ต้องทำงานให้เจ้านาย และวิธีการนับจำนวนคนที่เพิ่มขึ้นนี้ใช้วิธีการใด การเขมรกวตเกี่ยวกับจำนวนไพร่และการควบคุมไพร่ย่อมสะท้อนให้เห็นว่าไพร่มีอยู่อย่างจำกัด การสูญเสียไพร่ในยามสงครามถือเป็นความเสียหายใหญ่หลวง บางครั้งก็กลายเป็นข้ออ้างของเจ้าเมืองที่ไม่อยากเข้าร่วมสงครามเพราะเกรงจะเสียไพร่พลดังข้ออ้างของเจ้าฟ้าเมืองเชียงตุง คราวที่เจ้าเมืองเชียงใหม่ชักชวนให้ต่อต้านอำนาจของพม่า (เขมรรัตนนครเชียงตุง, 2541: 76-77)⁴

แม้ว่าไพร่เมืองจะมีอยู่อย่างจำกัด แต่การใช้ไพร่ให้เกิดประโยชน์สูงสุดก็มิได้มีเฉพาะด้านการผลิต การใช้แรงงานและการส่งช่วยเท่านั้น จารึกโบราณหลายหลักกล่าวถึงการถวาย “ข้าววัด”

⁴ ช่วงที่พญากาวิละพยายามเกลี้ยกล่อมให้เจ้าฟ้าเมืองเชียงตุงเข้าร่วมกับเชียงใหม่ เป็นช่วงของการฟื้นฟูบ้านเมืองหลังจากที่อำนาจของพม่าเริ่มถูกขับดันออกไป แต่เจ้าฟ้าเมืองเชียงตุงยังไม่มั่นใจในอำนาจของเชียงใหม่ ครั้งนั้น “เจ้ามหาขานาน” อ้างว่า “เกรงจะสิ้นเผ่าพันธุ์” แต่ก็ยังพยายามรักษาความสัมพันธ์อันดีกับเชียงใหม่เรื่อยมา.

ของเจ้าเมือง การถวายข้าววัดคือการถวายครัวไพร่ให้อยู่อุปถัมภ์วัดนั้นๆ ห้ามเจ้านายขุนนางผู้ใดคิดเอาประโยชน์จากไพร่ในทุกทางอีก การถวายข้าววัดนอกจากจะอธิบายผ่านความคิดเรื่องการสร้างบุญกุศลทางพุทธศาสนาแล้ว ยังเป็นเรื่องของการแสดงบารมีของชนชั้นนำอย่างหนึ่ง อย่างไรก็ตามในบรรดาจารึกซึ่งส่วนใหญ่กล่าวถึงการถวายทานของกษัตริย์และขุนนางยังมีเรื่องการถวายทานของสามัญชนอยู่ด้วยอาทิ จารึกวัดพูปอ พ.ศ. 2051 นายพรานถวายที่ดินให้วัด (จารึกล้านนา ภาค 1 เล่ม 1 จารึกจังหวัดเชียงราย น่าน พะเยา แพร่, 2534: 7, 40-41, 127-128) ซึ่งมีปรากฏไม่บ่อยนักที่มีการบันทึกไว้เป็นหลักฐานทั้งที่มีพยานรู้เห็นไม่ก็คน

ในระดับโครงสร้างการปกครอง ล้านนามีตำแหน่งขุนนางที่เรียกว่า “ชั้น 5 ใบ” ประกอบด้วยเจ้าเมืองกับผู้ช่วยอีก 4 คน คือพระยาอุปราช พระยาราชวงศ์ พระยาราชบุตร พระยาบุรีรัตน์ นอกจากนั้นยังมี เจ้าสนามหลวง⁵ เป็นคณะกรรมการอีก 32 คน ประกอบด้วยขุนนางชั้นผู้ใหญ่ อาทิ พระยาแสนหลวง พระยาสามล้าน พระยาจำบ้าน ส่วนในระดับท้องถิ่นและหมู่บ้านมี แคว้น(กำนัน) และแม่บ้าน(ผู้ใหญ่บ้าน) ตามลำดับ (เพนซ์, 2519: 5-6) ตำแหน่งที่ลดหลั่นเหล่านี้เป็นเรื่องอำนาจและความน่าเชื่อถือเป็นสำคัญ โดยทั่วไปผู้ปกครองระดับต่าง คือกลุ่มที่อยู่ใกล้ชิดกับไพร่มากที่สุด ดังนั้นเวลาเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากไพร่ซึ่งโดยมากเก็บจากระดับล่างสุดขึ้นมา นั้นจะมีการหักประโยชน์ออกเป็นทอดๆ และผู้ที่ได้ส่วนแบ่งมากคือพวกที่เข้าไปเก็บเอาประโยชน์โดยตรง ก่อนหักที่เหลือไปยังเจ้านายที่อยู่สูงขึ้นไป ฉะนั้นยิ่งระบบโครงสร้างมีลำดับชั้นมาก ผลผลิตจะไปถึงเจ้าเมืองย่อมเหลือน้อยลงตามสัดส่วน นอกจากความสัมพันธ์ในเชิงการเมืองระหว่างกลุ่มชนชั้นนำโดยเฉพาะเรื่องการจัดสรรช่วยอากรแล้ว น่าจะมีมิติทางเศรษฐกิจที่ผู้ปกครองอาศัยช่องทางของโครงสร้างอำนาจนี้สร้างผลประโยชน์จากการค้าที่มีกลุ่มขุนนางในสังกัดทำหน้าที่เป็นพ่อค้าภายใต้การอุปถัมภ์ของเจ้าเมืองด้วย ขณะเดียวกันพวกขุนนางก็อาศัยโอกาสในการเข้าถึงสินค้าและทรัพยากรในการต่อรองประโยชน์จากเจ้าเมืองหรือขุนนางที่สูงกว่าในเรื่องของเงินทุนและการให้ความคุ้มครองในการเดินทางค้าขาย

นอกจากไพร่ซึ่งถือว่าเป็นพลเมืองหลักแล้ว กลุ่มเจ้านายยังมี “ทาส” ในสังกัดไว้รับใช้ในกิจการต่างๆ ในบันทึกของชาวต่างชาติพบว่าพวกเจ้ามีทาสในสังกัดมากมาย อาทิ เจ้าหลวงเชียงใหม่มีทาส 1,500 คน เจ้าหอหน้าหรือพระยาอุปราชมีทาส 1,000 คน เจ้าอุบลวรรณมีทาส 800 คน เจ้าคนอื่นๆ ล้วนมีทาสในสังกัด 70-100 คน ที่มาของทาสเหล่านี้มีทั้งทาสที่เกิดจากหนี้สินที่

⁵ ตำแหน่งเจ้าสนามหลวงนี้มีใช้ที่เมืองเชียงตุงด้วย และเมื่อพิจารณาตำแหน่งของขุนนาง ข้าราชการอื่นๆ ก็พบว่ามีความใกล้เคียงกันกับล้านนามาก ดูใน *เขมรรัฐนครเชียงตุง*, หน้า 90-91.

ไม่สามารถชำระได้⁶ ทาสจากเชลยสงคราม และทาสที่ได้จากการซื้อขาย การเติบโตของตลาดซื้อขายทาสน่าจะสัมพันธ์กับการค้าด้านอื่นๆ ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ราคาทาสหญิงอายุไม่เกิน 45 ปี อยู่ที่ 6.25 ปอนด์สเตอร์ลิง ขณะที่ทาสชายราคาอยู่ที่ 4 ปอนด์สเตอร์ลิง (Archibald Ross Colquhoun and Holt S. Hallett, n.d.: 257) ในเรื่องนี้อาจตั้งข้อสังเกตได้ว่าความแตกต่างของจำนวนทาสในสังกัดยังสัมพันธ์กับการแสดงสถานภาพทางสังคม เศรษฐกิจ เนื่องจากการได้มาซึ่งทาสในสังกัดยังเกี่ยวข้องกับกิจการของเจ้านาย ความต้องการแรงงาน ฉะนั้นจำนวนทาสที่เพิ่มขึ้นอาจมิได้มาจากทาสเชลยเท่ากับทาสจากตลาด ซึ่งรวมถึงทาสจากการเป็นหนี้สินด้วย ระบบทาส และไพร่มีส่วนสำคัญที่ค้ำยันระบบชั้นทางสังคม ซึ่งล้านนาก็มิได้หลุดจากบริบทของรัฐก่อนสมัยใหม่อื่นๆ ที่มีโครงสร้างทางชนชั้นค่อนข้างชัดเจน อย่างไรก็ตามระดับความสัมพันธ์ที่ตึงเครียด ผ่อนคลาย หลวมหรือแน่นนั้นมิใช่สิ่งที่พิจารณาได้ในภาพรวม ทั้งนี้เพราะมิติความสัมพันธ์ดังกล่าวมีความซับซ้อนภายใน และมีได้มีระนาบที่เสมอกัน

ขอบเขตของล้านนาทั้งหมดถูกจัดสรรออกเป็นหน่วยการปกครองที่เรียกว่า “พันนา” ซึ่งน่าจะสัมพันธ์กับคำเรียก “ล้านนา” ด้วย ในแต่ละเมืองมีพันนาลดหลั่นไม่เท่ากันอันน่าจะบ่งชี้ถึงความสำคัญของเมืองนั้นๆ อาทิ เชียงรายมี 32 พันนา เงินยางเชียงแสนมี 65 พันนา ฯลฯ เมืองใดมีพันนามากมักเป็นเมืองที่เจ้าหลวงหรือกษัตริย์จัดให้คนสนิทใกล้ชิดที่ได้รับความไว้วางใจไปกินเมือง เพราะการดูแลเมืองที่มีพันนามากมักเป็นช่องทางของการสะสมอำนาจและความมั่งคั่งของเจ้าเมือง จนอาจเป็นภัยที่สั่นคลอนความมั่นคงของเมืองหลวงและสถานภาพของกษัตริย์ในที่สุด สมัยราชวงศ์มังรายปกครองล้านนา เมืองเชียงใหม่มีฐานะเป็นเมืองหลวงก็จริงแต่ผู้ปกครองมักไปพำนักอยู่ที่เมืองเชียงแสนและเชียงรายซึ่งเป็นราชธานีเดิม⁷ ความสำคัญของเมืองทั้งสองที่ถูกกล่าวถึงจึงมีมาก และหากพิจารณาเงื่อนไขความสำคัญนอกจากเป็นราชธานีเดิมแล้วจะเห็นว่า เชียงแสน เชียงราย เป็นจุดยุทธศาสตร์ทางการเมืองที่สำคัญ คล้ายเป็นเมืองหน้าด่านทางตอนเหนือ ขณะเดียวกันก็ตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าหลักของล้านนา โดยเฉพาะเชียงแสนที่เป็นศูนย์กลางการค้า และเส้นทางการค้าสำคัญก่อนจะเข้ามายังเชียงใหม่

⁶ ใน “อาณาจักรหลักคำ” (กฎหมายเมืองน่าน) มีข้อห้ามป้องกันมิให้คนเป็นหนี้ต้องกลายเป็นทาส หากเป็นการกู้ยืมกันไม่เกิน 3 ปีห้ามคิดดอกเบี้ยมิให้สูงตามอำเภอใจของเจ้าหนี้ (สร้อยศรี อ่องสกุล, ปรีวรรตและจัดทำ, 2534: 72-73)

⁷ อาจพิจารณาการขึ้นไปปกครองเมืองเชียงแสน เชียงรายของกษัตริย์สมัยแรกของล้านนาว่าเป็นการปกครองในเชิงสัญลักษณ์ ฐานะของเมืองทั้งสองในฐานะราชธานีเดิมยังมีความสำคัญอยู่มาก และหากมองในแง่นี้จะเห็นว่า เชียงใหม่ยังไม่ได้กลายเป็นศูนย์กลางทางการเมือง และเศรษฐกิจเสียทีเดียว กระทั่งภายหลังที่เชียงใหม่มีการขยายตัวของเมืองและการค้าอย่างต่อเนื่อง ความสำคัญของเชียงใหม่เป็นที่ยอมรับและถูกสถาปนาให้กลายเป็นศูนย์กลางทางการเมือง เศรษฐกิจอย่างแท้จริง โดยกษัตริย์ตั้งแต่สมัยพญาเกือนา(พ.ศ.1898-1928) เป็นต้นมาไม่กลับไปครองเมืองเชียงแสน เชียงรายอีกต่อไป.

ในหนึ่งพันนายังมีลำดับชั้นของขุนนางผู้ดูแลนา ตั้งแต่หมื่นนา ล่ามนา พันนาหลัง และแสนนา มีหน่วยการปกครองที่เล็กสุดเรียกว่า “ปากนา” (สรวิชาติ อ่องสกุล, 2544: 159) นอกจากนี้ ล้านนายังผูกพันกับการจัดการน้ำในระบบเหมืองฝาย ที่ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างการเมืองการปกครอง เพราะในระบบเหมืองฝายหนึ่ง มีการจัดการและการดูแลเหมืองเป็นชั้นๆ ขึ้นกับ *แก่ฝาย* ซึ่งเป็นผู้ที่ได้รับความไว้วางใจให้ดูแลการปันน้ำอย่างเป็นธรรมรวมถึงการเรียกเกณฑ์แรงงานของสมาชิกที่ขึ้นกับฝายนั้นเมื่อถึงคราวต้องซ่อมบำรุงฝาย การปกครองในระบบเหมืองฝายและระบบพันนาบางครั้งก็เรียกรวมกันว่า “พันนาเหมืองฝาย” การปกครองในระบบพันนาจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งในโครงสร้างทางสังคม การเมืองที่ระบบเครือญาติยังมีบทบาทสูง และเป็นรูปแบบการเมืองการปกครองที่สอดคล้องกับล้านนาซึ่งมีพื้นที่เพาะปลูกจำกัด ระบบพันนาจึงเป็นหัวใจสำคัญของการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมล้านนา อันหมายถึงพื้นที่ทำกินและการควบคุมกำลังคนที่ไม่แยกจากกัน

พันนาเหมืองฝายจึงเป็นฐานอำนาจที่สำคัญของเจ้าเมือง เมื่อเมืองใดมีระบบการจัดการที่ดี ผู้ปกครองมักได้รับการยอมรับนับถือ ขณะเดียวกัน หากชาวเมืองพบว่าการจัดการขาดความเป็นธรรม ผู้ปกครองย่อมถือว่าขาดสิทธิธรรมหรือไร้ความชอบธรรมด้วยเช่นกัน ดังเรื่องราวของอ้ายฟ้า ไล่ศึกของพญามังรายที่แฝงตัวเข้าไปทำลายความเชื่อถือของไพร่เมืองหริภุญไชยที่มีต่อพญาฮีบมาเพื่อใช้เป็นอุบายให้เจ้าเมืองขาดสิทธิธรรมก่อนเข้ายึดเมืองหริภุญไชย เรื่องเล่าเกี่ยวกับแผนยึดเอาหริภุญไชยของพญามังรายนี้ ทำให้พญาฮีบมาเป็นผู้นำที่ขาดศีลธรรม ไม่ปฏิบัติตามจารีตบ้านเมือง เพราะเรียกเกณฑ์แรงงานจนชาวเมืองไม่เป็นอันทำมาหากิน(อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และวิยอาจ, ปวีรรต, 2543: 28-29) ตามโครงเรื่องดังกล่าวทำให้พญามังรายมิใช่ผู้ร้ายเข้ามาปล้นเอาเมืองแต่กลายเป็นผู้มีบุญที่จะนำความร่มเย็นสงบสุขมาสู่ชาวเมืองแทน ที่เป็นเช่นนั้นเพราะระบบพันนาเหมืองฝายมิได้เกี่ยวข้องกับระบบการจัดการเพียงอย่างเดียว แต่ยังมีมิติของความเชื่ออันเป็นกลไกควบคุมทางสังคมอีกชั้นหนึ่ง แม้แต่ผู้ปกครองก็ต้องอยู่ในกฎนี้ด้วยเช่นกัน กฎหมายบ้านเมืองหลายข้อให้ความสำคัญกับหลักปฏิบัติที่เกี่ยวข้องกับเหมืองฝาย การทำลายฝายและโทษที่ตามมา ตลอดจนถึงการจัดพิธีกรรมบูชาต่างๆ

การให้อำนาจกับเจ้าเมืองแต่ละเมืองในการออกกฎหมาย ใช้กฎหมายและพิจารณากฎหมาย รวมถึงการหาประโยชน์จากการค้าสำลานั้น ล้วนสัมพันธ์กับลักษณะของรัฐดินแดนตอนในที่มีข้อจำกัดในการรวมศูนย์อำนาจเพียงหนึ่งเดียว อาณาบริเวณที่เรียกว่าล้านนามีจะเกิดศูนย์กลางอำนาจรัฐขึ้นมาในแต่ละช่วงสมัยไม่ว่าจะเป็นเชียงแสน เชียงราย เชียงใหม่ ลำปาง ทว่ารูปแบบการเมืองการปกครองโดยแท้จริงยังคงให้สิทธิขาดอยู่ที่ผู้นำแต่ละเมือง ซึ่งลักษณะทางกายภาพของเมืองต่างๆ ถูกค้นจากกันด้วยเขตแดนตามธรรมชาติ ดังนั้นภายใต้กลไกการเมืองการปกครองในพื้นที่หนึ่งจึงเป็นเรื่องข้อตกลงของคนที่อยู่ในพื้นที่นั้น โดยเฉพาะ ตัวอย่างกฎหมายโบราณที่ยกมากล่าวถึงในงานชิ้นนี้แสดงให้เห็นว่าโดยเนื้อหายังเปิดช่องให้ขึ้นอยู่กับการศึกษาและการใช้

วิจารณ์ญาณของเจ้าเมืองหรือชนชั้นนำในแต่ละเมืองเป็นสำคัญ อย่าง “ธรรมศาสตร์ราชกือนา” ที่บันทึกไว้ก็เป็นตัวอย่างการพิจารณาคติความที่เคยมีมา มิใช่ข้อกฎหมายที่ว่าตามตัวบทแต่ต้องอาศัยการเทียบเคียงรูปแบบคดีที่มีการบันทึกไว้กับคดีที่กำลังเกิดขึ้น(อานันท์ กาญจนพันธุ์และคณะ, ปวีรรต, 2528ก) ปัญหาของการให้สิทธิแก่เจ้าเมืองนี้เองทำให้ล้านนาไม่เคยมีเอกภาพ และสิ่งที่ยืนยันได้เด่นชัดที่สุดคือเมื่อล้านนาสัมพันธ์กับภายนอก ไม่ว่าในช่วงที่อังกฤษเข้ามาติดต่อทำการค้ากับล้านนาตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 รวมถึงความสัมพันธ์กับสยามในช่วงเวลาเดียวกัน เจ้าหลวงเชียงใหม่ไม่สามารถควบคุมความเป็นไปของเมืองอื่นได้ หากเจ้าเมืองไม่ให้ความร่วมมือ หรือกระทั่งปัญหาที่เกิดจากการเปลี่ยนกฎเกณฑ์ต่างๆ ตามอำเภอใจของเจ้าเมืองนั้นๆ (Holt S. Hallett, 1988: 204)

การเชื่อมหน่วยการเมืองย่อยๆ เข้าด้วยกันเป็นอาณาจักรจึงมิได้พึ่งพาอำนาจศูนย์กลางแต่อาศัยกลไกด้านอื่น ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ทางการค้าทั้งทางบกคือการค้าวัวต่าง ม้าต่าง ล่อต่าง คนต่าง และการค้าทางเรือ ความสัมพันธ์ทางการค้ามักดำเนินควบคู่ไปกับความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ การค้าในระบบเครือญาติของกลุ่มชนชั้นนำมีส่วนช่วยอธิบายความเป็นไปได้ที่ผู้คนจะได้รับความสะดวกในการเดินทางไปมาหาสู่กัน อาทิ การอธิบายความสัมพันธ์ของหริภุญไชยกับกลุ่มของขุนวิลังคะผู้นำของกลุ่ม ลัวะในเขตลุ่มน้ำปิงตอนบนก่อนสถาปนาอาณาจักรล้านนา ความสัมพันธ์ของล้านนากับเมืองเชียงรุ่ง ล้านนากับเมืองอังวะ หงสาวดี ผ่านกลุ่มเครือญาติของพญามังราย ความสัมพันธ์ของล้านนา ล้านช้างสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช เป็นต้น ความสัมพันธ์ในเชิงเครือญาติของกษัตริย์และเจ้าเมืองเปิดช่องให้เกิดการค้าในระดับที่กว้างออกไปตั้งแต่กลุ่มเจ้าเมือง ขุนนาง ไพร่ในสังกัด ตลอดถึงการสร้างความสะดวกในการเดินทางค้าขายของพ่อค้าต่างเมือง

โดยทั่วไปขอบเขตการเมืองการปกครองของรัฐจารีตถือแนวพรมแดนทางธรรมชาติเป็นตัวกำหนด เช่น แม่น้ำ ภูเขา บางครั้งก็เป็นรอยต่อระหว่างเมืองที่อยู่นอกเขตปกครอง คำว่าเขตปกครองใช้ในความหมายว่า เมืองในเขตการปกครองของรัฐหนึ่งรัฐโดยอมส่งส่วยหรือบรรณาการต่อรัฐนั้นภายใต้เงื่อนไขที่ตกลงร่วมกันหรือรัฐที่เข้มแข็งกว่าใช้กำลังอำนาจบังคับเอา ฉะนั้นการขยายขอบเขตอำนาจของรัฐจารีตมิได้มุ่งครอบครองขอบเขตพื้นที่ทางกายภาพเท่ากับความต้องการ “คน” และ “ส่วย” ที่เป็นทรัพยากรของเมืองนั้น รัฐที่มีเมืองมาช่วยมากย่อมเป็นเครื่องหมายของความมั่งคั่งบริบูรณ์และรวมถึงอำนาจบารมีของผู้ปกครองด้วย ตลอดช่วงสมัยการเมืองการปกครองของล้านนาที่กินเวลาหลายศตวรรษ อาณาบริเวณที่เรียกกันว่าล้านนาจึงมีความยืดหยุ่นสูง บางครั้งก็ปรากฏว่าซ้อนทับกันกับขอบเขตอำนาจรัฐอื่น โดยเฉพาะเมืองที่อยู่ระหว่างอำนาจรัฐที่เข้มแข็ง อาจต้องส่งส่วยหลายทางพร้อมกัน อย่างเมืองเชียงตุง เชียงรุ่งบางครั้งต้องส่งบรรณาการให้ทั้งจีนพม่า และล้านนาในบางสมัย

บันทึกที่กล่าวถึงขอบเขตการเมืองการปกครองในบางยุคสมัยของกษัตริย์ล้านนาคือจะเป็นเครื่องแสดงออกถึงแสนยานุภาพ บุญญาบารมีของกลุ่มชนชั้นนำมากกว่าการนำมาอ้างเป็นข้อเท็จจริงว่าด้วยขอบเขตอำนาจรัฐที่แน่นอนชัดเจน สมัยพญาแม่กษัตริย์องค์สุดท้ายของล้านนาก่อนที่พม่าจะเข้ามามีอำนาจ กล่าวว่า “เขตแผ่นดินกษัตริย์เชียงใหม่ที่ทีกนั้น ฝ่ายกล้าได้ทีกเมืองลัวะแห่งตัดไปวันตกวันออกเป็นแดนหั้นแล ฝ่ายกล้าวันออกทีกแม่ของเป็นแดนหั้นแล กล้าวันตกทีกแม่คงเป็นแดนหั้น ฝ่ายกล้าเหนือทีกเมืองแสนน้อยแสนหลวงเป็นแดนหั้นแล...” (สมหมาย เปรมจิตต์, ปวีรรต, 2529: 28) ขอบเขตทางการเมืองมักถูกนำไปเชื่อมโยงกับบุคลิกความสามารถของชนชั้นนำที่ผสมผสานกัน ระหว่างสิ่งที่อาจเกิดขึ้นจริงกับสิ่งที่เพิ่มเติมแต่งในภายหลัง

โดยภาพรวมปัจจัยทางกายภาพสร้างเงื่อนไขให้เมืองต่างๆ สามารถปกครองตนเองภายใต้ระบบกินเมือง ขณะที่ผู้คนยังคงไปมาหาสู่กันเป็นเรื่องปกติเพราะแต่ละเมืองไม่สามารถดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยว ความเป็นเมืองในระบบนี้เอื้อให้ผู้นำมีบทบาทสำคัญ เพราะคำว่า “พ่อเมือง” หรือ “เจ้าเมือง” มิได้รั้งตำแหน่งเพียงในนามเท่านั้น แต่คนเหล่านี้ยังต้องสร้างสิทธิธรรมผ่านการจัดการทรัพยากรและการประกอบพิธีกรรมที่สำคัญ ในกระบวนการเหล่านี้ต้องสร้างความเชื่อมั่นให้คนในสังกัดที่อยู่ภายใต้การปกครองมีความศรัทธาและการยอมรับ เพราะหากเป็นการปกครองในลักษณะของการบังคับให้อยู่ในอำนาจเพียงอย่างเดียว ย่อมไม่สามารถควบคุมไพร่เมืองได้ในระยะยาว ความสัมพันธ์ของเจ้ากับข้า หรือนายกับไพร่ เป็นรูปแบบความสัมพันธ์ที่เด่นชัดของสังคมจารีต ทั้งการยอมรับความแตกต่างทางชนชั้น และชาติกำเนิด การดำรงความสัมพันธ์ระหว่างชั้นของกลุ่มคนจึงเป็นเรื่องละเอียดซับซ้อน เมื่อเกิดความบาดหมางขึ้นกลุ่มชนชั้นล่างหรือไพร่มักเลือกที่จะหลบหนีไปจากนายมากกว่าการปะทะขัดแย้งโดยตรง แม้ว่าเจ้านายจะเป็นฝ่ายผิด กฎหมายบ้านเมืองหรือการฟ้องร้องต่อเจ้าเมืองย่อมไม่ใช่ทางเลือกของไพร่ ในเรื่องนี้ทำให้เห็นว่าตัวหลักการของกฎหมายจะมีความหมายและมีผลต่อความรู้สึกนึกคิดของผู้คนนั้น แยกไม่ออกจากบุคลิกลักษณะและการใช้อำนาจของผู้นำ หรือผู้นำคือตัวกฎหมายและคนใช้กฎหมายนั้นนั่นเอง

รัฐในเขตหุบเขาปกครองในลักษณะที่ทำให้กลุ่มการเมืองแต่ละกลุ่มเติบโตกันเองแต่ก็มีได้แยกขาดจากกันอย่างเด็ดขาด โดยพยายามรักษาความสัมพันธ์ระหว่างเมืองด้วยระบบเครือญาติและการค้า ระบบเครือญาติซึ่งมีความอ่อนไหวสามารถสร้างเงื่อนไขให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและขัดแย้งกันในบางกรณี โดยเฉพาะเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงผู้สืบราชสมบัติ หรือกรณีที่เกิดความขัดแย้งกับรัฐอื่น การรักษาความสัมพันธ์ระหว่างเมืองภายใต้ระบบเครือญาติจึงมิได้มีนัยทางการเมืองเท่านั้น แต่ยังรวมถึงการสร้างความสะดวกในการเดินทางไปมาหาสู่ระหว่างกันของผู้คน อันเป็นช่องทางสำคัญของการเคลื่อนย้ายคนและทรัพยากร

นัยทางการเมือง กระบวนการก่อรูปของรัฐจารีต และการควบคุมกำลังคน/ทรัพยากร

ในวิถีการผลิตและการค้าก่อนสมัยใหม่ มีข้อสังเกตหนึ่งที่น่าพิจารณาคือมิติความสัมพันธ์ระหว่างระบบบรรณาการ ส่วย และการค้าเป็นเรื่องที่ไม่แยกขาดจากกัน ที่เป็นเช่นนั้นเพราะทั้งสามเรื่องเป็นองค์ประกอบหนึ่งของการยึดโยงความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์กลางอำนาจรัฐกับเมืองรายรอบที่อยู่ห่างออกไป บนฐานความคิดที่ว่าเมืองที่อ่อนแอกว่ายอมหรือจำเป็นต้องถวายบรรณาการหรือส่งส่วยไปยังเมืองที่เข้มแข็งกว่า ทั้งนี้เพื่อรักษาเสถียรภาพและความสัมพันธ์ หลีกเลี่ยงการปะทะขัดแย้งอันเป็นที่มาของความสูญเสียไพร่พลและทรัพยากร ขณะเดียวกันการรักษาความสัมพันธ์อันดีย่อมนำมาสู่ความเจริญทางการค้าและการแลกเปลี่ยน เพราะถึงที่สุดแล้วระบบบรรณาการ ส่วย และการค้าเป็นสิ่งที่หนุนเสริมซึ่งกันและกัน ระบบส่วยและบรรณาการสร้างเงื่อนไขของความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เท่าเทียม การที่เมืองหนึ่งสามารถเรียกเอาส่วยจากอีกเมืองหนึ่งได้แสดงถึงอำนาจที่เหนือกว่าค่อนข้างชัดเจน กรณีนี้อาจเห็นได้จากเมื่อล้านนามีเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางในช่วงแรกสามารถเรียกร้องให้เมืองต่างๆ มาส่วยเชียงใหม่ ขณะที่เมืองที่ขึ้นกับเชียงใหม่ก็มีเมืองเล็กเมืองน้อยที่สังกัดในระบบความสัมพันธ์ของเมืองนั้นอีกชั้นหนึ่ง การส่งส่วยแต่ละครั้งจึงเป็นเหมือนการรวบรวมและส่งต่อผู้คนและสิ่งของกันเป็นทอดๆ ให้กับศูนย์กลางอำนาจที่ใหญ่กว่าเป็นชั้นไป สมัยพระยาติโลกราชได้เรียกอำมาตย์มาแต่งดา(เตรียม)ของฝาก 6 ประการไปถวายเจ้าว่อง มี นอแรด 9 นอ งาช้าง 9 แห้วม ม้า 9 ตัว ผักสักหลาด 9 ผืน ฆ้องหลวง 9 ลูก (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และวิยาจ, ปรีวรรต, 2543: 103-105) (สมหมาย เปรมจิตต์, ปรีวรรต, 2518ก: 24-25) ซึ่งในที่นี้อาจเรียกว่าเป็นบรรณาการเพื่อแสดงมิตรไมตรี หรือหลีกเลี่ยงความขัดแย้ง จะเห็นว่าของที่ส่งไปบรรณาการนั้นมีได้มีจำนวนมากมาย แต่มีความหมายเชิงสัญลักษณ์เพราะล้วนเป็นของสำคัญและคู่ควรแก่ฐานะของกษัตริย์ ทั้งจำนวนก็เป็นการสื่อถึงความหมายเชิงสัญลักษณ์ทั้งสิ้น

ระบบส่วยและบรรณาการจึงสร้างเงื่อนไขและบรรยากาศของการค้า ซึ่งอาจแตกต่างกันไปในแต่ละช่วงบริบท อาทิ ในช่วงที่พม่าเข้าครอบครองล้านนาและเมืองทางตอนบนอย่างเชียงตุง บรรณาการทางการค้าถูกควบคุมหนักในเขตการปกครองพิเศษอย่างเมืองเชียงแสน ซึ่งพม่าใช้เป็นศูนย์บัญชาการและควบคุมล้านนาฝั่งตะวันตกทั้งหมด ขณะที่พม่าเข้ามาตั้งศูนย์กลางอำนาจโดยตรงที่เชียงแสนกลับปล่อยให้เชียงตุงเพียงแต่ส่งส่วยให้ตามวาระเท่านั้น ในประเด็นนี้อาจตั้งข้อสังเกตได้ว่า ขณะที่พม่าเข้าครอบครองเชียงแสน ชัยภูมิของเมืองสามารถควบคุมเมืองที่อยู่เหนือขึ้นไปอย่างเชียงตุงและเมืองต่างๆ ในเขตล้านนาตอนล่างคือเชียงใหม่ได้ทั้งหมด หากพิจารณาตามเส้นทางดังกล่าวจะพบว่าจากเชียงตุงถึงเชียงแสน เชียงรายถึงเชียงใหม่เป็นเส้นทางการค้าสำคัญ ที่เชื่อมล้านนากับการค้าของพม่า ไทใหญ่ และจีนตอนใต้ ขณะที่เส้นทางด้านตะวันออกซึ่งอยู่เกินอำนาจการควบคุมของพม่า ได้รับผลกระทบน้อยกว่า และถูกใช้เป็นเส้นทางการค้าหลักของล้านนาขึ้นมาแทน

การเข้าควบคุมเส้นทางการค้าและการส่งขุนนางเข้ามาปกครองในเมืองสำคัญทำให้พม่าสามารถเรียกเก็บส่วยได้สะดวกยิ่งขึ้น ส่วยเหล่านี้กลายเป็นสินค้าที่ทำรายได้ให้กับราชสำนัก และน่าจะช่วยให้การทำสงครามที่ยืดเยื้อยาวนานของพม่าดำเนินต่อไปด้วยพร้อมกัน ส่วยจากเชียงตุงในช่วงเวลาดังกล่าวคือ หยก พลอย เงิน ทอง และยังมีรายได้จากภาษีอากรและผลประโยชน์จากป่าไม้ (เขมรัฐนครเชียงตุง, 2541: 75) รายได้จากส่วยนำความมั่งคั่งมาสู่รัฐหรือการขยายแสนยานุภาพด้วยการเข้าถึงอาวุธสมัยใหม่ ตลอดจนสินค้าฟุ่มเฟือยที่ชนชั้นนับริโศกบนความสัมพันธ์ทางการค้ากับต่างประเทศ ซึ่งเป็นตลาดที่มีความต้องการสินค้าในระบบส่วยค่อนข้างมาก

กระบวนการก่อรูปของรัฐจารีตสัมพันธ์กับพัฒนาการของการสร้างบ้านแปงเมืองที่เริ่มจากการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ของผู้คน ชุมชนขนาดเล็กอาศัยตลาดภายในชุมชนเป็นที่พบปะแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างครัวเรือนเป็นหลัก สินค้าส่วนใหญ่เป็นของที่ใช้อุปโภคบริโภคในชีวิตประจำวัน ตลาดในลักษณะนี้มีความยืดหยุ่นในการแลกเปลี่ยนค่อนข้างมาก เพราะไม่มีการกำหนดอัตราการแลกเปลี่ยนที่ตายตัว แต่อาศัยการแลกเปลี่ยนต่อสินค้าซึ่งอยู่บนฐานความพอใจของทั้งสองฝ่ายเป็นหลัก ฉะนั้นในวิถีการค้าและการแลกเปลี่ยนดังกล่าวจึงมีเรื่องของความสัมพันธ์ในมิติต่างๆ เข้ามาเกี่ยวข้อง ทั้งความเป็นเครือญาติ เพื่อนบ้าน หรือเป็นสมาชิกของชุมชนเดียวกัน ตลาดการค้าย่อยเหล่านี้จะพบเห็นบทบาทของผู้หญิงอย่างมากทั้งในฐานะผู้ผลิต ผู้ขาย และผู้ซื้อ ผลผลิตที่นำมาขายแบบวันต่อวันจึงมักเป็นของสดพวกผัก ผลไม้ และอาจมีเครื่องจักรสาน งานประดิษฐ์ งานถักทออื่นๆ สินค้าเหล่านี้มิได้แปรสภาพกลายเป็นรายได้ที่เป็นตัวเงิน แต่ได้กลับคืนในรูปของสินค้าที่จำเป็นต้องใช้ในชีวิตประจำวัน ภายใต้กระบวนการเหล่านี้ผู้หญิงจึงมีบทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจ และความมั่นคงของครอบครัว และในวิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับมิติทางการค้านี้เองที่เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการเรียนรู้ของผู้หญิงในสังคมจารีต ซึ่งเป็นการเรียนรู้ที่ไม่จบสิ้นเพราะเป็นเรื่องของการสั่งสมประสบการณ์และการถ่ายทอด

ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนที่กระจัดกระจายถูกเชื่อมเข้าหากันภายใต้ระบบตลาดนัด ตลาดเหล่านี้สร้างความแตกต่างออกไปจากตลาดภายในชุมชน คือมีสินค้าที่หลากหลายกว่า และเป็นโอกาสที่ชุมชนจะได้นำผลผลิตออกมาจำหน่ายหรือมาแลกเปลี่ยนกับสินค้าที่ไม่มีในตลาดของชุมชน การค้าตามตลาดนัดจึงมีกลุ่มคนที่หลากหลายตามไปด้วย บทบาทการค้าจึงมิได้อยู่ที่ผู้หญิงเพียงกลุ่มเดียว แต่ยังมีพวกพ่อค้าที่ทำการค้าในลักษณะการค้าเร่เป็นคณะหรือเป็นคาราวานที่จะแวะซื้อขายสินค้าตามตลาดนัดในที่ต่างๆ พ่อค้าเหล่านี้ส่วนหนึ่งเป็นพ่อค้าที่ทำการค้าเพียงอย่างเดียวจึงมีโอกาสในการแสวงหาสินค้าที่ชุมชนไม่สามารถผลิตได้และมีความต้องการ พ่อค้าเหล่านี้จึงเป็นกลุ่มที่มีบทบาทในการกระจายสินค้าของชุมชนไปสู่ตลาดใหญ่และนำสินค้าจากภายนอกชุมชนเข้ามาสู่กลุ่มผู้บริโภคในท้องถิ่น

ตลาดสำคัญตามเมืองใหญ่อย่างเชียงตุง เชียงรุ่ง เชียงใหม่ หลวงพระบาง ฯลฯ จึงเติบโตขึ้นบนฐานของเครือข่ายความสัมพันธ์ทางการค้าที่แยกย่อยออกไปได้หลายชั้น หรืออาจกล่าวได้ว่า

ตั้งแต่ฐานการผลิตและการค้าระดับชุมชนถูกร้อยเข้าหากันด้วยวิถีคิดเรื่องการค้าและการเข้าตลาด เป็นทั้งที่มาและเงื่อนไขของการกลายเป็นเมือง หรือเป็นศูนย์กลางที่มีความสำคัญในเวลาต่อมา จะเห็นว่าเครือข่ายของเมืองเหล่านี้มิได้แยกออกจากกันเป็นส่วนๆ แต่ซ้อนทับกันไปมา ฉะนั้นจะพบว่าเมืองที่มีความสำคัญทางการค้าจึงเป็นแหล่งที่อุดมไปด้วยผู้คนและทรัพยากร หรือเป็นแกนในการยึดโยงความสัมพันธ์เหล่านี้ อย่างไรก็ตามเมืองที่มีความสำคัญมิได้พัฒนาไปสู่ความเป็นรัฐทั้งหมด แต่มีลักษณะการปกครองตนเองกึ่งอิสระ และป้องกันตัวเองจากศูนย์กลางอำนาจที่เข้มแข็งกว่าโดยอาศัยระบบช่วยและบรรณาการดังที่กล่าวมา

แม้ว่าการค้าของรัฐจารีตอยู่บนฐานของระบบช่วยและบรรณาการอันเป็นที่มาของรายได้และความมั่งคั่ง แต่เงื่อนไขดังกล่าวยังไม่เพียงพอต่อการอธิบายกระบวนการก่อรูปของรัฐและการจัดการความสัมพันธ์ภายในอาณาจักร ทั้งนี้เพราะรัฐจารีตมีอำนาจในการควบคุมระบบช่วยและบรรณาการอย่างจำกัด เช่นเดียวกับการใช้อำนาจไปในการควบคุมกำลังคนและทรัพยากร การสร้างเงื่อนไขที่ทำให้คนและทรัพยากรเคลื่อนเข้าหากันจึงมีความเป็นไปได้มากที่สุด ซึ่งนั่นหมายถึงความพยายามสร้างศูนย์กลางทางการค้าและการแลกเปลี่ยนที่สำคัญในอาณาบริเวณที่รัฐสามารถเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ดังกล่าวได้อย่างทั่วถึง กรณีของเมืองสำคัญในล้านนาจะพบว่าเมื่อเมืองทางตอนเหนืออย่างเชียงแสน เชียงราย ไม่สามารถเป็นศูนย์กลางการค้าการแลกเปลี่ยนที่เชื่อมกับการค้าของเมืองท่าทางตอนล่างได้โดยสะดวก วิธีการที่ผู้นำของรัฐสมัยนั้นเลือกใช้คือการเข้ายึดครองเมือง ซึ่งเป็นทำเลที่เหมาะสมอย่างหรือญูไซ และภายหลังได้สร้างศูนย์กลางการค้าและการแลกเปลี่ยนแห่งใหม่ขึ้นที่เชียงใหม่ เมืองใหม่ที่เกิดขึ้นจึงตอบคำถามได้ว่า เหตุใดเชียงใหม่จึงสามารถเติบโตได้มากกว่าเมืองอื่นๆ ในอาณาบริเวณใกล้เคียง เพราะไม่เพียงเมืองนี้สามารถเป็นศูนย์กลางการค้าได้ในทุกทิศทาง แต่ยังคงกลายเป็นศูนย์กลางของรัฐในการจัดการความสัมพันธ์กับเมืองรายรอบได้อย่างเหมาะสมอีกด้วย

ฉะนั้นจะเห็นว่าการสร้างเงื่อนไขให้เกิดพื้นที่ทางการค้าอันนำไปสู่กระบวนการก่อรูปของรัฐเหล่านี้มิได้เกิดขึ้นลอยๆ แต่มาจากฐานความสัมพันธ์ที่มีอยู่แล้วในระดับต่างๆ ดังที่กล่าวมาข้างต้น ความสำคัญของการค้ากรณีของรัฐดินแดนตอนในจึงมีนัยทางการเมืองที่ช่วยอธิบายข้อจำกัดหลายประการในการพิจารณารัฐในเขตหุบเขา หากการค้าดำรงอยู่ในชีวิตทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมืองของผู้คน ย่อมมีประเด็นอื่นอีกมากที่ควรตรวจสอบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งมิตีความสัมพันธ์ของผู้คนในพื้นที่ทางการค้าที่หลากหลาย

การค้าทางบก: การไหลเวียนของ ส่วย สินค้า และผู้คน

การค้าทางบกเป็นตัวแปรสำคัญในการอธิบายเงื่อนไขการเคลื่อนย้ายคนและทรัพยากร การเดินทางของชาวตะวันตกในดินแดนแถบนี้ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 มักบันทึกการพบเจอกลุ่มคนจำนวนมากหลายสิบหรือหลายร้อยคนที่กำลังเดินทางเป็นการรวาน โดยมากคือกลุ่มคาราวานการค้า คนเหล่านี้รอนแรมไปในที่ต่างๆ แวะพักเป็นครั้งคราวเพื่อจำหน่ายและซื้อสินค้าตามบ้านเมืองที่ผ่านทาง คาราวานการค้าจึงเป็นการเคลื่อนไหวของคนและทรัพยากรที่สำคัญ เป็นที่น่าสังเกตว่า การที่เมืองต่างๆ ในดินแดนตอนในสามารถป้อนสินค้าให้กับเมืองท่าติดทะเลได้นั้น จำเป็นต้องมีระบบการรวบรวมสินค้าได้ในระดับหนึ่ง มาซูฮารา(2546: 138-146) อธิบายกรณีของหลวงพระบางว่าอาศัย “ระบบส่วย” และ “การค้าภายใน” เป็นกลไกหลักในการจับเคลื่อนสินค้าเข้าสู่เมือง ระบบส่วยจึงเป็นเงื่อนไขหนึ่งของการจัดความสัมพันธ์ทางสังคมสมัยจารีต ทั้งนี้ยังสัมพันธ์กับระบบไพร่หรือการควบคุมกำลังคนอีกทางหนึ่ง ข้อจำกัดในการรวมอำนาจตลอดถึงการจัดการผลประโยชน์ของรัฐดินแดนตอนใน มีผลให้การค้าภายในมีบทบาทสำคัญในการรวบรวมสินค้าจากเมืองเล็กเมืองน้อยเข้ามาสู่ตลาดใหญ่ในเมือง ทั้งนี้ไม่เพียงทำให้มูลค่าของสินค้าเพิ่มขึ้นเท่านั้น แต่เป็นเรื่องของการนำสินค้าจากตลาดในเมืองกลับไปขายยังหมู่บ้านที่ห่างไกลอีกด้วย

ในประเด็นคล้ายกันนี้มีการวิเคราะห์และการสร้างตัวแบบจำลองเครือข่ายตลาดในเขตชนบทจีนของวิลเลียม จี. สกินเนอร์(William G. Skinner, 1964: 3-43) ซึ่งได้แบ่งกลุ่มตลาดออกเป็นหลายชั้น และวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของตลาดในแต่ละชั้นที่มีลักษณะเฉพาะตัวทำให้เห็นว่าการขยายตัวของตลาดในแต่ละแห่งสัมพันธ์กับเครือข่ายตลาดย่อยอีกหลายชั้นที่คอยกระจายสินค้าและป้อนสินค้าซึ่งมีลักษณะแตกต่างกัน ความหลากหลายของตัวสินค้าและความต้องการของผู้คนสร้างเงื่อนไขให้เกิดตลาดหลายรูปแบบ ซึ่งเกี่ยวข้องกับเวลาในการเข้าตลาด และกลุ่มคนที่เข้ามาสัมพันธ์กับพื้นที่ดังกล่าว ตลาดขนาดเล็กในชุมชนซึ่งเป็นตลาดที่ตอบสนองการบริโภคของคนในชุมชนเป็นหลักจึงมากด้วยสินค้าอุปโภคบริโภคในชีวิตประจำวัน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นค้าจากภาคเกษตร การที่ผู้ผลิตมีความต้องการสิ่งที่อยู่นอกเหนือจากการผลิตทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนระหว่างกันเกิดขึ้น ส่วนตลาดที่มีขนาดใหญ่กว่าตลาดของชุมชนและอยู่ห่างจากชุมชนหนึ่งชุมชนได้ออกมา ทำหน้าที่คล้ายตลาดกลางในการแลกเปลี่ยนและรวบรวมสินค้า กระจายสินค้าเข้าสู่ชุมชน สินค้าในตลาดกลางจึงมีความหลากหลายมากกว่า ซึ่งรวมไปถึงสินค้านอกภาคเกษตรและอาจรวมถึงสินค้าฟุ่มเฟือยต่างๆ ที่รับมาจากตลาดใหญ่ในเขตเมืองอีกชั้นหนึ่ง การเข้าถึงสินค้าในตลาดกลางหรือตลาดใหญ่จึงอยู่เกินขอบเขตความต้องการในชีวิตประจำวันของคนทั่วไป เพราะการเข้าถึงสินค้าเหล่านี้ต้องอาศัยทั้งเวลาในการเดินทาง ค่าใช้จ่ายอื่นๆ อาทิ กลุ่มที่บริโภคสินค้าฟุ่มเฟือย โดยมาก

คือกลุ่มที่มีฐานะเหนือกว่าชาวบ้านทั่วไป คนกลุ่มนี้ไม่เพียงนิยมบริโภคสินค้าจากเมืองทว่าบางครั้งยังทำหน้าที่เป็นตัวแทนจำหน่ายสินค้าจากเมืองมายังชุมชนหมู่บ้านที่ห่างไกลอีกด้วย

การค้าในระบบนี้จึงอาศัยความสัมพันธ์หลายระดับชั้น ขึ้นอยู่กับว่าขอบเขตการค้าดังกล่าวกว้างขวางมากน้อยเพียงใด การค้าที่มีกลุ่มเจ้าเมืองหรือผู้มีอำนาจสนับสนุนอยู่ย่อมทำให้โอกาสในการเข้าถึงสินค้าและการกระจายสินค้าเป็นไปได้สูง เพราะมักมีการผ่อนปรนระเบียบข้อห้าม อีกทั้งคนเหล่านี้ยังมีเงินทุนอุดหนุนให้ทำการค้าได้คราวละมากๆ ซึ่งโอกาสที่กลุ่มพ่อค้าย่อยจะแข่งขันย่อมเป็นไปได้ยาก เป้าหมายทางการค้าจึงมิได้เป็นเรื่องของผลกำไรเพียงอย่างเดียว แต่ยังสัมพันธ์กับโครงสร้างทางสังคม การเมืองด้านอื่นๆ ที่ค่อนข้างซับซ้อน การค้าของรัฐจารีตจึงเป็นการค้าที่ไม่แยกจากระบบอุปถัมภ์ และการอาศัยช่องทางเท่าที่ระบบโครงสร้างสังคม การเมืองจะเอื้ออำนวยพวกเขาที่สามารถสร้างความมั่งคั่งได้จากการค้าจึงไม่พัวพันพวกเขาเจ้าเมือง ขุนนาง หรือพ่อค้าที่มีความสัมพันธ์อันดีกับกลุ่มชนชั้นนำดังกล่าว ที่บางครั้งอาศัยฐานความสัมพันธ์เหล่านี้ก็ดักกันพื้นที่ในการกระจายสินค้า และการผูกขาดรับซื้อสินค้า

ในเขตหุบเขาภาคเหนือมูลค่าของสินค้าสัมพันธ์กับต้นทุน ระยะทาง ความเสี่ยง และความยากลำบากในการขนส่งสินค้าจากเมืองหนึ่งไปยังอีกเมืองหนึ่ง มูลค่าความเสี่ยงเกิดจากอุปสรรคในการเดินทาง โจรผู้ร้าย ต้นทุนค่าขนส่งที่เห็นเด่นชัดอาจมีค่าเกี่ยวเนื่องต่อเที่ยว ค่าลูกหาบ ค่าเช่าเรือ ค่าคนต่อเรือ ค่าเช่าม้า เช่าวัว เช่าลา เป็นต้น ปัญหาในเรื่องความปลอดภัยของพ่อค้ามีปัจจัยหลายเรื่องเข้ามากำหนด ทั้งภาวะสงคราม การปล้นสะดมของกองกำลังตามป่าเขา และความขัดแย้งระหว่างกลุ่มการค้าที่เข้าไปภายหลังกับพวกที่ถือว่ากลุ่มตนครอบครองความเป็นใหญ่ตามเส้นทางการค้าต่างๆ ในลักษณะของการเรียกเก็บค่าผ่านทาง การค้าในล้านนาไม่ได้หลุดจากเงื้อมมือความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มพ่อค้าที่เดินทางไปมาเป็นประจำกับกลุ่มที่เรียกเก็บค่าผ่านทาง และความสัมพันธ์ดังกล่าวอยู่บนฐานของการสร้างข้อตกลงแบ่งปันผลประโยชน์ระหว่างกันเพราะอำนาจรัฐไม่สามารถเข้าไปกำกับดูแลได้ หรือบางครั้งก็ไม่ต้องการเข้าไปเกี่ยวข้องกับพื้นที่ที่ถือว่าอยู่ในเขตปกครองของเจ้าเมืองนั้นๆ ซึ่งภายหลังมิตติความสัมพันธ์ชุดนี้ถูกมองว่าเป็นการหาผลประโยชน์ที่ไม่ถูกต้องโดยเฉพาะในช่วงแรกที่สยามเริ่มเข้ามาปรับเปลี่ยนโครงสร้างสังคม การเมือง เศรษฐกิจ ของหัวเมืองต่างๆ สยามไม่สามารถเข้ามาจัดการปัญหาดังกล่าวได้จึงออกกฎให้เจ้าเมืองรวมถึงผู้ใหญ่กำนันต้องดูแลพื้นที่ของตนเอง หากปล่อยให้มีการปล้นชิงกันเกิดขึ้นต้องจ่ายค่าเสียหายครึ่งหนึ่ง (เอเจียน แอมอนิเย, 2539: 153,177) ที่เป็นเช่นนั้นเพราะชนชั้นนำสยามเชื่อว่ากลุ่มผู้นำท้องถิ่นมีส่วนรู้เห็นกับการเรียกเก็บผลประโยชน์ดังกล่าว และนั่นย่อมหมายถึงรายได้ที่รัฐส่วนกลางพึงได้อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วยเสียหาย อีกทั้งยังกระทบต่อการแสดงแสนยานุภาพและประสิทธิภาพของรัฐสมัยใหม่

ก. วัวต่าง ม้าต่าง ล่อต่าง: การเดินทางต่างวิถี ต่างกลุ่มคน

โดยทั่วไปสัตว์พาหนะสำหรับใช้เพื่อการบรรทุกของนี้ สัมพันธ์กับกลุ่มพ่อค้า ประเภทของสินค้า เส้นทางการค้า ระยะทาง และอื่นๆ กรณีของพวกพ่อค้าพื้นเมืองและพวกพ่อค้าเงี้ยวที่ข้ามไปมาระหว่างเขตรัฐฉานและล้านนามักอาศัยวัวต่างเป็นพาหนะหลักเพราะหาง่าย รวมถึงสามารถขายออกไปได้ง่ายเมื่อไม่ต้องการใช้ประโยชน์อีก เนื่องจากมีการเลี้ยงวัวเพื่อใช้งานด้านต่างๆ อยู่แล้ว การค้าวัวต่างจึงเป็นการค้าท่ามกลางกลุ่มคนที่อยู่ในวัฒนธรรมการใช้วัวอย่างแท้จริง วัวที่ผ่านการฝึกฝนให้ต่างของอาจมีมูลค่าแตกต่างจากวัวที่เลี้ยงไว้สำหรับงานในไร่นาเพียงอย่างเดียว เพราะวัวเหล่านี้รู้จักคำสั่งในการเดินทาง อย่างไรก็ตามวัวที่ผ่านการเดินทางไกลมักมีลักษณะผอมและหมดแรงและได้ราคาไม่สูงนัก บางตัวเจ็บป่วยและเป็นโรค บางครั้งเมื่อพ่อค้าขายสินค้าได้แล้วก็ขายวัวต่างแล้วหาซื้อวัวใหม่ที่แข็งแรงกว่าในการบรรทุกสินค้าจากกลับ วัวที่ขายออกไปต้องได้รับการเลี้ยงดูและขุนให้แข็งแรงสำหรับขายอีกครั้งเมื่อถึงเวลา ฉะนั้นจะเห็นว่าคาราวานวัวต่าง ม้าต่าง นอกจากจะรู้เส้นทางการค้า แหล่งในการรับซื้อสินค้าและระบายสินค้าแล้ว ยังต้องรู้จักคุ้นเคยกับกลุ่มผู้ผลิตและค้าวัวต่างซึ่งส่วนใหญ่เป็นพวกที่มีฐานะหรืออาจเป็นพวกเจ้านายที่มีแรงงานไว้สำหรับเลี้ยงวัวได้คราวละมากๆ

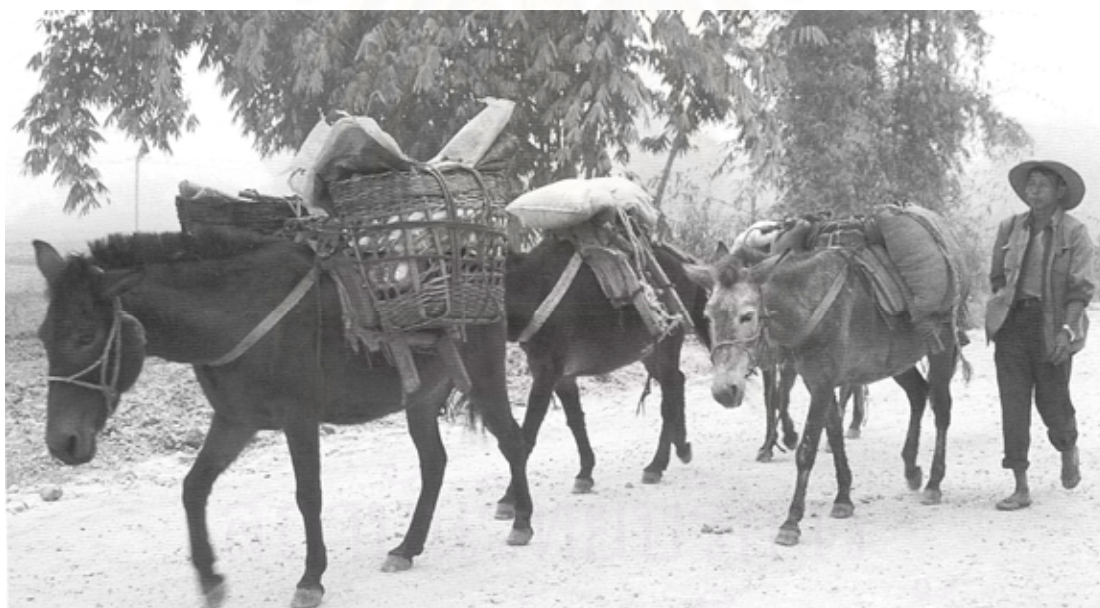
การขนส่งโดยใช้วัวต่างต้องอาศัยความชำนาญสูง ผู้นำในการเดินทางร่วมไปกับคณะคาราวานต้องรู้สภาพเส้นทาง กำลังของวัว แหล่งหญ้าและน้ำสำหรับวัวตลอดการเดินทางที่แวะพักได้เป็นอย่างดี ซึ่งจะพบว่าการเดินทางส่วนใหญ่ใช้เวลาช่วงหน้าแล้งอันเป็นฤดูที่หญ้าและน้ำหายาก ผู้ที่รู้เส้นทางและเดินทางประจำเท่านั้นจึงสามารถแก้ปัญหาเหล่านี้ได้ อีกทั้งการเดินทางเป็นกลุ่มใหญ่ยังช่วยลดความเสี่ยงจากโจรผู้ร้ายระหว่างทาง อย่างไรก็ตามคาราวานกลุ่มใหญ่ที่พบเห็นตามเส้นทางการค้าอาจเป็นได้ทั้งกลุ่มการค้ากลุ่มเดียวกันกรณีการค้าของพวกเจ้านายที่มีทุนรอนมาก หรือเป็นการร่วมเดินทางเป็นคณะของกลุ่มพ่อค้ารายย่อย เพื่อลดความเสี่ยงในการเดินทาง และไม่ว่าพวกเขาจะเดินทางไปยังแห่งหนใดก็มักเป็นที่จับจ้องของผู้คนตลอดการเดินทาง ซึ่งจะพบว่ากรณีที่คาราวานของพ่อค้าแวะพักในย่านชุมชนพวกเขาสามารถใช้พื้นที่ที่เป็นลานแห่งใดแห่งหนึ่งขายของและเรียกความสนใจจากผู้คนให้นำสินค้าท้องถิ่นมาเสนอขายแลกเปลี่ยนโดยไม่ต้องรอถึงวันเข้าตลาดเพียงอย่างเดียว กลุ่มพ่อค้าที่เดินทางไกลมาจากเมืองอื่นมักเรียกความสนใจจากผู้คนได้อย่างมาก ทั้งนี้เพราะชาวบ้านเชื่อว่าพ่อค้ากลุ่มนี้มีสินค้าและข่าวสารที่แตกต่างไปจากสิ่งทีบริโภคกันในชีวิตประจำวันนั่นเอง พวกคาราวานพ่อค้าจึงเป็นกลุ่มที่มีอำนาจต่อรองกับชุมชนไม่น้อยหากพิจารณาจากมุมนี้ คือสามารถกำหนดเงื่อนไขของการเปิดตลาดเฉพาะกิจขึ้นได้ด้วย

นอกจากนี้การเดินทางเป็นกลุ่มยังเป็นการแก้ปัญหาของกลุ่มพ่อค้ารายย่อยที่มีใช้พ่อค้าโดยอาชีพ พวกนี้ใช้วัวที่วางเว้นจากไร่นาต่างของทำการค้าเล็กๆ น้อยๆ ดังคำเปรียบเปรยของฮับเปอร์ (Happer) ว่าวัวต่างเป็นดัง “เรือสินค้าท่ามกลางขุนเขาและทุ่งราบ” คราวที่เขาสำรวจการค้าในเขตยูนนานในปี พ.ศ. 2432 พบว่าส่วนใหญ่พวกพ่อค้าอาศัยวัวต่างเป็นพาหนะขณะที่เกวียนแทบไม่มี

ให้เห็น นอกจากวัวก็มีม้าขนาดเล็กที่สามารถบรรทุกสินค้าได้มากกว่าและเดินทางได้ไกลกว่าคือประมาณ 25-37 กิโลเมตร บรรทุกของได้มากถึง 70 กิโลกรัม การค้าและการขนส่งสินค้าโดยใช้วัวต่างคงมีให้เห็นอย่างเด่นชัดเพราะการคำนวณตัวเลขคร่าวๆ ของฮับเปอร์ถึงจำนวนวัวต่างในเขตการค้าขนานสูงถึง 12,647 ตัว ซึ่งในจำนวนนี้เขาเห็นว่ายังไม่มากพอต่อการรองรับการขยายตัวทางการค้าที่จะมีขึ้นในอนาคต (Louis Pichon, 1999: 87-88) ในบันทึกของบาทหลวงปาลเลอกัว (2506: 39) ก็เล่าว่า “เขาใช้วัวไถนากับบรรทุกข้าว ฝ้าย และสินค้าอื่นๆ” ส่วนในเพลงกล่อมเด็กล้านนามีกี่กล่าวถึงเช่นกันว่า “เลี้ยงงัวตัว ไปภาคเมื่อเวียง” (พรรณเพ็ญ เครือไทย, ลมุล จันทน์หอม และรัชณี ศรีอ่อนศรี, 2540: 34) จะเห็นว่าหากจำนวนวัวมีไม่กี่ตัวและมูลค่าของสินค้าก็ไม่มาก การเดินทางเพียงลำพังย่อมไม่คุ้มค่ากับความเสี่ยงและความสูญเสียที่อาจเกิดขึ้นระหว่างทาง พ่อค้าจึงหาทางออกด้วยการรวมกลุ่มเดินทางไปด้วยกันในลักษณะของการชักชวนกันไปในกลุ่มเพื่อนฝูง เครือญาติ หรือการจ้างวานกันไป ปัญหาสำคัญของการบรรทุกสินค้าด้วยวัวต่างคือน้ำหนักของสินค้าที่วัวแต่ละตัวรับได้ประมาณ 30 กิโลกรัม การค้าขนาดใหญ่จึงมีความจำเป็นต้องใช้วัวหลายตัว ยิ่งเป็นสินค้าจากภาคเกษตรที่มีน้ำหนักอย่างข้าวยิ่งต้องอาศัยวัวต่างจำนวนมาก บางครั้งพ่อค้าพื้นเมืองซึ่งค้าขายตามโอกาสก็ประสบปัญหาหากไม่มีวัวเป็นของตัวเองและการเช่าวัวระหว่างชาวบ้านด้วยกันก็ยังไม่เป็นที่นิยมมากนัก หากจะมีการเช่าอยู่บ้างน่าจะเป็นวัวของพวกพ่อเลี้ยงหรือผู้ที่มีฐานะที่เลี้ยงวัวไว้จำนวนมาก (Michael Moerman, 1975: 164-165)

รูปแบบของการรวมนวัวต่างที่น่าสนใจคือ มีการกำหนดตำแหน่งแห่งที่ของคนและวัวค่อนข้างชัดเจน โดยปรับตามความเหมาะสมของจำนวนและสัมภาระ วัวทั้งหมดในการรวมนวัวจึงต่างของไม่เหมือนกันเพราะต้องแบ่งวัวส่วนหนึ่งสำหรับแบกสัมภาระด้วย วัวจะอยู่ตำแหน่งหน้าสุดของขบวน และจะได้รับการตกแต่งด้วยกระดิ่ง ขนนกยูง ผ้าหลากสี วัวจ่าถือเป็นผู้นำทางและเป็นเสมือนสิ่งนำโชคในการเดินทางเมื่อเผชิญกับเภทภัยต่างๆ วัวจ่าจึงไม่ต้องแบกสัมภาระเช่นวัวตัวอื่นดังปรากฏในเพลงกล่อมเด็กล้านนามีตอนที่กล่าวถึงวัวต่างไว้ว่า “ปู่คำน้อย ไล่ต่างเบาเบา ปู่คำเหล่า ไล่ต่างมันมัน ปู่คำฝัน ไล่ต่างคร้วกิน ปู่คำนิน ไล่ต่างคร้วห้อย ปู่คำว่อง เอาไว้นำทาง” (พรรณเพ็ญ เครือไทย และคณะ, 2540: 24) (ปู่ หมายถึงวัวตัวผู้, ผู้ศึกษา) ขณะที่วัวซึ่งบรรทุกสัมภาระจะมีคนคอยดูแลอยู่ใกล้ๆ คือ ผู้คุม 1 คน ต่อวัวประมาณ 6-8 ตัว สิ่งที่ต้องระมัดระวังเป็นพิเศษคือเมื่อวัวตื่นตกใจอาจแตกขบวนและทำให้ขบวนทั้งหมดต้องหยุดชะงัก รวมถึงเวลาที่ต้องปีนป่ายทางลาดชัน ผู้ควบคุมต้องดูแลสินค้าบนหลังวัวว่าอยู่ในสภาพปลอดภัยไม่ร่วงหล่นตามรายทาง ดังคำเปรียบเปรยตอนหนึ่งว่า “งัวกางแก้งพ่อค้าตอก งัวต่างตก พ่อค้าร้องไห้” (พรรณเพ็ญ เครือไทย และคณะ, 2540: 32) การค้าวัวต่างจึงเป็นการค้าที่อยู่ในวิถีทางวัฒนธรรมของคนที่สำคัญจรทางบกซึ่งปรากฏให้เห็นทั่วไปในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีการเลี้ยงวัวไว้เป็นสัตว์พาหนะและใช้ในการผลิตที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตแทบทุกด้าน

วัวในพื้นที่ที่สัมพันธ์กับการผลิตและการค้าจึงมีมิติของความเชื่อและพิธีกรรมอยู่ด้วย อาทิ วัวเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ดังปรากฏภาพวัวบนกลองมโหระทึก ซึ่งสันนิษฐานว่ากลุ่มคนที่ใช้กลองดังกล่าวมีความสัมพันธ์ทางการค้าและการติดต่อกันมายาวนาน ในกรณีของรัฐดินแดนตอนใน วัวต่าง ม้าต่าง เป็นส่วนหนึ่งของการค้าภายในและการค้าระหว่างเมืองที่พ่อค้าพื้นเมืองมีบทบาทสำคัญ การค้าระหว่างล้านนากับเขตรัฐฉานก็ปรากฏว่ามีการใช้วัวต่างในกลุ่มคนไทใหญ่เด่นชัดที่สุด และนอกจากมิติของการค้า วัวต่างยังเป็นสัตว์พาหนะที่ใช้ระหว่างการเดินทางทำสงครามด้วย ตอนที่กองทัพสยามขึ้นมาปราบฮ่อก็ขอให้เมืองน่านเกณฑ์ช้างโคต่างเข้ากองทัพ และในบางครั้งก็ใช้คนแบกหามสลับกันในช่วงที่เส้นทางแคบและชันเกินไป กวีสยามบรรยายภาพการเดินทางครั้งนั้นว่า “ถ้าโคต่างช้างเดินเนินอรัญ ไปไม่ทันติดทางต้องถางจร จึงใช้ข้าต่างโคไม่ไ้อ้เอ้ ให้มันเป็ของเดินขึ้นเงินขน...” (ทวยหาญรักษา, หลวง, 2548: 132,147)⁸ จะเห็นว่าในบางเส้นทางก็จำเป็นต้องใช้คนในการแบกหามเพราะทางอาจลาดชันและแคบ การให้วัวต่างช้างต่างเพียงอย่างเดียวอาจเกิดอันตรายและความเสียหาย ช้างยังอาจทำให้การเดินทางล่าช้าหากเป็นการเดินทางที่ต้องทำเวลาเป็นพิเศษดังกล่าว

การใช้ม้าต่าง ยังพบเห็นได้ทั่วไปกระทั่งทุกวันนี้ จากภาพ เป็นม้าต่างบนเส้นทางในพม่า

ที่มา (Andrew Forbes and David Henley, **The Haw: Traders of the Golden Triangle** (Bangkok: Teak House Press, 1997) p. 76.

⁸ในนิราศหนองคาย หน้า 24 ก็กล่าวถึงการเกณฑ์โคต่าง ช้าง ม้า ไว้เป็นพาหนะ ดังว่า “พอโคต่างช้างม้าลงมาถึง เจ้าคุณจึงให้คนลอบไปสอบสวน ให้ได้เห็นจึงรู้จำนวน จึงถ้ถ้วนช้างตั้งเป็นพังพลาย ช้างเบ็ดเสร็จร้อยเจ็ดสิบช้าง กว่า โคต่างห้าร้อยถ้วนจำนวนหมาย...” (เน้น โดยผู้ศึกษา)

ขณะที่วัวเป็นพาหนะหลักในการเดินทางทั้งทางราบและทางลาดชันของกลุ่มพ่อค้าในแถบ
ล้านนา กลุ่มพ่อค้าฮ่อจากยูนนานกลับอาศัยม้า ลา ล่อ เป็นพาหนะมากกว่าเพราะสัตว์พวกนี้สามารถ
เดินในทางลาดชันคดเคี้ยวได้ดีกว่า ลาบางตัวบรรทุกของได้ถึง 70 กิโลกรัม และเนื่องจากสัตว์พวก
นี้มีขนาดเล็กกว่าวัวมากจึงสะดวกในการดูแล ล่อที่ใช้ต่างของตามที่ปรากฏในหลักฐานต่างๆ นั้น
น่าจะเป็นลาแคระเมื่อโตเต็มที่จะมีแผงคอที่แข็งแรง และอายุยืนถึง 20 ปี บุญช่วย ศรีสวัสดิ์ (2547ก,
33) พบว่าการใช้สัตว์พาหนะนั้นมีความแตกต่างอยู่จริง ที่สิบสองปันนาพ่อค้าฮ่อใช้วัวต่างม้าต่าง
เป็นหลัก เขาตั้งข้อสังเกตว่าพ่อค้าเหล่านี้แทบไม่ได้ลงมาค้าขายกับเมืองทางใต้ คงปล่อยให้พ่อค้าฮ่อ
มีบทบาทสำคัญ เหตุผลหนึ่งก็คือไม่ลงมาค้าขายทางใต้เพราะต้องเดินทางไกล เส้นทางยากลำบาก
และต้องใช้ทุนมาก กล่าวคือ ล็อกกลุ่มนี้คือพวกพ่อค้าท้องถิ่นนั่นเอง อย่างไรก็ตามเชื่อว่าจะไม่
มีหลักฐานที่พวก ไท ลงมาค้าขายทางใต้ ในบันทึกของรีจินัลด์ เลอ เมย์ (Reginald Le May, 1986:
200) แสดงให้เห็นว่ามีพวกจีนลงมาค้าขายกับเมืองตอนใต้อย่างเชียงราย และภายหลังพวกเขาย้าย
เข้ามาตั้งรกรากถาวร อย่างไรก็ตามโดยภาพรวมการค้าทางไกลของ จีน ล็่อ แถบสิบสองปันนามิได้
โดดเด่น หากเทียบกับการค้าของพ่อค้ายูนนานบนเส้นทางสายนี้ พ่อค้าฮ่อจะอาศัยพ่อ(ล่อ) ซึ่ง
สะดวกและคล่องตัวมากกว่าวัวต่างทั้งปริมาณน้ำหนักที่บรรทุกและระยะทางในเชิงเปรียบเทียบ
ลักษณะการทำการค้าของพ่อค้า ล็่อจึงจัดอยู่ในกลุ่มของพ่อค้าพื้นเมือง คือจำกัดการค้าอยู่ในเขตย่าน
ชุมชนและเมืองที่ไม่ไกลนัก เน้นการนำผลผลิตจากชุมชนของตนจำพวกสีย้อมผ้า ยาง ไม้ และครั้ง
ไปขายกับเมืองอื่นที่ต้องการและมีสินค้าที่แตกต่างออกไป พ่อค้าฮ่อยังไม่ขึ้นไปค้าขายกับยูนนาน
เพราะมีข้อจำกัดดังที่กล่าวมา คงปล่อยให้บทบาทของกลุ่มพ่อค้าฮ่อ และเงี้ยว(เขมรรัฐนคร
เชียงตุง, 2541: 177)

เป็นที่น่าสังเกตว่าเหตุใดกลุ่มคนในวัฒนธรรมการใช้วัวต่างจึงไม่เปลี่ยนไปใช้ล่อต่าง
เช่นเดียวกับฮ่อหรือจีนยูนนานทั้งที่สามารถบรรทุกสินค้าได้มากกว่าและยังสามารถเดินทางได้
คล่องตัวกว่าวัว ในเรื่องนี้อาจตั้งข้อสังเกตได้ว่าในกลุ่มคนที่ใช้วัวต่างมิได้แยกการค้ากับการผลิต
ออกจากกัน วัวอยู่ในวัฒนธรรมการผลิตและการค้าไปพร้อมกัน ซึ่งไม่ปรากฏลักษณะเดียวกันนี้ใน
กลุ่มพ่อค้าจีนยูนนานเนื่องจากพวกเขาทำการค้าเกือบตลอดปีและมีได้ผูกพันอยู่กับวิธีการผลิต
ขณะที่พ่อค้าพื้นเมือง ทำการค้าเฉพาะช่วงที่ว่างเว้นจากการทำนาทำไร่ และอาศัยการค้าเป็นการหา
รายได้เล็กๆ น้อยๆ คล้ายกับการเดินทางแสวงโชคและการท่องเที่ยวไปตามบ้านเมืองต่างๆ
นอกจากนี้วัวยังใช้เทียมเกวียน ลากล้อ การเดินทางของบาทหลวงฌอง พรูดอมม์ (Jean
Prudhomme) และคณะมิชชันนารีชาวฝรั่งเศสจากสยามไปยังอาณาจักรลาว เมื่อต้นพุทธศตวรรษ
ที่ 25 ได้อาศัยวัวเทียมเกวียนจำนวนมากในการเดินทางครั้งนี้ โดยบาทหลวงพรูดอมม์บรรยายว่า
“การเดินทางของเราใช้เกวียนเล็กๆ ลากโดยวัว มีลักษณะพิเศษและค่อนข้างเบา หลังคาเป็นไม้ไผ่
ขัดและรูปโดมสี่เหลี่ยมผืนผ้าสำหรับกันแดดและฝน... วัวเล็ก 2 ตัว(ในที่นี้ น่าจะหมายถึงวัวพันธุ์
พื้นเมืองทั่วไป ซึ่งมีขนาดเล็กกว่าวัวพันธุ์ของยุโรป-ผู้ศึกษา) มีแอกอยู่บนคอทำหน้าที่เป็นสัตว์เทียม

รถ...ในการเดินทางไกล เกวียนจะสามารถบรรทุกของได้ไม่เกิน 200 กิโลกรัม...กองเกวียนของเราประกอบด้วยเกวียน 32 เล่ม ซึ่งเป็นของคณะมิสซังนารี และชาวคาทอลิกที่ต้องการร่วมเดินทางเพื่อแลกเปลี่ยนสินค้า” (อาเดรียง โลเนย์, 2528: 185-186)

โดยมากการเดินทางไปค้าขายต่างเมืองกรณีของพ่อค้าพื้นเมืองเป็นบทบาทของผู้ชายเสียส่วนใหญ่ เพราะผู้หญิงมีหน้าที่ต้องดูแลบ้านและครอบครัว บทบาททางการค้าของผู้หญิงจึงมีมากในขอบเขตพื้นที่การค้าภายในชุมชน ขณะที่ผู้ชายเมื่อเริ่มเข้าสู่วัยหนุ่มก็มักออกแสวงหาติดตามคาราวานไปเพื่อเรียนรู้โลกที่กว้างกว่าชุมชนที่ตนอาศัย และเป็นการเรียนรู้วิธีการเอาตัวรอดจากการเดินทางรอนแรมตามป่าเขาอีกด้วย ฉะนั้นบทบาทของกลุ่มพ่อค้าพื้นเมืองที่เห็นเด่นชัดคือเป็นกลุ่มที่ทำหน้าที่กระจายสินค้าหรือผลผลิตออกสู่ตลาด โดยเฉพาะสินค้าท้องถิ่นที่มีตลาดบริโภคภายในสูงอย่างเมี่ยงและฝ้าย(Katherine Ann Bowie, 1988: 129) ขณะเดียวกันก็เป็นกลุ่มที่นำผลผลิตจากตลาดภายนอกเข้ามายังชุมชนอีกชั้นหนึ่ง นอกจากพ่อค้าพื้นเมืองแล้วบางทีก็มีพ่อค้าพม่าที่เข้ามามีบทบาททำการค้าในล้านนาช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ก็จะมาขาย “สินค้าพม่า” ที่รวมถึงสินค้าสมัยใหม่จากโรงงานในช่วงที่อังกฤษเข้ามาเปิดตลาดการค้าในพม่าเป็นที่เรียบร้อยแล้ว

การค้าทางบกหรือการค้าภายในภาคพื้นทวีปมีความโดดเด่นอย่างมากสำหรับรัฐที่ไม่มีทางออกสู่ทะเล แต่การศึกษาการค้าของรัฐดินแดนตอนในก็ไม่เคยหยุดนิ่งและแยกขาดจากการค้ากับภาคพื้นสมุทร ประเด็นที่น่าสนใจคือ การค้าระหว่างล้านนา ล้านช้าง รัฐฉาน สิบสองปันนา กับยูนนานซึ่งมีมายาวนาน อาจก่อนการรวมเป็นอาณาจักร หรือก่อนการสถาปนาอาณาจักรจางตี้ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 จะถือว่าเป็นการค้ากับจีนได้หรือไม่ ทั้งนี้เพราะการค้ากับจีนในเขตภาคพื้นสมุทรมันมีบุคลิกลักษณะทางการค้าที่แตกต่างไปค่อนข้างสิ้นเชิงกับการค้าในเขตภาคพื้นทวีป ยูนนานซึ่งอยู่ทางตอนใต้ของจีนเพิ่งจะถูกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบการเมือง เศรษฐกิจของจีนเมื่อไม่นานมานี้ ทำให้เกิดคำถามว่าการค้าภายในภาคพื้นทวีประหว่างรัฐไทกับยูนนานจะถือเป็นข้อสรุปว่ารัฐเหล่านี้มีความสัมพันธ์ทางการค้ากับจีนมาอย่างยาวนานได้หรือไม่ ประเด็นดังกล่าวอาจขึ้นอยู่กับการศึกษาที่แตกต่างกัน มาซูฮารา (2546: 13-17) เห็นว่า “ยูนนานได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของจีนอย่างแท้จริง” ภายหลังจากที่กองทัพมองโกลสามารถยึดครองตาลีได้สำเร็จในปี พ.ศ. 1796 หลังจากนั้นราชวงศ์หยวนมีนโยบายหลายประการที่กระชับความสัมพันธ์ระหว่างยูนนานกับจีน ทั้งการแต่งตั้งชาวมุสลิมที่มีอิทธิพลทางการค้าในยูนนานเป็นผู้ว่าราชการมณฑลในปี พ.ศ. 1817 รวมถึงนโยบายปรับปรุงเส้นทางคมนาคมระหว่างยูนนานกับมณฑลเสฉวน (Sichuan) และมณฑลกุ้ยโจว (Guizhou) อย่างไรก็ตาม ยูนนานมีพัฒนาการทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองที่มีลักษณะเฉพาะและมีได้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับจีนแผ่นดินใหญ่ โดยเฉพาะมิติทางการค้า ซึ่งในประเด็นเหล่านี้อาจนำไปสู่ข้อถกเถียงได้ต่อไป

ข. ระบบการเข้าภาค: ภาคนัด หรือตลาดเวียน ในชีวิตประจำวัน

การค้าของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยเฉพาะการค้าในเขตภาคพื้นทวีปมีระบบการนับวันเข้าตลาดซึ่งอาจมีชื่อเรียกแตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ แต่มีหลักคล้ายคลึงกันคือเป็นระบบตลาดนัดหมุนเวียน (ตลาดนัดในที่นี้มุ่งไปยังตลาดที่ใหญ่กว่าตลาดย่อยภายในชุมชน ซึ่งตลาดชุมชนอาจเปิดทุกวันสำหรับจับจ่ายอาหารและของใช้จำเป็น) ระบบนี้เอื้อให้กับเงื่อนไขหลายประการที่สอดคล้องกับข้อเท็จจริงที่ว่า การเดินทางของคนและสินค้าเข้าสู่ตลาดนั้นอาศัยระยะเวลาเนื่องจากการเดินทางมีอุปสรรคมาก และการค้าในระบบนี้ไม่มีความจำเป็นต้องเข้าตลาดทุกวัน เนื่องจากสินค้าอุปโภคบริโภคหลักในชีวิตประจำวันไม่จำเป็นต้องหาซื้อเฉพาะในตลาดนัด ตรงกันข้ามหากมีการเข้าตลาดนัดทุกวันย่อมขาดแคลนสินค้าและสิ่งของสำหรับแลกเปลี่ยน ระบบตลาดนัดจึงสร้างความกระตือรือร้นและบรรยากาศของการค้าเป็นอย่างยิ่ง ในเมืองใหญ่ที่ผู้คนอยู่กันค่อนข้างหนาแน่น ตลาดภายในกับตลาดการค้าที่เปิดสำหรับคนจากภายนอกอาจใช้พื้นที่แห่งเดียวกัน และเปิดทุกวัน การนับวันเข้าตลาดจะนับวนหนึ่งรอบ เป็นหนึ่งภาค เช่น วันภาคของไทยใหญ่(ภาคเงี้ยว)รอบหนึ่งมีห้าวัน วันก่อนภาคเรียก “วันตุ้ม” ถึงภาคเรียก “วันภาค” หลังภาคเรียก “วันวายภาค” วันที่สี่เรียก “วันภาคเงี้ยว” วันที่ห้าเรียก “วันหาดภาค” ในระบบการเรียกเช่นนี้พอครบสิบวันก็เรียกสองภาค เป็นต้น (กัญญา ลีลาชัย, 2544: 196) อย่างกรณีภาคเมืองฮำ(ภาคลื้อ)ที่สิบสองปีนนา มีภาคหลวง ภาคใหม่ ภาคถิ่น ภาคหนองฮอย ซึ่งมีการเปลี่ยนสถานที่ต่างกันไปมิได้ใช้สถานที่เดียวกันอย่างที่เชียงรุ่ง (บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, 2547ก: 172) ที่เชียงตุงก็มีการนับภาคที่ยังแบ่งออกเป็นภาคในเมืองกับภาคนอกเมือง ภาคในเมืองมี 5 วัน คือภาคหลวง วันวายภาคหลวง ภาคลี ภาคม่าน ภาคช่วง ที่มีการขายสินค้าเฉพาะต่างกันในบางรายการ ส่วนภาคนอกเมืองมี 4 แห่ง ห่างจากตัวเมืองราว 8-15 กิโลเมตร มีภาคบุง ภาคเต่า ภาคท้าย ภาคฟ้า ลักษณะเด่นของภาคนอกเมืองคือจะมีสินค้าป่าจากคนบ้านดอย ทำให้กลุ่มพ่อค้าจากในเมืองนำสินค้าเครื่องอุปโภคบริโภคไปขายยังภาคนอกเมือง และซื้อสินค้าป่ามาขายยังตลาดในเมืองด้วย นอกจากนั้นแล้วยังมีภาคนัดวัวควายที่จะมีขึ้นต่างหากและมักอยู่นอกเขตกำแพงเมือง (เขมรัฐนุสร เชียงตุง, 2541: 177-120)

ในบางแห่งการนับวันภาคที่อาจเรียกชื่อแตกต่างกันไปตามลักษณะพิเศษของวันภาคก็อาจใช้สถานที่เดิม ทั้งนี้อาจขึ้นอยู่กับลักษณะเฉพาะของเมืองและการค้าเป็นสำคัญ กล่าวคือการตั้งภาคแบบเวียนไปหลายที่เพื่อให้การเข้าภาคของผู้คนในบางวันสะดวกสำหรับการค้าสินค้าเฉพาะอย่าง อาทิ สัตว์พาหนะที่ต้องอาศัยพื้นที่ที่แยกต่างหากไม่ให้มูลสัตว์ปนเปื้อนกับสินค้าอื่น หรือของป่า ส่วนสินค้าอุปโภคบริโภคอาจขายได้ในแทบทุกภาคเพราะคนซื้อหากันตลอด แต่ถ้าหากเป็นเมืองใหญ่และมีพื้นที่ภาคกว้างขวางก็สามารถใช้สถานที่เดียวกันและจัดแยกพื้นที่เป็นสัดส่วนได้ ฉะนั้น การเข้าภาคและพื้นที่ที่ใช้จึงสัมพันธ์กับการสร้างเงื่อนไขให้ทั้งคนและสินค้าได้เข้าถึงพื้นที่อย่างสะดวกที่สุด จอห์น เอส. เฟอร์นิวัลล์ (John S. Furnivall, 1957: 149) เห็นว่า การเข้าภาคนัดห้าวันในลักษณะของตลาดหมุนเวียน เป็นธรรมเนียมปฏิบัติในเขตพม่าตอนบนรวมถึงแถบรัฐฉาน

การเข้าตลาดในลักษณะเช่นนี้เหมาะสมสำหรับการแลกเปลี่ยนสินค้าในพื้นที่กว้างขวาง โดยมีพ่อค้าหรือคนกลางเป็นผู้หมุนเวียนสินค้าตามตลาด ทั้งนี้เพราะที่ตั้งของตลาดแต่ละแห่งกระจายอยู่ในแต่ละพื้นที่ของชุมชน และระบบเช่นนี้ทำให้สินค้าไหลเวียนถึงกัน

การค้าของล้านนามีการนับวันเข้าตลาดนัดเช่นเดียวกับที่สิบสองปันนา ภูฏานและในอีกหลายแห่ง การกำหนด “วันกาด” หรือวันเข้าตลาดนั้นมีความหมายอย่างอึ้ง และมีได้หมายถึงการนัดหมายเพื่อให้คนมานัดหมายซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าเท่านั้น แต่ยังมีกรเปรียบเปรยการเข้ากาดที่ถือเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตทางสังคม วัฒนธรรม เช่นเดียวกันกับการเข้าวัด หากการเข้าวัดเป็นโอกาสหนึ่งที่คนในชุมชนจะได้พบปะพูดคุยกันพร้อมกับได้ทำบุญในวันสำคัญ ซึ่งมีได้หมายถึงการแสดงออกหรือเป็นกิจกรรมเชิงปัจเจก แต่มีนัยถึงการรวมกลุ่ม เป็นการเข้าสังคมรูปแบบหนึ่งหรือจะเรียกว่าเป็นการเข้าร่วมกิจกรรมกับคนหมู่มากก็ได้ เพราะทุกครั้งที่มีงานบุญหรือวันสำคัญทางพุทธศาสนา วัดมักต้องขอความร่วมมือของคนในชุมชนปรับปรุงบูรณะและทำความสะอาดพื้นที่บริเวณวัด การเข้ากาดก็มีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันเพราะมีได้หมายถึงการไปจับจ่ายซื้อขายในความหมายเชิงปัจเจก แต่เป็นพื้นที่ในการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร เป็นการแสดงออกถึงการเข้ากิจกรรมทางสังคมรูปแบบหนึ่งคล้ายกับการปรากฏตัวในพื้นที่สาธารณะ ซึ่งมีความสำคัญต่อการแสดงออกถึงการเป็นสมาชิกของชุมชนนั้น

ในตำนานและสุภาษิตไทยจีน มีคำกล่าวที่ว่า “วันกาดก็บ่ทอง(รู้) วันวัดวันจองก็บ่รู้” (ทวี สว่างปัญญากร, วรรณิการ์ พันชนะ และเรณู วิชาศิลป์, 2528: 68) ซึ่งมีความหมายในเชิงตำหนิว่าได้บ่พร่องในสิ่งที่ควรรู้ ควรทำ แต่ละเลยและไม่ใส่ใจ ในสังคมที่ยังคงยึดมั่นในขนบจารีตหรือวิถีที่เคยมีมา การละเลยไม่ปฏิบัติตามมักได้รับการลงโทษจากสังคม หรือคนในชุมชนเป็นต้นว่าถูกตำหนิ นินทา ไม่คบค้าสมาคมด้วย และถูกเบียดขับให้แปลกแยกจากคนอื่นในฐานะที่ไม่เคารพวิถีปฏิบัติของคนหมู่มาก ในภาษิตไทใหญ่ก็มีว่า “ไค่ลักแหลมหื้อเข้ากาด” หมายถึงถ้าอยากฉลาดหลักแหลมให้เข้าตลาด ฉะนั้นตลาดในความหมายนี้จึงเป็นพื้นที่ของการเรียนรู้อย่างแท้จริง

คนไทใหญ่หรือ *เงี้ยว* ตามคำเรียกของคนแถบล้านนา มีภาพของความฉลาดรอบรู้ในสายตาของคนล้านนาอันเกิดจากคนเหล่านี้ชอบเดินทางไปมาค้าขายพบปะผู้คนและเห็นบ้านเมืองมาก คนแต่คนแก่มั่นจะบอกลูกหลานว่า “คนไทใหญ่นั้นไม่ควรจะคบหา เพราะมีเล่ห์กลอยู่รอบตัว” (ธิตินัดดา จินาจันทร์ และวราภา เลหาพิงแสง, 2547: 223) ภาพการรับรู้เกี่ยวกับไทใหญ่ที่กลุ่มคนในล้านนาสร้างขึ้นคือพวกพ่อค้าอย่างไม่ต้องสงสัย ในนิทานพื้นบ้านบางเรื่องเล่าว่า *เงี้ยว* ต่าง “ผี” มาขายให้คนกลุ่มต่างๆ คนบ้านคอยนั้นซื้อผีไว้มากจนแทบไม่เหลือให้คนบ้านลุ่มคือพวก *ไต* ทั้งหมด ในเรื่องนี้อาจตีความได้แตกต่างกันออกไป ทั้งความคิดที่ว่าคนไทใหญ่ค้าขายทุกอย่างไม่เว้นกระทั่ง “ผี” หรืออาจมีนัยเรื่องความเชื่อที่พวกคนบ้านลุ่มเห็นว่าคนบ้านคอยกับความเชื่อเรื่องผีเป็นสิ่งที่แยกกันไม่ออก นอกจากเรื่องการค้าผีของ *เงี้ยว* แล้ว ความทรงจำของคนบางกลุ่มยังอ้างถึงเส้นทางการค้า(ผี)ของ *เงี้ยว* ว่ามาทางพม่าเข้ามาเชียงใหม่แล้วต้องลงทางใต้ คนที่จะซื้อผีได้นั้นต้องมี

เงิน 500 แลบ ถึงจะซื้อได้ (ฉัมมทัตโตภิกขุ, พระ และ พ. ณ. ประมวลมารค(นามปากกา), 2533: 67,75) ฝืนที่นี้จึงไม่อาจจะบอกได้ว่าคืออะไร เป็นการเปรียบเทียบอย่างหนึ่งหรือมีนัยว่าพวกที่เจ้าชายกับเจี๋ยวได้มีแต่กลุ่มที่มีฐานะเท่านั้น

นิทานและเรื่องเล่าที่สืบทอดกันต่อมาทำให้เห็นช่องทางของกระบวนการเรียนรู้เรื่องบ้านเมืองและคนต่างบ้านต่างเมืองของผู้คนสมัยก่อน ภาพของพ่อค้าเจี๋ยวเป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นและได้มีการร้อยเอาเรื่องราวของคนเหล่านี้เข้ามาสัมพันธ์กับผู้เล่าเรื่องและผู้ฟัง เสมือนคนที่อยู่ร่วมสังคม วัฒนธรรมเดียวกัน ดังจะพบว่าภายหลังที่พ่อค้าเจี๋ยวค้าขายและเดินทางไปมาหาสู่ผู้คนในแถบนี้จนกระทั่งได้ตั้งชุมชนการค้าขึ้นเองตามเส้นทางการค้า บ้างก็แต่งงานกับผู้หญิงในท้องถิ่น และเปิดร้านถาวรขึ้น โดยอาศัยเครือข่ายจากกลุ่มพ่อค้าที่รู้จักให้อาสาสมัครมาลงหรือเป็นที่กักตุนสินค้า การเติบโตของกลุ่มพ่อค้าเจี๋ยวอยู่บนฐานของการสร้างความสัมพันธ์อันดีกับกลุ่มเจ้านายท้องถิ่น ขณะที่คนเหล่านี้ต้องการเดินทางไปมาค้าขายอย่างสะดวกและได้รับการคุ้มครอง พวกเจ้านายก็ปรารถนาจะเข้าถึงสินค้าต่างแดน และบางครั้งก็ร่วมทุนทำการค้าด้วยโดยอาศัยพ่อค้าเจี๋ยวที่มีความชำนาญเป็นทุนอยู่ก่อนแล้ว ในเขตเมืองฝาง เมืองพัริว และขุนยวม เชียงราย เชียงของ เป็นต้นที่มีเจี๋ยวตั้งถิ่นฐานอยู่มาก ฉะนั้นจะเห็นว่าเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมการเมืองของล้านนาขึ้นในภายหลัง จากความพยายามจะปฏิรูปการปกครองเขตหัวเมืองของรัฐสยาม จึงเกิดการเคลื่อนไหวของคนกลุ่มนี้อย่างกว้างขวาง โดยอาศัยเครือข่ายที่กระจายกันอยู่ทั่วไปและสามารถรวมกลุ่มกันได้ง่าย หากมองอย่างผิวเผินเหตุการณ์กบฏเจี๋ยวเป็นเรื่องของความขัดแย้งทางการเมือง การลดบทบาทของกลุ่มเจ้านายเก่า และการเรียกเก็บภาษีอากร การเกณฑ์ และอื่นๆ ทว่ามูลเหตุที่สำคัญน่าจะเป็นเพราะการเข้ามาของสยามและกลุ่มพ่อค้าจีนได้รื้อโครงสร้างสังคม การเมือง และเศรษฐกิจเดิมทั้งระบบ ที่กลุ่มพ่อค้าไทใหญ่และกลุ่มเจ้านายทางเหนือสัมพันธ์อยู่อย่างแนบแน่น

การสลายกลุ่มอำนาจเก่าในล้านนาจึงไม่เพียงเป็นการปฏิรูปการเมืองการปกครอง การยกเลิกตำแหน่งเจ้าหลวงต่างๆ เท่านั้น แต่เป็นการยกเลิกโครงสร้างความสัมพันธ์ทั้งหมด โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มเครือข่ายการค้าที่มีพ่อค้าเจี๋ยว พ่อค้าฮ่อ ให้หมดบทบาทและความสำคัญ ขณะเดียวกันก็ผลักดันบทบาทของคนจีนจากภาคกลางเข้ามาแทน คนจีนเหล่านี้ไม่เพียงเข้ามาทำการค้าและเก็บภาษีในนามของรัฐสยามเท่านั้น แต่ได้ทำให้การค้าของล้านนาอย่างน้อยก่อนการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบเทศบาล ในปี พ.ศ.2442 เชื่อมเข้ากับตลาดการค้าของสยามมากขึ้น เส้นทางการค้าหลักที่มีความสำคัญในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ระหว่างเมืองในเขตลุ่มน้ำปิงกับเมืองท่ามะละแหม่ง เปลี่ยนมาเป็นระหว่างลุ่มน้ำปิงกับลุ่มน้ำเจ้าพระยาแทน ดังจะพบว่าในช่วงที่การค้าทางเรือยังมีบทบาทสำคัญนั้น กลุ่มพ่อค้าจีนคือกลุ่มหลักที่ทำการค้าโดยอาศัยเส้นทางตามลำน้ำและสร้างท่าเรือของตนเองขึ้น

การค้าทางเรือ: ขึ้น-ล่องลำน้ำสายสำคัญ

การศึกษาที่ให้ความสนใจเกี่ยวกับการค้าทางเรือของรัฐในเขตหุบเขามืออยู่น้อยมาก ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะความเชื่อที่ว่าการค้าทางน้ำจะมีได้ก็แต่ในพื้นที่ลุ่มต่ำอย่างดินแดนตอนกลางถึง ตอนล่างของสยามเท่านั้น อันที่จริงภาพที่เกิดจากความนึกคิดดังกล่าวก็ใช่ว่าจะผิดเสียทั้งหมด เพราะการค้าทางน้ำของล้านนาและรัฐดินแดนตอนในทั่วไปมิได้มีภาพของเรือแพริมฝั่งน้ำหรือ อาศัยเรือเป็นพาหนะหลักทั้งค้าขายเดินทางเหมือนภาพของตลาดน้ำ แต่เป็นการขึ้น-ล่องเรือใน ฤดูกาลเฉพาะ และมุ่งไปที่การขนส่งสินค้าเป็นสำคัญ การค้าทางเรือของรัฐดินแดนตอนในไม่เคย แยกออกจากการค้าทางบก หรือกล่าวได้ว่าทางบกทางเรือต่างเกี่ยวพันกัน บางช่วงที่เส้นทางบกมี อุปสรรคมากก็อาศัยทางน้ำสลับกัน และไม่ว่าจะอาศัยเส้นทางใดก็ตาม กลุ่มที่ขนส่งสินค้าและทำ การค้าตามเส้นทางเหล่านี้ล้วนเป็นผู้ที่ชำนาญเส้นทาง เข้าใจกฎเกณฑ์ของธรรมชาติและสามารถเอา ตัวรอดได้ทั้งจากภัยธรรมชาติและโจรสลัดซึ่งเป็นที่หลีกเลี่ยงได้ยากยิ่ง เพื่อให้คนและสินค้าไปถึง ที่หมายปลายทาง

ในบรรดางานค้นคว้าที่มีอยู่ไม่มาก มีการศึกษาของชูสิทธิ์ ชูชาติ ในชื่อเรื่อง **พ่อค้าเรือหาง แมงป่อง นายฮ้อยหลวงลุ่มน้ำปิง (พ.ศ.1839-2504)** ในงานวิจัยเล่มนี้ให้ข้อมูลว่าก่อนการสร้างทาง รถไฟไปถึงเชียงใหม่ในปี พ.ศ.2464 การเดินทางจากกรุงเทพฯ ถึงเชียงใหม่อาศัยเส้นทางน้ำเป็น สำคัญ ทั้งนี้ชูสิทธิ์ ชูชาติ (2549: 8,15) อ้างถึงบันทึกของบาทหลวงเดเนียล แมคกิลวารี (Daniel McGilvary) และ جورج ฮอว์ส เฟลตัส (George Haws Feltus) ฯลฯ ที่มีประสบการณ์การพายเรือ ทวนน้ำจากเจ้าพระยา ถึงปากน้ำโพ แล้วเข้าสู่ลำน้ำปิงโดยพายทวนมาจนถึงตาก(ระแหง) บ้างก็พาย ทวนน้ำต่อจนถึงเชียงใหม่ เงื่อนไขของการขนส่งหรือโดยสารทางเรือคือเส้นทางจากกรุงเทพฯ ถึงปากน้ำโพเป็นเส้นทางที่สามารถใช้เรือได้ตลอดปี แต่ช่วงปากน้ำโพถึงระแหงอาจมีปัญหาบ้าง ในช่วงหน้าแล้ง แต่ที่มีปัญหามากที่สุดคือจากระแหงถึงเชียงใหม่ เพราะไม่ว่าฤดูแล้ง หรือฤดูน้ำ หลากก็ทำให้การเดินทางเป็นอันตรายทั้งสิ้น หน้าแล้งต้องขุดทรายเพื่อลากเรือ ฤดูน้ำหลากน้ำก็เชี่ยว กราก สภาพภูมินิเวศทางกายภาพของลำน้ำในช่วงดังกล่าวคล้ายกับเส้นทางน้ำอีกหลายสายในเขต ภาคเหนือที่แคบ คดเคี้ยว และเต็มไปด้วยเกาะแก่ง ที่สำคัญการที่น้ำไหลผ่านแรงและแห้งเหือดใน อีกฤดูกาลก็สอดคล้องกับเขตพื้นที่ที่มีความลาดชันมากกว่าทางตอนล่าง ฉะนั้นการค้าทางเรือที่ อาศัยเส้นทางดังกล่าวจำเป็นต้องมีผู้เชี่ยวชาญเฉพาะในการควบคุมเรือและรู้ตำแหน่งของเกาะแก่ง และจุดที่อันตรายเป็นพิเศษ

ตามข้อสังเกตของแมคคิลวารีในปี พ.ศ. 2406 เห็นว่าเมื่อลำดับความสำคัญของเมืองลาว⁹ ในช่วงเวลานั้น จะได้เชียงใหม่ น่าน และหลวงพระบาง ในปีเดียวกันนี้แมคคิลวารีได้เดินทางจากกรุงเทพฯ ไปยังเชียงใหม่พร้อมกับโจนาทาน วิลสัน (Jonathan Wilson) โดยทางเรือ ซึ่งต้องหาเรือจากกรุงเทพฯ ขึ้นไปถึงระแหงก่อน แมคคิลวารี(2525: 5, 9-10) กล่าวว่าเรือพร้อมลูกเรือจากกรุงเทพฯ ถึงระแหงเวลานั้นหายาก การเดินทางระหว่างสองเมืองนี้ใช้เวลานานถึง 4 สัปดาห์ ภาระทางต้องหาเรืออีกทอดหนึ่งเพื่อขึ้นไปยังเชียงใหม่ ซึ่งต้องผ่านแก่งถึง 32 แก่ง ลักษณะของเรือที่ใช้ในการเดินทางช่วงนี้จึงมีขนาดเล็กกว่าการเดินทางช่วงแรก โดยมากใช้เรือชะล่าหรือไม้ก็เรือแม่ปะ ซึ่งใช้ขนส่งสินค้าขึ้น-ล่องตามเส้นทางดังกล่าวอยู่ก่อนแล้ว การเดินทางของแมคคิลวารีแสดงให้เห็นว่าเรือที่ขึ้น-ล่องจากระแหงถึงลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง มีไม่มากนัก เมื่อเปรียบเทียบกับเรือที่ขึ้น-ล่อง ระหว่างระแหงกับเชียงใหม่ซึ่งน่าจะหาง่ายกว่า ทั้งนี้เพราะจากระแหงสามารถเชื่อมการค้าระหว่างเชียงใหม่กับอ่าวมะตะมะได้อีกทางหนึ่ง แม้ว่าการเดินทางทางเรือจะมีอุปสรรคมาก แต่เส้นทางขึ้น-ล่องลำน้ำปิงคงใช้เป็นเส้นทางคมนาคมหลักที่มีความสำคัญมาช้านาน บริเวณท่าน้ำปิงเชียงใหม่ นอกจากจะเป็นย่านที่มีคนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่นแล้ว ยังเป็นอาณาบริเวณที่กลุ่มเจ้านายเข้าไปครอบครองเพื่อใช้ประโยชน์ในการทำการค้าและควบคุมการค้าทางเรือ

เรือโดยสารและขนส่งสินค้าที่ขึ้น-ล่องทำการค้าระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองทางเหนือมีหลายชนิด ประกอบด้วย เรือแม่ปะ หรือเรือหางแมงป่อง ซึ่งเป็นเรือขนาดใหญ่ ท้องแบน หัวและท้ายเชิดสูง ตอนท้ายงอนสูงกว่าหัว มีประทุนสานด้วยไม้ไผ่ เรือหางแมงป่องที่แล่นระหว่างกรุงเทพฯ ปากน้ำโพมีขนาดใหญ่กว่าที่ใช้ในน้ำปิง โดยทั่วไปเรือขึ้น-ล่องจากระแหงมายังลุ่มน้ำเจ้าพระยาเป็นเรือแม่ปะหรือเรือหางแมงป่อง สามารถบรรทุกสินค้าพร้อมผู้โดยสารได้ราว 2 ตัน โดยเรือขนาด 40 ลูกบาศก์ฟุตต่อน้ำหนักสินค้า 1 ตัน และลูกเรือ 4 คน บวกคนคัดท้ายอีก 1 คน ไม้ถ่อซึ่งเป็นอุปกรณ์สำคัญในการขับเคลื่อนให้เรือทวนน้ำมีความยาว 8-12 ฟุต (Curtis, 1998: 26-27) เรือชะล่าดงหรือเรือชะล่า ขนาดบรรทุกสินค้า 1 ตัน ใช้ลูกถ่อราว 6 คน แบ่งเป็นสองกะ รวมเจ้าของเรืออีก 1 คน ส่วนแพสินค้าใช้สำหรับขนส่งสินค้าระยะสั้นๆ ระหว่างเชียงใหม่-ลำพูน กับเมืองระแหง หรืออาจเลยไปถึงกำแพงเพชร ระยะเวลาไป-กลับหนึ่งเดือน โดยจะบรรทุกสินค้าพวกเมี่ยง ยาสูบ ครั้ง กระจะเทียม ภาชนะดินเผาไปขายที่ระแหง เสร็จกิจแล้วก็จะขายแพราคาถูกที่นั่นหรือบางครั้งก็ให้แพกับคนที่มารับสินค้า แพ 1 หลัง บรรทุกสินค้าได้ราว 1 ตัน ช่วงที่ล่องแพได้คือช่วงเดือนตุลาคม-มิถุนายน ส่วนช่วงเดือนสิงหาคม-ตุลาคม จะไม่ล่องแพเพราะน้ำหลาก และเป็นช่วงทำนา นอกจากนี้ยังมีเรือกาบ หรือเรือขุด ใช้บรรทุกสิ่งของในระยะทางใกล้ๆ ไม่ใช่ค้าขายต่างเมือง และไม่มีประทุน(สุทธิธิ์ ชูชาติ, 2549)

⁹ ลาว เป็นคำที่มีชนชั้นนริชาตตะวันตกใช้เรียกกลุ่มคนทั้งสองฝั่งโขง คือส่วนที่เป็นประเทศลาวเวลานี้ และส่วนที่เป็นภาคเหนือของไทยปัจจุบัน.

การค้าในแต่ละช่วงอาชีพเรือแตกต่างกันขึ้นอยู่กับสภาพลำน้ำ ขนาด หรือระวางของสินค้า ช่วงเดือนอันตรายที่ผู้คนไม่ล่องเรือเด็ดขาดคือช่วงน้ำหลากและเป็นช่วงของฤดูการผลิต เนื่องจากลูกเรือที่รับจ้างถ่อเรือและขนถ่ายสินค้าติดพันอยู่กับงานในไร่นา และพวกเขาจะไม่เดินทางในช่วงเวลาดังกล่าว การค้าในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นการค้าผลผลิตทั้งในและนอกภาคเกษตร อาทิ เมียง ยาสูบ ครั่ง กระเทียมและภาชนะดินเผา (ชูสิทธิ์ ชูชาติ, 2549) โดยภาพรวมจะพบว่าการค้าทางเรือมีข้อจำกัดค่อนข้างสูง ฉะนั้นภายหลังจากที่เส้นทางการคมนาคมทางบกได้รับการพัฒนาขึ้น ทั้งการตัดถนน การสร้างทางรถไฟ ทำให้การค้าทางเรือลดความสำคัญลง เพราะนอกจากจะมีความเสี่ยงมากกว่า ใช้เวลาและต้นทุนที่สูงกว่าด้วย

ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 น่าจะเป็นช่วงที่การค้าทางเรือเฟื่องฟูสูงสุดก่อนที่จะเสื่อมไป เดิมทีการค้าทางเรือมีคนเข้ามาเกี่ยวข้องกับหลายกลุ่ม ชูสิทธิ์จำแนกคนเหล่านี้ออกเป็นกลุ่มพ่อค้าจีน พ่อค้าไทยและลูกจ้างหรือลูกถ่อ พ่อค้าจีน คือกลุ่มที่คุมเส้นทางการค้าเชียงใหม่-ปากน้ำโพ-กรุงเทพฯ และเป็นตัวแทนจำหน่ายสินค้าให้แก่พ่อค้าจีนยูนนาน พ่อค้าไทยใหญ่จากรัฐฉาน พ่อค้าลาว และพ่อค้าวัวต่าง โดยตระกูลพ่อค้าเรือในตลาดเชียงใหม่ช่วงปี พ.ศ.2398-2464 คือแซ่ไคว้, วิบูลสันติ, นิมมานเหมินท์, ภูวกุล, ชูติมา, สักคาทร, ปิฎกานนท์, นิกรพันธุ์, อัครชิโนเรศ คนในตระกูลเหล่านี้นอกจากประกอบอาชีพค้าขายตลอดปียังประกอบกิจการการรับจ้าง จ้างนำ ออกเงินกู้ บ้างก็เป็นเจ้าภีณายอากร ส่วนพ่อค้าคนไทย¹⁰ จะอาศัยเรือชะล่ารับซื้อสินค้าจากคนท้องถิ่นและผลผลิตจากป่า ล่องลำน้ำปิงมาค้าขายที่ตาก กำแพงเพชร และปากน้ำโพ และซื้อสินค้าโรงงาน อาทิ น้ำมันก๊าด ไม้ขีดไฟ สบู่ ด้าย ผ้า ฯลฯ กลับไปขายยังเชียงใหม่และเมืองใกล้เคียง พวกพ่อค้ากลุ่มนี้มีได้ค้าขายตลอด เมื่อถึงฤดูทำนาก็ทำนา ยึดอาชีพค้าขายเป็นอาชีพรองเท่านั้น ขณะที่ลูกจ้างหรือลูกถ่อ จะได้ค่าตอบแทนเป็นครั้งๆ ลูกจ้างส่วนใหญ่ล้วนเป็นคนท้องถิ่น อาชีพนี้อาศัยการสั่งสมประสบการณ์ และการฝึกฝนจนชำนาญ ซึ่งจะถ่ายทอดความรู้สืบทอดกันมาในกลุ่มเครือญาติ

ผลการศึกษาของชูสิทธิ์ชี้ให้เห็นว่าช่วงรอยต่อของการค้าทางเรือกับการสิ้นสุดบทบาทของการค้าดังกล่าวยังสัมพันธ์กับรูปแบบการค้าของล้านนา ดังจะพบว่าเดิมคนหลายกลุ่มเข้ามามีบทบาทในพื้นที่การค้า บางกลุ่มอย่างพวกพ่อค้าพื้นเมืองมีได้ค้าขายสินค้าที่มีราคาต่ำลงมากนักร และมิใช่พ่อค้าโดยอาชีพ แต่มีบทบาทสำคัญในการกระจายสินค้าเข้าสู่ชุมชนและการนำสินค้าหรือผลผลิตจากชุมชนเข้าสู่ตลาด คนกลุ่มนี้อาจรวมถึงพวกที่มีบทบาทในการเป็นพวกลูกหาบรับจ้าง พวกที่ทำงานถ่อเรือและใช้แรงงานต่างๆ ที่จะค่อยๆ หดบทบาทไปพร้อมกัน หากมองในภาพกว้าง จะเห็นว่ากลุ่มที่เข้ามามีบทบาททำการค้าจะหดแคบลงเรื่อยและจำกัดอยู่เฉพาะกลุ่มตระกูลไม่กี่กลุ่มในเวลาต่อมา

¹⁰ ในความหมายนี้ชูสิทธิ์หมายถึง พวกเจ้านาย หรือผู้มีฐานะทางเศรษฐกิจค่อนข้างดีที่ค้าขายและตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้ลำน้ำปิง.

ซูสิทธิ์ ชูชาติ(2549: 95) ตั้งข้อสังเกตว่า เหตุใดพ่อค้าจีนจึงประสบความสำเร็จและสามารถ สืบทอดกิจการมาได้ยาวนาน ขณะที่พวกพ่อค้าพื้นเมืองไม่สามารถแข่งขันได้ โดยเขาให้ข้อสรุปว่า เรื่องดังกล่าวเป็นประเด็นปัญหาทางวัฒนธรรม เนื่องจากชาวบ้านทั่วไปเป็นชาวนาและไม่สามารถ แยกตัวเองออกจากสังคมชาวนามาสู่สังคมเมือง หรือเปลี่ยนจากชนชั้นพ่อค้าในท้องถิ่นไปสู่ชนชั้น พ่อค้าในเมืองได้ ข้อสังเกตของซูสิทธิ์ทำให้เห็นว่าการศึกษาคำของล้านนา ยังละเลยการทำ ความเข้าใจการค้าในความหมายที่กว้างออกไป ทำให้การค้าในระดับชีวิตประจำวันของคนใน ท้องถิ่นอยู่นอกสารบบของการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ เพราะเป็นการค้าที่มีได้มีเป้าหมาย หลักเพื่อการขายทุนและแสวงหากำไร อย่างไรก็ตามหากมีการตรวจสอบลงไปจะพบว่าการค้าของ พ่อค้าท้องถิ่นทั้งพ่อค้า *ฮ่อ* *เงี้ยว* และอื่นๆ มิได้หมด ไปเสียทีเดียว หากไม่จำกัดความหมายของพ่อค้า ท้องถิ่นไว้เฉพาะกลุ่มเจ้านายที่ทำการค้าระหว่างเมือง การค้าในตลาดของชุมชนยังเป็นสิ่งที่พบเห็น ได้ในชีวิตประจำวัน โดยอาศัยตลาดเป็นพื้นที่แลกเปลี่ยนสินค้าและค้าขายผลผลิตจากภาคเกษตร องค์กรประกอบเหล่านี้ไม่ได้ถูกมองรวมไว้ในพัฒนาการการขยายตัวทางเศรษฐกิจของภาคเหนือ เพราะถือว่าเป็นการค้าที่มีมูลค่าน้อย เมื่อมีการพัฒนาเส้นทางคมนาคมหลักขึ้นพ่อค้าบางกลุ่มอาจ ปรับตัวตาม บ้างขยับขยายไปทำการค้าในเขตห่างไกลที่ยังต้องอาศัยการขนส่งสินค้าแบบเดิม คือ อาศัยวัวต่าง ม้าต่างเป็นหลัก และพ่อค้ากลุ่มนี้ก็ยังคงมีบทบาทในการนำผลผลิตจากหมู่บ้านเข้าสู่ ตลาดอย่างสินค้าจำพวกเมี่ยง ชา

อย่างไรก็ตามผลกระทบต่อกลุ่มพ่อค้าท้องถิ่น จำเป็นต้องพิจารณาปัจจัยด้านอื่นๆ ที่เข้ามา สัมพันธ์กับการปรับเปลี่ยนวิถีการค้าเนินชีวิต เป็นต้นว่าการขยายพื้นที่เพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ ซึ่งมี ส่วนทำให้วิถีการผลิตเกิดขึ้นตลอดปี สลับสับเปลี่ยนพืชพันธุ์ตามฤดูกาล ทำให้เวลานอกฤดูกาล ผลิตสั้นลงหรืออาจไม่มีอยู่อีกต่อไป ปัจจัยที่นำมาสู่ความเปลี่ยนแปลงอาจมีเรื่องอื่นอีก ที่สำคัญคือ การเปลี่ยนแปลงในเชิงวิธีคิด โดยเฉพาะอย่างยิ่งโลกทัศน์ทางการค้าที่เริ่มปรับเข้าหาปัจจัยเรื่องของ ทุนและกำไร การเข้ามามีบทบาทของเงินตราในฐานะสื่อกลางการแลกเปลี่ยนอย่างเต็มรูปแบบ ซึ่งปัจจัยต่างๆ นานา เหล่านี้เป็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างเด่นชัดภายหลังจากช่วงเวลา ที่ศึกษา ประเด็นสำคัญในการศึกษาเรื่องนี้คือ ต้องการชี้ให้เห็นถึงลักษณะการค้าของรัฐดินแดนตอน ในที่สัมพันธ์กับมิติด้านอื่นและนำมาสู่การทำความเข้าใจโลกทัศน์ทางการค้าก่อนสมัยใหม่ ฉะนั้น การศึกษาลักษณะการค้าในบริบทต่างๆ โดยไม่ด่วนตัดสินในลักษณะของการจับคู่แบบผิดฝาผิดตัว หรือเอาแนวคิดทฤษฎีเข้าไปล้อมกรอบและสรุปว่าคนเหล่านี้ไม่สามารถแข่งขันทำการค้าได้ เพราะ มีลักษณะที่เฉื่อยชา ไม่ตอบสนองต่อสิ่งใหม่และล้าหลัง ย่อมไม่น่าไปสู่ความเข้าใจแต่อย่างใด

การค้าของล้านนาก่อนสมัยใหม่ที่ดูเหมือนไม่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจ กลับมีนัย ความสำคัญอย่างยิ่งต่อการอธิบายมิติความสัมพันธ์ของกลุ่มคนในเขตหุบเขา และอธิบายการก่อรูป ของรัฐจารีต ทั้งนี้เป็นเพราะการค้าและการแลกเปลี่ยนมิได้เป็นเพียงกิจกรรมทางเศรษฐกิจ แต่เป็น สิ่งที่สัมพันธ์กับวิถีวัฒนธรรมอย่างลึกซึ้ง ตั้งแต่การอธิบายเรื่องความเป็นมาของบ้านเมือง

เจ็อนใจของการปฏิสัมพันธ์กันท่ามกลางความหลากหลายของกลุ่มคนและทรัพยากร พื้นที่ทางการค้ายังเป็นพื้นที่ของการต่อรองและการให้ความหมาย โดยเฉพาะความหมายระหว่างกลุ่มคนอันเป็นส่วนหนึ่งของการประกอบสร้างตัวตนทางชาติพันธุ์ ในเบื้องต้นจึงเห็นว่ากระบวนการเกิดขึ้นของรัฐได้ร้อยรวมลักษณะพื้นฐานบางประการเข้าไว้ด้วยกัน นั่นคือการรักษาสถานภาพการเป็นศูนย์กลางเครือข่ายการค้าหรือเครือข่ายความสัมพันธ์ที่มีคนและทรัพยากรเป็นกลไกหลักที่สำคัญที่สุดนั่นเอง

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 3

ตลาดการค้า และเส้นทางการค้าสำคัญของล้านนา

ความสำคัญของเส้นทางการค้าในเขตภาคพื้นทวีป ไม่เพียงแสดงให้เห็นเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มคน และบ้านเมืองที่มีมายาวนาน ทว่าในเส้นสายเหล่านี้ชวนให้พิจารณาถึงความไม่ลงตัวระหว่างขอบเขตความสัมพันธ์ของผู้คนและการกำหนดขอบเขตเส้นพรมแดนของรัฐชาติสมัยใหม่ในภายหลัง ความไม่ลงตัวนี้นำมาสู่การแสวงหาความรู้เพื่ออธิบาย และตั้งคำถามว่า ก่อนการสถาปนาอาณาจักรสมัยใหม่ขึ้นเหนือดินแดนเหล่านี้ มีโครงสร้างทางสังคม การเมืองอื่นดำรงอยู่ก่อนหรือไม่ อย่างไร คำถามทำนองนี้นำไปสู่การศึกษาจารีตและการสร้างคำอธิบายรูปแบบความสัมพันธ์ออกมาหลากหลาย¹¹ อย่างไรก็ตาม ในบทนี้เป็นการตั้งประเด็นเพิ่มเติมจาก

¹¹ ดูเรื่องกระบวนทัศน์ว่าด้วยรัฐก่อนสมัยใหม่ ใน Craig J. Reynolds, “Paradigms of the Pre-modern State” in *Seditious Histories : Contesting Thai and Southeast Asian Past* (Seattle : University of Washington Press, 2006) pp.31-52. ในเรื่องนี้เรย์โนลด์ได้ทบทวนกระบวนทัศน์ว่าด้วยรัฐจารีตในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีการอธิบายไว้ อาทิ เรื่องวิถีการผลิตแบบเอเชีย (the Asiatic Mode of Production) จากกลุ่มนักวิชาการสายมาร์กซิสต์, ลักษณะรัฐแบบสังคมพลังน้ำ (hydraulic society for state-society relation), รัฐในลักษณะมณฑล (Mandala), รัฐแบบราชวงศ์ (Dynastic State) ซึ่งในแต่ละแนวคิดมีเหตุและผลที่ทั้งสอดคล้องและโต้แย้งกัน วิถีการผลิตแบบเอเชียให้น้ำหนักและความสำคัญของสมุทรรัฐ (Maritime State) ต่อกระบวนกำรก่อรูปของอาณาจักรก่อนสมัยใหม่ บนฐานหรือองค์ประกอบที่โดดเด่น อาทิ การทำนาลุ่ม การค้าที่แทบไม่มีความสำคัญ ส่วนเกินจากการผลิตส่วนใหญ่เป็นไปเพื่อผลของอำนาจของกษัตริย์ ซึ่งเป็นผู้ที่ผูกขาดการค้าทางทะเล ความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับสามัญชนเป็นไปอย่างจำกัด แนวคิดที่ค่อนข้างสอดคล้องกันนี้คือแบบคือ รัฐจารีตในระบบบรรณาการที่กษัตริย์ทำการค้าโดยดึงเอาส่วนบรรณาการจากไพร่ในสังกัดเป็นสินค้าในระบบผูกขาด ภายใต้มิติความสัมพันธ์เช่นนี้ แอนโทนี เริด (Anthony Reid) เห็นว่ากษัตริย์มีบทบาทสำคัญในตลาดการค้าและมีอำนาจสมบูรณ์ อย่างไรก็ตาม หลักฐานของชาวยุโรปร่วมสมัยและนักวิชาการสมัยหลังได้โต้แย้งกับแนวคิดของ เริด และเห็นว่ากษัตริย์สมัยจารีตนั้นมิได้มีอำนาจดังที่กล่าวอ้าง แนวคิดเรื่องวิถีการผลิตแบบเอเชียยังถูกโต้แย้งว่าเป็นการมองสังคมหมู่บ้านแบบแปลกแยกและอิสระ ภาพที่ได้จึงค่อนข้างหยุดนิ่ง ขาดความเคลื่อนไหวหรือไม่สามารถอธิบายปรากฏการณ์ความขัดแย้ง และการอธิบายพัฒนาการทางสังคมที่ซับซ้อนขึ้นได้ ฉะนั้นจึงมีผู้เสนอแนวคิดสังคมพลังน้ำที่รัฐเป็นศูนย์กลางของการจัดการน้ำและแรงงานในระบบดังกล่าว วิธีคิดเช่นนี้เป็นการตอบโต้การดำรงอยู่อย่างอิสระของชุมชนผ่านการยึดโยงความสัมพันธ์ด้วยโครงสร้างการจัดการน้ำพร้อมกับยกหลักฐานร่องรอยทางธรรมชาติและโบราณคดีที่ปรากฏทั่วไปในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นอกจากนี้ยังมีการปกครองในลักษณะมณฑล ที่อาจรวมแนวคิดเรื่องจักรวาลวิทยา ที่มีกรปรับใช้ในแต่ละพื้นที่ทั้งในกลุ่มที่รับอิทธิพลทางความคิดจากพุทธศาสนา พราหมณ์ ฮินดู และอิสลามเพื่ออธิบายความสัมพันธ์ระหว่างรัฐศูนย์กลางกับอาณาบริเวณราชรอบหรือบริวาร นอกจากนี้ยังมีแนวคิดเรื่องรัฐมหรสพ (Theater State) ความคิดเกี่ยวกับรัฐในที่นี้สัมพันธ์กับมิติความเชื่อ และการจัดวางความจริงของรัฐในระบบสัญลักษณ์ ดังกรณีศึกษาธิบายของเกียร์ทซ์ (Clifford Geertz) ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 รัฐในความหมายนี้จึงมิได้เกี่ยวพันกับการปกครอง การออกกฎระเบียบและการควบคุม

มุมมองความสัมพันธ์ทางการค้าในหลายระดับ ที่น่าจะเป็นเงื่อนไขสำคัญของกระบวนการก่อรูปของรัฐจารีต ไปจนถึงการธำรงอยู่ การสร้างความมั่งคั่งและการขยายขอบเขตความสัมพันธ์ออกไปในวงกว้าง นอกจากนี้ยังให้ความสำคัญกับมิติของ “การข้ามพรมแดน” (cross-boundary) ที่แม้จะเป็นประเด็นใหม่ แต่กลับนำไปสู่การวิจัยค้นคว้ามิติความสัมพันธ์ของกลุ่มคนและวัฒนธรรมก่อนสมัยใหม่ เพื่อตอบคำถามในทำนองว่า เหตุใดการข้ามพรมแดนจึงเกิดขึ้นเกือบตลอดเวลา งานศึกษาหลายต่อหลายชิ้นแสดงให้เห็นว่า เส้นพรมแดนของรัฐชาติที่เกิดขึ้นภายหลังต่างหาก ที่ลากผ่านตำแหน่งแห่งที่ที่เคยเป็นเครือข่ายของกลุ่มสังคม วัฒนธรรมที่มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด (Andrew Walker, 1999) เช่นกันในงานศึกษาเรื่องนี้ก็พยายามชี้ให้เห็นว่าการค้าในชีวิตทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจและการเมือง ของสังคมก่อนสมัยใหม่มีนัยสำคัญอย่างไร และกระทั่งภายหลังการเกิดขึ้นของรัฐชาติได้นำไปสู่การปรับเปลี่ยนโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองอย่างไร เงื่อนไขเหล่านี้นำไปสู่ผลกระทบหลายระดับ ตั้งแต่ปรากฏการณ์ความขัดแย้งที่เห็นเด่นชัดเป็นกรณีศึกษา และผลที่ตามมาในภายหลัง ไม่ว่าจะเป็นประเด็นทางชาติพันธุ์และข้อขัดแย้งเรื่องการเข้าถึงทรัพยากร

เส้นทางการค้าสมัยโบราณ และการค้าในระบบเครือข่าย

หากพิจารณาลักษณะของเส้นทางการค้าโบราณของล้านนาและอาณาจักรใกล้เคียงจะพบว่า เดิมทีเส้นทางการค้า การเผยแพร่ศาสนาและการเดินทางเป็นเส้นทางเดียวกัน การครอบครองเส้นทางสายสำคัญของกลุ่มการเมืองใดก็ตามจึงมีนัยทางการเมืองร่วมด้วยเสมอ อย่างไรก็ตามในบทที่ 2 ที่กล่าวถึงเครือข่ายการค้าและกระบวนการก่อรูปของรัฐโบราณ ได้ชี้ให้เห็นว่า การเข้ามาควบคุมอย่างเข้มงวดของอำนาจไม่ว่ารูปแบบใดก็ตาม มิได้เกิดผลดีต่อการดึงผลประโยชน์จากกิจกรรมการค้าในระยะยาว การเปิดให้มีการค้าและลดอุปสรรคในการเข้าถึงพื้นที่ต่างหาก ที่จะนำพาความอุดมสมบูรณ์ของคนและทรัพยากรจากพื้นที่ต่างๆ มายังศูนย์กลาง ในบรรดาเส้นทางการค้าหลายสายที่พาดผ่านล้านนาและรัฐใกล้เคียง การศึกษาเรื่องนี้ได้เลือกมองผ่านเส้นทางการค้า 3 สาย ที่เห็นว่ามีสำคัญที่สุด ความเปลี่ยนแปลงในแต่ละช่วงบริบทล้วนส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อการใช้เส้นทางการค้า ซึ่งเป็นประเด็นที่จะกล่าวถึงต่อไป

เส้นทางสายตะวันตก กำหนดให้เป็นเส้นทางที่เชื่อมยูนนาน ลงมาถึงเมืองเชียงรุ่ง จากเชียงรุ่งผ่านเมืองลา เข้าสู่เชียงตุง ผ่านเมืองพยาก เมืองลิน เข้าสู่สรวก และเชียงแสน เส้นทางนี้เป็น

คริสต์ศตวรรษที่ 19 รัฐในความหมายนี้จึงมิได้เกี่ยวพันกับการปกครอง การออกกฎระเบียบและการควบคุม แต่เป็นมิติทางสัญลักษณ์ของอำนาจรัฐ ดูใน Geertz, Clifford. *Negara: The Theater State in the Nineteenth Century Bali* (Princeton: Princeton University Press, 1981): 13.

เส้นทางที่ใกล้ที่สุดที่เชื่อมลันนากับเมืองทางตอนบน แต่มักมีอุปสรรคบ่อยครั้งจากกองกำลังตามป่าเขาที่ต่อต้านการยึดครองหรือรวมศูนย์อำนาจของพม่า เส้นทางสายนี้เป็นที่รู้จักของกลุ่มพ่อค้าจีนยูนนานกับพ่อค้าไทใหญ่จากรัฐฉานเป็นอย่างดี เนื่องจากตลอดเส้นทางผ่านย่านชุมชนที่ค้าขายใกล้ชิดกับพ่อค้าฮ่อ โดยเฉพาะกลุ่มคนบ้านคอย มีการติดต่อค้าชา ฝ้าย และฝิ่น¹² เป็นสำคัญ ตลอดเส้นทางสายนี้เป็นเครือข่ายการค้าที่พ่อค้าไทใหญ่หรือเงี้ยว ก่อนข้างจะใกล้ชิดหรือเป็นผู้ใช้เส้นทางหลัก ข้อได้เปรียบดังกล่าวทำให้บางครั้งพ่อค้าจีนยูนนานต้องพึ่งพาพ่อค้าเงี้ยวเป็นผู้นำทาง และเป็นที่น่าสังเกตว่าเขตเศรษฐกิจทางตอนเหนือของพม่าไม่ปรากฏว่าพ่อค้าพม่าเข้าไปทำการค้ากับกลุ่มคนที่ครอบครองแหล่งทรัพยากรอันมีค่าอย่างแร่หยก(Stanley J. Tambiah, 2002: 125) ภายหลังที่วิลเลียม คูเปอร์ส แมคคราวด์ (William Couperus McLeod) สำรวจเส้นทางสายนี้จากเชียงใหม่ เชียงตุง เชียงรุ่ง ช่วงปี พ.ศ. 2379-2380 (Archibald Colquhoun, 1985: 300) เส้นทางสายนี้รู้จักกันในนามของ “เส้นทางสายทองคำ” (Golden Road) และเป็นที่สนใจของรัฐบาลและบริษัทการค้าของอังกฤษประจำอินเดีย (EIC: East India Company) แต่ความมุ่งหวังที่แท้จริงของอังกฤษคือการเชื่อมเส้นทางสายนี้เข้ากับศูนย์กลางการค้าของพม่าที่อังวะ การเร่งพัฒนาเส้นทางการค้าภายในพม่าจึงเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วในระหว่างนั้น ด้วยความคาดหวังจะเชื่อมเส้นทางการค้าจากเชียงตุงสู่มะละแหม่งโดยไม่ต้องผ่านเชียงใหม่ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะอังกฤษเห็นว่าเส้นทางที่ต้องตัดข้ามหุบเขาจากเชียงใหม่มายังมะละแหม่งนั้นยากลำบาก พ่อค้าที่มาค้าขายยังมะละแหม่งไม่สามารถเดินทางกลับได้ภายในฤดูกาลเดียว ซึ่งทำให้การหมุนเวียนของสินค้าหรือการสร้างมูลค่าการค้าไม่ประสบความสำเร็จนัก ขณะเดียวกันการเข้าไปติดต่อขอข้อมูลเรื่องเส้นทางการค้าของแมคคราวด์กับเจ้านายเมืองเหนือในระหว่างการสำรวจเส้นทางการค้า ก็ไม่ได้รับความช่วยเหลือเท่าที่ควร ท้ายที่สุดเขาต้องขอคำชี้แนะจากพวกพ่อค้าฮ่อที่ใช้เส้นทางเชียงใหม่ สิบสองปีต่อมา พ่อค้าฮ่อยืนยันว่าเส้นทางสายเชียงตุงดีที่สุด ส่วนเส้นทางอื่น (สายตะวันออกที่ผ่านน่าน) ลำบากมาก เพราะต้องผ่านเขาสูง แม้แต่ช้างก็ไม่สามารถเดินทางผ่านเส้นทางดังกล่าวได้ (Andrew Forbes and David Henley, 1997: 61, 93)

หากไม่นับรวมอุปสรรคที่อังกฤษมองเห็นเป็นปัญหา เส้นทางการค้าสายตะวันตกที่เชื่อมกับลันนาคือเส้นทางที่สะดวกและสั้นที่สุดในการเชื่อมลันนากับการค้าตอนบนเคอร์ติส (Curtis, 1998: 159) มิซชันนารีชาวอเมริกันซึ่งประจำอยู่ที่ลำปางช่วงปี พ.ศ. 2438-2442 ตั้งข้อสังเกตว่าใน

¹² ฝิ่น มีบทบาททางการค้าเมื่อไม่นานมานี้ เมื่อเปรียบเทียบกับการค้าฝ้าย โดยเฉพาะการค้าฝ้ายดิบที่มีมายาวนาน เนื่องจากมีตลาดรับซื้อค่อนข้างสูงในยูนนาน ขณะที่ฝิ่นเป็นสินค้าที่มีความโดดเด่นภายหลังที่อังกฤษขยายอำนาจมายังพม่าและเริ่มส่งเสริมให้มีการปลูกฝิ่นทางตอนบนของพม่าเชื่อมไปถึงตอนใต้ของจีน ฝิ่นจึงเข้ามามีบทบาทสำคัญ โดยเฉพาะเป็น “สื่อกลางในการแลกเปลี่ยน” กับสินค้าอื่นๆ ของคนพื้นเมือง ในบันทึกชาวต่างชาติเริ่มกล่าวถึงการค้าฝิ่นแถบลันนาคั้งแต่ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ดูเรื่องฝิ่นในบทที่ 4 “ความสัมพันธ์ทางการค้าและการไหลเวียนของสินค้า”.

แต่ละปี คาราวานวัวต่างตามเส้นทางการค้าสายนี้ น่าจะสร้างมูลค่าการค้าได้ถึง 15,000 ดอลลาร์ โดยมีสินค้าสำคัญ คือ ไหม สีย้อม ยาง สารเคลือบ ผงทอง ทองแดง และฝ้าย

เมื่อพม่ายึดครองเชียงแสนปี พ.ศ. 2244 เพื่อเป็นฐานกองกำลังควบคุมเขตล้านนาตะวันตก ขึ้นไปถึงหัวเมืองไทใหญ่ ไทลื้อ เส้นทางเหล่านี้ที่อยู่ภายใต้การควบคุมของพม่าซึ่งน่าจะอำนวยประโยชน์ให้กับกองกำลังของพม่าเป็นอย่างมาก ทว่าเมื่อเส้นทางดังกล่าวถูกควบคุมอย่างหนัก ก็ไม่เป็นที่นิยมสัญจรของกลุ่มพ่อค้าจากจีนตอนใต้ที่เดินทางมายังดินแดนทางตอนล่างทุกปี คาราวานเหล่านี้จึงเลี่ยงไปใช้เส้นทางด้านตะวันออกแทน

เส้นทางสายตะวันออก กำหนดให้เป็นเส้นทางจากยูนนานลงมาตามเส้นทางติดต่อลาวตอนเหนือ ตั้งแต่เมืองอุเหนือลงมา (ปัจจุบันอยู่แขวงพงสาลี) คาราวานสามารถแยกไปทางตะวันออกถึงเมืองซอนลาเข้าไปยังเขตการค้าเวียตนาม¹³ หรือเลือกที่จะลงทางใต้เข้าสู่เขตเมืองหลวงพระบางซึ่งจะผ่านตลาดการค้าย่อยตลอดทาง หรือมุ่งหน้าไปทางตะวันตกเฉียงใต้เข้าสู่ห้วยทราย เชียงของ และล้านนาตอนเหนือ หากเป็นเส้นทางที่สองสามารถแวะที่หลวงพระบางก่อนเข้าล้านนาก็ได้ เส้นทางการค้าสายตะวันออกเป็นเส้นทางที่เชื่อมลาวตอนเหนือกับเมืองท่าตอนใต้ของสยามมายาวนาน ก่อนที่เมืองแพร่ เมืองน่านจะกลายเป็นส่วนหนึ่งของล้านนา เมืองทั้งสองมีเครือข่ายการค้าที่ค่อนข้างใกล้ชิดกับสยามตามเส้นทางการค้าจากหลวงพระบางเข้าสู่เมืองน่าน ล่องน้ำน่านมาถึงสุโขทัย หรือเส้นทางจากหลวงพระบางเข้าสู่ปากลาย บ่ายหน้ามาทางตะวันตกเฉียงใต้ผ่านเมืองน้ำปาด และเมืองพิชัย (อุตรดิตถ์) ล่องน้ำน่านเข้าเมืองพิษณุโลก (มาชูฮารา, 2546: 69) และมีความเป็นไปได้อย่างยิ่งว่าการบูรณารามเมืองแพร่ เมืองน่านของพญาดีโลกราชกษัตริย์ล้านนา (พ.ศ.1984-2030) นอกจากต้องการเอาเมืองทั้งสองมาเป็นส่วยเมืองเชียงใหม่แล้ว ยังต้องการเชื่อมล้านนาเข้ากับเส้นทางการค้าด้านตะวันออกด้วย

ลักษณะเด่นของเส้นทางการค้าสายตะวันออกคือ สามารถเชื่อมชุมชนการค้าลุ่มน้ำโขงเข้าด้วยกัน แม้ว่าเส้นทางลำน้ำโขงจะมีอุปสรรคมากในการใช้สัญจรทางน้ำ แต่ก็ปรากฏว่ามีการใช้เรือขนาดเล็กขึ้นล่องตลอดลำน้ำมาช้านาน การค้าโบราณที่คนท้องถิ่นใช้เชื่อมการค้าจากตอนเหนือของ

¹³ ในแถบนี้มีการค้าระหว่างเดียนเบียนฟู เมืองแดง กับเมืองไลเจา อองรี ดอร์เลอง (Le Prince Henri D Orleans) แวะที่ตลาดเมืองแดง และได้พบกับคาราวานฮ่อ กับม้า 40 ตัว ที่มาค้าขายฝิ่นและของใช้อื่นๆ แก่คนลาว ก่อนจะนำฝ้ายกลับไปยังยูนนาน ดูใน D Orleans, Henri, Prince, *Around Tonkin and Siam* (Bangkok: White Lotus Press, 1999) p.225. ในช่วงที่กองกำลังฮ่อบุกเข้ามาตามเส้นทางสายนี้และยึดครองหลายพื้นที่ พบว่าพื้นที่การยึดครองของฮ่อกลุ่มต่างๆ อยู่ในทำเลที่อุดมไปด้วยแหล่งแร่มากมายที่ยังไม่ได้พัฒนาไปใช้ประโยชน์ บันทึกลงของพ่อค้าชาวฝรั่งเศสที่เดินทางเข้าไปในช่วงเวลาดังกล่าว และสามารถต่อรองทำการค้าอาวุธกับผู้นำของฮ่อได้เกิดความหวังที่จะเปิดตลาดการค้า และพัฒนาแหล่งทรัพยากรในเขตยูนนาน บางส่วนของเวียตนามและลาวเหนือต่อไป แร่ดังกล่าวมีทั้งถ่านหิน ดีบุก เหล็ก ทองแดง เงิน ฯลฯ ดูใน J. Dupuis, *A Journey to Yunnan and the Opening of the Red River to Trade* (Bangkok: White Lotus, 1998) pp. 56-65.

ลาวลงสู่ปากน้ำในกัมพูชาปรากฏในบันทึกเอกสารของจีน “โจวต้ากวาน(Chou Ta-kuan)” กล่าวถึงพ่อค้าจีนที่ไปค้าขายยังเมืองพระนครของเขมร และอุปสรรคการค้าที่ต้องแข่งขันกับพ่อค้าพื้นเมืองที่เดินทางค้าขายระหว่างลาวกับพระนครตามเส้นทางลำน้ำโขง โดยกล่าวว่าพ่อค้าเหล่านี้ฉลาดรอบรู้ และชำนาญการค้าทางเรือ ในปี พ.ศ. 2098 บาทหลวงชาวโปรตุเกส กาสเปอร์ ดา ครูซ (Father Gaspar da Cruz) เดินทางมาเผยแผ่คริสต์ศาสนาที่กรุงพนมเปญ ได้บันทึกเกี่ยวกับการใช้เส้นทางตามลำน้ำโขงไว้ว่า “แม่น้ำดังกล่าวพ่อค้าได้ใช้เดินทางจากอาณาจักรลาวตอนในเพื่อมาค้าขายที่ละแวก” กระทั่งปี พ.ศ. 2179 พ่อค้าดัตช์ได้เข้ามาตั้งสถานีการค้าทางตอนเหนือของพนมเปญที่เมืองอุดงค์ เพื่อรวบรวมสินค้าจากเขมรและเมืองที่อยู่ลึกเข้าไปตอนใน มีการส่งข้าวไปยังปัตตาเวียส่งหนังกวาง และครั้ง ไปญี่ปุ่น และหลังจากเปิดสถานีการค้าที่แห่งนี้ได้ 5 ปี พ่อค้าดัตช์ก็คาดหวังจะเข้าไปเปิดสถานีการค้าที่เวียงจันทน์ เพื่อทำการค้ากับเจ้าเมืองลาว (Milton Osborne, 2000: 32-58) จะเห็นว่ารายการสินค้าที่พนมเปญส่วนใหญ่เป็นสินค้าที่ได้จากการค้ากับเมืองตอนในของลาวมาช้านาน เป็นไปได้ว่ากลุ่มที่ทำหน้าที่ลำเลียงสินค้าลาวมาสู่สถานีการค้าของชาวต่างชาติ เป็นคนท้องถิ่นที่ชำนาญการใช้เรือตามลำน้ำโขง ซึ่งอาจทำหน้าที่เป็นพ่อค้าคนกลางไปด้วยพร้อมกัน เมื่อการค้าบนเส้นทางสายนี้ขยายตัวมากขึ้น พ่อค้าดัตช์จึงต้องการเข้าไปหาผลประโยชน์ในการค้าของป่าโดยไม่ต้องผ่านพ่อค้าคนกลางเหล่านี้

บาทหลวงเยซูอิตโจนวานนี-มาเรีย เลเรีย (Father Giovanni-Maria Leria) เดินทางไปเยือนเวียงจันทน์เมื่อปี พ.ศ. 2185 และตั้งข้อสังเกตว่าชาวตะวันตกเลิกสนใจเส้นทางการค้าแม่น้ำโขงภายหลังจากขยายอำนาจของสยามและเวียดนามเข้าไปยังลาวและกัมพูชา ทำให้การค้าตลอดลำน้ำได้รับผลกระทบ และทำให้สถานีการค้าของตะวันตกปิดตัวลงในที่สุด หลังจากการปิดสถานีการค้าครั้งนี้ ไม่ปรากฏบันทึกของชาวตะวันตกที่เกี่ยวข้องกับการค้า หรือความสนใจใช้เส้นทางการค้าลำน้ำโขงอีก กระทั่งคริสต์ศตวรรษที่ 19 ความสนใจที่จะใช้น้ำโขงเชื่อมการค้ากับจีนทางตอนใต้จึงเกิดขึ้นอีกครั้ง แรงจูงใจที่นำพาประเทศอาณานิคมเข้ามายึดครองดินแดนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จึงเป็นเรื่องของความต้องการสินค้าเพื่อป้อนตลาดต่างประเทศ โดยอาศัยมูลค่าการค้าจากสินค้าอื่นซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาดภายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นแรงกระตุ้นให้เกิดการหมุนเวียนของสินค้าเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตาม ชาวต่างชาติไม่สามารถทำการค้ากับคนพื้นเมืองโดยตรงเนื่องจากความต้องการสินค้าของคนท้องถิ่นมีอยู่อย่างจำกัด

เส้นทางการค้าสายกลาง กำหนดให้เป็นเส้นทางจากเชียงแสน เชียงราย เข้าสู่ดอยสะเก็ดตามลำน้ำแม่ลาว เข้าสู่สันทราย และเชียงใหม่ ที่กล่าวถึงเส้นทางสายนี้ขึ้นมาต่างหาก เพราะเมื่อเริ่มต้นจากเชียงแสน สามารถใช้เส้นทางการค้าทั้งสายตะวันตกและสายตะวันออกโดยไม่ต้องผ่านเส้นทางสายนี้ คือแทนที่จะตัดเข้าเชียงแสน ก็สามารถเลือกเดินทางเข้าเชียงใหม่จากทางเมืองฝางหรือเข้าเชียงใหม่จากทางแพร่ น่าน อย่างไรก็ตามเส้นทางการค้าสายกลางนี้มีความสำคัญค่อนข้างมากภายหลังที่เกิดการขยายตัวทางการค้าเพราะเป็นเส้นทางที่ใกล้ที่สุดที่เชื่อม

เมืองทางตอนบนเข้าสู่เชียงใหม่ การรวมนิวต่าง ม้าต่างก็มักใช้เส้นทางสายนี้เป็นหลัก เพราะมีชุมชนตั้งกระจุกกระจายตลอดเส้นทาง สามารถแวะพักสินค้าและค้าขายแลกเปลี่ยนกับชาวบ้านได้ ชุมชนซึ่งตั้งถิ่นฐานตามเส้นทางสายนี้ส่วนหนึ่งเป็นกลุ่มพ่อค้าที่เดินทางไปมาค้าขายระหว่างจินตอนได้กับล้านนา มีทั้งฮ่อ ไทใหญ่ ลื้อ และลัวะ ฯลฯ สินค้าตามเส้นทางสายนี้เฉพาะที่ชาวเมืองผลิตได้เองรวมถึงของป่าซึ่งส่วนหนึ่งใช้เป็นวัสดุส่งให้กับเชียงใหม่ ข้าว งาช้าง น้ำผึ้ง เนื้อแห้งและเนื้อรมควัน ชาวบ้านตามเส้นทางสายนี้ยังเป็นพรานที่ชำนาญในการจับช้างป่า หมาของป่า เมืองสำคัญของล้านนาต่างต้องการได้ตัวจากชุมชนตามเส้นทางสายกลาง กรณีของเมืองหนองขวาง (Muang Nong Khwang) ซึ่งอยู่บนเส้นทางสายนี้จึงส่งทั้งเมืองเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง และยังเหลือสินค้าที่สามารถค้าขายกับเมืองเชียงตุงอีกด้วย (Andrew Turton, 1999: 3-4)

หากพิจารณาลักษณะการค้าของล้านนาในภาพกว้าง อาจแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ คือ(หนึ่ง) เป็นการค้าในแนวเหนือใต้ คือจากยูนนานลงมาตามเส้นทางน้ำสาละวิน น้ำโขง และเชื่อมเข้ากับเมืองต่างๆ ของล้านนา รวมถึงการค้าระหว่างล้านนากับสยามหรือโยชยาภรณ์หน้า และ(สอง) การค้าตามขวางอันเป็นเส้นทางการค้าจากล้านนาไปยังล้านช้าง รวมถึงจากเมืองตอนใต้ของพม่า บริเวณอ่าวมะตะมาขังล้านนา ล้านช้าง ไปจนถึงเวียดนาม ความเคลื่อนไหวทางการค้าแห่งหนึ่งแห่งใดอาจส่งผลกระทบต่อเครือข่ายการค้าในภาพรวมได้มากน้อยแตกต่างกัน การขยายตัวของตลาดแถบยูนนานอาจส่งผลต่อการขยายตัวของตลาดแถบล้านนา ล้านช้าง หรือการค้าของเมืองท่าบางช่วงที่เฟื่องฟู และมีความต้องการสินค้าป่าเพิ่มขึ้นก็อาจส่งผลต่อการขยายตัวทางการค้าของรัฐดินแดนตอนใน หากอยู่ในระบบเครือข่ายความสัมพันธ์ทางการค้าเดียวกัน

โดยภาพรวมจะพบว่าความเคลื่อนไหวทางการค้าของล้านนาอาจแบ่งได้เป็นหลายช่วง ภายใต้เงื่อนไขความสัมพันธ์ทางการค้าที่แตกต่างกัน เริ่มจากกลุ่มทางสังคมที่ยังไม่ซับซ้อนมากนัก กระทั่งเมื่อเกิดการขยายตัวของกลุ่มคนและเมือง จึงเริ่มเกิดการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์กับรัฐในอาณาบริเวณใกล้เคียงเพื่อรองรับการขยายตัวของเมืองและข้อจำกัดที่มีอยู่ กรณีของแคว้นโยนกเชียงแสนและแคว้นหริภุญไชยเป็นตัวอย่างหนึ่งในรูปแบบความสัมพันธ์นี้ ภายหลังจากอาณาจักรล้านนาก่อรูปขึ้นโดยการผนวกรวมลักษณะเฉพาะทางการค้าของสองแคว้นเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ภายใต้บริบทของการขยายตัวทางการค้าของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้ล้านนาสามารถสร้างศูนย์กลางการค้าและความมั่งคั่งขึ้นในเวลาดังกล่าว อย่างไรก็ตามอาณาจักรล้านนาภายใต้ความสัมพันธ์เชิงเครือญาติของกลุ่มราชวงศ์มังรายไม่สามารถรักษาสถานการณ์ทางการเมืองภายในกลุ่มได้ในระยะยาว อีกทั้งไม่สามารถจัดการกับกลุ่มขุนนางใกล้ชิดที่เริ่มเข้ามามีบทบาททางการเมือง เศรษฐกิจ ซึ่งล้วนเป็นผลผลิตที่ได้จากการเติบโตของล้านนา ดังจะพบว่าช่วงเวลานั้นล้านนาโดยเฉพาะเมืองเชียงใหม่ไม่เพียงเป็นศูนย์กลางการค้าสำคัญ แต่ยังเป็นศูนย์กลางของการ

เผยแผ่พุทธศาสนา มีการเขียนคัมภีร์ทางศาสนาและวรรณกรรมเกิดขึ้นอย่างแพร่หลาย¹⁴ ความอ่อนไหวของรัฐธรรมนูญได้ความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติที่มีการแย่งชิงการสืบราชสมบัติอยู่บ่อยครั้ง จึงเปิดช่องให้กับกลุ่มขุนนางที่สะสมอำนาจเข้ามามีบทบาทตั้งแต่ก่อนที่พม่าจะเข้ามาปกครองล้านนา อำนาจของขุนนางเข้าแทรกแซงตั้งแต่การสืบราชสมบัติและการเมืองการปกครองทั้งหมด แต่การเข้ามาของพวกขุนนางมิได้เป็นกลุ่มก้อน เนื่องจากคนกลุ่มนี้สะสมอำนาจจากระบบกินเมืองที่เอื้อให้เกิดการปกครองในแต่ละพื้นที่ค่อนข้างอิสระ

ความสัมพันธ์ในกลุ่มเครือญาติระหว่างเจ้าเมืองมีส่วนผลักดันให้เกิดความเคลื่อนไหวภายในกลุ่มคน ทั้งนี้เพราะเมืองที่มีความสัมพันธ์อันดีระหว่างกันย่อมเอื้อให้เกิดการติดต่อค้าขายไปมาหาสู่กัน โดยไม่มีการควบคุมเข้มงวด อาทิ สมัยราชวงศ์มังรายที่มีเครือญาติใกล้ชิดกับเจ้าเมืองเชียงตุง เชียงรุ่ง และเมืองของไทยใหญ่ ผู้คนระหว่างล้านนากับเมืองเหล่านี้ได้ไปมาหาสู่กันอย่างสม่ำเสมอ เป็นไปได้ว่าข้อห้ามเกี่ยวกับการย้ายถิ่นฐานที่อยู่ของไพร่ในลักษณะข้ามเมืองหรือย้ายเจ้านายสังกัด น่าจะมีการผ่อนปรนในช่วงนั้น และเริ่มเข้มงวดขึ้นภายหลังที่กลุ่มชนชั้นนำเริ่มได้รับบทเรียนจากการสั่งสมกำลังของเจ้านายเมืองหนึ่งเมืองใดที่เมืองหลวงไม่สามารถจัดการได้ในภาวะที่ไพร่เมืองมีอยู่อย่างจำกัด เนื่องจากไพร่เป็นที่มาของแรงงานทั้งในระบบเกณฑ์และการเรียกเก็บส่วย การเสียภาษี หรือไพร่เป็นที่มาของรายได้และการค้าของเมือง แม้ว่าเมืองจะตั้งอยู่บนทำเลดี หากขาดไพร่เป็นกำลังสำคัญในการผลิต เมืองดังกล่าวย่อมไม่สามารถเพิ่มพูนความมั่งคั่งและและสร้างสถาบันทางการเมืองที่ซับซ้อนขึ้นได้ กล่าวให้ถึงที่สุดแรงงานจากไพร่เป็นทั้งฐานการผลิตที่มาของรายได้ และการเติบโตของเมือง

การค้า และการผลิตภายใต้ความสัมพันธ์ในระบบรัฐจารีตมีข้อจำกัดหลายประการ อาทิ พื้นที่เพาะปลูกที่อุดมสมบูรณ์มักถูกจับจองเป็นของเจ้านาย ผลผลิตที่ได้ในแต่ละปีมีปริมาณจำกัด เพราะขึ้นกับปัจจัยทางธรรมชาติที่ไม่แน่นอน ฉะนั้นการปรับตัวเพื่อเอาชีวิตรอดของกลุ่มคนจึงมีเรื่องของการค้าและการแลกเปลี่ยนเข้ามาเกี่ยวข้อง การค้าและการแลกเปลี่ยนบนเงื่อนไขนี้จึงมิได้เกี่ยวข้องกับการสร้างมูลค่าหรือผลกำไรเท่ากับการพยายามธำรงรักษาความสัมพันธ์อันดีในกลุ่มเครือญาติและสมาชิกภายในชุมชน ที่อาจประสบปัญหาการผลิตไม่เพียงพอ งานศึกษาของไมเคิลมอร์มัน (Michael Moerman, 1995) ซึ่งให้เห็นว่าการเดินทางไปค้าขายต่างเมืองของกลุ่มคนใน

¹⁴ วรรณกรรมที่กล่าวถึงกันมาก คือ *ชินกาลมาลีปกรณ์* แต่งโดย พระรัตนปัญญา วัดป่าแดง สันนิษฐานว่าแต่งช่วงปี พ.ศ. 2059–2071, *ตำนานมูลศาสนา* แต่งโดยพระพรหมปัญญา วัดสวนดอก สันนิษฐานว่าแต่งช่วงปี พ.ศ. 1960–1972, *พงศาวดารโยนก, จามเทวีวงศ์, ตำนานลำพูน* น่าจะแต่งขึ้นในเวลาใกล้เคียงกับ *ตำนานมูลศาสนา* และ *ชินกาลมาลีปกรณ์* ส่วน *ตำนานพระธาตุหริภุญไชย* สันนิษฐานว่าแต่งประมาณปี พ.ศ. 2108 ดูใน Donald K. Swearer, *Wat Haripunjaya: a study of the royal temple of the Buddha's relic, Lamphun, Thailand* (Missoula, Mont.: Scholars Press, 1976) p. 2.

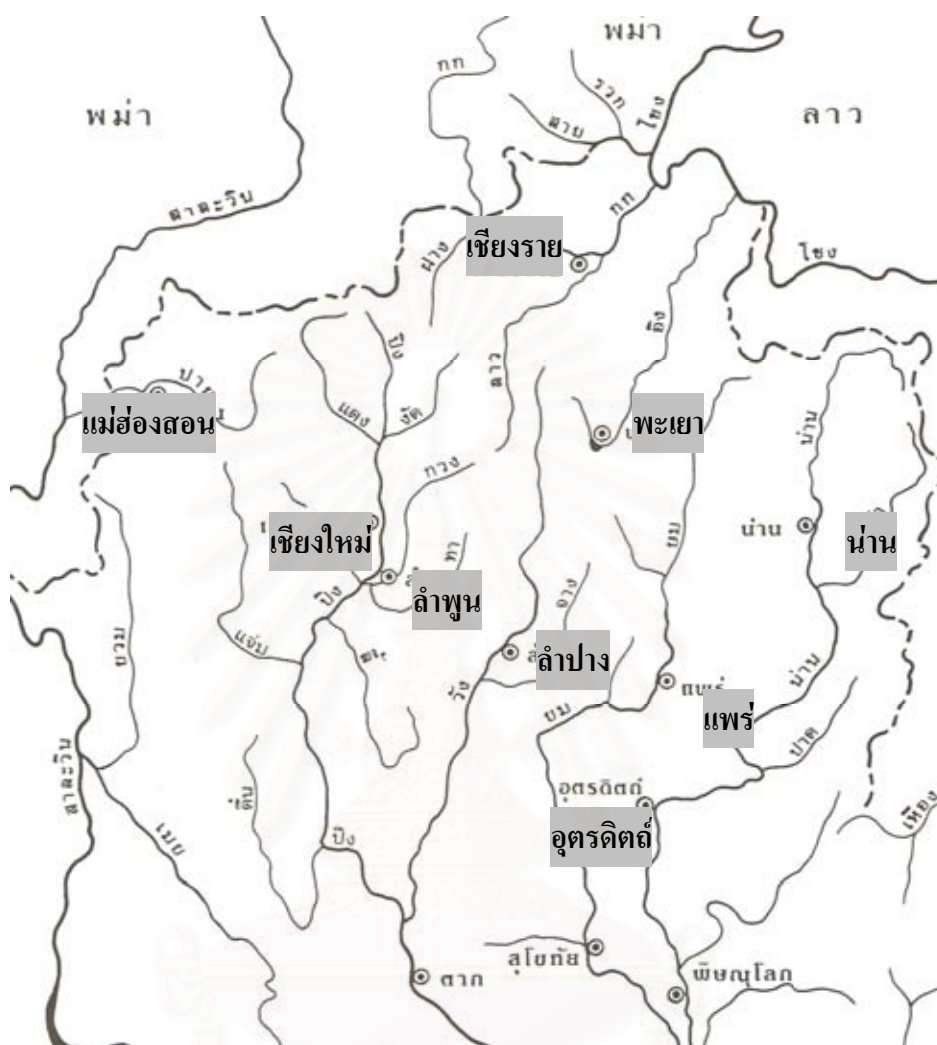
ท้องถิ่นมุ่งไปที่กลุ่มเป้าหมายเฉพาะซึ่งล้วนเป็นเครือข่ายที่กระจุกกระจายอยู่เมืองที่ห่างออกไป และในแต่ละปีจะมีการวางขนสินค้าจำพวกข้าวไปยังบ้านที่เมืองน้องเหล่านี้ การค้าเหล่านี้เกิดขึ้นบนเงื่อนไขของการรักษาความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนมากกว่าเป็นการค้าเพื่อหวังผลเชิงเศรษฐกิจ

อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากการค้าเติบโตขึ้นพร้อมกับความสามารถในการผลิตสินค้าที่รวมถึงสินค้านอกภาคเกษตร ความสัมพันธ์ในเชิงเครือข่ายน่าจะมีส่วนสำคัญในการส่งเสริมเครือข่ายการค้าให้กว้างขวางออกไป ซึ่งจะพบว่าไม่เพียงแต่กลุ่มคนในอาณาบริเวณล้านนาเท่านั้นที่อาศัยลักษณะความสัมพันธ์รูปแบบนี้เกื้อหนุนกิจกรรมทางการค้า กลุ่มพ่อค้าต่างเมืองทั้งกลุ่มคนจีน ยูนนาน ไทใหญ่และอื่นๆ ที่เข้ามาทำการค้าในล้านนาบ้างก็แต่งงานกับคนท้องถิ่น บ้างเป็นกลุ่มที่ถูกกวาดต้อนมาช่วงพื้นบ้านเมืองและยังนึกถึงบ้านเกิดเมืองนอน บ้างมาจากเมืองเชียงตุง รัฐฉาน เชียงแสน และที่อื่น ความสัมพันธ์ในลักษณะดังกล่าวเป็นช่องทางหนึ่งที่สร้างความไว้วางใจและเครือข่ายในระยะยาว

การขยายเครือข่ายการค้ากับเมืองท่าตอนใต้

การเชื่อมเครือข่ายการค้าแนวเหนือใต้เกิดขึ้นภายหลังการสถาปนารัฐล้านนาโดยให้เชียงใหม่เป็นศูนย์กลางทางการค้าราวปี พ.ศ.1839 และทำหน้าที่เชื่อมโยงเครือข่ายการค้าทุกทิศทาง มีเมืองเชียงรายกับเชียงแสนที่เป็นเสมือนประตูการค้าสู่เมืองตอนบนเชื่อมเส้นทางการค้าสายตะวันตก ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มเมืองไทใหญ่ เมืองเชียงตุง เมืองยอง เมืองเชียงรุ่ง และเมืองหลวงพระบางที่มาทางเส้นทางสายเชียงของสู่เชียงแสนและเชียงราย เชื่อมเส้นทางการค้าสายตะวันออก และสายกลาง เมืองเชียงใหม่ยังสามารถเชื่อมโยงเครือข่ายการค้าตอนล่างได้ โดยอาศัยเส้นทางการค้าแม่น้ำปิง เหมือนครั้งที่แคว้นหริภุญไชยเคยใช้ทำการค้ากับเมืองท่าตอนล่างมาแล้ว การขยายอำนาจได้ในลักษณะนี้คล้ายกรณีกับการย้ายเมืองหลวงของล้านช้างจากหลวงพระบางไปเวียงจันทน์เมื่อปี พ.ศ. 2103 ซึ่งเหตุผลหลักของการตัดสินใจย้ายลงได้ครั้งนี้ มาซูฮารา(2546: 98) วิเคราะห์ว่าน่าจะเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงของสถานภาพทางเศรษฐกิจการค้าของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้การค้าของลาวในเวลาต่อมาเป็นลักษณะรัฐถึงเมืองท่า มีความผูกพันกับการค้าทางทะเลระหว่างชาติอย่างใกล้ชิด ขณะที่เมืองหลวงพระบางซึ่งเป็นเมืองหลวงเดิมนั้น ปรากฏว่ายังมีเจ้านายเชื้อพระวงศ์ประทับอยู่ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าแม้จะย้ายศูนย์กลางการเมืองและเศรษฐกิจไปแล้ว แต่หลวงพระบางยังคงมีความสำคัญทางเศรษฐกิจในเขตการค้าตอนบนอยู่มาก และน่าจะทำหน้าที่รวบรวมและป้อนสินค้าให้กับนครหลวงเวียงจันทน์ด้วย

แผนภาพแสดงตำแหน่งแห่งที่เมืองสำคัญของล้านนา

ที่มา ปรับปรุงจากแผนที่ของ นวลศิริ วงศ์ทางสวัสดิ์ “ชุมชนโบราณในเขตล้านนา” หน้า 10

อ้างถึงใน สรัสวดี อ๋องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา, 2544 หน้า 28

ในช่วงเวลาเดียวกันกับการย้ายเมืองหลวงของลาวนั้น เป็นช่วงที่ล้านนาติดพันสงครามกับพม่า บ้านเมืองอยู่ในช่วงสับสนวุ่นวาย กระทั่งสูญเสียอำนาจในการปกครองตนเองในปี พ.ศ. 2101 ระบบเศรษฐกิจของล้านนาภายหลังที่พม่าเข้ามาปกครองอยู่ในบริบทของการขยายตัวทางการค้าของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในภาพรวม ซึ่งน่าจะสอดคล้องกับคำอธิบายเรื่องการขยายอำนาจของรัฐที่เข้มแข็งกว่าไปยังรัฐที่ไม่สามารถป้องกันตนเองได้ แต่มีทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์ ดังสงครามแย่งชิงเอาบ้านเมืองหลายครั้ง สิ่งที่ฝ่ายมีชัยต้องการคือกำลังคน และทรัพย์สิน บ้านเมืองที่ไม่ถูก

เกณฑ์ที่ต้องยอมส่งส่วยให้กับรัฐที่เข้มแข็งกว่า ยุคการค้าช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 21 ตรงกับสมัยของพญาติโลกราช พบว่ามีการทำสงครามชิงเอาบ้านเมืองรายรอบมาขึ้นเป็นส่วย และในการขยายอำนาจครั้งนี้ก็สามารถชิงเอาเมืองแพร์ เมืองน่านมาได้ (ศรีสวัสดิ์ อ่องสกุล, 2544: 142) ส่วยเมืองน่านที่สำคัญคือส่วยเกลือนั่นเอง

แม้ว่าการขยายอำนาจและการเกิดขึ้นของรัฐศูนย์กลางให้เป็นเรื่องพระปรีชาสามารถของกษัตริย์เกือบทั้งหมด โดยอธิบายมูลเหตุสำคัญบนฐานความคิดความเชื่อที่ได้รับอิทธิพลจากอินเดีย เกี่ยวกับการเป็นศูนย์กลางความยิ่งใหญ่ ความคิดจักรพรรดิราช และอื่นๆ ซึ่งอาจเป็นเงื่อนไขสำคัญ แต่ยังคงมิติในการอธิบายว่า หากการสร้างบารมีของกษัตริย์เป็นไปในเชิงสัญลักษณ์ล้วนๆ หรือเข้ามาเกี่ยวข้องกับเฉพาะในเชิงพิธีกรรม ทำให้ประเด็นดังกล่าวขาดน้ำหนักเพียงพอ และละเลยข้อเท็จจริงที่ว่ากระบวนการก่อรูปของรัฐมีฐานมาจากความสัมพันธ์ของผู้คน ทั้งการผลิต และการแลกเปลี่ยน ความสัมพันธ์เหล่านี้มีส่วนค้ำยัน โครงสร้างการเมืองที่มีกษัตริย์เป็นศูนย์กลางและระบบขุนนาง หรือช่วยจรโลงระบบ โครงสร้างทางชนชั้นของสังคม เงื่อนไขเหล่านี้คงไม่เพียงพอ หากจะอธิบายผ่านความคิดเรื่องการขยายอำนาจเพื่อแสดงบุญญาบารมีเพียงอย่างเดียว

ในบทที่ 2 ได้ชี้ให้เห็นว่าการค้าเป็นองค์ประกอบสำคัญของการตั้งเมืองและการกลายเป็นเมือง การขยายตัวของล้านนาที่มีเชียงใหม่เป็นศูนย์กลาง มีโอกาสในการพัฒนาโครงสร้างการเมือง การบริหารที่ซับซ้อนตามไปด้วย เป็นต้นว่าบทบาทหน้าที่ของขุนนางที่มีความเฉพาะแยกออกไปตามภาระหน้าที่ที่เพิ่มขึ้น การขยายตัวทางการค้าของล้านนาก็พบว่ามีขุนนางที่เกี่ยวข้องกับการกำหนดราคาสินค้าและตรวจตราสินค้าขึ้น โดยเฉพาะ ได้แก่ หมื่นล่าม หมื่นหลวง หมื่นแขก (ด้วน ลีเซิง และอุษณีย์ ธงไชย, 2531: 31) บทบาทของขุนนางในเขตเมืองหลวงทำหน้าที่เป็นหูเป็นตาและคอยดูแลผลประโยชน์ให้กับกษัตริย์ โดยเฉพาะเมืองใหญ่ที่มีคนจากต่างบ้านต่างเมืองเดินทางไปมาค้าขายสินค้าที่ให้มูลค่าในการแลกเปลี่ยนมากพอสมควร ใน “จารึกวัดคอนคราม พ.ศ. 2031” อ้างถึงตำแหน่งขุนนางที่ช่วยงานราชการบ้านเมืองหลายตำแหน่งบางตำแหน่งมีมาแต่เดิมแล้ว ได้แก่ ล่ามบุญเด็กชาย พันคำ เจ้าหมื่นจำบ้าน พันนาหลัง เจ้าเมือง พันเชิงคติแคว้น พันเชิงคติหลวง พันพอน นายหนังสือแคว้น คนพันหนังสือพื้นเมือง คนเจ้าเมือง (จารึกล้านนา ภาค 1 เล่ม 1 จารึกจังหวัดเชียงราย น่าน พระยา แพร์, 2534: 102-103) ตำแหน่งหน้าที่ของขุนนางการเมืองเหล่านี้ย่อมสะท้อนระบบโครงสร้างที่ซับซ้อนของเมืองในแต่ละช่วงสมัยได้ระดับหนึ่ง

ในตำนานมูลศาสนาวัดป่าแดงกล่าวถึงการเดินทางของพระมหาญาณคัมภีระจากเชียงใหม่ไปยังลังกาทวีป โดยอาศัยไปกับเรือของพ่อค้าที่มะริด, ตะนาวศรี ในคราวนั้นขุนนางในตำแหน่ง “แสนน้ำผึ้ง” เดินทางไปด้วยแต่มีเป้าหมายถึงแก่เมืองท่าคอนไต้แถบเมืองมะริด ตะนาวศรี และอยุธยา (สมหมาย เปรมจิตต์, 2519: 14-17) ข้อสันนิษฐานสำหรับการไปครั้งนี้ของแสนน้ำผึ้งจึงน่าจะสัมพันธ์กับการค้าระหว่างเชียงใหม่กับเมืองท่าคอนไต้ สินค้าสำคัญนอกจากน้ำผึ้งและขี้ผึ้งแล้ว ยังมีชะมดเช็ด และกำยาน การค้าของป่าซึ่งนำรายได้สำคัญมาสู่ราชสำนัก ล้วนมาจากระบบ

ด้วย บรรณาการ และการรวบรวมจากตลาดภายในของเมืองใหญ่น้อยในเขตภาคพื้นทวีป เมื่อมีจำนวนมากพอก็ขนส่งลำเลียงมายังเมืองท่าทางตอนใต้ ผลตอบแทนที่รัฐดินแดนตอนใต้ต้องการจากการค้ากับเมืองท่า น่าจะเป็นสินค้าที่แตกต่างและไม่มีอยู่ในตลาดการค้าทางตอนบน โดยเฉพาะอย่างยิ่งสินค้าฟุ่มเฟือยที่มาจากตลาดการค้าต่างประเทศของรัฐเมืองท่า

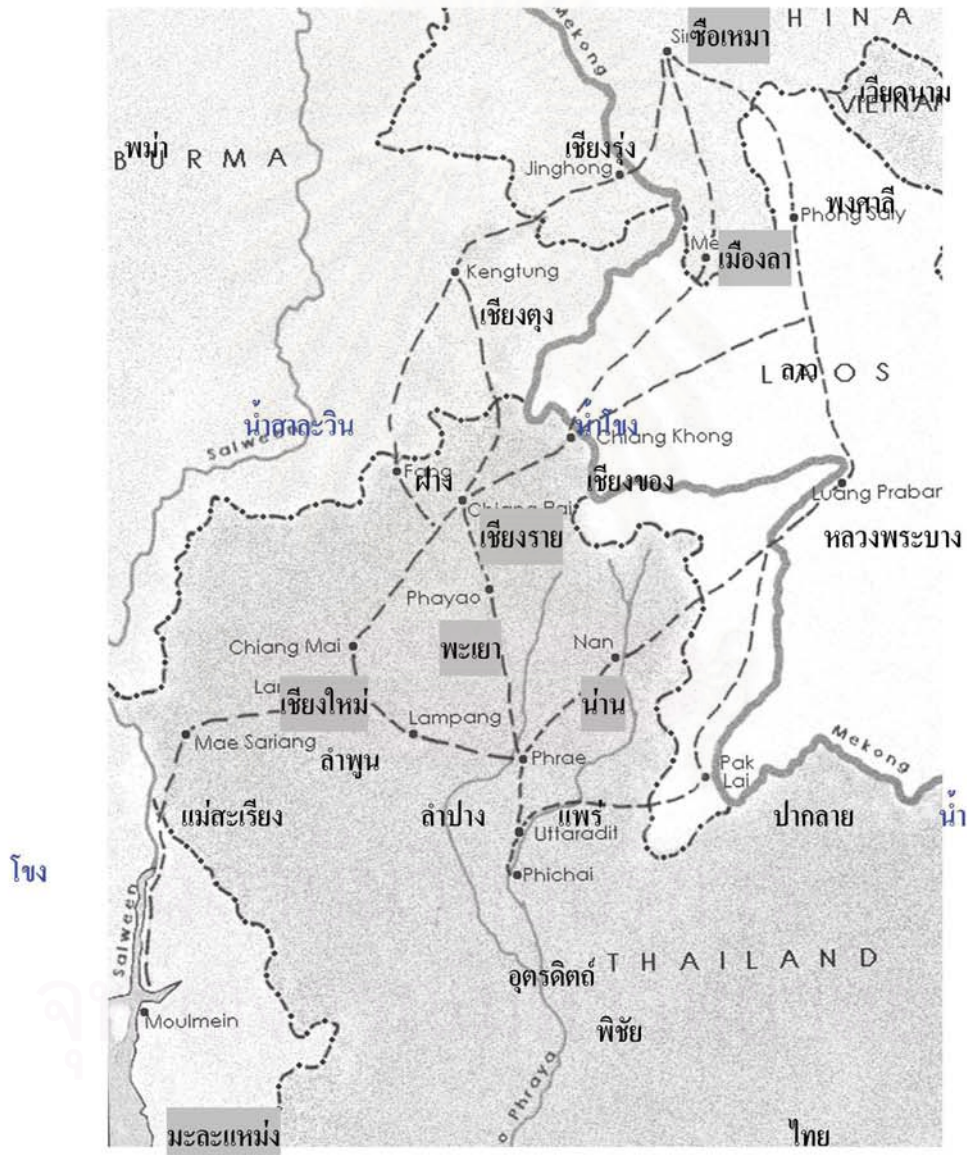
การเปลี่ยนแปลงเส้นทางการค้า และปัจจัยที่เกี่ยวข้อง

การค้าของล้านนามีปัจจัยที่เข้ามาเกี่ยวข้องอย่างน้อย 2 ด้าน คือความเคลื่อนไหวภายในซึ่งเป็นเรื่องของ การขยายตัวทางการค้าที่สัมพันธ์กับการก่อรูปของบ้านเมืองในแต่ละช่วง รวมถึงภาวะสงคราม โรคระบาดและภัยธรรมชาติที่อาจมิได้เกิดขึ้นบ่อยครั้ง ทว่าส่งผลกระทบต่อภาพการค้าโดยรวม และความเคลื่อนไหวภายนอก เป็นต้นว่าการเปลี่ยนแปลงนโยบายทางการค้าของเพื่อนบ้าน อาทิ กรณีของจีนที่ โอลิเวอร์ คับบลิว. วอลเตอร์ (Oliver W. Wolters) เรียกว่า “การเปลี่ยนโฉมหน้าการค้าของเอเชีย” โดยเฉพาะการค้าทางเรือของจีนที่มีความสำคัญมากขึ้นและเข้ามาทำการค้าโดยตรงกับเมืองท่าต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (ฮอลล์, 2522: 79-80) รวมถึงการเข้ามาของอาณานิคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ทำให้เกิดการปะทะขัดแย้งทางความคิดระหว่างโลกทางความคิดของรัฐจารีตกับรัฐสมัยใหม่ แนวคิดที่ว่าด้วยการค้าเสรีกับรูปแบบการค้าที่กษัตริย์และกลุ่มชนชั้นนำผูกขาดการค้า และชนชั้นล่างที่อยู่ในระบบไพร่สังกัดมูลนาย หรือการค้าบนฐานความคิดเรื่องเงินทุนและกำไร ก็กับการค้าบนฐานความคิดเรื่องการรักษาความสัมพันธ์และการปรับตัวเพื่อความอยู่รอด ฉะนั้นคำอธิบายว่าด้วยความเคลื่อนไหวทางการค้าของล้านนาที่สัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงโฉมหน้าทางการเมืองในแต่ละช่วงสมัยจึงมีปัจจัยหลายด้านเข้ามาเกี่ยวข้อง

การเปลี่ยนแปลงเส้นทางการค้าที่มีนัยสำคัญทางการเมืองเกิดขึ้นอย่างน้อยสองช่วงด้วยกัน คือช่วงที่อิทธิพลของพม่าอยู่เหนือกลุ่มอำนาจเก่าของล้านนา จากเดิมที่มีเส้นทางการค้าหลักจากยูนนานเข้าสู่ล้านนาได้สองทาง เมื่อเส้นทางสายตะวันตกถูกควบคุมหนัก กลุ่มเครือข่ายการค้าของล้านนาทางตอนบน อาทิ พ่อค้าจีนยูนนานเลือกใช้เส้นทางสายตะวันออกเข้ามาทางตอนเหนือของลาวและติดต่อทำการค้ากับเมืองทางด้านตะวันออกได้แก่ ลำปาง แพร่ น่าน ในเรื่องนี้ชวนให้พิจารณาว่า แม้พม่าจะสามารถครอบครองเส้นทางการค้าหลักของล้านนาด้านตะวันตกได้สำเร็จ ทว่าการหาประโยชน์จากการค้าบนเส้นทางดังกล่าวกลับเป็นสิ่งตรงข้าม เพราะการใช้กองกำลังเข้าไปจัดการควบคุมไม่ใช่วิถีทางของการพัฒนาเส้นทางการค้าและการเติบโตทางการค้า อันที่จริงการเข้าครอบครองเส้นทางการค้าด้านตะวันตกเป็นไปเพื่อตัดความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองไทใหญ่กับล้านนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเข้ายึดครองเมืองเชียงแสนอันเป็นเมืองหน้าด่านสำคัญทางตอนเหนือเวลานั้น เส้นทางสายตะวันตกกลายเป็นเส้นทางคมนาคมหลักในการควบคุมหัวเมืองไทใหญ่และตัดความสัมพันธ์ของเชียงใหม่กับเครือข่ายการค้าตอนบนไปด้วยพร้อมกัน กระบวนการเหล่านี้มิได้

มีเป้าหมายเพื่อยึดครองเส้นทางการค้าแต่เพียงอย่างเดียว แต่ยังมีมุ่งทำลายฐานอำนาจการเมืองเดิมของล้านนา การกวาดต้อนกำลังคน ทำลายฐานการผลิต ความเป็นศูนย์กลางทางการเมืองและการค้าของล้านนาไปด้วยพร้อมกัน

แผนภาพแสดงเส้นทางการคาราวานการค้า ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 25

----- เส้นทางการคาราวานการค้า

ที่มา ปรับปรุงจากแผนภาพแสดงเส้นทางการคาราวานการค้าของแอนดรู ฟอร์ดส์ และเดวิด เฮนลีย์ Andrew Forbes and David Henley, *The Haw: Traders of the Golden Triangle* (Bangkok : Teak House Press, 1997) p. 60.

แม้ว่าอำนาจของพม่าในด้านตะวันตกของล้านนาช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 แทบไม่เหลืออยู่ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะการขยายอำนาจของอังกฤษขึ้นมาทางตอนเหนือและเข้าปราบปรามกองกำลังต่างๆ ที่ต่อต้านการปกครองของอังกฤษ แต่กลุ่มกำลังย่อยๆ ในลักษณะกองกำลังป้องกันตนเองก็ยังคงกระจายอยู่ทั่วไป (นินิเมียนต์, 2543: 128) กลุ่มเจ้านายเมืองเหนือเวลานั้นยังเกรงภัยจากกองกำลังเหล่านี้และเห็นว่าเส้นทางสายตะวันตกจากล้านนาไปยังเชียงรุ่งไม่ปลอดภัย ดังคำแนะนำที่เจ้านายเมืองเหนือให้กับแมคคราเวต์ เรื่องเส้นทางไปยังจินตอนได้เมื่อปี พ.ศ. 2380 ว่าควรหลีกเลี่ยงเส้นทางสายดังกล่าวซึ่งต้องผ่านกองกำลังของข้าก้อ¹⁵ อันที่จริงเส้นทางจากเชียงใหม่-เชียงราย-เมืองเถิน-พญาศ-เชียงตุง-เมืองมา-เชียงรุ่ง เป็นเส้นทางที่สั้นที่สุดและเป็นเส้นทางการค้าหลักระหว่างล้านนากับจินตอนได้ คาราวานจินตุนานที่แมคคราเวต์ได้พบระหว่างที่พวกเขาแวะจำหน่ายสินค้าและซื้อสินค้าจากเชียงใหม่นั้น ล้วนใช้เส้นทางสายนี้ทั้งสิ้น (Volker Grabowsky and Andrew Turton, 2003: 334,347) การค้าตามเส้นทางสายตะวันตกเป็นการค้าระหว่างพ่อค้าจินตุนานกับสิบสองปันนา เชียงตุง รัฐฉาน ล้านนา และเป็นการค้ากับกลุ่มคนในเขตเทือกเขาสูงทางตอนเหนือของพม่า ตลอดเส้นทางดังกล่าวมีคนหลากหลายกลุ่ม อาทิ *ปะหล่อง* *ว้า* *ฉิ่น* *คะฉิ่น* ฯลฯ ซึ่งมีความสัมพันธ์ค่อนข้างดีกับพ่อค้าจินตุนาน นอกจากนี้ยังพบว่ามีกลุ่มไทใหญ่ในคาราวานการค้าของจินตุนานในฐานะของผู้นำทางและป้องกันโจรผู้ร้าย ทำให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างจินตุนานกับไทใหญ่ที่มีความใกล้ชิดและพึ่งพากันสูง พ่อค้าจินตุนานบางกลุ่มไม่ได้หยุดอยู่แค่เชียงใหม่แต่เดินทางต่อไปถึงเกาะตะมะ

ความบาดหมางระหว่างล้านนากับการทำสงครามด้านตะวันตกก่อนหน้านี้เป็นไปได้ว่าทำให้กลุ่มชนชั้นนำของล้านนายั้งระแวงและไม่ไว้วางใจต่อการสร้างสัมพันธ์อย่างเต็มที่ ช่วงหลายปีที่การค้าของล้านนาอาศัยเส้นทางด้านตะวันออกเป็นหลัก อันเป็นช่วงที่ความสัมพันธ์ระหว่างล้านนากับล้านช้างค่อนข้างแน่นแฟ้น ผู้คนเดินทางไปมาค้าขายมิได้ขาด แม้ภายหลังที่เชียงใหม่ฟื้นฟูบ้านเมืองแล้วความสัมพันธ์ระหว่างล้านนากับล้านช้างก็ยังใกล้ชิดเรื่อยมา ตลาดใหญ่ที่หลวงพระบางมักมีแม่ค้าจากเชียงใหม่ไปขายร่มกระดาษ และงานฝีมืออื่นๆ คนจากหลวงพระบางและตอนเหนือของลาวก็มาค้าขายถึงเชียงใหม่ด้วยเช่นกัน การขยายตัวทางการค้าของลาวในช่วงเวลานั้นจำเป็นต้องพิจารณาควบคู่กับการขยายตัวทางการค้าด้านตะวันออกเลยไปถึงเวียตนาม เพราะมีการติดต่อค้าขายระหว่างกันโดยเฉพาะเส้นทางแพรว น่าน หลวงพระบาง หัวพัน ฐานอย ทางตอนเหนือของลาวเป็นเขตติดต่อการค้ากับจีนทางพงศาลีซึ่งกลุ่มพ่อค้าจินตุนานใช้เส้นทางสายนี้ทั้งสิ้น

¹⁵ ข้าก้อ ในที่นี้น่าจะหมายถึงกลุ่ม “อาข่า” ซึ่งถือเป็นกลุ่มชาติพันธุ์หนึ่ง โดยมากพวกเขาอาศัยอยู่ตามเขตภูเขาสูงทั้งในเขตรัฐฉาน ล้านนา ตอนเหนือของล้านช้าง *ข้าก้อ* และ *ว้า* ล้วนมีความสัมพันธ์ทางการค้ากับกลุ่ม *ปิ่น* *ไถ่* หรือ *ฮ่อ* มาชานาน-ผู้ศึกษา.

เลอเฟวว์ (E. Lefevre, 1995: 8) เดินทางไปยังเขตสิบสองปันนาและเมืองสิงห์ (อยู่บนเส้นทางจากสิบสองปันนามายังหลวงพระบาง) ช่วงปี พ.ศ. 2437-2439 พบว่าคนอันนัม (หมายถึงเวียดนาม) คล่องแคล่วในการค้าทางเรือตามเส้นทางน้ำดำ น้ำแดง และมีสินค้าหลักคือ เกลือ โดยมีศูนย์กลางการค้าเกลือที่โอบ (Chobo) ส่วนดินแดนตอนในของเวียดนามมีการค้าระหว่างกลุ่มคนที่สูงกับคนที่ราบ โดยพวกเขาเข้าตลาดทุก 7 วัน สินค้าที่ปรากฏให้เห็นมี ฝ้ายดิบ กระดาษจากใยพืช หมวกสานที่หญิงเวียดนามนิยมใช้ สินค้าจากดงเก็ย ได้แก่ มืด ดาบ แก้วเจียรไน เหล้าขาว เนื้อหมู ฝ้ายสำหรับทอ เกลือ ข้าว เครื่องปั้นดินเผา สินค้าจากทะเล ฯลฯ มีร้านยาสูบที่เปิดให้ทดลองสูบบุหรี่ก่อนซื้อ ขณะที่การค้าทางคอนไค้ของเวียดนามก็ขยายตัวอย่างรวดเร็ว คราวที่จอห์น ครอว์เฟิร์ด (John Crawford, 1967: 234) เดินทางไปเยือนเมืองไซ่ง่อนในปี พ.ศ. 2365 เขามั่นใจไว้ว่าการค้าของไซ่ง่อนอยู่ในมือของคนจีนแทบทั้งสิ้น คนจีนมีกิจการห้องพักสำหรับชาวยุโรป และกล่าวถึงตลาดที่นั่นว่ามีสินค้าทุกอย่างที่ต้องการ อาทิ ปลา สัตว์ปีก ข้าว ชา และอื่นๆ คนขายสินค้าในตลาดโดยมากเป็นผู้หญิง และผู้คนที่ไซ่ง่อนคุ้นเคยกับชาวยุโรปเป็นอย่างดี

อันที่จริงการค้าทางด่านตะวันตกของล้านนามีการขยายตัวอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ก่อนอาณานิคมฝรั่งเศสจะเข้ามา ส่วนหนึ่งเป็นเพราะเส้นทางการค้าทางด่านนี้ได้รับผลกระทบจากสงครามกับพม่าน้อยกว่าเส้นทางการค้าสายตะวันตก เนื่องจากพม่าไม่สามารถส่งกองกำลังเข้ายึดครองได้ในระยะยาว ฉะนั้นเมืองที่ดีได้ไม่นานก็เป็นอิสระ เส้นทางการค้าสายตะวันตกเดิมที่เป็นเส้นทางที่อำนาจของสยามและเวียดนามซ้อนทับกัน ไปมา บนฐานของการพยายามเข้ามาแสวงหาประโยชน์ในลาวรวมถึงเขตหัวพัน และสิบสองจุไท ปรากฏการณ์เรื่องการปราบฮ่อทางคอนเหนือของลาวแสดงให้เห็นถึงการแย่งชิงการแสดงอำนาจรัฐเหนือดินแดนระหว่างสยาม และฝรั่งเศส

การครอบครองเส้นทางการค้าหรือเส้นทางคมนาคมที่สำคัญจึงมีนัยทางการเมืองแฝงอยู่ เส้นทางการค้าหลายสายเป็นพื้นที่ทางการเมืองของกลุ่มผลประโยชน์ท้องถิ่นที่มีเจ้านายรัฐเห็นอยู่เบื้องหลัง คนเหล่านี้อาศัยระบบพวกพ้องในการเรียกค่าเก็บคุ้มครองจากพวกพ่อค้านักเดินทาง ขณะที่เดียวกันก็คอยคุ้มกันความปลอดภัยในการเดินทางให้กับกลุ่มหรือเครือข่ายของตนเอง เส้นทางตามลำน้ำโขงมีปรากฏการณ์เช่นนี้ซึ่งปรากฏอยู่ในบันทึกของนักสำรวจช่วงอาณานิคม หรืออันที่จริงสิ่งที่ชาวตะวันตกและสยามซึ่งเข้ามาจัดการปกครองหัวเมืองเรียกว่า “กลุ่มโจรสู้ร้าย” ที่จุ่มโถมตีตามป่าเขาล้วนเป็นกลุ่มที่คอยเก็บเกี่ยวผลประโยชน์กับพ่อค้านักเดินทางเหล่านี้ทั้งสิ้น¹⁶ และการเรียกเก็บค่าผ่านทางในระบบเช่นนี้น่าจะเป็นที่รับรู้กันในกลุ่มของคาราวานที่เดินทางไปมา

¹⁶ เส้นทางการค้าที่ขึ้นชื่อเรื่องการปล้นชิงกลางทางคือเส้นทางผ่านเมืองลิน อินฐานของกลุ่มละว้า อย่างไรก็ตามเส้นทางดังกล่าวคือเส้นทางการค้าสายตะวันตกซึ่งกลุ่มพ่ออินญูนานยังคงใช้เป็นเส้นทางหลักในการเดินทางไปมาค้าขายระหว่างคอนไค้ของจีนกับรัฐฉาน ล้านนา และลงมาถึงคอนไค้ของพม่า ดูใน Colquhoun, Archibald, *Ethnic history of the Shans* (Delhi : Manas Publication, 1985), pp. 49-51 และ Farrington, Anthony Edited, *Dr Richardson's missions to Siam 1829-1839* (Bangkok : White Lotus Press, 2004) p. 61.

ค้าขายกับเมืองล้านนาด้วย โดยมากคนเหล่านี้คือกลุ่มที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ตามเส้นทาง ฝัาคอย
 สอดคล้องความเคลื่อนไหวของผู้คนที่ผ่านทาง หากเป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำชายฉกรรจ์จาก
 หมู่บ้าน อาจรับจ้างชักลากเรือร่วมด้วย อย่างไรก็ตาม กลุ่มที่เรียกเก็บผลประโยชน์ย่อมต้องรักษา
 ความสัมพันธ์กับกลุ่มพ่อค้าโดยไม้อื้อโอกาสเข้าปล้นชิงจนหมดตัว เพราะหากเป็นเช่นนั้นเส้นทาง
 คมนาคมดังกล่าวจะไม่เป็นที่นิยมสัญจรอีกเนื่องจากเกรงภัยจากการปล้นสะดม และย่อมเกิดความ
 เสียหายแก่พวกที่หาประโยชน์จากนักเดินทางเช่นกัน

การเดินทางของปีแอร์ เลอเฟวร์-ปงตาลี (Pierre Lefevre-Pontalis) แสดงเขตติดต่อ
 การค้าระหว่างสิบสองปันนา ล้านนา ล้านช้าง และเวียดนาม (ค.ศ.1894-1896)

ที่มา ปรับปรุงจาก Auguste Pavie, *Atlas of the Pavie Mission :Loas, Cambodia, Siam, Yunnan, and Vietnam* (Bangkok : White Lotus Press,1999)

หากพิจารณาบริบททางการค้าอย่างน้อยสองช่วง คือก่อนการเข้ามาของอาณานิคมและหลังจากนั้น ที่เริ่มมีความคิดเรื่องการค้าเสรีและการสร้างสิ่งอำนวยความสะดวกเพื่อการค้า อาทิ เส้นทางคมนาคม การติดต่อสื่อสาร การรักษาความสงบเรียบร้อยภายในขอบเขตอำนาจรัฐ การใช้กฎหมายสมัยใหม่ในการพิจารณาคดี ลักษณะการค้าก่อนหน้านั้นเป็นการค้าของคาราวานวัวต่างม้าต่าง คนต่าง และการค้าทางเรือเล็กๆ น้อยๆ กลุ่มคนที่มีบทบาทหลักในการทำการค้าทางไกลที่พ้นไปจากอาณาบริเวณของบ้านเมืองใกล้เคียงคือ กลุ่มไทใหญ่ และจีนยูนนาน คนเหล่านี้ชำนาญการค้าในเขตหุบเขา ก่อนการเข้ามาของเส้นทางรถไฟและการปรับปรุงเส้นทางคมนาคม คนกลุ่มนี้จึงผูกขาดการค้าในระบบดังกล่าว และเส้นทางระหว่างล้านนาไปยังตอนใต้ของพม่าก็มีไข่อุปสรรคสำคัญในการคมนาคม สำหรับกลุ่มพ่อค้าที่เดินทางเป็นประจำและสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์กับเจ้าเมือง คนท้องถิ่น รวมถึงรัฐธรรมเนียนการค้าผ่านทางหากมีการเก็บค่าคุ้มครอง ซึ่งภายหลังกลายเป็นปัญหาต่างๆ ของการแทรกแซงทางการเมืองทั้งจากอังกฤษ ฝรั่งเศส สยาม ภายใต้พันธะสัญญาเรื่องการรักษาความปลอดภัยและป้องกันโจรผู้ร้ายตลอดเส้นทางการค้า

การเปลี่ยนแปลงเส้นทางการค้าภายหลังที่อาณาจักรสยามเริ่มเข้าไปจัดการปกครองล้านนา และเริ่มเชื่อมการค้าระหว่างเชียงใหม่ ลำปาง และอื่นๆ เข้ากับบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ไม่เพียงผลักดันบทบาทการค้าเดิมที่อยู่ในมือของกลุ่มคาราวานพ่อค้าไทใหญ่และจีนยูนนาน ให้มาอยู่ในมือของกลุ่มจีนจากสยามที่เริ่มขึ้นมาตั้งถิ่นฐานขยายพื้นที่การค้าในภาคเหนือพร้อมกับการเข้ามาของเจ้านายและข้าราชการสยาม ขณะเดียวกันคนกลุ่มแรกเริ่มถูกเบียดขับให้กลายเป็น “คนนอก” พร้อมทั้งให้คำนิยามใหม่ว่าคนเหล่านี้เป็น “คนในปกครอง” (Subject) ของอังกฤษ เป็นพวกที่ทำการค้าระหว่างล้านนากับหัวเมืองไทใหญ่และพม่า และการเป็น “คนในปกครอง” ของฝรั่งเศสในเขตการค้าทางฝั่งลาว เวียดนามและกัมพูชา จะเห็นว่าประเด็นนี้เริ่มก่อตัวขึ้นพร้อมกับความคิดเรื่องอำนาจอธิปไตยเหนือดินแดน การสร้างความหมายให้กับชาติพันธุ์บางกลุ่มบางพวกว่าใครคือคนสยามหรือคนไทยในเวลาต่อมา กลุ่มคนที่เดินทางไปมาค้าขายและบางส่วนตั้งถิ่นฐานในภาคเหนือยังไม่ได้รับการยอมรับและพร้อมจะถูกตั้งข้อกล่าวหาต่างๆ อย่างง่ายดาย กรณีการต่อต้านการเก็บภาษีของข้าราชการสยามของผู้นำท้องถิ่นจึงได้รับการสนับสนุนจากกลุ่มพ่อค้าเหล่านี้ที่ได้รับผลกระทบและเสียประโยชน์จากการปรับเปลี่ยนโครงสร้างเศรษฐกิจการเมือง กบฏเงี้ยวที่เกิดขึ้นหลายต่อหลายครั้งพบว่ากลุ่มคนที่เข้าร่วมมิได้มีเฉพาะเงี้ยวหรือไทใหญ่นั้น แต่มีฮ่อหรือจีนยูนนานและพวกไทอื่นๆ ร่วมด้วย ที่น่าสนใจคือการใช้คำเรียกว่ากบฏเงี้ยว นั้นมีนัยถึงการเบียดขับคนกลุ่มนี้ออกไป ผลิตซ้ำความหมายของ “คนนอก” ให้หนักแน่นขึ้นด้วยข้อกล่าวหาว่าเป็น “โจรผู้ร้าย” และก่อความไม่สงบต่อบ้านเมือง ทำความเสียหายแก่สถานที่ราชการ และน่าจะเป็นที่รับรู้กันในเวลานั้นว่าคนกลุ่มนี้มีพื้นที่ทางเศรษฐกิจ การเมืองอยู่ไม่น้อย

ตลาดและเส้นทางการค้าสำคัญก่อนการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบเทศบาล

เส้นทางการค้าที่เชื่อมเมืองต่างๆ ของล้านนาและเพื่อนบ้านเข้าไว้ด้วยกันนั้น หากพิจารณาให้ต้นทางเริ่มจากเขตการค้าของมณฑลยูนนานทางตอนใต้ของจีน เส้นทางการค้านี้จะกระจายออกคล้ายรูปพัดบริเวณสามเหลี่ยมปากแม่น้ำจากเหนือลงใต้ เมืองตอนบนในเขตสิบสองปันนาอย่าง เชียงรุ่ง เชียงตุง จะเป็นจุดเริ่มต้นของเส้นทางก่อนกระจายเข้าสู่ล้านนา มีเส้นทางที่แยกไปยังอาณาจักรของ คะฉิ่น ฉิน ว้า ปะหล่อง รัฐฉาน รวมถึงรัฐกะเหรี่ยงแดง และบางส่วนเข้าไปถึงพม่าตามเส้นทางน้ำสาละวินและน้ำอิรวดี บางเส้นทางล่องตามน้ำโขงเข้ามาทางเชียงแสน เชียงของ บางเส้นทางตัดไปยังเขตสิบสองจุไท แขวงหัวพัน เข้าสู่ลาวทางตอนเหนือ ลงมาถึงหลวงพระบางตามเส้นทางลำน้ำอู เส้นทางนี้บ้างก็ตัดข้ามน้ำโขงเข้ามายังเชียงของ หรือไม่ก็ล่องตามน้ำโขงลงไปถึงปากลาย และเวียงจันทน์ ส่วนเส้นทางจากสิบสองจุทิมุ่งทางตัดข้ามน้ำดำ น้ำแดงไปถึงซานอยในเวียดนาม เส้นทางเหล่านี้บางส่วนซ้อนทับกันบางส่วนก็แยกออกไปอีกทางหนึ่ง จุดที่เส้นทางสามารถแยกได้หลายทิศทางจึงมีความสำคัญอย่างมาก เนื่องจากกลุ่มพ่อค้ามีโอกาสได้แลกเปลี่ยนสินค้ากับพ่อค้ากลุ่มอื่นที่หยุดแวะพักสินค้า เมืองที่มีลักษณะดังกล่าว อาทิ เชียงรุ่ง เชียงตุง เชียงแสน หลวงพระบาง ปากลาย ระแหง ท่าอิฐ ปากน้ำโพ ฯลฯ และระหว่างเส้นทางสำคัญเหล่านี้ ยังมีเส้นทางการค้าย่อยที่มีพ่อค้า แม่ค้าท้องถิ่นเป็นกลุ่มที่มีบทบาทสำคัญในการแลกเปลี่ยนและกระจายสินค้าจากตลาดที่อยู่ไม่ไกลกันนัก

การกระจายของเส้นทางการค้าในรูปแบบพัด ไม่เพียงสอดคล้องกับลักษณะการตั้งบ้านเมืองของผู้คนเมื่อพิจารณาจากเหนือสู่ใต้ ทว่ายังสัมพันธ์กับลักษณะภูมินิเวศ การเรียงตัวของแนวหุบเขา และการกระจายของแม่น้ำอีกด้วย แม้ว่าเส้นทางดังกล่าวจะมีอุปสรรคนานัปการ ทว่าการค้าและการแลกเปลี่ยนยังคงเชื่อมความสัมพันธ์ของผู้คนในแถบนี้มายาวนาน บนเส้นทางที่ดูเหมือนจะจัดกระจายนี้จะพบว่ามีเส้นทางวกกลับเข้าหาจุดที่เป็นศูนย์กลางของตลาดหรือเมืองใหญ่ หรือกล่าวได้

ว่าเมืองใหญ่ที่เป็นศูนย์กลางการค้ามีเส้นทางกระจายออกไปเกือบทุกทิศทาง เส้นทางเหล่านี้ทำหน้าที่ทั้งลำเลียงสินค้าจากตลาดย่อยทั่วทุกสารทิศมายังตลาดใหญ่ในเขตเมืองและนำสินค้าจากเมืองที่มีความหลากหลายกว่าเข้าสู่ตลาดที่ไกลออกไป กลุ่มเมืองที่ตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าสำคัญที่น่าสนใจมีดังต่อไปนี้

เชียงรุ่ง เป็นเมืองหลวงของสิบสองปันนา และเป็นรัฐไทที่มีความใกล้ชิดกับเมืองเชียงตุง เมืองยอง เมืองไทใหญ่ ล้านนา ล้านช้าง และถือว่าอยู่ในเครือข่ายการค้าเดียวกัน ผู้คนไปมาหาสู่กันโดยตลอด ลักษณะการค้าและการเข้าตลาดเป็นการนับวันเข้าตลาดแบบเดียวกับที่อื่น ตลาดการค้าที่เชียงรุ่งค่อนข้างใกล้ชิดกับจีนตอนใต้ สินค้าหลายอย่างจากจีนจึงเริ่มกระจายเข้าสู่เมืองตอนใต้จากจุดนี้ หากมองผ่านมิติสังคม วัฒนธรรม จึงไม่สามารถแยกเชียงรุ่งออกจากเชียงตุง และรัฐฉานซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพม่าในเวลานี้ หรือเชียงแสน เชียงของเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทย และรวมถึงหลวงพระบาง เขตหัวพัน และสิบสองจุไท สมัยราชวงศ์มังรายล้านนามีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับเชียงรุ่ง ในเชิงเครือญาติค่อนข้างเด่นชัด ขณะที่ความสัมพันธ์ในระดับของประชาชนทั่วไปน่าจะมียุ่ตลอดช่วงความสัมพันธ์อันยาวนาน เนื่องจากผู้คนเดินทางไปมาหากันโดยตลอด

เชียงตุง เมืองเชียงตุงมั่งคั่งไปด้วยทรัพยากรและการค้า บางช่วงเชียงตุงปกครองตนเองอย่างอิสระ บางช่วงอยู่ภายใต้รัฐบรรณาการของพม่าต้องส่งบรรณาการให้กับพม่า ทั้งไพร่พลช่วยรบ รายได้จากภาษีอากร ผลประโยชน์จากป่าไม้ เหมืองแร่เงิน ทอง หยก และบ่อพลอย เมืองเชียงตุงจึงมักตกเป็นเป้าหมายของการเข้าปล้นชิงเอาผลประโยชน์ สงครามเชียงตุงสมัยต้นรัตนโกสินทร์อยู่บนเงื่อนไขนี้ด้วยเช่นกัน โดยทั่วไปพ่อค้าจีนยูนนานที่เดินทางจากทางเหนือจะมีเป้าหมายในการแวะพักสินค้าและแลกเปลี่ยนสินค้าที่เมืองเชียงตุง ซึ่งเป็นจุดที่พ่อค้าไทใหญ่เข้าไปแลกเปลี่ยนสินค้าที่มาจากจีนตอนใต้ก่อนจะกลับเข้าไปยังรัฐฉาน และบางส่วนเดินทางต่อเพื่อทำการค้ากับเมืองทางตอนใต้ แมคคราวด์บันทึกการเดินทางเมื่อครั้งไปเยือนเชียงตุงปี พ.ศ. 2380 ว่า หากเดินทางมาจากจีน เส้นทางผ่านเชียงตุง เข้าเขตรัฐฉาน และดินแดนทางฝั่งตะวันตกของน้ำสาละวิน เส้นทางการค้าช่วงที่ผ่านเชียงตุงถือว่าปลอดภัยที่สุด (Forbes and Henley, 1997: 63) สินค้าที่เมืองเชียงตุงจึงมีทั้งสินค้าจากจีนพวกเครื่องใช้ทองเหลือง ผ้าไหม และสินค้าพื้นเมืองซึ่งกลุ่มพ่อค้าท้องถิ่นนำออกมาขายยังตลาด มีทั้งไม้ฝาง ยางไม้ ครั่ง พ่อค้าท้องถิ่นเหล่านี้จะไม่ขึ้นไปค้าขายถึงยูนนาน แต่บางส่วนอาจลงมาค้าขายถึงเมืองเชียงราย เชียงดาว เชียงใหม่ (เขมรัฐนครเชียงตุง, 2541: 75,115,117)

เชียงแสน เชียงของ เส้นทางการค้าเกือบทั้งหมดที่สัมพันธ์กับล้านนามักแวะผ่านเมืองเชียงแสนก่อนแยกย้ายไปตามเมืองต่างๆ จากเชียงแสนสามารถกระจายเส้นทางได้มาก เพราะเป็นจุดเชื่อมต่อทั้งจีน พม่า รัฐกะเหรี่ยง รัฐฉาน(Forbes and Henley, 1997: 67) สยาม ตังเกี๋ย และอันนัม ฉะนั้นบางครั้งพ่อค้าก็คาดหวังจะได้แลกเปลี่ยนสินค้ากับพ่อค้าต่างถิ่นก่อนเดินทางไปตามเส้นทางของตน บางส่วนไปตามเส้นทางสายตะวันตก ถึงเมืองฝางและเข้าไปยังเมืองไทใหญ่ บางกลุ่มมุ่งลง

ได้สู่เชียงราย เชียงใหม่ บางกลุ่มบ่ายหน้าไปเชียงของ ล่องน้ำโขงไปยังหลวงพระบาง เมื่อคราวที่แมคกิลวารี(2537: 202-203,468) เดินทางจากเชียงใหม่ไปเชียงรายในปี พ.ศ. 2415 พบว่าที่ทำเรือเชียงของมีเรือข้ามฟากจำนวนไม่น้อยสำหรับขนส่งคนและสินค้า ข้ามไปมาระหว่างเชียงของกับหลวงพระบาง อีกหลายปีต่อมา เมื่อท่านได้ไปเยือน “เมืองสิงห์” ซึ่งอยู่ห่างจากเชียงแสนในระยะทาง 10 วัน ท่านพบว่าเมืองสิงห์เป็นเมืองใหญ่ ตลาดนัดที่นั่นใหญ่ที่สุดและดีที่สุดในมณฑลพายัพที่ท่านเคยเห็น

ทำเลที่ตั้งของเชียงแสนเป็นชุมทางการค้าแต่โบราณ หากตัดขาดเมืองเชียงแสน โอกาสที่เชียงใหม่และเมืองทางตอนใต้จะสัมพันธ์กับเขตการค้าตอนบนก็เป็นไปได้ยาก จะเห็นว่ากลุ่มชนชั้นนำใหม่ของล้านนาสมัยเจ้าเจ็ดคนให้ความสำคัญกับการชิงเมืองเชียงแสนจากพม่าทันทีที่เริ่มตั้งตัวได้ และเป็นโอกาสให้เชียงใหม่ได้กลับมาฟื้นตัวอีกครั้ง การค้าที่เมืองเชียงแสนจึงเป็นการค้าท่ามกลางความหลากหลายของสินค้าและกลุ่มชาติพันธุ์อย่างแท้จริง เนื่องจากในช่วงที่บ้านเมืองเกิดการสู้รบ ผู้คนมากมายถูกกวาดต้อน หนีภัยสงคราม และมีการอพยพโยกย้ายข้ามไปมาระหว่างเชียงแสนกับจุดเชื่อมต่อเข้าไปยังลาวตอนบน และบางส่วนของพม่า ผู้คนจากสิบสองปันนาและเชียงตุงเมืองของบางส่วนก็มาตั้งรกรากที่นี่ด้วยเช่นกัน ลักษณะของเชียงแสนจึงเป็นเมืองเปิดที่ผู้คนเข้าออกอย่างสม่ำเสมอ เนื่องจากอยู่บนเส้นทางคมนาคมหลัก บางช่วงเชียงแสนกลายเป็นเมืองร้างเนื่องจากการหนีภัยสงคราม แต่ในเงื่อนไขปกติเชียงแสนเป็นแหล่งรวมความหลากหลายของกลุ่มคนและสินค้าที่สำคัญแห่งหนึ่ง ช่วงที่อังกฤษขยายอำนาจเข้าสู่พม่าตอนบน อังกฤษมีความสนใจเชียงแสนอยู่ไม่น้อย เหตุผลสำคัญอย่างหนึ่งคือ อังกฤษต้องการแข่งขันการค้ากับเชียงของที่อยู่ในเขตอิทธิพลทางการค้าของฝรั่งเศส โดยเฉพาะทำเลของการเป็นจุดป้อนสินค้า เวะพักสินค้า และแหล่งผลิตสินค้าที่สำคัญ (Dorothy Woodman, 1962: 308)

นอกจากเชียงแสน จุดพักสินค้าที่สำคัญตอนบนของล้านนาก็มีเมืองเชียงของ จากเชียงของสามารถเชื่อมเส้นทางการค้าสายตะวันออกได้สะดวกที่สุด หากไม่ข้ามน้ำโขงไปยังหลวงพระบาง ก็สามารถลัดเลาะตามน้ำไปถึงเมืองน่าน เมืองแพร่ ซึ่งจะใช้เวลาเดินทางราว 4-5 วัน (Forbes and Henley, 1997: 63-64) จากนั้นค่อยข้ามไปยังหลวงพระบาง หรือไม่ก็ลงใต้ไปยังท่าอิฐซึ่งเป็นจุดสิ้นสุดการค้าทางเรือกับกรุงเทพฯ เชียงแสนกับเชียงของเป็นจึงเป็นเมืองที่มีลักษณะพิเศษดังกล่าวมา

เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง ในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่กล่าวถึงการตั้งกาดขึ้นกลางเมืองบริเวณวัดพระสิงห์ที่เรียกกันว่า “ลีเชียงพระ” ให้เป็นแหล่งพบปะชุมนุมของพ่อค้าชาวเมืองต่างๆ (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และวิยาจ, ปรีวรรต, 2543: 47) ส่วนทางด้านตะวันออกมีตลาดท่าแพอยู่ติดกับแม่น้ำปิงทำให้สะดวกในการขนส่งสินค้าหรือรับสินค้าทางเรือ ตลาดท่าแพยังอยู่บนถนนสายหลักที่เชื่อมไปยังเมืองลำพูนได้สะดวกอีกทางหนึ่ง เชียงใหม่จึงเป็นที่รู้จักของนักเดินทางชาวตะวันตก กลางพุทธศตวรรษที่ 22 ช่วงที่เชียงใหม่ตกเป็นเมืองขึ้นของพม่าแล้ว ตัวแทนการค้า

ของอังกฤษเห็นว่าตลาดที่เชียงใหม่มีความสำคัญและน่าจะเปิดตลาดค้าฝ้ายอินเดียที่มาจากฝั่งโคโรมันเดล ภายหลังจากที่โทมัส สมิท (Thomas Smythe) ดำรงการค้าของสยามเมื่อปี พ.ศ.2160 เขาเกิดความคาดหวังที่จะขยายตลาดค้าฝ้ายที่เชียงใหม่เนื่องจากเห็นว่าราคาสินค้าที่เชียงใหม่มีมูลค่าเพิ่ม 6-7 เท่า จากราคาที่ตลาดการค้าของสยาม ขณะเดียวกันชาวตะวันตกก็รู้ว่าเชียงใหม่เป็นแหล่งส่งออกสินค้าที่อินเดียต้องการ นั่นคือ ทองคำ ทัพบทิมแดง หินสี กำยาน หนังกวาง และครั้ง การค้าของเชียงใหม่เวลานั้นยังเชื่อมกับอังวะ ล้านช้าง และอยุธยา (Le May, 1986: 44)

ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 คือช่วงที่การค้าของเมืองเชียงใหม่ขยายตัวถึงขีดสุด ไม่เพียงมีการเพิ่มผลผลิตภายในเท่านั้น เชียงใหม่และเมืองใกล้เคียงอย่างลำพูน ลำปาง ยังทำหน้าที่เป็นตลาดกลาง หรือเป็นศูนย์กลางของการรวบรวมสินค้าจากเครือข่ายการค้าตอนในไปยังเมืองท่า สินค้าที่สำคัญที่มีการซื้อขายไปถึงมะละแหม่งคือ ปศุสัตว์ ซึ่งลาวเป็นแหล่งผลิตและส่งออกปศุสัตว์ที่สำคัญ ปศุสัตว์จากลาวไม่ได้ส่งออกมายังเชียงใหม่เท่านั้น แต่ยังขนส่งลงลำน้ำโขงไปถึงเมืองท่าทางใต้ของเขมรอีกด้วย (แอมอนิเย, 2539: 17) ล้านนาในช่วงเวลานั้นกลายเป็นแหล่งจำหน่ายสินค้าจากโรงงานของตะวันตกที่มาจากเมืองท่าตอนล่าง สินค้าจากมะละแหม่งที่เข้ามายังล้านนามีเสื้อผ้า ผ้า เครื่องใช้ภายในบ้าน โคมไฟ ขณะเดียวกันมะละแหม่งเป็นตลาดรองรับสมุนไพร ไม้สัก วัล ควาย ม้า ไหมดิบ กำยาน ฝ้ายไหม เสื้อขนสัตว์ จี๊ฝั้งจากล้านนา ซึ่งพบว่ารายการสินค้าเหล่านี้เป็นสินค้าที่ล้านนานำเข้าจากยูนนานอีกชั้นหนึ่ง ส่วนสินค้าจากกรุงเทพฯ ที่เข้ามายังล้านนามีเกลือ ฝ้าย กระจกส่องหน้า เทียนไข น้ำมันก๊าด ไม้ขีดไฟ ฝ้ายลินิน ด้าย ฝ้ายสักหลาด หมวก เหล็กแผ่น ตะปู ตะกั่ว กำมะถัน ปืน เสื้อผ้าสำเร็จรูป เขากวางอ่อน¹⁷ ขณะที่กรุงเทพฯ เป็นตลาดรับซื้อสินค้าอัญมณีเพชร พลอย ทองคำ ไม้ขนสัก และของป่าจากล้านนา อันที่จริงสินค้าจากล้านนามิใช่สินค้าที่ผลิตได้เองทั้งหมด บางส่วนได้จากการค้ากับเชียงตุง เชียงรุ่ง สินค้ากลุ่มนี้ประกอบด้วย พริกแห้ง หอม กระเทียม ชา ยาสูบ ถั่วทอง ไหม เมียง กระดาษสา มีด ใบพลู การบูร จี๊ฝั้ง ฝ้าย เขาสัตว์ ลูกม้า ฝืน และของป่า ซึ่งมากับพ่อค้าจีนยูนนาน ส่วนที่เป็นสินค้าจากยูนนาน โดยเฉพาะก็มีฝืน จี๊ฝั้ง มันฮ่อ เสื้อขนสัตว์ หมวกฟาง หม้อทองเหลือง พ่อค้ากลุ่มนี้จะซื้อเกลือ ปลาแห้ง ฝ้ายฝ้าย น้ำมันก๊าด สบู่ นมกระป๋อง ไม้ขีดไฟ เทียนไข เสื้อผ้ากลับไป ด้านสินค้าจากหลวงพระบางและเวียงจันทน์ ได้แก่ ไหมดิบ เงินแท่ง เงินเหรียญ ควาย และกำยาน ขากลับจะนำสินค้าพวกน้ำมันก๊าด ไม้ขีดไฟ เทียนไข เสื้อผ้า ปลาแห้ง และเกลือไปด้วย ส่วนการค้าระหว่างเชียงใหม่กับศูนย์กลางการค้าตอนบนอย่างอังวะก็ขยายตัวอย่างมาก บันทึกของโฮวาร์ด เมลคอม (Howard Malcom, 1839: 213, 266-267) พบว่าพ่อค้าจากเชียงใหม่เดินทางไปอังวะทุกปี โดยใช้เส้นทางจากเชียงใหม่ ผ่านเมืองนายซึ่งใช้เวลา 20 วัน และเดินทางต่ออีก 15 วัน จึงถึงอังวะ พวกเขาพ่อค้าจีนยูนนานจะมาถึงอังวะราวเดือนกุมภาพันธ์

¹⁷ ในบันทึกของคาร์ล บ็อค (Carl Bock, 1986: 230) กล่าวถึง “เขากวางอ่อน” ว่าเป็นสินค้าที่มีมูลค่าสูงมาก และพ่อค้าจีนยูนนานคือกลุ่มที่กระตือรือร้นในการเข้าถึงสินค้าชนิดนี้ โดยให้ราคาสูงอย่างเหลือเชื่อคือ 45 รูปี ต่อ กิ่ง.

และจะทำการค้าต่อที่นั่นถึงเดือนมีนาคม สินค้าของพ่อค้าฮ่อเป็นที่ต้องการในตลาดพม่า คือสินค้าที่พม่าใช้ทำเสื้อผ้าและการตกแต่ง (สมมะ โน ณ เชียงใหม่, 2538: 74)

ลำพูน เป็นอีกเมืองหนึ่งที่ใกล้ชิดกับเชียงใหม่ ตลาดการค้าและสินค้าจึงแทบจะไม่แตกต่างกันมากนัก และแทบทุกยุคสมัยกลุ่มชนชั้นนำที่ปกครองเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง อยู่ในกลุ่มเครือญาติเดียวกัน ลำพูนเป็นชุมทางการค้าไม่ต่างจากเชียงใหม่ ทุกปีพ่อค้าจากยูนนานจะนำไหม กัมมะหยี่ ผ้าฝ้ายบาง คินทอง ชะมด พริกไทย ชา ทองแดง เครื่องเคลือบ เสื้อผ้าสำเร็จรูปจากโรงงานอังกฤษ วัควาย นอแรด งาช้าง และเหล็กมาขาย ริชาร์ดสันเห็นว่าตลาดการค้าที่ลำพูนมีความเหมาะสมอย่างยิ่งที่จะเป็นแหล่งระบายสินค้าโรงงานของอังกฤษ เนื่องจากตลาดมีความเคลื่อนไหวค่อนข้างมาก และสินค้ามีความหลากหลาย (Farrington, 2004: 23)

ลำปาง เป็นศูนย์กลางการค้าลุ่มน้ำวัง สามารถทำการค้าได้ทั้งทางบก ทางเรือ เส้นทางการค้าจากลำปางสามารถเชื่อมไปยังพะเยา แพร่ น่านและอุตรดิตถ์ ลำปางเป็นแหล่งปลูกฝ้ายที่สำคัญจึงเป็นที่ดึงดูดของพ่อค้าจีนยูนนาน นอกจากฝ้ายแล้วลำปางยังส่งออกครั้งคิบ และยางไม้ที่ได้จากป่า ซึ่งเป็นผลผลิตภายในของลำปางและจากตลาดที่อยู่ใกล้เคียง (Colquhoun and Hallett, n.d.: 317)

แพร่ น่าน ตลาดการค้าของแพร่และน่านมีความสำคัญในการอธิบายความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง กับลาวฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง การค้าที่แพร่ น่าน นอกจากพ่อค้าพื้นเมืองแล้ว พ่อค้าจีนยูนนานกับพ่อค้าพม่า คือกลุ่มที่เข้าไปทำการค้าและตั้งร้านถาวร พ่อค้าพม่าขายสินค้าจำพวกผ้าถุง สะโพรง ของจุกจิกและเครื่องเงิน ส่วนพ่อค้าฮ่อจะขายสินค้าที่มาจากตลาดยูนนานจำพวกรองเท้าแตะ และเสื้อขนสัตว์ สินค้าที่น่าสนใจซึ่งมีตลาดใหญ่ที่แพร่คือ การค้าอัญมณี ทำให้ตลาดการค้าอัญมณีที่นี้ใกล้ชิดกับเชียงของ ซึ่งเป็นแหล่งผลิตอัญมณีที่สำคัญ ส่วนใหญ่การค้าทางบกตามเส้นทางสายนี้ยังคงพึ่งพาวิ้วต่างมากกว่าการใช้เทียมเกวียน (H. Warington Smyth, 1998) จะเห็นว่าการค้าสินค้าบางประเภทกินระยะทางต่ำ อย่างการค้าอัญมณีซึ่งทำให้การขนส่งน่าจะคล่องตัวมากขึ้น ข้อจำกัดน่าจะอยู่ที่ปริมาณการผลิตมากกว่า ส่วนตลาดรับซื้อนั้นพบว่าช่วงที่ชาวตะวันตกเริ่มสนใจการค้าในตลาดย่อยตามชุมชน อัญมณีเป็นอีกสินค้าหนึ่งที่เรียกความสนใจได้ไม่น้อย

หลวงพระบาง งานศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของมาชูฮารา(2546) เกี่ยวกับราชอาณาจักรลาวล้านช้างชี้ให้เห็นว่าความรุ่งเรืองของอาณาจักรลาวล้านช้างในอดีตสัมพันธ์กับการเป็นศูนย์กลางทางการค้าของหลวงพระบาง ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 19 มีความสัมพันธ์ทางการค้ากับยูนนานเรื่อยมา จนกระทั่งถึงช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 21 การค้าของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ขยายตัวอย่างรวดเร็วทั้งนี้เป็นเพราะรัฐเมืองท่าตอนใต้อย่างอยุธยาและกัมพูชาต้องการสินค้าจากดินแดนตอนในมากขึ้น ทำให้ความต้องการสินค้าจากลาวในตลาดต่างประเทศเพิ่มขึ้นด้วย เมื่อระบบเศรษฐกิจของหลวงพระบางเชื่อมโยงกับตลาดภายนอกมากขึ้นเรื่อยๆ ส่งผลให้การค้าของอาณาจักร

ล้านช้างในช่วงหลังแปรผันตามปัจจัยภายนอก เช่น เมื่อการค้าของชาวตะวันตกกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เริ่มเสื่อมลงในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 23 ก็กลายเป็นเหตุผลในการอธิบายความถดถอยทางการค้าของอาณาจักรลาวล้านช้าง

การค้าด้านตะวันออกภายหลังการเข้ามาของอาณาจักรมอญ มีการขยายเครือข่ายออกไปอย่างกว้างขวาง เดิมทีการค้าของลาวตั้งแต่เวียงจันทน์ลงไปจะสัมพันธ์กับการค้าทั้งทางด้านเวียดนามและทางตะวันออกเฉียงเหนือของไทยเวลานี้ รวมถึงเขมรตอนใต้ ภายหลังที่แม่น้ำโขงทวีความสำคัญและมีเรือขึ้น-ลงขนส่งสินค้าอย่างสม่ำเสมอ การค้าของลาวทางตอนใต้ก็เข้ามาใกล้ชิดกับหลวงพระบางมากขึ้น เมืองอุบลราชธานี หนองคายมีความสำคัญขึ้นทุกขณะ เวลานั้นอุบลราชธานีเป็นแหล่งส่งออกเกลือสินเธาว์ไปยังลาวและเมืองใกล้เคียง และกลายเป็นศูนย์กลางการค้าทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ของลาว ที่มีผู้คนเข้ามาตั้งบ้านเรือนหนาแน่นขึ้น โดยผู้หญิงยังคงมีบทบาทสำคัญในการค้าเล็กๆ น้อยๆ เช่น เหล้า ผัก ยาสูบ ปลาบั้ง ปลาเค็ม ฯลฯ นอกจากค้าขายแล้ว ผู้หญิงลาวยังชำนาญในการร่อนทองอีกด้วย โดยเฉพาะเมืองที่ส่งส่วยทองคำให้กับสยามอย่างอัตตะปือ ได้กลายเป็นแหล่งชุมนุมของพ่อค้าและนายฮ้อย เวลานั้นหนองคายก็เป็นแหล่งส่งออกสีเสียดกับยาสูบ ซึ่งเป็นสินค้าที่มีความต้องการของตลาดใกล้เคียงสูงและสร้างความตื่นตัวให้กับการค้าตลอดลำน้ำโขงนอกจากการค้าปศุสัตว์และทาส ในช่วงเวลานั้นคนจีนเริ่มเข้าไปมีบทบาททางการค้าและการเก็บภาษีอากรในนามของรัฐบาลสยามแล้ว โดยเฉพาะภาษีการพนัน แอมอนิเยพบว่า ชาวจีนที่เกาะดอนสามโพทำหน้าทีนี้โดยชักเอารายได้ร้อยละ 10 ก่อนส่งรายได้ที่เหลือให้กับสยาม ในบางแห่งก็มีหมู่บ้านคนจีนราว 40-50 หลังคาอยู่รวมกัน ทำการค้าเกลือ ผ้าฝ้าย ถ้วยชาม ไม้ขีดไฟและอื่นๆ ไม่เพียงเท่านั้นการค้าปศุสัตว์ทางบกโดยกลุ่มนายฮ้อยก็เติบโตขึ้นด้วยเช่นกัน การขยายตัวทางการค้าทำให้เกิดอาชีพนอกฤดูกาลผลิตขึ้น อาทิ การทำเกวียนขายของลาวบ้านคุณหิน (แอมอนิเย, 2539: 23-125)

หลวงพระบางอาจเป็นภาพศูนย์กลางการค้าบนเส้นทางการค้าสายตะวันออกที่โดดเด่นที่สุด บันเทิงของชาวตะวันตกยกให้ตลาดหลวงพระบางเป็นตลาดใหญ่ที่มีความสำคัญ ตลาดที่นี้เปิดทุกวันและเป็นจุดเชื่อมต่อการค้ากับล้านนาด้านตะวันออกลงไปถึงอุตรดิตถ์ (Forbes and Henley, 1997: 66)

หัวเมืองไทใหญ่ หัวเมืองไทใหญ่ที่ภายหลังเป็นที่รู้จักว่าเป็น “เมืองเงี้ยวทั้งห้า” ประกอบด้วยเมืองต่วน เมืองหาง เมืองจวด เมืองทา เมืองสาต เดิมเป็นเมืองที่อยู่บนเส้นทางการค้าจากเชียงแสน เมืองฝางไปยังเชียงตุง จากเชียงตุงหากต้องการเข้ามายังเชียงใหม่ สามารถใช้เส้นทางเชียงตุง-เมืองสาต-เมืองหาง-เมืองจวด(ชวาด)-ฝาง-เชียงใหม่ หรือเชียงตุง-เมืองพยาก-เมืองเลน-เชียงแสน เส้นทางการค้าสายนี้ยังสัมพันธ์กับการรับรู้บ้านเมืองของคนเชียงแสนที่ครอบคลุมอยู่ในบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำกก และเหนือขึ้นไปทางตอนบนคือกลุ่มเมืองของเงี้ยว และไทลื้อ ซึ่งถือว่าเป็นหน่วยทางสังคมการเมืองดั้งเดิมหน่วยหนึ่ง แม้ภายหลังที่เชียงใหม่กลายเป็นศูนย์กลางการค้าของ

ล้านนาแล้ว กลุ่มเครือข่ายการค้าตอนบนที่มี “เมืองเชียงแสน” เป็นศูนย์กลางสำคัญยังมีอิสระอยู่มาก ในการปกครองตนเอง และการที่เชียงแสนใกล้ชิดกับหัวเมืองไทใหญ่ เป็นเรื่องที่พม่าเห็นเป็นเงื่อนไขสำคัญในการยึดครองเชียงแสนในปี พ.ศ. 2244 เพื่อควบคุมหัวเมืองไทใหญ่ทั้งหมด และปิดเส้นทางการค้าทางเหนือมิให้ลงมาอุดหนุนเชียงใหม่อีกต่อไป และเพื่อป้องกันการต่อต้านจากกลุ่มอำนาจเก่าของล้านนา การยึดครองเชียงแสนไว้ได้อย่างมั่นคงของพม่าทำให้เส้นทางการค้าสำคัญจากตอนเหนือสู่เชียงใหม่ถูกปิดกั้นทั้งสองเส้นทาง

ปะหล่อง วัว คะฉิ่น ฉิ่น เส้นทางในเขตพม่าตอนบนเหนือซึ่งมีประชากรส่วนใหญ่เป็นไทใหญ่ คะฉิ่น ฉิ่น ปะหล่อง เป็นที่รู้จักคุ้นเคยของกลุ่มพ่อค้าจีนยูนนานภายหลังที่การค้าของพม่าตอนบนขยายตัวและเชื่อมกับเขตการค้าของพม่าตอนล่าง เส้นทางจากมะยิดจินา เข้าสู่ลาเฉียว และพะโมจึงมีความสำคัญขึ้นอย่างเด่นชัด พะโมเป็นที่รู้จักกันว่าเป็น “ตลาดใหม่” เป็นจุดสิ้นสุดการขนส่งทางเรือจากแม่น้ำอิระวดี (Forbes and Henley, 1997: 67) ซึ่งกลุ่มพ่อค้าที่ไปคอยรับซื้อสินค้าจากเขตพม่าตอนล่างจะไปชุมนุมซื้อขายแลกเปลี่ยนที่นั่น ทางตอนเหนือของพม่าเป็นถิ่นฐานของปะหล่องซึ่งมีความสัมพันธ์กับจีนยูนนานค่อนข้างใกล้ชิด ไม่เฉพาะแต่เรื่องการค้า แต่ยังเป็นเรื่องของการอาศัยกลุ่มจีนยูนนานเป็นฐานกองกำลังป้องกันตนเองจากภายนอก จุดเชื่อมการค้ากับตอนเหนือของพม่าคือมณฑลยี่ ภายหลังที่อังกฤษสร้างทางรถไฟในพม่า รถไฟแล่นจากมณฑลยี่มาถึงสีป้อ ทำให้การเชื่อมเครือข่ายการค้ากับปะหล่องทางเหนือเป็นไปได้โดยสะดวกขึ้น สินค้าของปะหล่องที่มีชื่อเสียงคือ ชา พวกเขาจะนำชามาแลกเปลี่ยนกับสินค้าที่ต้องการจำพวกข้าว เหลือ น้ำตาล ปลาแห้ง การค้าส่วนใหญ่ นอกจากอยู่ในมือของพ่อค้าปะหล่องแล้ว ยังมีพ่อค้าอินเดียจำนวนไม่น้อยที่เข้าไปทำการค้าในถิ่นฐานของปะหล่อง พ่อค้าเหล่านี้สื่อสารได้ทั้งกับไทใหญ่ และอินเดีย อย่างไรก็ตาม กลุ่มที่ทำการค้ากับปะหล่องโดยมากคือจีนยูนนาน บนเส้นทางแสนหวี น้ำสัน จึงเป็นเส้นทางของคาราวานล่อต่างทั้งสิ้น ปะหล่องขายชาให้กับพ่อค้าฮ่อ และบริโภคน้ำตาลจากยูนนาน จำพวกเครื่องทองเหลืองซึ่งเป็นของที่ใช้ในพิธีแต่งงานด้วย นอกจากการค้าขายกับจีนยูนนาน ปะหล่องยังค้าขายกับพ่อค้าพม่า สินค้าสำคัญคือ ปศุสัตว์กับชา ส่วนสินค้าที่ปะหล่องต้องการจากพ่อค้าพม่าเป็นพวกผ้า พระพุทธรูป ชามเคลือบ ยาสูบ และหมาก สินค้าจากภายนอกเข้ามาสู่ชุมชนได้หลายทางทั้งที่มาถึงคาราวานล่อต่าง วิวต่าง และบางครั้งยังพบว่าปะหล่องที่มีฐานะดีมักจะติดต่อทำการค้ากับพม่าโดยตรง บางครั้งก็ลงไปซื้อสินค้าจากตลาดพม่ามาขายภายในชุมชน (Leslie Milne, 2004: 2-20, 117-222)

รัฐฉาน เป็นอาณาจักรที่สำคัญของไทใหญ่และมีความรุ่งเรืองมาช้านาน การค้าระหว่างล้านนากับรัฐฉานก็เช่นกัน กลุ่มคนที่ไปมาหาสู่ทำการค้ากับล้านนาจนเป็นที่รู้จักอย่างดีคือ “เงี้ยว” ซึ่งเป็นคำเรียกไทใหญ่ของไทยวนในล้านนา เงี้ยวจัดว่าเป็นประชากรกลุ่มหนึ่งของล้านนา เพราะไปมาหาสู่กันตลอดและบางส่วนก็ตั้งถิ่นฐานแต่งงานกับคนในท้องถิ่น พ่อค้าเงี้ยวจึงเป็นตัวแปรสำคัญในการอธิบายภาพการเมือง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมของล้านนา หลายอย่างมีการเลือกรับ

และผสมผสานกัน โดยทั่วไปการค้าระหว่างรัฐฉานกับจีนยูนนานหรือฮ่อ ไม่แตกต่างจากการค้าระหว่างล้านนากับยูนนานมากนัก คือมีการนำเข้าสินค้าที่คล้ายกันคือ เสื้อผ้าขนสัตว์ พรม ผ้าเยื่อผ้ากันหนาว และเกลือ พ่อค้าฮ่อที่ค้าขายแถบรัฐฉานและไม่สามารถเดินทางกลับได้ทันทีจะทำการค้าเล็กๆ น้อยๆ แถบเมืองเชียงตุงซึ่งตลาดย่อยเปิดทุกวัน (Colquhoun, 1985: 302) และตลาดใหญ่เปิดทุกห้าวัน การค้าของรัฐฉานเกี่ยวข้องกับการควบคุมเส้นทางการค้าสำคัญ คือเส้นทางการค้าไปยังมณฑลยูนนาน ทำให้รัฐฉานเป็นจุดพักของล่อต่าง ม้าต่าง วัวต่าง จำนวนมาก ฆูดแมน (Woodman, 1962: 439) กล่าวว่า ล่อต่างม้าต่างราว 10,000 ตัวและวัวต่างราว 50,000 ตัว ใช้เส้นทางสายนี้ก่อนเข้าไปยังมณฑลยูนนาน เส้นทางสายนี้จึงเป็นที่หมายปองของอังกฤษอีกเส้นทางหนึ่ง กล่าวได้ว่าพ่อค้าฮ่อและพ่อค้าเงี้ยว เป็นกลุ่มที่เชื่อมตลาดการค้าตั้งแต่ตอนใต้ของจีนเรื่อยลงมาถึงเขตพม่าตอนบนลาวตอนบนก่อนเข้าสู่ล้านนา ล้านช้าง และพม่าตอนล่าง โดยจัดเป็นกลุ่มที่เชี่ยวชาญการค้าแบบล่อต่าง ม้าต่าง และวัวต่างหรือการค้าทางไกลมากที่สุด

เมืองระแหง ตั้งอยู่ในเขตรอยต่อการค้าสำคัญอย่างน้อยสองเส้นทางคือ การค้าของล้านนากับเมืองท่าทางใต้ เมื่อล่องน้ำปิงมาถึงระแหงสามารถแยกเข้าพม่าไปยังอ่าวมะละแหมะ มีเมืองมะละแหมงที่อังกฤษใช้เป็นศูนย์บัญชาการและการค้าของพม่าตอนล่าง และพัฒนาพื้นที่ปลูกข้าว รวมถึงการค้ากับต่างประเทศ ระแหงจึงเป็นจุดสิ้นสุดการขนส่งทางเรือ เป็นจุดเช่าเรือและรับซื้อเรือที่ขนส่งสินค้ามาถึงเรียบร้อยแล้ว ในช่วงที่มีการเปิดสัมปทานป่าไม้ในภาคเหนือ ระแหงเป็นจุดพักไม้ขนาดใหญ่จึงกลายเป็นศูนย์กลางการค้าไปด้วยในตัว บ็อค (Bock, 1986: 133-146) พบว่าระแหงยังเป็นสถานที่กักกันและใช้แรงงานพวกเชลย และนักโทษ คนเหล่านี้จะได้รับการว่าจ้างให้เลี้ยงไม้ขนสักเพื่อเตรียมส่งไปยังกรุงเทพฯ เขาพบว่าท่อนซุงที่ตัดและเลื่อยแล้วแต่ยังรอขนส่งมักได้รับความเสียหายนับพันท่อนในช่วงฤดูแล้งเนื่องจากปัญหาไฟป่า สภาพของการทำไม้ดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าท่อนซุงเหล่านี้มิได้ถูกลำเลียงมาไว้ในโรงเรือนต่างหาก แต่การจัดกระจายอยู่ตามป่า และรอลากลงตามลำน้ำที่เดียวโดยอาศัยกำลังของช้าง ซึ่งพบว่าระแหงเป็นศูนย์รวมของช้างที่เลี้ยงไว้ในกิจการลากซุงและคั้นไม้ซุงลงสู่แม่น้ำ จากข้อมูลของบ็อค มีช้างอยู่ถึง 600 เชือก ราคาของช้างอยู่ที่เชือกละ 500-2000 รูปี นอกจากช้าง ระแหงยังเป็นศูนย์กลางการค้าปศุสัตว์ ทั้งวัวควาย ซึ่งโดยมากจะเป็นวัวควายที่ซื้อมาจากตลาดเชียงใหม่ ลำพูน ลำปางอีกทอดหนึ่ง พ่อค้าที่ทำการค้าปศุสัตว์เหล่านี้คือพวกพ่อค้าพม่า

จากระแหงสามารถมุ่งลงทางใต้ถึงลุ่มน้ำเจ้าพระยา ซึ่งระยะทางไกลกว่าจากระแหงไปยังมะละแหมะ แต่นักเดินทางล้วนให้ความเห็นว่าเป็นเส้นทางที่สะดวกกว่าข้ามเขตหุบเขาไปยังมะละแหมง เส้นทางที่มุ่งสู่ลุ่มน้ำเจ้าพระยานี้มีความสำคัญขึ้นมากภายหลังที่สยามเริ่มเข้ามาจัดการปฏิรูปการปกครองในล้านนา และเริ่มนำระเบียบเรื่องการออกใบอนุญาตข้ามแดนมาใช้ในการเดินทาง รวมถึงกฎข้อห้ามต่างๆ เกี่ยวกับการค้าปศุสัตว์ (เสถียร ลายลักษณ์, เรียบเรียง, 2478: 175-177) บ็อคตั้งข้อสังเกตว่า ทรัพยากรที่มีค่าในเขตตอนบนของสยามดึงดูดให้สยามเข้ามารักษา

ผลประโยชน์เหล่านี้ และเชื่อมดินแดนเหล่านี้เข้ามาใกล้ชิดกับสยามมากขึ้น ดังจะพบว่ามิชชันนารีของวิศวกรชาวฝรั่งเศสให้สยามทำการเชื่อมต่อสายโทรเลขจากระแงงไปยังไซ่ง่อน ขณะเดียวกัน การสร้างทางรถไฟเชื่อมกรุงเทพฯ-ระแงงก็เป็นอีกช่องทางหนึ่งที่ทำให้การติดต่อสื่อสารระหว่างเมืองถึงกันอย่างรวดเร็ว สินค้าที่มีมูลค่าจากตอนบนของสยามถูกส่งออกและนำเข้าสินค้าจากโรงงานของอังกฤษซึ่งกำลังได้รับความนิยมเพิ่มมากขึ้นในขณะนี้ การขยายตัวอย่างรวดเร็วของเมืองระแงงนั้นมีปัจจัยหลายประการเข้ามาเกี่ยวข้อง ที่เห็นเด่นชัดคือการเพิ่มขึ้นของประชากรซึ่งส่วนใหญ่เข้ามาเป็นแรงงานรับจ้างในกิจการทำไม้ ช่วงที่บ๊อคสำรวจคือ ปี พ.ศ. 2424-2425 พบว่าประชากรของระแงงมีอยู่ราว 9,000 คน ปะปนกันทั้ง พม่า ลาว สยาม ระแงงไม่เพียงเป็นศูนย์กลางการค้า ทว่ายังมีการเปิดบ่อนการพนันซึ่งได้รับความนิยมจากผู้คนที่ทั้งชาย หญิง และเด็ก รวมถึงร้านค้าของคนพื้นเมืองและได้รับความนิยมทั่วไป (Bock, 1986: 130-140) เคอร์ติส ตั้งข้อสังเกตว่า นอกจากระแงงจะมีแรงงานทำไม้อยู่เป็นจำนวนมากแล้ว ยังมี ครั่งดิบ ยางไม้ เขาสัตว์ ยาสูบ ซึ่งเป็นสินค้าที่พ่อค้าท้องถิ่นและพ่อค้าจีนนำมาซื้อขายแลกเปลี่ยน ระแงงอาจเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญอย่างยิ่ง หากมีการเชื่อมเส้นทางรถไฟมาถึงเมืองดังกล่าว อย่างไรก็ตาม ระแงงมีการผลิตข้าวเพียงเพื่อตอบสนองต่อคนท้องถิ่นเท่านั้น (Curtis, 1998: 60)

บันทึกของบาทหลวงชมิตต์ (Schmitt) ซึ่งเดินทางจากมะละแหม่งมาถึงระแงงในปี พ.ศ. 2414 โดยใช้เวลาดังกล่าว 4 วัน พบว่า ระแงงกลายเป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่งที่เชื่อมการค้าของล้านนากับเมืองท่าตอนใต้ของพม่าและกรุงเทพฯ เป็นจุดเปลี่ยนการคมนาคม กล่าวคือ การเดินทางโดยทางน้ำจากกรุงเทพฯ ขึ้นเหนือจะสิ้นสุดที่ระแงงก่อนอาศัยการเดินเท้าหรือใช้สัตว์พาหนะต่อบาทหลวงชมิตต์ได้พบหมู่บ้านกะเหรี่ยง ใกล้กับเมืองระแงง และพบว่าหัวหน้ากะเหรี่ยงที่นั่นทำหน้าที่รักษาพรมแดนช่วงรอยต่อระหว่างรัฐที่เริ่มเกิดปัญหาขึ้น ที่ระแงงมีช่างอยู่ 30 เชือกถักเป็นช่างที่ผ่านการฝึกให้ลากซุงไม้สักไปยังแม่น้ำ ต่อมาเมื่อบาทหลวงชมิตต์ได้เดินทางถึงเชียงใหม่ ท่านเปรียบเทียบเส้นทางการค้าสองสาย คือจากมะละแหม่งไปเชียงใหม่แม้จะสั้นกว่าระยะทางจากบางกอกไปเชียงใหม่ แต่เป็นเส้นทางที่มีความลำบากกว่า วิธีที่น่าจะดีที่สุดสำหรับการเดินทางสู่เชียงใหม่ในความเห็นของท่านคือ น่าจะเป็นทางเรือจากบางกอกซึ่งจะใช้เวลา 25-30 วัน ในขาขึ้น และ 10 วัน ในขาล่อง (โลเนย์, 2528: 181-184)

มะละแหม่ง นับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 มะละแหม่งในฐานะเมืองท่าตอนใต้ของพม่าทวีความสำคัญมากขึ้นเรื่อยๆ ไม่เพียงเป็นแหล่งรวมสินค้าที่รวบรวมจากเมืองท่าตอนใน แต่ยังเป็นแหล่งกระจายสินค้าฟุ่มเฟือยจากโรงงานของตะวันตกเข้าสู่ตลาดเหล่านี้ เมื่อมะละแหม่งเชื่อมการค้ากับศูนย์กลางการค้าของพม่าตอนบนอย่างอ่องวะได้สำเร็จ ตลาดมะละแหม่งจึงเป็นแหล่งรองรับสินค้าจากอ่องวะที่สำคัญ ซึ่งเกือบทั้งหมดเป็นสินค้าที่อ่องวะรวบรวมจากตลาดตอนใน มูลค่าสินค้าที่มะละแหม่งนำเข้าจากตลาดพม่าโดยเปรียบเทียบก่อนและหลังการเชื่อมตลาดสองแห่งเข้าด้วยกันในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 พบว่ามูลค่าสินค้าเพิ่มสูงจาก 11,000

รูป เป็น 85,000 รูป สินค้าเบ็ดเตล็ดเพิ่มจาก 15,000 รูป เป็น 200,000 รูป (Furnivall, 1956: 47) ขณะเดียวกันพบว่าการค้าตามเส้นทางการค้าเดิมของพ่อค้าฮ่อ และไทใหญ่ยังคงมีความสำคัญอยู่มาก การสำรวจเส้นทางการค้าและความเป็นไปได้ในการสร้างทางรถไฟก็อาศัยการสำรวจตามเส้นทางเหล่านี้ ในช่วงเวลาดังกล่าว การค้าในแนวเหนือใต้และการค้าตามขวางเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว การที่พ่อค้าทางไกลเดินทางรอนแรมมาถึงมะละแหม่งไม่เพียงคาดหวังว่าจะได้ขายสินค้าซึ่งโดยมากเป็นสินค้าจากป่า อาทิ ชะมดเซียะ กานพลู ในราคาดีให้กับชาวตะวันตกเท่านั้น แต่ยังหวังว่าจะนำสินค้าโรงงานกลับไปขายยังเมืองตอนในอีกด้วย ในช่วงนี้การค้าระหว่างเมืองโดยเฉพาะเมืองเล็กๆ ในหุบเขากับเมืองใหญ่มีสินค้าจำพวกไม้ขีดไฟ กระจกส่องหน้า เสื้อผ้าสำเร็จรูป ซึ่งเป็นสินค้าจากตลาดภายนอกทั้งสิ้น

รอยต่อของเส้นทางคมนาคมก่อนและหลังการสร้างทางรถไฟ เป็นเรื่องที่สัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงพื้นที่การค้า เครือข่ายการค้าและกลุ่มคนที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ดังกล่าว จะเห็นว่าช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 หรือก่อนรถไฟสายเหนือจะขึ้นไปถึงลำปางนั้น การเดินทางของคณะสำรวจและมีชนนารีอาศัยเส้นทางที่มีอยู่เดิม และต้องพึ่งพากลุ่มคนที่ใช้เส้นทางเหล่านั้นทั้งพวกพ่อค้าที่ใช้เรือขนสินค้าขึ้นล่องลำน้ำ ไปจนถึงลูก่อ พวกชักลากเรือ และลูกหาบ การใช้ช้าง วัวต่างในการขนสัมภาระและเดินทางตลอดพื้นที่การทำงาน ภายหลังจากที่มีการคมนาคมในรูปแบบอื่น บทบาทของคนเหล่านี้ได้ปรับเปลี่ยนไป การค้าวัวต่าง ม้าต่างต้องปรับตัวไปค้าขายในพื้นที่ห่างไกลที่การคมนาคมยังเข้าถึงไม่สะดวกแทน ขณะเดียวกันเมืองที่เป็นจุดสิ้นสุดขบวนรถไฟอย่างลำปาง เชียงใหม่ กลายเป็นศูนย์กลางของการรับส่งสินค้าที่มีความสำคัญขึ้นมาแทนที่ จุดสิ้นสุดการขนส่งสินค้าทางเรืออย่างท่าอิฐ ซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางขนถ่ายสินค้าและกระจายสินค้าไปยังตลาดทั่วภาคเหนือ

เส้นทางการค้า และการช่วงชิงพื้นที่ทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรม

การเข้าครอบครองเส้นทางการค้าและการขยายตัวของพื้นที่การค้าสัมพันธ์กับการก่อรูปของรัฐจารีตและการสร้างเสถียรภาพภายในรัฐ การจัดการปกครอง และการเรียกเก็บส่วย กระทั่งภายหลังจากการขยายตัวทางการค้าของล้านนาที่เริ่มเห็นชัดในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นต้นมาพบว่าทั้งเส้นทางการค้า สินค้า กลุ่มคนในพื้นที่ทางการค้าล้วนมีการปรับเปลี่ยน และเริ่มสั่นคลอนอำนาจรัฐจารีตที่ผูกพันกับโครงสร้างการค้าแบบเดิม กลุ่มเครือข่ายการค้าที่เคยครอบครองเส้นทางการค้า และผูกขาดสินค้าในตลาดเริ่มถูกกีดกันและถูกแทนที่ด้วยคนกลุ่มใหม่ พร้อมกันกับการขยายอำนาจรัฐสยามมายังล้านนา

ประเด็นที่ไม่ค่อยมีการกล่าวถึงคือช่วงรอยต่อของการสูญเสียอำนาจของกลุ่มชนชั้นนำล้านนา ซึ่งบางส่วนผันตัวเองไปเป็นพ่อค้าท้องถิ่น และการเข้ามาแสวงหาประโยชน์ของกลุ่มคนจีน

ภายใต้การสนับสนุนของสยาม มิได้เปิดช่องให้พลเมืองของบ้านเมืองเหล่านี้เข้าถึงทรัพยากรโดยตรง การเข้ามาของกลุ่มทุนสัมปทานป่าไม้ การเปิดเหมืองแร่ รวมถึงการขยายพื้นที่เพาะปลูกของพวกเจ้านาย เจ้าที่ดิน เปิดพื้นที่ให้คนท้องถิ่นเฉพาะการเป็นแรงงานรับจ้างราคาถูก และต้องปรับตัวท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมืองมาโดยตลอด

เมื่อกล่าวถึงเส้นทางการค้า และการช่วงชิงพื้นที่ทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรมตลอดช่วงเวลาอันยาวนานของประวัติศาสตร์ล้านนา มีเหตุการณ์บางช่วงที่น่าสนใจและสามารถนำมาวิเคราะห์ในประเด็นนี้ ครั้งแรกประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 21 เมื่อการค้าและประชากรของล้านนาขยายตัวอย่างต่อเนื่อง กระทั่งเป็นศูนย์รวมของ “คน” และ “สินค้า” มากมาย และกลายเป็นเป้าหมายของกลุ่มการเมืองที่เข้มแข็งกว่าในเวลานั้น พม่าแสดงเจตจำนงว่าต้องการครอบครองดินแดนแถบนี้ เพื่อขยายอำนาจและยึดครองหัวเมืองไทใหญ่และใช้ล้านนาเป็นฐานเสถียรในการทำสงครามกับสยาม ซึ่งเป็นจังหวะเดียวกับที่พม่าต้องการชิงเอาเมืองสำคัญไปอยู่ใต้การปกครอง พร้อมกับทำลายกลุ่มอำนาจเก่าลง ล้านนาสูญเสียอำนาจในการปกครองตนเองเมื่อปี พ.ศ. 2101 ซึ่งศรีสวัสดิ์ อ่องสกุล (2544: 168) อธิบายว่า เป็นเพราะล้านนาไม่สามารถสถาปนา “ระบบราชการ” ขึ้นแทนที่ “ระบบข้าหลวง” เมื่อเมืองหลวงเกิดสงครามก็ไม่สามารถเรียกเกณฑ์ไพร่พลจากเมืองอื่นมาช่วยได้ อันที่จริงหากพิจารณาตามบริบททางสังคม การเมืองของรัฐจารีตอื่นในช่วงเวลาเดียวกันก็มีได้มี “ระบบราชการ” ที่สามารถเรียกรวมไพร่พลจากเมืองเล็กเมืองน้อยได้อย่างมีประสิทธิภาพ เนื่องจากการปกครองในแต่ละเมืองค่อนข้างเป็นอิสระจากกัน และยึดโยงกันอย่างหลวมๆ จะเห็นว่ากรณีของล้านนาภายหลังการขยายตัวของเมืองและการค้าแทนที่จะสร้างความมั่นคงให้กับเมืองหลวงและอาณาจักร กลับเป็นการสร้างฐานอำนาจให้กับเจ้าเมืองที่ปกครองเมืองต่างๆ ในลักษณะกระจัดกระจายและไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน การทำทลายอำนาจรัฐจารีตของล้านนาในครั้งแรกแท้จริงแล้วสัมพันธ์กับกระบวนการก่อรูปของรัฐอย่างมีพลวัต กล่าวคือขณะที่การขยายตัวทางการค้าและประชากรนำไปสู่การก่อรูปของรัฐ แต่เมื่อภาวะดังกล่าวดำเนินไปถึงจุดสูงสุดกลับไม่สามารถรองรับเงื่อนไขการเติบโตของเมืองเล็กเมืองน้อยภายในรัฐที่สัมพันธ์กันอย่างหลวมๆ ได้ ฉะนั้นแม้ว่าล้านนาจะไม่ถูกโจมตีจากพม่าในช่วงเวลาดังกล่าว ก็มีความเป็นไปได้อย่างยิ่งที่จะเกิดความขัดแย้งภายในและนำไปสู่สงครามระหว่างกลุ่มการเมืองย่อยๆ ที่สั่งสมอำนาจและเป็นอิสระจากกัน ดังจะพบว่าก่อนหน้านั้นก็เกิดความขัดแย้งระหว่างกลุ่มขุนนาง เรื่องการเสนอผู้สมควรสืบราชสมบัติ

ครั้งที่สองเกิดขึ้นท่ามกลางบริบทการเข้ามาของอาณานิคมตะวันตกที่มีได้เกิดขึ้นเฉพาะล้านนา แต่เป็นเงื่อนไขความขัดแย้งของรัฐในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในภาพรวม ความต่างอยู่ที่รัฐเหล่านั้นพ่ายแพ้ภายหลังทำสงครามสู้รบอย่างยืดเยื้อยาวนาน อำนาจอาณานิคมในดินแดนเหล่านี้จึงสถาปนารูปแบบบางประการของรัฐสมัยใหม่ซ้อนทับลงไปกับการปกครองของรัฐจารีต กล่าวคือมีการคงตำแหน่งกษัตริย์และระบบขุนนางแบบเดิมไว้แต่เป็นไปในเชิงสัญลักษณ์มากกว่าการให้

อำนาจอย่างแท้จริง ภูมิของล้านนาภาวะดังกล่าวถูกผลักดันให้เป็นความขัดแย้งระหว่างสยามกับอังกฤษ เนื่องจากอังกฤษเข้าใจว่าล้านนาเป็นส่วนหนึ่งของสยาม เมื่อไม่สามารถไกล่เกลี่ยความขัดแย้งในเรื่องใดได้ก็จะฟ้องร้องไปยังสยาม ดังจะพบว่ากรณีพิพาทเรื่องของการสัมปทานป่าไม้และการศาล ซึ่งขณะนั้นล้านนายังใช้ระบบค้ำสนามหลวงหรือคณะขุนนางเป็นผู้ตัดสิน ทว่าเมื่อระบบดังกล่าวไม่สามารถรองรับปัญหาและจัดการความขัดแย้งที่มีความซับซ้อนมากเกินกว่าจะใช้วิธีประนีประนอมที่อิงกับระบบการตัดสินแบบเก่า ในสถานการณ์ครั้งที่สองนี้ก็มิใช่เป็นเพราะล้านนาไม่สามารถสถาปนา “ระบบราชการ” ขึ้นได้ทันท่วงที เพราะแม้แต่สยามที่มีพัฒนาการของรัฐและการปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ของกลุ่มชนชั้นกระฎุมพีไปก่อนหน้านั้นก็ยังไม่สามารถสถาปนาระบบดังกล่าวขึ้นมาได้ในคราวเดียวกัน การปรับตัวขนานใหญ่ของสยาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการให้ความหมายกับบทบาทรัฐสมัยใหม่ที่นำมาใช้กับรัฐประเทศราชทั้งหลายเพิ่งจะเริ่มขึ้น และแทบจะถอดรูปแบบมาจากการปกครองของรัฐอาณานิคมที่เกิดขึ้นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เวลานั้น

ตัวอย่างของความขัดแย้งที่น่าสนใจคือ ความเห็นเกี่ยวกับการใช้เส้นทางสายตะวันตกหรือสายตะวันออกหากต้องการเดินทางจากเชียงใหม่ไปยังสิบสองปีนนา ก่อนหน้าที่คณะสำรวจและมิชชันนารีจะเดินทางไปถึง ล้านนาเพิ่งจะฟื้นฟูบ้านเมืองหลังจากที่สู้รบแบบกองกำลังกับพม่าอย่างยืดเยื้อยาวนาน ซึ่งได้กล่าวถึงก่อนหน้านี้อแล้วว่าเงื่อนไขดังกล่าวทำให้เส้นทางการค้าด้านตะวันออกมีความสำคัญขึ้นมา และกลุ่มชนชั้นนำล้านนาก็สร้างความใกล้ชิดกับหลวงพระบางและลาวตอนเหนือ ขณะที่เส้นทางสายตะวันตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของพม่าและภายหลังเมื่ออังกฤษสถาปนาอำนาจเหนือพม่า เส้นทางสายนี้จึงถูกกล่าวถึงอีกครั้ง ประเด็นคือเส้นทางไหนกันแน่ที่เชื่อมล้านนากับสิบสองปีนนาได้โดยสะดวก และเป็นที่ยอมรับของกลุ่มพ่อค้าจีนยูนนานซึ่งใช้เส้นทางดังกล่าวเป็นหลัก บันทึกของแมคคราว์ด์ ในปี พ.ศ. 2380 จากการสอบถามพวกพ่อค้าจีนยูนนานที่เมืองเชียงใหม่ พ่อค้าเหล่านี้ต่างยืนยันเป็นเสียงเดียวกันว่าเส้นทางสายตะวันตกปลอดภัยและสะดวกกว่า ส่วนเส้นทางสายตะวันออกนั้นไม่มีหมู่บ้านเลยตลอดเส้นทางเพราะหลายปีก่อนกองทัพของล้านนาได้เข้าไปกวาดต้อนผู้คนและทำลายบ้านเสียหายหมดสิ้น ถนนสายนั้นจึงรกร้างไม่มีผู้สัญจร (Forbes and Henley, 1997: 61)

พ่อค้าจีนยูนนานที่แมคคราว์ด์สนทนาด้วยน่าจะเป็นพวกพ่อค้าที่ใช้เส้นทางสายตะวันตกทำการค้าเรื่อยมาตั้งแต่เขตสิบสองปีนนา รัฐฉาน และรัฐกะเหรี่ยง จนถึงเมืองต่างๆ ในล้านนา ขณะที่กลุ่มพ่อค้าจีนยูนนานที่ใช้เส้นทางสายตะวันออกเข้ามาค้าขายกับหลวงพระบาง และไปถึงเวียงจันทน์น่าจะมียู้อยู่ด้วยกัน ส่วนเรื่องการกวาดต้อนผู้คนเป็นเรื่องที่มีความเป็นไปได้สูงแต่ไม่ได้มีเฉพาะด้านตะวันออกเท่านั้น ช่วงเวลาที่ชนชั้นนำใหม่ของล้านนาฟื้นฟูบ้านเมืองมีการเกลี้ยกล่อมให้คนในแถบหัวเมืองไทใหญ่ เลยไปถึงรัฐกะเหรี่ยงเข้ามาเป็นไพร่เมืองจำนวนมาก ฉะนั้น เหตุผลดังกล่าวจึงไม่น่าจะเป็นไปได้ว่าทำให้เส้นทางสายตะวันออกถึงขั้นร้างและไม่มีผู้สัญจร ขณะที่เหตุผลของเจ้านายเมืองเหนือที่ไม่ต้องการให้ชาวตะวันตกใช้เส้นทางตะวันตกโดย

อ้างเรื่องกลุ่มละว้าล่าหัวคนนั้น ไม่น่าจะเป็นเหตุผลที่แท้จริง (Woodman, 1962: 322)¹⁸ ประเด็นหนึ่งที่มีความเป็นไปได้ต่อการอธิบายเรื่องนี้คือชนชั้นนำล้าหน้ายังลังเลต่อการแสดงท่าทีกับเชียงตุง ทั้งนี้เพราะก่อนหน้านี้นักสยามมีคำสั่งห้ามไม่ให้ล้าหน้าติดต่อกับเมืองเชียงตุง ด้วยราชสำนักสยามมองว่าพวกไทที่เชียงตุงเป็นคนในปกครองของพม่า และความไม่ไว้วางใจนั้นยังคงมีอยู่กระทั่งถึงช่วงเวลาที่แมคคราเวต์เดินทางเข้ามายังล้าหน้า (Forbes and Henley, 1997: 62) ขณะที่เส้นทางด้านตะวันออกในความคิดและสำนึกการรับรู้ของชนชั้นนำล้าหน้าและสยามเวลานั้นคือยังอยู่ภายใต้อำนาจรัฐสยาม ดังจะพบว่าเมื่อเกิดความเคลื่อนไหวของกองกำลังฮ่อ สยามเร่งส่งกำลังเข้ามาปราบปรามเพื่ออ้างสิทธิและความชอบธรรมว่าดินแดนเหล่านี้อยู่ในขอบเขตอำนาจอธิปไตยของตน

ความขัดแย้งว่าด้วยการแสดงอำนาจอธิปไตยเหนือดินแดนโดยเฉพาะอาณาบริเวณตลอดแนวล้าหน้าโขงระหว่างสยามกับฝรั่งเศสเป็นตัวอย่างที่เห็นได้ชัด การอ้างสิทธิและความชอบธรรมของสยามต่อดินแดนเหล่านั้นเป็นช่วงเริ่มแรกที่ยุทธศาสตร์ที่สยามพยายามปรับเปลี่ยนเข้าสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ ภายหลังจากที่มีการกำหนดเส้นเขตแดนขึ้นอย่างชัดเจนทำให้กลุ่มคนที่เดิมอยู่ในกลุ่มสังคม วัฒนธรรมเดียวกัน หรือมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดอย่างหลวมๆ บางกับนาน ถูกแยกออกจากกันด้วยเส้นสมมติดังกล่าว แม้ว่าความสัมพันธ์ของกลุ่มคนในระดับพื้นที่อาจมิได้รับผลกระทบจากการกำหนดเส้นสมมติขึ้นอย่างทันทีทันใด ทว่าภายใต้กระบวนการเกิดขึ้นของรัฐสมัยใหม่ นำไปสู่การให้ความหมายต่อกลุ่มคนที่อยู่ “ใน” และ “นอก” เส้นพรมแดนของรัฐ ในประเด็นเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งที่น่าไปสู่ความขัดแย้งเชิงชาติพันธุ์ในภายหลัง ทั้งนี้เป็นเพราะมีสถานการณ์และบริบทอื่นๆ เป็นปัจจัยหนุน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการแย่งชิงทรัพยากร ปัญหาเรื่องระบอบกรรมสิทธิ์ และปัญหาเรื่องสัญชาติ เป็นต้น

ประเด็นที่มักถูกมองข้ามไปภายใต้กระบวนการเกิดขึ้นของชาติ คือมิติความสัมพันธ์ของผู้คนที่อยู่ก่อนและหลังจากนั้นมีการปรับเปลี่ยนไปอย่างไร การศึกษาว่าด้วยเครือข่ายความสัมพันธ์ทางการค้าสมัยจารีตส่วนหนึ่งเป็นไปเพื่อแสดงให้เห็นว่ามิติความสัมพันธ์ของผู้คนที่มีอยู่เดิมไม่ได้สอดคล้องกับเส้นแบ่งระหว่างรัฐ ฉะนั้นภายหลังจากการสถาปนาอำนาจรัฐสมัยใหม่ขึ้น คนในพื้นที่ระหว่างเส้นสมมติจึงยังคงไปมาหาสู่กันในฐานะของ “ผู้ลักลอบ” หรือ “กระทำผิดกฎหมาย” ของรัฐ ขณะที่รัฐไม่ยอมรับการมีอยู่ของการข้ามพรมแดนเหล่านี้ ทั้งนี้เป็นเพราะรัฐไม่สามารถเข้ามามีการจัดการหรือกระทำการอย่างหนึ่งอย่างใดได้ พื้นที่รอยต่อบริเวณสบรวก (สามเหลี่ยมทองคำปัจจุบัน) เชียงแสน เชียงของ และพื้นที่แนวชายแดนอื่นๆ จึงกลายเป็นพื้นที่การค้าสินค้านี้

¹⁸ เรื่องของถิ่นฐานของว้าและการล่าหัวมนุษย์เป็นเรื่องที่ถูกเล่าถึงในบันทึกของชาวตะวันตกหลายครั้ง ขณะเดียวกันก็ยืนยันว่ามีกลุ่มที่เข้าไปทำการค้ากับว้าโดยไม่หวั่นเกรงเรื่องการล่าหัว คนกลุ่มนั้นคือ *ป็น ไถ่* หรือจีนมุสลิมนั่นเอง รัฐว้าเป็นแหล่งสินค้าพวกฝิ่น ข้าว ทองคำ เงิน และตะกั่ว.

ภาษี สิ่งผิดกฎหมายที่มีมูลค่ามหาศาล เป็นพื้นที่ทางการเมืองระหว่างรัฐที่มาบรรจบกันและไม่สามารถจัดการกับเรื่องเหล่านี้ได้อย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาด

เครือข่ายการค้าที่ดำรงอยู่ในลักษณะนี้เป็นภาพการคลี่คลายของวิธีการค้าสมัยจารีตและการปรับตัวเข้ากับอำนาจอธิปไตยของรัฐสมัยใหม่ กลุ่มคนที่มีบทบาททางการค้าในพื้นที่เหล่านี้จึงสร้างเส้นทางการค้าขึ้น โดยเฉพาะที่มีได้สอดคล้องกับเส้นทางการค้าที่รัฐให้การรับรอง ทว่าพวกเขา กลายเป็นกลุ่มที่มีส่วนแบ่งพื้นที่ในตลาดอยู่ไม่น้อย ที่เป็นเช่นนั้นเพราะการค้าในระบบนี้สามารถเข้าถึงตลาดผู้บริโภคได้มาก เนื่องจากสินค้าหลักเชิงภาษีมีราคาถูกกว่าท้องตลาดทั่วไป จากที่กล่าวมาจะเห็นว่าแม้ภายหลังการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระเบียบของรัฐสมัยใหม่ รัฐไม่สามารถจัดการพื้นที่การค้าระหว่างเส้นเขตแดนเหล่านี้ได้ ในทางตรงกันข้ามรัฐกลับสร้างเงื่อนไขให้พื้นที่เหล่านี้ กลายเป็นพื้นที่ทางการค้าที่สำคัญ แม้ไม่ยอมรับการมีอยู่แต่ก็ไม่สามารถปฏิเสธได้ว่าเครือข่ายการค้าในระบบเหล่านี้มีส่วนสำคัญในการผลักดันการขยายตัวทางเศรษฐกิจ

ตลาดการค้าและเส้นทางการค้าโดยภาพรวมมีความสำคัญในการอธิบายกระบวนการก่อรูปของรัฐโบราณและมิตินความสัมพันธ์ของผู้คน ซึ่งพบว่าเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงศูนย์กลางการค้าและเส้นทางการค้าไม่ว่าด้วยเงื่อนไขใดก็ตาม ล้วนส่งผลต่อการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ในแต่ละระดับชั้น ในระดับของความสัมพันธ์ระหว่างเมือง และรัฐ จะพบว่าการครอบครองทำเลที่ตั้งที่เป็นศูนย์กลางการค้าสำคัญนำไปสู่การขยายอำนาจและอาณาจักรออกไปอย่างกว้างขวาง ขณะเดียวกัน การขยายตัวทางการค้าก็เป็นปัจจัยที่นำไปสู่ความเสื่อมและความขัดแย้งด้วยเช่นกัน เนื่องจากระบบกลไกภายในไม่สามารถรองรับการขยายตัวของกลุ่มขุนนางและเงื่อนไขของรัฐที่ไม่สามารถรวมศูนย์ได้อย่างแท้จริง ทำให้เกิดการแย่งชิงอำนาจภายในระหว่างชั่วคราวเมืองต่างๆ ซึ่งจะพบว่าการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางการค้าในแต่ละช่วงบริบทดังที่หยิบยกมาเป็นกรณีศึกษานั้น ล้วนเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์เชิงอำนาจเกือบทั้งสิ้น ในระดับของผู้คนทั่วไปพบว่า ผลกระทบที่เกิดขึ้นอยู่บนเงื่อนไขเรื่องการปรับเปลี่ยนธรรมเนียมปฏิบัติที่แตกต่างไปจากเดิม เช่น การปกครองของพม่าในช่วงแรกที่ยึดแบบแผนจารีตของล้านนาและพองปรนให้เจ้านายเก่า ยังคงมีอำนาจภายหลังจากที่ล้านนาถูกพม่าโจมตีได้สำเร็จในปี พ.ศ. 2101 ไม่ปรากฏความขัดแย้งให้เห็นอย่างเด่นชัด เมื่อเปรียบเทียบกับกรปกครองโดยขุนนางพม่าและมีการเรียกเก็บภาษีเกินอัตราที่เคยมีมา หรือความสัมพันธ์ของล้านนากับสยาม ที่แม้ว่าล้านนาจะยอมรับการเป็นรัฐบริวารของสยาม แต่ยังคงอำนาจในการปกครองตนเอง กระทั่งสยามเริ่มแทรกแซงการเมืองภายในของล้านนา ตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นต้นมา การปฏิรูปการปกครองหัวเมืองประเทศราช จึงเป็นการริ่หรือโครงสร้างความสัมพันธ์ที่มีอยู่เดิม โดยเฉพาะความสัมพันธ์ทางการค้าของล้านนา และเริ่มมองเห็นความขัดแย้งอย่างเด่นชัดหลังจากนั้น

บทที่ 4

ความสัมพันธ์ทางการค้าและการไหลเวียนของสินค้า

ก่อนการสถาปนาเชียงใหม่ขึ้นเป็นศูนย์กลางการค้าบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำปิงในปี พ.ศ.1839 มีศูนย์กลางการค้าโบราณที่สำคัญในดินแดนแถบนี้อย่างน้อย 2 แห่ง คือศูนย์กลางการค้าตอนบนอยู่ในเขตแคว้นโยนกและศูนย์กลางการค้าตอนล่างในแคว้นหริภุญไชย ทั้งสองแห่งมีลักษณะทางการค้าเฉพาะตัวที่แตกต่างกัน ในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่กล่าวถึงความสัมพันธ์ทางการค้าของแคว้นหริภุญไชยและโยนกผ่านทางเมืองฝาง ตำแหน่งแห่งที่ของเมืองฝางไม่เพียงเป็นจุดเชื่อมเขตการค้าตอนบนกับตอนล่างที่มีอยู่เดิม แต่น่าจะเป็นศูนย์กลางการค้าที่เชื่อมไปสู่เขตการค้าของรัฐไทใหญ่และพม่า เมืองที่ตั้งอยู่ระหว่างศูนย์กลางอำนาจและทำหน้าที่เช่นเดียวกับเมืองฝางจึงมีส่วนสำคัญในการช่วยคลายข้อจำกัดทางภูมิศาสตร์ในการคมนาคมและการค้า และเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดเครือข่ายการค้าที่มีลักษณะเฉพาะขึ้นในแต่ละแคว้น กล่าวคือ หริภุญไชยมีความสัมพันธ์ทางการค้าใกล้ชิดกับเมืองทางใต้ จากบริเวณลุ่มน้ำปิงลงไปถึงลุ่มน้ำเจ้าพระยา การค้าทั้งทางบกและทางเรือจึงมีความสำคัญควบคู่กัน ขณะที่โยนก(เชียงแสน)สร้างเครือข่ายการค้ากับเมืองต่างๆ ทางตอนเหนือขึ้นไปถึงบริเวณตอนใต้ของจีน มีการค้าทางบกเป็นปัจจัยหลักในการขับเคลื่อนคนและสินค้าตลอดเส้นทางการค้าเขตหุบเขา

โยนก(เชียงแสน)กับเครือข่ายการค้าตอนบน

บริเวณที่เรียกว่า “แคว้นโยนก” ครอบคลุมอาณาบริเวณตั้งแต่เขตสิบสองปันนาลงมาถึงเชียงแสน เชียงราย เรื่องราวเกี่ยวกับกลุ่มคนที่มาตั้งรกรากในแคว้นโยนกนี้ พงศาวดารโยนกเสนอว่าเป็นการรวมกลุ่มทางสังคมของลัวะ ที่เคลื่อนย้ายจากคอกยตุงลงสู่ที่ราบลุ่มแม่น้ำสาย และแม่น้ำโขง และขยายไปตั้งเมืองพะเยา หรือครอบคลุมพื้นที่ราบลุ่มเชียงราย-พะเยา(ประกาศกิจกรจักร์, พระยา, 2498: 120-122) และมีเรื่องราวเกี่ยวกับ “ขุนเจือง” อันเป็นเรื่องเล่าที่สร้างสำนึกร่วมทางวัฒนธรรมของคนในลุ่มน้ำโขงตอนบน ขณะที่ “ตำนานสิงหนวัติ” เล่าว่าเป็นเรื่องของกลุ่มไต มาจากทางลุ่มน้ำอิระวดี-สาละวิน และมาตั้งบ้านเรือนในแถบเมืองเชียงแสนนี้(ศรีศักร วัลลิโภดม, 2545ก: 25-27) และไม่ว่าจะเล่าด้วยตำนานเรื่องใด นัยสำคัญของเรื่องเล่าทั้งสองคือการสร้างบ้านแปงเมืองอย่างถาวรในเขตที่ราบ และมีคนอย่างน้อยสองกลุ่มที่กลายเป็นประชากรหลักของเมืองคือลัวะและไต ตำนานหลายเรื่องพยายามโยงความสัมพันธ์ของคนเหล่านี้ ซึ่งประเด็นว่าใครคือคนกลุ่มแรกที่เข้ามาตั้งรกรากมิใช่เรื่องสำคัญเท่ากับว่า กระบวนการสร้างบ้านแปงเมืองและพัฒนาการทางสังคมเกิดขึ้นท่ามกลางการปฏิสัมพันธ์ของคนหลากหลายกลุ่มได้อย่างไร

พื้นเมืองเชียงแสนอ้างถึงการปกครองระบบพันทนา ที่มีอยู่ก่อนการสถาปนาอาณาจักรล้านนา ในสมัยลาวจก(ลาวจกราช) สร้างเมืองฝางและเมืองอื่นๆ มีการแบ่งหน่วยการปกครองออกเป็นพันทนา ดังว่า เมืองฝาง 3 พันทนา เมืองสาต 500 ร้อยนา เมืองชวาค เมืองหาง 100 นา เมืองชวาคน้อย เมืองยาง เมืองมาน 100 นา รวมทั้งสิ้น 3 หมื่น 4 พันทนา (สร้อยสวัสดิ อ่องสกุล,ปริวรรต, 2546: 28-29)¹⁹ หากระบบพันทนาที่ว่าเป็นจริงก็แสดงว่าอาณาจักรล้านนาอยู่บนฐานของการหิบบิซึมและใช้ระเบียบการเมืองการปกครองที่มีอยู่ก่อนแล้ว และระบบดังกล่าวยังแสดงให้เห็นว่าตั้งแต่ปรากฏร่องรอยของแคว้นโยนก เมืองนี้ก็มีได้้อยู่อย่างโดดเดี่ยว แต่สัมพันธ์กับแคว้นและดินแดนอื่นๆ มีการหิบบิซึมและใช้ระเบียบการปกครองบ้านเมืองที่สามารถศึกษาเทียบเคียงกันได้ การที่ระบบพันทนาสามารถดำรงอยู่และสืบทอดต่อมาอีกหลายร้อยปีแสดงให้เห็นว่าระบบดังกล่าวค่อนข้างเป็นที่ยอมรับ บวกกับวิถีคิดที่เน้นการปฏิบัติตามจารีตประเพณี ทำให้การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคม การเมืองเป็นไปอย่างช้าๆ แต่หากพิจารณาตามเงื่อนไขเฉพาะของรัฐในเขตหุบเขาที่มีพื้นที่การผลิตจำกัด และการสถาปนาอำนาจที่ศูนย์กลางเพียงแห่งเดียวจึงเป็นไปได้ยาก จะพบว่าระบบพันทนาเปิดโอกาสให้ผู้ผู้นำในพันทนานั้นสามารถปกครองดูแลการผลิตในขอบเขตของตนอย่างเต็มที่ และเกาะเกี่ยวกันอย่างหลวมๆ ระหว่างพันทนากับศูนย์กลางอำนาจผ่านระบบเครือญาติ ซึ่งจะเอื้อให้เกิดประโยชน์อยู่มากหากสามารถดำรงความสัมพันธ์ไว้ได้อย่างต่อเนื่อง อย่างไรก็ตามความขัดแย้งระหว่างเครือญาติของกลุ่มชนชั้นนำมักปรากฏให้เห็นอยู่เสมอระหว่างการเปลี่ยนแปลงการสืบราชสมบัติ และเมื่อเกิดความขัดแย้งขึ้น กำลังคนในระบบพันทนาก็จะกลายเป็นกองกำลังย่อยๆ ในการโจมตีและป้องกันบ้านเมืองตามโอกาส

สมัยล้านนาความสัมพันธ์กับหัวเมืองไทใหญ่เป็นไปอย่างลุ่มๆ ดอนๆ บางช่วงก็มีฐานะเป็นบ้านพี่เมืองน้องมีความใกล้ชิดกับกษัตริย์เมืองเชียงใหม่ สมัยของพญามังรายอาณาจักรล้านนาแผ่อำนาจไปถึงหัวเมืองไทใหญ่ โดยส่งขุนเครือไปกินเมืองเงี้ยวภายหลังจึงได้ชื่อว่าเมืองนาย (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และวิภาจ, ปริวรรต, 2543: 55,109) เมืองเหล่านี้มีความสัมพันธ์กับเมืองฝางและเชียงแสนมายาวนาน หากเป็นความสัมพันธ์ทางการค้าจะพบว่าเส้นทางการค้าเชื่อมระหว่างเมืองฝาง เชียงแสนกับเมืองเงี้ยวโดยตลอดและยังเป็นเส้นทางที่ใช้ต่อมาอีกยาวนานในสมัยหลัง ความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างบ้านเมืองเหล่านี้ยังขึ้นอยู่กับเงื่อนไขทางการเมืองและความสัมพันธ์เชิงเครือญาติซึ่งมีความอ่อนไหวและง่ายต่อการเปลี่ยนแปลง อาทิ หลังสิ้นสุดสมัยพญามังรายหัวเมืองไทใหญ่ก็น่าจะอยู่กันอย่างอิสระ จนกระทั่งในสมัยพญาธิโลกราชได้ขยายอำนาจเข้าไปในดินแดนดังกล่าวอีกครั้ง และปราบได้หัวเมืองเงี้ยว เมืองนาย และเมืองต่างๆ รวมทั้งสิ้น 11 เมือง ได้ทหาร 12,328 คน และให้เจ้าเมืองส่งบรรณาการต่อกษัตริย์ล้านนา ในบางสมัย

¹⁹ เมืองในสมัยลาวจกยังแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดระหว่างเมืองฝางและหัวเมืองไทใหญ่ คือ เมืองสาต เมืองชวาค เมืองชวาคน้อย เมืองหาง.

เจ้าเมืองนายก็เข้ามาสวามิภักดิ์ถวายบรรณาการต่อเจ้าเมืองเชียงใหม่ เช่น สมัยพระเมืองแก้ว นอกจากนี้การขยายอำนาจของบุเรงนองและพม่าเข้ามายังล้านนาในแต่ละช่วง ยังถูกอธิบายว่าเป็น เพราะต้องการสร้างฐานอำนาจก่อนเข้ายึดหัวเมืองเงี้ยว ภายหลังจากโอรสที่กำเนิดจากพระนาง วิสุทธิเทวี และบุเรงนองได้ปกครองเชียงใหม่จึงได้จัดการปกครองหัวเมืองเงี้ยวด้วยพร้อมกัน จะเห็นว่าความสัมพันธ์ของล้านนากับหัวเมืองไทใหญ่ค่อนข้างจะใกล้ชิดแม้จะไม่สม่ำเสมอเพราะ ไม่สามารถใช้อำนาจควบคุมได้อย่างเบ็ดเสร็จ กระทั่งภายหลังที่ล้านนายอมอยู่ใต้อำนาจของ กรุงเทพฯ พระยาพระราชาภิจักร์ เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเป็นหลวงประชาศศิกิจ ได้สำรวจเขตแดน บริเวณหัวเมืองเงี้ยวทั้งห้า²⁰ พร้อมกับศึกษาด้านความเป็นมาของบ้านเมืองต่างๆ ของล้านนา ในเรื่องนี้แสดงให้เห็นว่ากลุ่มชนชั้นนำสยาม ได้อาศัยฐานความสัมพันธ์เดิมของล้านนากับเมืองเงี้ยว ในการสานประโยชน์ต่อ

ในพื้นที่เมืองเชียงแสน กล่าวถึงความสัมพันธ์กับเมืองทางใต้อย่างหริภุญไชย ในตอนที่มีการ สถาปนาลาวจกให้ปกครองเชียงแสน มีเจ้าเมืองต่างๆ เข้ามาแสดงตัวว่ายอมอยู่ใต้อำนาจของลาวจก ทั้งสิ้น 998 เมือง มีสองเมืองที่ไม่มาร่วมคือ หริภุญไชย กับสุโขทัย จะเห็นว่าการกำหนด ความสัมพันธ์ของเมืองเหล่านี้ผ่านความคิดของผู้เขียนตำนานนับว่ามีความสำคัญ เพราะแสดงให้เห็นว่าการรับรู้เกี่ยวกับบ้านเมืองต่างๆ นั้น มีการจำแนกแยกแยะความสัมพันธ์ในหลายระดับ การที่ ตำนานอ้างถึงหริภุญไชยกับสุโขทัยในทำนองว่าไม่เข้าร่วมอาจตีความได้หลายนัย แต่ที่เห็นชัด คือสองเมืองนี้เป็นหน่วยการเมืองที่แยกออกไปไม่รวมอยู่ในเขตแคว้นของเชียงแสนแม้ไม่ได้ กล่าวถึงชัดเจนว่าเพราะเหตุใด สมมติฐานอย่างหนึ่งที่น่าจะเป็นไปได้คือแคว้นโยนกกับแคว้น หริภุญไชยสังกัดคนละหน่วยการเมือง หรือหน่วยความสัมพันธ์ ที่แม้จะมีได้แยกขาดจากกันอย่าง เด็ดขาด แต่พื้นที่เมืองเชียงแสนก็แสดงให้เห็นถึงความใกล้ชิดระหว่างแคว้นโยนกกับเมืองทาง ตอนบนมากกว่า ขณะที่เมืองอย่างหริภุญไชย สุโขทัยมีขอบเขตความสัมพันธ์กับบ้านเมืองอื่นอีก ต่างหากโดยเฉพาะเมืองที่อยู่ทางใต้ลงมา²¹ พัฒนาการทางสังคม การเมืองระหว่างรัฐที่มีทิศทาง เฉพาะตัวนี้ ทำให้เมืองที่ทำหน้าที่เชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างแคว้นอย่างเมืองฝางมีความสำคัญอย่างยิ่ง และน่าจะมีเมืองที่มีลักษณะคล้ายกันนี้กระจายอยู่ทั่วไปอย่างกว้างขวาง

²⁰ หัวเมืองเงี้ยวทั้งห้า ประกอบด้วยเมืองต่วน เมืองหาง เมืองจวด(ชวาด) เมืองทา และเมืองสาด.

²¹ พื้นที่เมืองเชียงแสน ซึ่งสันนิษฐานว่าแต่งตั้งโดยพระสงฆ์ราชพุทธศตวรรษที่ 21 อันเป็นช่วงที่เชียงแสนรุ่งเรือง ถึงขีดสุดนั้นสะท้อนสำนึกที่เป็นคนละกลุ่มการเมืองกับเชียงใหม่ โดยเฉพาะกลุ่มที่ขึ้นมามีบทบาทภายหลัง ราชวงศ์มังรายไปแล้ว (สร้อยดี อ่องสกุล,ปริวรรต, บทนำ: บทวิเคราะห์ “พื้นที่เมืองเชียงแสน”, 2546: 1-22).

ก. เมืองฝาง จุดเชื่อมต่อการค้า

ตลาดการค้าที่เมืองฝาง ไม่เพียงเป็นจุดเชื่อมต่อเครือข่ายการค้า แต่ยังเป็นช่องทางในการสื่อสารผ่านการปฏิสัมพันธ์ของกลุ่มคนสองแคว้น และโดยทำเลที่ตั้งของเมืองฝางยังสามารถเชื่อมไปยังหัวเมืองไทใหญ่ได้โดยสะดวก สมัยเจ้ามโหฬารปกครองเมืองฝาง(ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25) ได้เปิดให้มีการเล่นพนัน โดยให้คนเล่นเสี้ยค่าตั้งตามระเบียบคือ 10 หยิบ 1 การเปิดบ่อนเป็นช่องทางหนึ่งในการดึงดูดคนจากต่างที่ต่างถิ่น ครั้งนั้นมีเงี้ยวจากเมืองป๋น เมืองสาต เมืองหาง ขมุ จากล้านนา รวมถึงพวกอินเดียนมาเล่นบ่อนดังกล่าว ทำให้เจ้าหลวงเมืองฝางมีรายได้และมีแรงงานไว้บุกเบิกที่ดิน รายได้ของพวกเขาในช่วงเวลานั้นขยายตัวตามกิจกรรมและสินค้า อาทิ ค่าข้าวเปลือก ค่าพริก ค่าฝ้าย ค่านุ่น ค่าฝิ่ง ภาษีหนองปลา ค่าอนุญาตซื้อขายสัตว์พาหนะ ค่าต้มกลั่นสุรา ค่าปรับโทษคดีต่างๆ ทั้งหมดนี้คิดอัตรา 10 หยิบ 1 ทั้งสิ้น (สงวน โชติสุขรัตน์, 2503: 413-416)

ข. ข้าว และทอง

ชัยภูมิของแคว้นโยนกอยู่ในเขตลุ่มน้ำสำคัญหลายสาย อาทิ น้ำสาย น้ำก ก น้ำอิงและน้ำสาขาย่อยอีกมากมาย มีพื้นที่ราบกว้างขวางเหมาะแก่การเพาะปลูก ในเขตที่ราบลุ่มน้ำกก็มีท่าข้าวเปลือกซึ่งเป็นแหล่งค้าข้าวมาแต่โบราณ(ศรีสวัสดิ์ อ่องสกุล, 2544: 172) นอกจากการค้าข้าวยังปรากฏหลักฐานประเภทตำนานและพงศาวดารเมืองต่างๆ ที่กล่าวถึงการนำแร่ทองคำมาใช้ประโยชน์ ทั้งในรูปของส่วยและสินค้า ในบรรดาส่วยของมีค่าทั้งหลายมักกล่าวถึงทองคำอยู่ด้วยเสมอ เป็นต้นว่าครั้งที่พระยาสุรราชต้องการที่ดินบริเวณรอบคอยคอง ภายหลังจากที่ได้ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุเจ้าแล้วได้พระราชทาน “ทองคำ” หมั้นหนึ่งแก่ปู่จ้าวลาวจก เมื่อล่วงมาสมัยที่ขอมมีอำนาจพระองค์พังราชวงศ์สิงหนวัติถูกขับไปให้อยู่เวียงสีทวงก็ต้องส่งส่วย “ทองคำ” ให้พระยาขอมด้วยเช่นกัน นอกจากนี้การกล่าวถึงสิ่งสำคัญในสมัยตำนาน เช่น กระจังทองคำ พางคำ ล้วนโยงเข้ากับทองคำทั้งสิ้น (สมพร อยู่โพธิ์, 2503) แหล่งที่มาของทองคำเหล่านี้ น่าจะมาจาก “ผงทองคำ” ที่ร้อนตามแหล่งน้ำ เพราะปรากฏว่ายังมีการร้อนทองคำกันอยู่โดยเฉพาะในลำน้ำโขง แต่เท่าที่ปรากฏในรูปของสิ่งของมีค่าเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าไม่เพียงมีการร้อนแร่ทองคำตามแหล่งน้ำ แต่ยังเกี่ยวข้องกับความรู้เชิงช่างในการประยุกต์ใช้สินแร่เหล่านี้ในงานฝีมือที่อาศัยความประณีตร่วมด้วย เรื่องของส่วยทองคำและการร้อนทองรวมถึงการนำทองมาใช้ ล้วนสัมพันธ์กับ โครงสร้างทางสังคมการเมืองของกลุ่มคนแถบแคว้นโยนกเชียงแสนในช่วงเวลาดังกล่าว ซึ่งน่าจะมีความซับซ้อนอยู่พอสมควร และหากสำรวจภาพที่กว้างกว่าแคว้นโยนก “ทองคำ” เป็นสินค้าอย่างหนึ่งของกลุ่มคนแถบลุ่มน้ำโขง การร้อนทองตามลำน้ำของกลุ่มที่อาศัยอยู่สองฟากฝั่งน่าจะมียาวนาน และการค้าทองทำให้ดินแดนแถบนี้เป็นที่รู้จักของคนต่างชาติ นอกจากสินค้าพวกของป่าอื่น ๆ

ค. กลองมโหระทึก การค้าระหว่างคนที่สูงกับคนที่ราบ

เครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มคนแถบลุ่มน้ำากโดยทั่วไปถูกนำเสนอผ่านตำนาน เพราะหลักฐานด้านอื่นไม่ปรากฏชัด อย่างไรก็ตาม เมื่อปี พ.ศ.2546 มีการพบ “กลองมโหระทึก” สร้างด้วยโลหะสำริด ซึ่งนักโบราณคดีสันนิษฐานว่าน่าจะมีอายุราว 2500-2100 ปีล่วงมาแล้ว จุดที่พบกลองคือ “เวียงจันทน์”²² ซึ่งสันนิษฐานว่ามีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21-22 เอกสารของจีนหย่งชวงเสี่ยวผิง (Yung Chuang Hsiao Pin) อ้างถึงวัฒนธรรมการใช้กลองมโหระทึกทางตอนใต้ของจีนในเขตยูนนาน และกล่าวถึงการใช้วัวแลกเปลี่ยนกับกลอง โดยกลองมโหระทึก 1 ใบแลกเปลี่ยนเป็นวัวได้ถึง 700-1000 ตัว กลองเหล่านี้ยังคงแต่งลวดลายเป็นรูปวัวอีกด้วย นอกจากนี้ยังพบว่าแหล่งกำเนิดกลองทางตอนใต้ของจีนน่าจะอยู่ในเขต “หลิ่งหนัน” อันเป็นถิ่นฐานของชาวฉ้วง ซึ่งพบกลองมโหระทึกที่ฝังดินไว้กว่า 600 ใบ ส่วนทางตอนใต้ของยูนนานลงมาพบการใช้กลองมโหระทึกในกลุ่ม *ชา ละว้า* และ *กะเหรี่ยง* โดย *ไทใหญ่* คือกลุ่มที่ผลิตกลอง วิทยานิพนธ์ของสังศรี วีระประจักษ์ เรื่อง “กลองมโหระทึกในประเทศไทย” พบว่า *กะเหรี่ยง* คือกลุ่มที่ซื้อกลองมาจาก *ไทใหญ่* ขณะเดียวกันก็พบว่า *ชา* ก็มีการสะสมกลองมโหระทึกเพื่อแสดงถึงสถานภาพทางสังคมด้วยเช่นกัน (สังศรี วีระประจักษ์, 2507 อ้างถึงใน อัญชลี สินธุสอน, 2548: 71) อัญชลี สินธุสอนสันนิษฐานว่า การแพร่ของวัฒนธรรมการใช้กลองมโหระทึกน่าจะเกี่ยวข้องกับการคมนาคมตามเส้นทางน้ำโขง เนื่องจากมีการพบกลองมโหระทึกทั้งในทางภาคเหนือและอีสานของไทยเวลานี้ (อัญชลี สินธุสอน, 2548)

กลองมโหระทึกเป็นตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่ากลุ่มคนในแถบลุ่มน้ำากไม่เพียงมีการติดต่อสัมพันธ์กับบ้านเมืองอื่นมาช้านาน ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มที่ผลิตกลองและกลุ่มที่ใช้กลองยังแสดงให้เห็นถึงการแลกเปลี่ยนค้าขายระหว่างกลุ่มคนที่สูงกับกลุ่มที่ราบ และเป็นเครื่องยืนยันได้ทางหนึ่งว่า มีการบริโภคสินค้าที่มีความหมายในเชิงสัญลักษณ์ มิใช่การบริโภคเฉพาะสิ่งจำเป็นเพื่อการยังชีพล้วนๆ สินค้าจำนวนหนึ่งจึงมีบทบาทและความสำคัญในทางพิธีกรรม การแสดงสถานภาพทางสังคม หรือการบริโภคเพื่อแสดงออกถึงความแตกต่างและการกำหนดชั้นทางสังคม กลองมโหระทึกเป็นสินค้ายุคแรกๆ ที่ทิ้งร่องรอยไว้ให้ศึกษาเช่นเดียวกับสินค้าจำพวกเครื่องปั้นดินเผา เครื่องเหล็ก เครื่องประดับ และอื่นๆ ทางตอนเหนือของพม่าพบว่ากลุ่ม *ว้า* มีการใช้กลองหลายรูปแบบและในจำนวนนั้นมีกลองมโหระทึกรวมอยู่ด้วย กลองมโหระทึกเมื่อจัดชั้นกับบรรดากลองอื่นแล้วถือว่าอยู่สูงสุด *ว้า* ซึ่งเป็นกลุ่มคนที่อาศัยในเขตเทือกเขาสูง การผลิตข้าวจึงไม่ค่อยอุดมสมบูรณ์ ฉะนั้นการประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับการผลิตจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง นอกจากนี้ผู้ครอบครองกลองยังถือว่ามีความมั่งคั่งเหนือกว่าคนอื่น (Zhao Yanshe, 2002: 234-243)

²² ปัจจุบันอยู่ในเขตตำบลจันทน์ อำเภอมะนัง จังหวัดเชียงราย.

หริภุญไชยกับเครือข่ายการค้าเมืองท่า

แคว้นหริภุญไชยครอบคลุมพื้นที่เชียงใหม่-ลำพูน และเวียงโบราณอีกหลายแห่ง มีเมืองหริภุญไชยเป็นศูนย์กลางการค้าสำคัญและสัมพันธ์กับเมืองต่างๆ ทางตอนใต้คือจากลุ่มน้ำปิงลงมา “ตำนานนางจามเทวี” อ้างถึงที่มาของนางจากละโว้ก่อนสร้างเมืองหริภุญไชย ตามท้องเรื่องอาจอธิบายได้ว่านางจามเทวีใกล้ชิดกับเครือข่ายการเมือง และเครือข่ายทางตอนใต้มาแต่แรก เมื่อนางขึ้นมาทางเหนือได้นำ “...มหาเศรษฐีทรงไตรปิฎก 500 ชีพราหมณ์ (นุ่งขาวห่มขาว) 500 ช่างสลัก 500 ช่างแก้ว ช่างแหวน 500 ช่างเงิน ช่างคำ ช่างเหล็ก ช่างทอง ช่างดอง ช่างด้อม ช่างไม้ละเอียงละ 500 หมอโหรา หมอยา พ่อเลี้ยงแม่เลี้ยง พ่อเวียงพ่อการละเอียงละ 500...” มาด้วยพร้อมกัน (สวณโชติสุวรรณ์, 2515: 15-16) ซึ่งเป็นการนำ “ผู้มีความรู้เชิงช่าง” เข้ามา โดยทรัพยากรในการผลิตนั้นมิได้กล่าวถึง เหมือนบอกเป็นนัยว่าดินแดนแห่งนี้อุดมไปด้วยสินแร่นานาชาติขาดแต่เพียงช่างผู้มีฝีมือเท่านั้น

ภายหลังที่นางจามเทวีปกครองเมืองหริภุญไชยได้มั่นคงแล้ว ได้ขยายขอบเขตอำนาจไปถึงเมืองเขลางค์(ลำปาง) และให้เจ้านันตยศราชบุตรไปปกครอง แคว้นหริภุญไชยจึงครอบครองอาณาบริเวณทั้งลุ่มน้ำปิงและวัง โดยปกครองกันในกลุ่มเครือข่าย ซึ่งทำให้เส้นทางจากลุ่มน้ำวังลงมาเป็นเส้นทางการค้าที่สำคัญอีกทางหนึ่งนอกจากเส้นทางการค้าลุ่มน้ำปิงอันครอบคลุมไปถึงเมืองฝาง ซึ่งเป็นเมืองที่เชื่อมเครือข่ายการค้าระหว่างเชียงแสนกับหริภุญไชยอยู่ก่อนแล้ว ดังความตอนหนึ่งที่กล่าวไว้ในโคลงนิราศหริภุญไชยว่า

“แสวแสวพายฟากฟุ้ง	สินธุ์สาย
สนุกสนั่นนาวาหลาย	หลากเหล่าน”
(พายโฉบน้ำฟุ้งกระจายสนุกสนาน เรือจำนวนมากมาย)	

และภาพการค้าทางบก ดังว่า

“รถทองเทียมแทกเอี่ยม	อุสุกา
มิอาจจักคณนา	เน่งได้...”
(รถเทียมด้วยวัวตัวผู้มีมากจนไม่อาจนับจำนวนให้แน่นอนลงไปได้)	

“รถทองยังยิ่งร้อย	เรียงกง
เวหาสเห็นฐูลีล	ลุ่มเต้า”
(เกวียนแล่นไปเป็นแถวกว่าร้อยคัน มองเห็นฝุ่นแต่ท้องฟ้าลงมาถึงข้างล่าง)	

ในการขยายอำนาจและเครือข่ายทางการค้าที่กว้างกว่าเดิม เป้าหมายที่มีความเป็นไปได้มากที่สุดในช่วงเวลาดังกล่าวคือ การเชื่อมลักษณะเฉพาะของการค้าแบบแคว้น โยนกและหริภุญไชยเข้าด้วยกัน

การเปลี่ยนแปลงตำแหน่งแห่งที่ของศูนย์กลางการค้า ที่สัมพันธ์กับตำแหน่งแห่งที่ทางการเมือง

กรณีศึกษาที่จะหยิบยกขึ้นมาอภิปรายเพื่อสนับสนุนข้อเสนอที่ว่าศูนย์กลางการค้าไม่ได้แยกออกจากมิติทางการเมืองนั้น ก่อนหน้านี้ได้เสนอไปแล้วว่าหริภุญไชยมีภาพของศูนย์กลางการค้าทางใต้ คืออยู่ใต้เครือข่ายการค้าตอนบนอย่างโยนก(เชียงแสน) ภาพการรับรู้ที่ปรากฏเป็นเงื่อนไขสำคัญของการพยายามเข้ายึดครองของกลุ่มอำนาจที่เข้มแข็งอื่นๆ อย่างไรก็ตามการยึดเอาเมืองหริภุญไชยของพญามังรายกลับไม่นำไปสู่การคงไว้ซึ่งศูนย์กลางการค้าตอนล่างของเมืองดังกล่าว แต่กลับมีความพยายามสร้างศูนย์กลางใหม่ขึ้นมาแทน หากมองในเชิงเปรียบเทียบศูนย์กลางการค้ากับตลาดมีความคล้ายกันในแง่ที่ว่าไม่สามารถสร้างหรือกำหนดให้ที่หนึ่งใดเป็นชุมทางในการซื้อขายแลกเปลี่ยนได้ในทันที กระบวนการเหล่านี้ใช้เวลาและไม่ได้ประสบความสำเร็จเสมอไป ตลาดในบางแห่งมีคนเข้าหนาแน่น บางแห่งมีคนบางตา ปัจจัยที่นำไปสู่ภาวะของการกลายเป็นศูนย์กลางจึงมีความซับซ้อน และมิได้เกิดจากการกำหนดพื้นที่ขึ้นเพียงอย่างเดียว หากยกเอาเมืองเชียงใหม่เป็นกรณีศึกษาจะพบว่า การกลายเป็นศูนย์กลางของเชียงใหม่มีผู้อธิบายไว้แตกต่างกัน สรัสวดี อ๋องสกุล (2544) เห็นว่า การตั้งเมืองเชียงใหม่เป็นการเปิดศักราชใหม่ของไทยวน จากเดิมที่กษัตริย์ย้ายที่ประทับไปเรื่อยและตั้งเป็นราชธานีชั่วคราว จนกระทั่งตั้งเมืองเชียงใหม่ขึ้นเป็นราชธานีถาวร ซึ่งสรัสวดีมิได้อภิปรายว่าราชธานีถาวรเกิดขึ้นบนเงื่อนไขใด หรือมีปัจจัยใดเข้ามาเกี่ยวข้อง อันที่จริงความสำคัญของเชียงใหม่เปลี่ยนแปลงไปตามบริบททางสังคมในแต่ละช่วง และมีใจความตั้งใจแต่แรกเริ่มของพญามังราย เพราะในช่วงต้นราชวงศ์มังรายกษัตริย์ยังเสด็จประทับที่เชียงรายและเชียงแสน โดยให้ออร์สที่คาดว่าจะสืบราชสมบัติปกครองอยู่ที่เชียงใหม่ จนกระทั่งสมัยพญาเกือนานับตั้งแต่ปี พ.ศ.1898 ทรงเลือกที่จะประทับอยู่ที่เชียงใหม่แทนที่จะเป็นเชียงรายหรือเชียงแสน

การที่เชียงใหม่กลายเป็นศูนย์กลางขึ้นมาในเกือบทุกด้านจึงเกิดขึ้นพร้อมกับการขยายตัวของเมืองอย่างต่อเนื่องหลังจากการตั้งเมือง จนกระทั่งเชียงใหม่มีความสำคัญขึ้นอย่างโดดเด่น และกลายเป็นเป้าหมายของการแย่งชิงอำนาจกันเองในกลุ่มเครือญาติ อย่างไรก็ตามความสำเร็จในการให้เมืองต่างๆ ยอมรับความเป็นศูนย์กลางของเชียงใหม่ในล้านนามิได้เกิดขึ้นโดยอาศัยอำนาจทางการเมืองและการใช้กำลัง แต่อาศัยการสร้างความเป็นศูนย์กลางทางการค้าและศาสนา พุทธศาสนา ในช่วงนี้ได้รับการยอมรับว่ารุ่งเรืองถึงขีดสุด มีการเผยแผ่พุทธศาสนาไปยังเมืองต่างๆ อย่างกว้างขวาง อาทิ เมืองเชียงแสน เชียงตุง ด้านการค้าก็ประสบความสำเร็จ ดังมีผู้ตีความจากชื่อของพระโอรสพญาเกือนาคือ “พญาแสนเมืองมา” ที่มีนัยว่าเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางที่ผู้คนจากบ้านเมือง

ต่างๆ หลั่งไหลเข้ามาเพื่อทำการค้าและตั้งถิ่นฐานนั่นเอง ซึ่งสอดคล้องกับ “ตำนานดิดส่วยหื้อ” ที่ พญาสามฝั่งแกนไม่ยอมส่งส่วยหื้อ(ฮ่อ)อีกโดยอ้างว่าคงมาตั้งแต่สมัยพญาเกือนา เรื่องนี้น่าสนใจ หากเป็นเช่นนั้นย่อมหมายถึงก่อนหน้านั้นขึ้นไปล้านนาส่งส่วยหื้อ และส่วยที่ส่งไปนั้นย่อมเป็นสิ่งที่มียู่มากในล้านนา เพราะมีการทวงส่วยและระบุจำนวนชัดเจน ได้แก่ ข้าว 9000 กาน งาช้าง 20 หาบ (1209 กิโลกรัม) ผ้าขาว 400 วา ถ้วยแซ่ตัก 1000 เฉพาะถ้วยแซ่ตักระบุอีกว่าลาย 500 เขียว 200 ขาว 300 (ศรีสวัสดิ์ อ่องสกุล, ปรีวรต, 2539: 31) การเรียกเอาส่วยเหล่านี้แสดงว่าล้านนาจะมีผลผลิตเหล่านี้อยู่มากหรือเป็นศูนย์กลางการค้าที่สามารถรวบรวมเอาส่วยเพื่อส่งให้หื้อในแต่ละปี

ความเป็นศูนย์กลางของเชียงใหม่จึงมีความหมายในเชิงสัญลักษณ์อยู่ด้วย เช่นเดียวกับตอนที่ พญามังรายยึดเอาเมืองหริภุญไชยได้แล้ว แต่ไม่ยกให้เป็นเมืองหลวง กลับหาชัยภูมิสร้างเมืองใหม่ ในเวลาต่อมา เช่นเดียวกับสมัยที่พม่ายึดครองเมืองเชียงใหม่เมื่อไม่สามารถรักษาที่มั่นในเชิงสัญลักษณ์ไว้ได้เนื่องจากการโจมตีของกลุ่มอำนาจเก่าที่ชุมนุมอยู่เป็นระยะ พม่าเลือกที่จะทำลายเมืองหรือสัญลักษณ์ของศูนย์กลางอำนาจลงเสีย ปล่อยให้เชียงใหม่มีสภาพเป็นเมืองร้างอยู่หลายปี ในช่วงเวลานั้นพม่าอาศัยเชียงแสนซึ่งเป็นชุมทางของเครือข่ายการค้าตอนบนเป็นฐานอำนาจแทน เชียงใหม่ เมื่อเชียงแสนไม่ทำหน้าที่เป็นประตูการค้าทางตอนบนให้กับเชียงใหม่แล้ว โอกาสในการฟื้นตัวของเชียงใหม่จึงแทบเป็นไปได้ ขณะเดียวกันเชียงใหม่ไม่สามารถทำหน้าที่เชื่อมเครือข่ายการค้าตอนบนกับตอนล่างได้อีกต่อไป การเปลี่ยนแปลงตำแหน่งแห่งที่ทางการเมืองของพม่ากรณี การครอบครองล้านนาจึงสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงตำแหน่งแห่งที่ของศูนย์กลางการค้าด้วย ในช่วงเวลานั้นเป็นจังหวะที่เอื้อให้ล้านนาฝั่งตะวันออกได้สะสมกำลังคน และติดต่อกับล้านช้างอย่างใกล้ชิด จนนำไปสู่การเคลื่อนไหวต่อต้านอำนาจพม่าอีกหลายครั้งในเวลาต่อมา

การศึกษาสัมพันธ์ภาพระหว่างพม่ากับล้านนา ไม่สามารถกล่าวได้ว่าการสถาปนาอำนาจของพม่าในล้านนาเกิดขึ้นทันทีหลังจากเข้ายึดครองเชียงใหม่และเมืองสำคัญอื่นๆ และหากย้อนกลับไปพิจารณาความสัมพันธ์ของสองอาณาจักรก่อนหน้านี้จะพบว่า เป็นลักษณะของมิตรเพื่อนบ้านที่ดีต่อกัน ในความหมายของการไม่รุกรานและให้ผู้คนจากบ้านเมืองทั้งสองไปมาหาสู่กัน จารึกของพม่าในลำพูนหรือจารึกวัดพระธาตุหริภุญไชย จังหวัดลำพูนแสดงให้เห็นว่ามีการสานสัมพันธ์กับล้านนาในสมัยพระเมืองแก้ว ฮันส์ เพนซ์ สันนิษฐานว่าจารึกนี้ส่งมาถึงกษัตริย์เชียงใหม่เมื่อปี พ.ศ.2065 เพื่อถวายคำสัตย์ปฏิญาณว่าจะให้ความช่วยเหลือเมื่อมีภัยอันตรายเกิดขึ้น หากผิดคำปฏิญาณขอให้เทวดาลงโทษ โดยเรียกเจ้าเมืองเชียงใหม่ว่า “น้ำ” ดังความตอนหนึ่งว่า “...แล้วโลก์ตดจาริยานี้...ด้วยตน ด้วยปาก ด้วยใจ บ่มีให้คลาดคลา...จึงแล ภัยอันตรายแห่งน้ำเรา ก็ดีแห่ง...สมบัติน้ำเรา ก็ดี เราบ่จงจักให้บังเกิดมีเลย...” ความในจารึกนี้บ่งบอกเป็นนัยว่า การรักษาความสัมพันธ์ระหว่างล้านนา กับพม่าถือได้ว่าเป็นธรรมเนียมอย่างหนึ่งที่ปฏิบัติสืบต่อกันมา แม้ภายหลังที่กองทัพของพระเจ้าบุเรงนองเข้ายึดเอาเมืองเชียงใหม่ได้ในปี พ.ศ.2101 และมีการกวาดครัวจากเชียงใหม่กลับไปแล้ว ก็พบว่าพระเจ้าบุเรงนองมีพระราชโองการมาถึงหัวเมืองต่างๆ ใน

เชียงใหม่ในปี พ.ศ.2116 เรื่องของการเก็บส่วยภาษีและการบริหารบ้านเมือง ทั้งหมด 17 ข้อ ในหลายข้อกล่าวถึงการไปมาหาสู่กันระหว่างล้านนา กับอังวะและหงสาวดี(ซึ่งน่าจะสะดวกยิ่งขึ้น) มิให้ขาดหมางกัน โดยเน้นเรื่องการละเว้นการขูดรีดภาษี ดังความตอนหนึ่งว่า

“...หม่อมขุนช้างม้ออังวะ หงสา ราชการไปในเมืองเชียงใหม่ อย่าหีบหึง(ริบเร่ง)พวกชาวบ้าน ชาวเมือง อย่าจำแปงตุ้ม แปงซุ่ม โรงช้างโรงม้า ไม้คานุนกินบ้านกินเมือง ชาวเมืองชาวบ้านรักยำ หื้อเอา ได้หื้อเอาเท่านั้น แม่นอังวะ หงสามาอยู่ที่ใดก็ดี เป็นพ่อค้าทองเที่ยวก็ดี หลาบไม้หนังสือกับตัวบ่มี ไปลुकพวดหีบหึงเอาเงินค่าสิ่งของชาวเมืองชาวบ้านตั้งอัน หื้อเอาตัวผู้ ทังสิ่งของอันนั้นมาส่งแก่พระยา แสนหลวง สามล้าน ผิวาเขาขึ้นขายกินก็ตามคลอง บรู๊บพวกเอาถือชื่อว่าา” (ไพฑูริย์ ดอกบัวแก้ว, 2547: 108-113)

เนื้อความจากจารึกนี้กล่าวถึงการให้อำนาจแก่ขุนนางเจ้านายในเชียงใหม่และเมืองต่างๆ ยังคงอาศัยจารีตประเพณีที่มีอยู่เดิมในการบริหารบ้านเมือง และเชียงใหม่ยังคงมีความสำคัญในฐานะศูนย์กลางการค้า เมื่อคราวที่ราล์ฟ ฟิตซ์ เดินทางจากพะโคมายังเชียงใหม่ในช่วงเวลานั้น เขาเล่าว่าพ่อค้าจำนวนมากเดินทางจากประเทศจีนมาค้าขายชะมด ทอง และเงิน ขณะที่เชียงใหม่ก็เป็นแหล่งที่มีทองแดงและกำยานมาก (จดหมายเหตุการเดินทางของราล์ฟ ฟิตซ์, 2513: 29) แสดงว่าการค้ายังคงดำเนินอยู่แม้เป็นช่วงเวลาสั้นๆ เพราะหลังจากสมัยบูรณะเมืองการปกครองในล้านนาก็เริ่มวุ่นวาย ดังปรากฏว่ามีความพยายามฟื้นฟู (การต่อสู้เพื่อให้เป็นอิสระจากอำนาจการปกครองของพม่า) เกิดขึ้นแล้ว เป็นต้นว่าน่านฟื้นฟูใน ปี พ.ศ.2138, เชียงรายฟื้นฟูใน ปี พ.ศ. 2143, ลำปางฟื้นฟูใน ปี พ.ศ.2157, เชียงของฟื้นฟูใน ปี พ.ศ. 2167 การฟื้นฟูมิได้ประสบความสำเร็จแต่อย่างใด ทว่ากลับถูกรบลงอย่างราบคาบซ้ำทำให้อำนาจของพม่าทวีความเข้มข้นมากยิ่งขึ้นและเริ่มเห็นได้ชัดในสมัยราชวงศ์ยองฮาน

ความเดือดร้อนในช่วงการปกครองของพม่าตอนปลายอันเนื่องมาจากการเรียกเก็บส่วยและการเกณฑ์แรงงานอย่างหนักปรากฏใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 61 พงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสน และตำนานสิงหนวัติกุมาร (2479: 202-203) ว่า

“...ขุนเมืองทั้งมวลหาอันเลี้ยงบ่ได้ จึงพร้อมกันเก็บเอาข้าวริบ เดือนไหนทอดกัเมวหงวน ข้าวสารแสนหนึ่งคำกินพริกเกลือทั้งมวล เป็นเบ็ยสองแสนห้าหมื่น ก็ที่จักคายข้าวสารห้าพันเบ็ยสองหมื่นห้าพันคำมากพลู รากฝ้ายให้กุ่มเดือนแล้ว ป็นคนให้อยู่มีหญ้ามาเววหงวนสองคน ที่จักคายสองคน เอาหัวผู้หนึ่งเอาหญ้ามาผู้หนึ่งแล คนเอาหัวนั้นเอาละบ้านท่อนหนึ่งละบ้านเขม ละบ้านข้างหนึ่ง มีดังนี้ ตั้งแต่เองเขขึ้นเป็นมหารธรรมอังวะนี้ ลานนาไทยเราเป็นทุกซ์ไปแลครั้งละน้อยแต่นั้นมาแล เหตุว่า ได้เก็บเบ็ยมาเลี้ยงมานั้น...”

แม้ว่าเนื้อหาที่สะท้อนนี้จะแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนต่ออคติที่ชาวล้านนามีต่อม่านหรือพม่าที่มีอำนาจอยู่ในล้านนาขณะนั้น ก็ต้องไม่ลืมว่าประวัติศาสตร์ล้านนาได้ถูกชำระขึ้น โดยรัฐสยามที่มีฐานอคติต่อพม่าอย่างมากอยู่ก่อนแล้ว ความพยายามให้พม่ากลายเป็นศัตรูร่วมทางการเมืองของสยามและล้านนาจะชัดเจนขึ้นในเวลาต่อมา

อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากที่กลุ่มการเมืองใหม่ในล้านนาเริ่มขยายพื้นที่บ้านเมือง และขับอำนาจของพม่าออกไปแล้ว เมืองที่มีฐานะเป็นทั้งศูนย์กลางการค้าและการเมืองของล้านนาเวลานั้น มิใช่เชียงใหม่ กลับเป็นลำปาง การเติบโตขึ้นเป็นลำดับของเมืองลำปางสอดคล้องกับสถานการณ์ก่อนหน้านี้ที่ลำปางเป็นฐานของคนและทรัพยากรในการฟื้นฟูบ้านเมืองที่เสียหายจากภาวะสงคราม และเป็นจุดเชื่อมต่อเครือข่ายการค้าทางด้านตะวันออกกับแพร์ น่าน ลำปาง และรวมถึงสยาม การค้าในเขตที่ราบลุ่มน้ำวังขยายตัวอย่างรวดเร็ว กระทั่งผลักดันให้กลุ่มชนชั้นนำเริ่มคิดที่จะกลับมาฟื้นฟูเชียงใหม่อีกครั้ง ความสำเร็จในการฟื้นฟูเชียงใหม่ที่รกร้างอยู่หลายปีจึงมีฐานสำคัญจากการตั้งสมกำลังและความบริบูรณ์ทางการค้าของเมืองลำปาง และเลยไปถึงความสามารถในการขยายอำนาจขึ้นไปถึงเชียงใหม่ และผลักดันอำนาจของพม่าออกไปได้ในที่สุด การกลับมาให้ความสำคัญกับเมืองเชียงใหม่ในกรณีนี้จึงเป็นการให้ในเชิงสัญลักษณ์ ที่กลุ่มเจ้าเจ็ดคนต้องการเชื่อมบ้านเมืองหลังการฟื้นฟูใหม่เข้ากับบ้านเมืองสมัยล้านนาที่มีอยู่ก่อนหน้านั้น ดังจะพบว่ามีกรณานักกฎหมายโบราณกลับมาใช้อีกหลายฉบับและคงรูปแบบการเมืองการปกครองที่มีมาตามจารีต อย่างไรก็ตาม การที่เชียงใหม่กลับมามีความสำคัญอีกครั้งมิใช่เรื่องง่ายและต้องใช้เวลากว่าหลายปีบวกกับสถานการณ์ทางการเมืองข้างพม่าเริ่มอ่อนกำลังลง การค้าทางฝั่งตะวันตกของล้านนาและทางตอนเหนือจึงเริ่มกลับมามีชีวิตชีวาอีกครั้ง

ตำแหน่งแห่งที่ของศูนย์กลางการค้าภายในล้านนาสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นหลังจากนั้น ทั้งในกรณีของสยามและบริบทการเข้ามาของอาณานิคม ซึ่งไม่สามารถมองแยกจากกันได้ การขยายอำนาจของอังกฤษและฝรั่งเศสในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เฉพาะส่วนที่ติดต่อกับล้านนา ถูกขนานนามทุกทิศทาง รวมถึงรัฐสยามทางตอนใต้ การเข้ามาของอาณานิคมตะวันตกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีส่วนสำคัญที่ทำให้ตลาดการค้าตั้งแต่เมืองท่าชายฝั่งถึงรัฐดินแดนตอนในขยายตัวอย่างรวดเร็ว ทั้งการกระตุ้นการค้าภายในเพื่อรองรับสินค้าจากเมืองท่าและความต้องการสินค้าจากตลาดตอนในที่ยังมีของป่าอุดมสมบูรณ์ เกิดการขยายพื้นที่เพาะปลูกอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะพม่าตอนล่าง การเปิดสัมปทานป่าไม้ในล้านนาทำให้เกิดการเคลื่อนย้ายของผู้คนเพื่อเป็นแรงงานในกิจการป่าไม้ ซึ่งรวมถึงการขยายพื้นที่เพาะปลูกเพื่อรองรับตลาดผู้บริโภคภายในที่สูงขึ้นด้วย²³ ในช่วงนี้จะพบว่าการค้าระหว่างล้านนากับเพื่อนบ้านขยายตัวทั้งทางฝั่งตะวันตก ตะวันออก

²³ โบวิพบว่าการค้าข้าวมีพลวัตที่น่าสนใจ เพราะขณะที่เชียงใหม่ส่งออกข้าวไปยังเมืองต่างๆ ก็มีกรนำเข้าข้าวจากภายนอกเป็นจำนวนมาก โดยมากเป็นข้าวที่นำเข้าจากตลาดด้านตะวันตกเฉียงเหนือของเชียงใหม่ติดกับพม่า และ

ตอนเหนือ ส่วนการค้ากับสยามในช่วงแรกยังไม่เด่นชัด ล้านนาค้าขายกับเมืองท่าทางอ่าวมะตะมะ ซึ่งเวลานั้นเมืองมะละแหม่งกลายเป็นศูนย์กลางการค้าตอนล่างของพม่าภายใต้การปกครองของอังกฤษ ทำให้สินค้าที่ได้จากท้องทะเลและสินค้าโรงงานผ่านเส้นทางสายนี้เข้ามายังล้านนา ขณะเดียวกันในช่วงเวลาดังกล่าวเริ่มเกิดปัญหาเรื่องการอ้างสิทธิ์หรืออำนาจรัฐเหนือดินแดนระหว่างสยามและรัฐบาลอาณานิคม มีการกำหนดให้ผู้เดินทางข้ามแดนต้องมีหนังสือเดินทางจากเจ้าเมืองหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐ ขณะที่การค้าปศุสัตว์ระหว่างเชียงใหม่ ลำพูน กับเมืองมะละแหม่งเริ่มประสบปัญหา เมื่อสยามเริ่มแทรกแซงการขนย้ายสัตว์ออกนอกพื้นที่(เสถียร ลายลักษณ์, เรียบเรียง, 2478: 175-177, 2478ก: 142-143)

กระบวนการเข้าแทรกแซงของสยามในล้านนามิได้เกิดขึ้นอย่างทันทีทันใด ในช่วงแรกยังคงไว้ซึ่งตำแหน่งแห่งที่และอำนาจของเจ้านายที่มีอยู่เดิม จากนั้นค่อยๆ ปรับเปลี่ยน ยุบเลิกบางตำแหน่งหรือให้คงบางตำแหน่งไว้แต่ไม่มีอำนาจ การเข้ามาของสยามเป็นการนำรูปแบบการปกครองของอาณานิคมมาใช้ในรัฐประเทศราชตามหัวเมืองต่างๆ ทั้งการศาล การปกครอง การจัดเก็บภาษีที่ต้องนำเข้าส่วนกลางเป็นหลัก พร้อมกับให้กลุ่มชนชั้นนำในพื้นที่กลายสภาพเป็นข้าราชการของรัฐ จะเห็นว่ากระบวนการเหล่านี้เป็นการรุกคืบทางอำนาจของสยามเข้ามาอย่างต่อเนื่อง ขณะที่ความขัดแย้งระหว่างสยามกับอังกฤษในกรณีการอ้างสิทธิ์เหนือดินแดน “หัวเมืองเงี้ยวทั้งห้า” ทำให้สยามเริ่มเข้ามามีบทบาทสำคัญในการปรับเปลี่ยนตำแหน่งแห่งที่ของศูนย์กลางการค้าใหม่ กรณีความสัมพันธ์ทางการค้าของล้านนากับเมืองท่าที่เดิมเป็นการค้ากับเมืองตอนใต้ของพม่าไปสู่การค้ากับเมืองท่าของสยาม ซึ่งจะเห็นว่าการปรับเปลี่ยนนี้เกิดขึ้นสอดคล้องกับความพยายามจัดการปกครองใหม่ในล้านนา การเปลี่ยนแปลงตำแหน่งแห่งที่ของศูนย์กลางและความสัมพันธ์ทางการค้าจึงสัมพันธ์และไม่สามารถแยกกับความสัมพันธ์ทางการเมืองดังจะพบในกรณีตัวอย่างที่ยกมาข้างต้น

สินค้าที่สำคัญของล้านนาในมิติทางสังคม วัฒนธรรม

สินค้าที่ซื้อขายแลกเปลี่ยนในตลาดมีมิติทางสังคม วัฒนธรรม และเป็นส่วนหนึ่งของการประกอบสร้างความหมายให้กับกลุ่มคน โดยอาจพิจารณาว่าใครคือผู้ขาย ผู้ซื้อ ผู้ครอบครองแหล่งที่มา รวมถึงความสัมพันธ์ทางการค้า และอื่นๆ สินค้าจึงเป็นช่องทางหนึ่งของกระบวนการรับรู้ลักษณะทางชาติพันธุ์ของกลุ่มคน ในภาพใหญ่เราสามารถแยกแยะความแตกต่างระหว่าง

กลุ่มพ่อค้าที่ขายข้าวให้กับพ่อค้าที่เชียงใหม่คือ พ่อค้าเงี้ยว ดูใน Bowie, Katherine Ann, **Peasant perspectives on the political economy of the northern Thai kingdom of Chiang Mai in the nineteenth century: Implications for the understanding of peasant political expression** v.1 (Chicago : Illinois, 1988) pp. 88 – 91.

สินค้าของรัฐเมืองท่ากับสินค้าของรัฐดินแดนตอนใน อาทิ สินค้าป่าจากเชียงใหม่ที่ส่งไปยังเมืองท่า มีน้ำผึ้ง งาช้าง ครั่ง นํ้ารัก และชะมดเช็ด ฯลฯ (สรวิสวัสดิ อ่องสกุล และอุษณีย์ ธงไชย, 2527: 6) นอกจากนี้ยังสามารถแยกแยะระหว่างสินค้าจากภาคเกษตรกับสินค้าจากโรงงาน สินค้าที่ไม่ผ่านกระบวนการผลิตกับสินค้าที่ผ่านกระบวนการผลิต อาศัยแรงงาน ทักษะ และเวลา สินค้าแยกตามฤดูกาล ตามเส้นทางการค้า ตามกลุ่มพ่อค้า ตามตลาดที่เป็นแหล่งชุมทางของสินค้านั้นๆ การค้าระหว่างกลุ่มคนในที่สูงกับคนที่ราบเผยให้เห็นลักษณะของสินค้าที่แตกต่างกัน ความต่างเหล่านี้มีส่วนสำคัญในการอธิบายเงื่อนไขที่ทำให้เกิดการซื้อขายแลกเปลี่ยนระหว่างกลุ่มคน ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ซื้อ ผู้ขาย การแลกเปลี่ยนที่ดูเหมือนเป็นลักษณะตามธรรมชาตินี้มีประเด็นอยู่ว่าพื้นที่ทางการค้าอันเป็นที่ปรากฏตัวของกลุ่มคน และสินค้า เป็นพื้นที่ทางสังคม วัฒนธรรมด้วย การศึกษาเรื่องนี้ได้เลือกสินค้าที่ถูกกล่าวถึงบ่อยครั้ง ในตลาดการค้าของรัฐดินแดนตอนใน

ก. ครั่ง

ครั่ง เป็นสินค้าสำคัญอย่างหนึ่งที่ปรากฏอยู่ในรายการสินค้าของล้านนา โดยมากพบครั้งเฉพาะตลาดการค้าของรัฐดินแดนตอนในและถูกกล่าวถึงในบันทึกของชาวตะวันตกบ่อยครั้ง “จดหมายของแกมเป่เฟอร์” กล่าวถึงครั่งและกำยานว่าเป็นสินค้าสำคัญของลาว โดยเล่าว่าลาวไปมาค้าขายทางน้ำโขงถึงกัมพูชา ถ้าพิจารณาเฉพาะรายละเอียดส่วนนี้อาจทำให้เข้าใจได้ว่าแกมเป่เฟอร์กำลังหมายถึงเฉพาะลาวหลวงพระบางหรือลาวฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง แต่เขายังบอกต่อว่าเมืองเอกของลาวคือ ล้านช้าง (Landjam) และเชียงใหม่ (Tsiamaja)(ไทยในจดหมายเหตุแกมเป่เฟอร์, 2545: 56-57) ครั่งเป็นสินค้าที่หาได้จากตลาดหลายแห่งของล้านนา และมีการบันทึกไว้โดยโจนวานนี เอฟ. เดอ มารินี (Giovanni F. de Marini, 1998: 6) มิชชันนารีที่เข้ามาเยือนล้านช้างช่วงปี พ.ศ. 2185-2191 พบว่าการค้าของเชียงใหม่ไม่ได้เชื่อมกับกัมพูชาโดยตรงแต่ผ่านทางหลวงพระบางอีกชั้นหนึ่ง

ในช่วงที่ลำปางและเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางการค้าตอนบน ครั่งเป็นรายการสินค้าต้นๆ ที่มีมูลค่าในการแลกเปลี่ยนอย่างต่อเนื่องและมีแนวโน้มสูงขึ้นโดยตลอด ดังปรากฏในรายงานสินค้าส่งออกของสยามช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 25 พบว่าระหว่างปี พ.ศ. 2451-2455 ปริมาณครั้งที่ส่งออกจากสยามมีทั้งสิ้น 7,859 หาบ (475,234 กิโลกรัม) รวมมูลค่า 197,174 บาท พอถึงปี พ.ศ. 2472 ปริมาณผลผลิตเพิ่มสูงถึง 86,729 หาบ (5,244,503 กิโลกรัม) รวมมูลค่า 4,758,405 บาท ครั่งกลายเป็นสินค้าออกสำคัญของสยามเกือบทั้งหมดมาจากตลาดการค้าของเชียงใหม่ ลำปาง โคราช อุตรดิตถ์ และเด่นชัย เฉพาะตลาดการค้าในเขตภาคเหนือ เชียงใหม่และลำปางเป็นศูนย์กลางของการรวบรวมสินค้าประเภทนี้ก่อนส่งลงมายังกรุงเทพฯ ครั่งจากเชียงใหม่บางส่วนได้จากเชียงตุง เชียงรายและแม่ฮ่องสอน แต่ส่วนใหญ่เป็นผลผลิตที่ได้ภายใน ขณะที่ลำปางเป็นแหล่งรวมครั้งจากเชียงรายซึ่งได้ครั้งมาจากการค้ากับเชียงตุง สิบสองปันนา ยูนนาน และหลวงพระบางอีกทอดหนึ่ง จากลำปางครั้งเหล่านี้เดินทางตามเส้นทางสายแพร์ เข้าอุตรดิตถ์ก่อนลงสู่กรุงเทพฯ นอกจากนี้ลำปาง

แพร์ก็เป็นแหล่งรวบรวมครั้งซึ่งจะได้จากน่าน และเขียงรายอีกบางส่วน ส่วนตลาดอุตสาหกรรมดีนั้นจะเป็นตลาดใหญ่ในการค้าครั้ง เพราะเป็นแหล่งรวบรวมครั้งจากน่าน หลวงพระบางและปากลาย การค้าและการส่งออกครั้งมีการขยายตัวอย่างต่อเนื่อง ช่วงปี พ.ศ.2466-2467 สยามส่งออกครั้งถึง 2,000,000 หาบ (120,940,000 กิโลกรัม) และเพิ่มเป็น 3,693,000 หาบ (2,233,157 กิโลกรัม) ในปีถัดไป (Ministry of Commerce and Communications, 1930: 235-237) โดยปริมาณครั้งส่วนใหญ่ยังคงมาจากภาคเหนือและโคราช (Le May, 1986: 99-100) การค้าครั้งแต่เดิมจึงสะท้อนภาพเครือข่ายการค้าของรัฐดินแดนตอนในได้ค่อนข้างชัดเจน ทั้งเส้นทางการค้า เครือข่ายการค้า และยังเป็นสินค้าที่มีการบริโภคภายใน เป็นส่วนหนึ่งของการผลิตสินค้าประเภทอื่นๆ ที่ต้องอาศัยขั้นตอนในการผลิตที่ซับซ้อน

ครั้ง คือผลผลิตที่ได้จากยางหรือชันชนิดหนึ่ง เกิดจากสารที่ขับถ่ายออกจากตัวแมลงครั้งซึ่งจะอาศัยอยู่ตามกิ่งไม้ที่ใช้เลี้ยงครั้ง และใช้ปากซึ่งมีลักษณะเป็นปากดูดเจาะเข้าไปในกิ่งของต้นไม้เพื่อดูดน้ำเลี้ยงมาเป็นอาหาร และขับถ่ายครั้งออกมาจากภายในตัวตลอดเวลา เพื่อห่อหุ้มเป็นเกราะป้องกันอันตรายจากสิ่งภายนอก สารดังกล่าวมีลักษณะนิ่มเหนียวสีเหลืองทอง เมื่อถูกออกาสนานเข้าจะแข็งและมีสีน้ำตาล ครั้งที่เก็บได้จากต้นไม้เรียกว่าครั้งดิบ (Stick Lac) ซึ่งมีส่วนประกอบที่สำคัญ คือ เรซิน จี๊ซิ่ง สี ซาก ตัวครั้ง และสารอื่นๆ (Curtis, 1998: 14,162) ส่วนที่ใช้เป็นประโยชน์ในทางอุตสาหกรรมคือสีครั้ง และเนื้อครั้ง ในรายการบรรณาการที่ล้านนาส่งไปยังราชสำนักสยามนอกจากต้นไม้เงินต้นไม้ทองแล้ว ยังพบว่ามีงานจี๊ซิ่งที่มีฝีมือของผู้หญิงในคุ้มเจ้านายฝ่ายเหนือรวมอยู่ด้วย ครั้งเม็ด (Seed Lac) เป็นครั้งดิบที่นำมาแยกสิ่งเจือปนออกโดยการตำหรือบดครั้งดิบให้แตกออกเป็นก้อนหยาบๆ หลังจากนั้นนำไปร่อนผ่านตระแกรง และนำเอาครั้งที่ได้ไปล้างน้ำ จะได้ครั้งสีแดง ซึ่งสามารถนำไปทำเป็นสีย้อมผ้าได้²⁴ การใช้ครั้งเป็นสีย้อมและ ใช้เป็นสารเคลือบเป็น

²⁴ เดิมทีการส่งออกครั้งมีเฉพาะครั้งดิบเท่านั้น เนื่องจากตลาดรับซื้อโดยเฉพาะอย่างยิ่งตลาดยุโรปจะนำครั้งดิบไปแปรรูปอีกครั้งหนึ่งก่อนนำไปใช้ประโยชน์ ครั้งดิบสามารถนำไปทำเป็นเชลแลค (Shellac) กระบวนการทำเชลแลค คือ การนำครั้งดิบและครั้งเม็ด บรรจุในถุงผ้าให้ความร้อน และบิดถุงผ้าให้แน่นเข้าเรื่อยๆ เนื้อครั้งจะค่อยๆ ซึมออกจากถุงผ้า จากนั้นใช้มีดหรือวัสดุบาดเนื้อครั้งที่ซึมออกมาใส่บนภาชนะที่อังด้วยความร้อนจากไอน้ำ จะช่วยให้เนื้อครั้งมีความอ่อนตัว หลังจากนั้นนำเนื้อครั้งที่ได้มาทำการยัดเป็นแผ่นบางๆ ในขณะที่ครั้งยังร้อนอยู่แล้วปล่อยให้เย็น จึงหักออกเป็นชิ้นเล็กๆ เรียกว่า "เชลแลค" (ครั้งดิบประมาณ 100 กิโลกรัม หรือครั้งเม็ดประมาณ 85 กิโลกรัม ใช้ทำเชลแลคได้ 65 กิโลกรัม) ส่วน ครั้งแผ่น (Button Lac) หรือ "ครั้งกระดุม" เป็นครั้งที่ทำมาทำเป็นแผ่นกลมลักษณะคล้ายกระดุม มีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 3 นิ้ว และหนาประมาณ ¼ นิ้ว ครั้งแผ่นมีวิธีทำคล้ายกับเชลแลค แต่ต่างกันตรงที่เมื่อทำการยัดครั้งที่หลอมละลายดีแล้ว ใช้เหล็กป้ายครั้งซึ่งกำลังร้อนๆ อยู่หยอดลงไปบนแผ่นเหล็กหน้าเรียบที่สะอาดและขัดเป็นเงาให้ได้ขนาดที่ต้องการ ทิ้งไว้ให้เย็น จะได้ครั้งแผ่นที่ต้องการ ปัจจุบันมีการใช้ครั้งในอุตสาหกรรมยา กระจก หิมักพิมพ์ วัสดุเกี่ยวกับฉนวนไฟฟ้า และอุตสาหกรรมยาง แหล่งที่มา : <http://www.plantpro.doae.go.th>

การใช้ประโยชน์จากครั้งที่มืออยู่เดิมในกลุ่มคนที่ท้องถิ่น ซึ่งอาจรวมถึงการใช้เป็นกาวประสานในการเชื่อมเครื่องมือเครื่องใช้ อูคูรูว้าของเรือและอื่นๆ ด้วย (Bock, 1986 : 152-153) เจ้านายท้องถิ่นใช้ครั้งที่สำหรับประทับเอกสาร ผลผลิตอื่นๆ ที่ได้จากครั้ง อาทิ เซลแลค เป็นสินค้าจากคาบสมุทรอินโดจีนที่ส่งไปยังอังกฤษปีหนึ่งไม่ต่ำกว่า 1,200 ตัน (Curtis, 1998: 162-163)

ครั้งที่ตีไม้

ผลิตภัณฑ์ครั้งที่ตี

ก่อนที่ครั้งที่กลายเป็นสินค้าในเชิงอุตสาหกรรม มีการเลี้ยงครั้งที่ในป่าหรือตามริบสวนไรนา ในลักษณะของการปลูกต้นไม้ในเขตหัวไร่ปลายนาควบคู่กับการทำนาและเพาะปลูกพืชอื่นๆ บ้างก็เก็บเกี่ยวครั้งที่จากเขตป่าโดยอาศัยแรงงานภายในครอบครัวเป็นหลัก (Curtis, 1998: 87) เมื่อครั้งที่เริ่มสร้างรายได้ให้กับครอบครัวและเป็นสินค้าที่ตลาดต้องการมากขึ้น จึงเริ่มมีการเข้าต้นไม้เพื่อเลี้ยงครั้งที่ เนื่องจากครั้งที่มิได้ขึ้นในป่าทั่วไปแต่เลือกอยู่กับไม้บางประเภทจำพวกไม้ฉำฉาหรือจามจุรี พุทรา การเข้าต้นไม้เลี้ยงครั้งที่ยังจำกัดอยู่ในกลุ่มผู้ผลิตรายย่อย คืออยู่ระหว่าง 40 - 150 ตัน ในราคาตันละ 2 - 4.50 บาท²⁵ (Ministry of Commerce and Communications, 1930: 232)

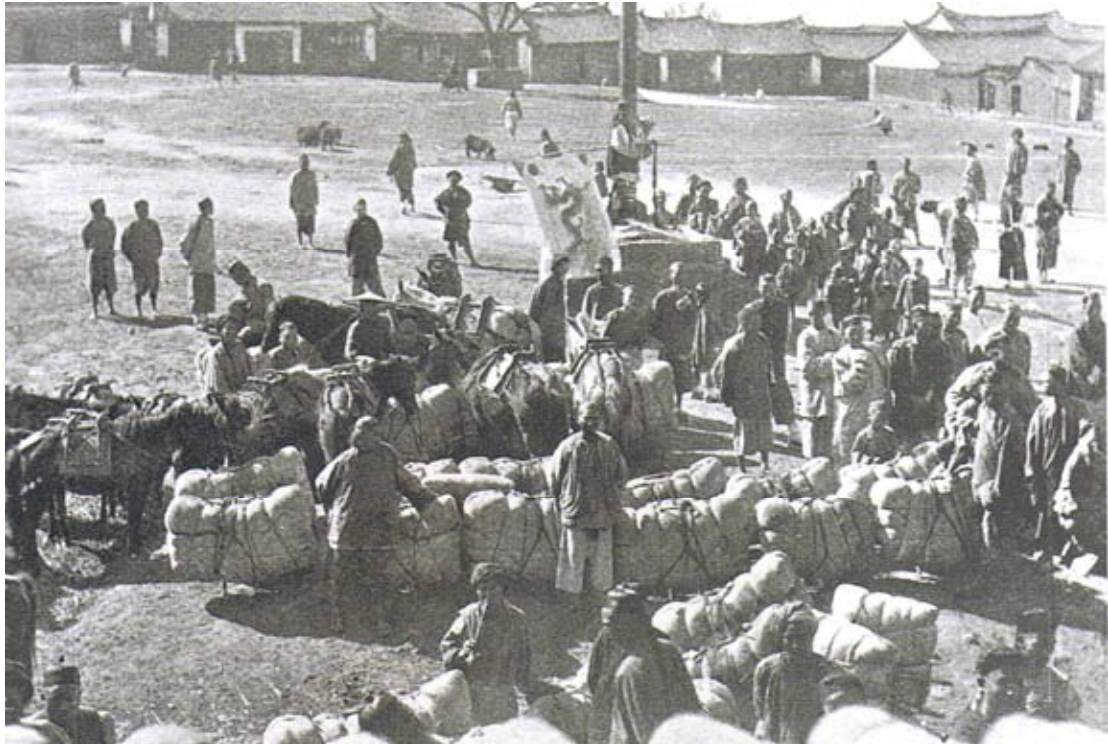
ข. ฝ้าย

ฝ้ายเป็นพืชที่ปลูกกันอย่างแพร่หลายควบคู่กับการปลูกข้าวมาช้านาน แม้ในหลายประเทศที่มีได้ปลูกข้าวก็ปรากฏว่ามีวัฒนธรรมการปลูกและใช้ฝ้ายในการทอผ้ามาแต่โบราณ โดยฝ้ายในแต่ละพื้นที่อาจมีสายพันธุ์เฉพาะที่แตกต่างกันออกไป ฝ้ายพื้นเมืองในแทบทุกพื้นที่ที่มีความสำคัญในการสั่งสมและสืบต่อวัฒนธรรมการทอและการนำฝ้ายมาใช้ประโยชน์ ฝ้ายดิบจึงเป็นที่ต้องการของตลาดค่อนข้างสูงเนื่องจากหลายพื้นที่ปลูกฝ้ายได้ไม่ดีเท่าที่ควร การค้าระหว่างล้านนากับจีนยูนนานสามารถมองผ่านเรื่อง “การค้าฝ้ายดิบ” ได้เด่นชัดที่สุด ทั้งนี้เพราะการมาเยือนของพ่อค้าฮ่อมีเป้าหมายหลักของพวกเขาคือการซื้อฝ้ายดิบกลับไป ภายหลังที่จำหน่ายสินค้าเงินและสินค้าที่แวะซื้อระหว่างทางมาถึงล้านนา เป็นต้นว่า ฝิ่น เหล็ก เครื่องมือเครื่องใช้ทองเหลือง กระตะ ซึ่งเป็นสินค้าจากขุนหมิง และหมวกสาน จี๊ซิ่ง วอลนัท กระดิ่งห้อยคอว้าว สินค้าและผ้าไหม ชา จากเชียงตุง ให้กับ

²⁵ เป็นราคาค่าเช่าช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 25 ซึ่งเริ่มมีการผลิตครั้งที่เพื่อการค้าโดยเฉพาะ.

คนพื้นเมืองทางตอนใต้เสร็จสิ้นแล้ว (Forbes and Henley, 1997: 73) บันทึกการเดินทางไปยูนนานของ หลุยส์ ปิคซอน (Louis Pichon, 1999: 92) เมื่อปี พ.ศ. 2435 ตั้งข้อสังเกตว่ายูนนานผลิตฝ้ายได้น้อยและมีคุณภาพต่ำ อย่างไรก็ตามมีการทำไร่ฝ้ายกระจายอยู่ทั่วไปตามจังหวัดทางตอนใต้ของยูนนาน ราคาฝ้ายแถบยูนนานเมื่อปี พ.ศ. 2428 อยู่ที่ 148 ฟรังส์ต่อหาบ ฝ้ายพม่าราคา 160 ฟรังส์ต่อหาบ แหล่งนำเข้าฝ้ายของยูนนาน คือ เขตรัฐฉาน ล้านนา ล้านช้าง²⁶ และบางส่วนมาจากเสฉวน พะโมและเชียงตุง ความต้องการฝ้ายของตลาดยูนนานสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของผู้คนที่นิยมทอผ้าฝ้ายใส่เอง ฝ้ายจึงเป็นสินค้าที่มีตลาดรับซื้อสูง (Forbes and Henley, 1997: 78) ทว่าภายหลังที่ฝรั่งเศสพัฒนาเส้นทางการค้าทางตะวันออกก็ออกจากตั้งเกี่ยวไปยังตอนใต้ของจีน ทำให้เส้นทางคมนาคมบริเวณลุ่มน้ำแดงเชื่อมไปถึงตาลีมีความสำคัญขึ้นมาแทน (Chiranan Prasertkul, 1989: 73) การค้าฝ้ายในเส้นทางด้านตั้งเกี่ยวทำให้การค้าฝ้ายพื้นเมืองได้รับผลกระทบไม่น้อย เนื่องจากฝ้ายที่เข้ามาตีตลาดมีราคาถูกกว่า ส่งผลให้ปริมาณการนำเข้าฝ้ายตามเส้นทางลุ่มน้ำแดงขยายตัวอย่างรวดเร็ว ตัวเลขการนำเข้าฝ้ายเฉพาะที่มอญตเซ (Mongtze) ในปี พ.ศ. 2433 มีจำนวน 1,870 หาบ (113,079 กิโลกรัม) มีมูลค่า 32,644 ตำลึง หรือคิดเป็นราคาเฉลี่ย 17.44 ตำลึงต่อหาบ ในปี พ.ศ. 2434 ปริมาณการนำเข้าเพิ่มขึ้นเป็น 3,860 หาบ (233,414 กิโลกรัม) มีมูลค่ารวมถึง 70,838 ตำลึง คิดราคาเฉลี่ยได้ 18.34 ตำลึงต่อหาบ (Pichon, 1999: 94) อย่างไรก็ตามเนื่องจากฝ้ายเป็นสินค้าที่กินระหว่างสูงและมีน้ำหนักพอสมควร การค้าฝ้ายดิบจึงขยายตัวได้ในปริมาณจำกัดซึ่งก็น่าจะเป็นสัดส่วนที่พอดีกับปริมาณการผลิตที่ยังไม่ได้เป็นไปเพื่อการพาณิชย์อย่างเต็มที่ การค้าฝ้ายยังเป็นตัวเชื่อมโยงให้เกิดการค้าสินค้าอื่นตามมา นั่นคือสีข้อม เส้นด้าย ไหม ดิ้นเงินดิ้นทอง และผ้าประเภทอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ภายหลังที่เริ่มมีสินค้าจากโรงงานแพร่หลายในล้านนา ความนิยมในการใช้ฝ้ายลดลงอย่างต่อเนื่อง เพราะผ้าจากโรงงานมีราคาถูกกว่า ทนกว่า และไม่ต้องเสียเวลาในการทอและข้อมเอง

²⁶ บันทึกหลายชิ้นกล่าวตรงกันว่าฝ้ายที่ใช้และซื้อขายกันในเขตยูนนานมาจากตลาดทางตอนใต้ และตะวันตกเฉียงใต้ การค้าของยูนนานกับดินแดนเหล่านี้ คือการนำผลผลิตของยูนนานไปแลกเอาฝ้าย ผลผลิตที่สำคัญ คือชา ซึ่งปลูกกันมากตั้งแต่เขตสิบสองปันนาขึ้นไป ดูใน Emile Roux, **Searching for the Sources of the Irrawaddy** (Bangkok : White Lotus, 1999) p. 31. และใน Andrew Forbes and David Henley, **The Haw : traders of the Golden Triangle** (Bangkok : Teak House Press, 1997) p. 64. กล่าวถึงการมาเยือนของพ่อค้าจีนยูนนานที่หลวงพระบางก่อนจะเข้ามายังน่านและแพร่เพื่อหาซื้อฝ้ายดิบ เนื่องจากตลาดทั้งสองแห่งเป็นแหล่งผลิตและค้าฝ้ายที่สำคัญ.

การรวานฮ่อ กับการค้าฝ้ายที่เมืองซือเหมา ปี พ.ศ. 2438

ที่มา Andrew Forbes and David Henley, **The Haw: Traders of the Golden Triangle** (Bangkok : Teak House Press, 1997) p. 29.

ล้านนา ล้านช้างเป็นศูนย์กลางการค้าฝ้ายดิบมายาวนาน ในแต่ละปีการรวานการค้าของจีน ยูนนานจะกลับไปพร้อมกับฝ้ายดิบ ตลาดฝ้ายในภาคเหนือจึงสามารถขยายตัวได้อีกมาก ที่น่าสนใจคือราวทศวรรษที่ 2370 สยามนำเข้าฝ้าย(พับ)จากสิงคโปร์ ซึ่งเป็นสินค้าจากโรงงานของอังกฤษ โดยมีคนจีนเป็นผู้ดำเนินกิจการ และสยามเป็นตลาดรับซื้อที่สำคัญ (สารสิน วีระผล, 2548: 202) แม้ว่าสยามจะเป็นตลาดกลางในการค้าฝ้าย แต่การค้าระหว่างสยามกับล้านนาในช่วงเวลานั้นยังไม่ขยายตัวมากนัก ฉะนั้น โอกาสที่ฝ้ายจากสยามจะกระจายเข้าไปยังล้านนาแทนฝ้ายพื้นเมืองจึงเป็นไปได้ยากยิ่ง แต่เราอาจตั้งข้อสังเกตได้ว่าเวลานั้นฝ้ายจากสยามไปถึงล้านนาในรูปของ “ของขวัญ” ที่กษัตริย์สยามพระราชทานให้กับเจ้าเมืองในโอกาสต่างๆ ซึ่งปรากฏว่ามีฝ้ายเป็นรายการต้นๆ ในจำนวนสิ่งของอีกหลายรายการ ความสัมพันธ์ทางการค้าเฉพาะเรื่องฝ้ายระหว่างล้านนา กับสยามมีข้อสังเกตที่ชวนให้พิจารณาว่า งานศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจสยามสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา มักเหมารวมภาพการค้าของสยามกับมณฑลอื่นของสยามเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เฉพาะการค้าฝ้ายเป็นตัวอย่างหนึ่งที่เห็นชัด เพราะมูลค่าการส่งออกฝ้ายดิบของสยามอาจมิได้สะท้อนตัวเลขที่ใกล้ความจริง หากการค้าของสยามถูกใช้ในความหมายของการค้าทั่วทั้งอาณาจักร ทั้งที่เป็นตัวเลขสินค้าที่คำนวณได้จากท่าเรือสยาม โดยไม่กล่าวถึงการค้าทางบกในเขตภาคพื้นทวีป

เนื่องจากเห็นว่า การส่งออกผ้าไหมและผ้าฝ้ายมีจำนวนน้อยในเขตภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (Ingram, 1971: 113)

เส้นทางการค้าฝ้ายจากตอนบนของล้านนาลงมาถึงเมืองเชียงใหม่ที่สำคัญคือ เส้นทางการค้าฝ้ายเข้าสู่แม่สรวย คอยสะเก็ด บริเวณเขตที่ราบระหว่างหุบเขาลุ่มแม่น้ำลาวเป็นแหล่งปลูกฝ้ายที่สำคัญ โดยกลุ่มคนที่ปลูกฝ้ายและค้าขายอยู่บนเส้นทางสายนี้ คือ ลัวะที่อพยพมาจากเชียงตุง (Turton, 1999: 3) การขยายพื้นที่เพาะปลูกทั่วภาคเหนือในช่วงของการฟื้นตัวทางด้านเศรษฐกิจการค้าต้นพุทธศตวรรษที่ 25 จึงมิได้จำกัดอยู่เฉพาะข้าว แต่ยังรวมถึงฝ้าย ช่วงที่การค้าของพม่าตอนบนเชื่อมต่อกับเขตการค้าตอนล่าง ก็ส่งผลให้มีการขยายพื้นที่ปลูกฝ้ายในเขตพม่าตอนบนตามไปด้วย ที่เป็นเช่นนั้นเพราะ ขณะที่ความต้องการข้าวในเขตพม่าตอนบนเพิ่มสูงขึ้น ผลผลิตข้าวที่ได้กลับไม่สอดคล้องกับความต้องการ จึงมีการบุกเบิกขยายพื้นที่เพาะปลูกพืชชนิดอื่นทดแทน ฝ้ายซึ่งเจริญเติบโตได้ดีในพื้นที่เหล่านี้จึงมีบทบาทสำคัญในการแลกเปลี่ยนเป็นข้าว เพื่อเลี้ยงประชากรของพม่าตอนบน (Cheng Siok-Hwa, 1968: 200) ขณะเดียวกันก็ตอบสนองความต้องการฝ้ายในตลาดจีนตอนใต้ที่ความต้องการของผู้ซื้อไม่จำกัด และดูเหมือนจะเป็นที่รับรู้กันในกลุ่มพ่อค้า กระทั่งช่วงที่อำนาจอาณานิคมขยายเข้ามา ฝ้ายยังคงมีตลาดภายในรองรับสูง การเดินทางสำรวจเส้นทางตามลำน้ำโขงของ หลุยส์ เดอ การ์เน (Louis de Carne, 1995: 100) เริ่มจากปากแม่น้ำโขงในกัมพูชาในลักษณะทวนน้ำขึ้นไป เขาได้นำสินค้าที่คาดว่าจะสร้างมูลค่าการค้าแลกเปลี่ยนเมื่อเข้าสู่เมืองที่อยู่ลึกขึ้นไปตอนบน ในรายการสินค้าเหล่านั้นมีฝ้ายรวมอยู่ด้วย

ค. กายาน

กายาน มีชื่ออื่นซึ่งเป็นคำเรียกที่แตกต่างกัน เป็นต้นว่าตามคำของลัวะเชียงใหม่เรียก “เขวี่” ถ้าเรียกตามคำของกะเหรี่ยงเชียงใหม่ก็ว่า “เซพอบอ” “เส้พอบอ” กายานมีการกระจายพันธุ์ในป่าดิบเขาที่ความสูงจากระดับทะเลปานกลาง 600–1,200 เมตร และถือเป็นสินค้าออกที่ถูกกล่าวถึงอยู่เสมอในรายการสินค้าของล้านนา ล้านช้าง และอาจรวมถึงเขตภูเขาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในเขตคาบสมุทรมะละแควน้อยด้วย ตำราสมุนไพรไทยใช้ชันที่เรียก Gum Benjamin เข้าเครื่องยาและทำเครื่องสำอาง กายานเป็นไม้ประเภทหนึ่งลำต้นสูง 10–20 เมตร เรือนยอดโปร่ง ลำต้นตรง เปลือกเรียบ สีเทา ออกดอกช่วงเดือนมกราคม–กุมภาพันธ์ ผลแก่ช่วงเดือนมีนาคม–เมษายน นอกจากกายานจะเป็นที่ต้องการของตลาดภายนอก มาชูฮารา (2546: 116) ตั้งข้อสังเกตว่าหลวงพระบางซึ่งเป็นแหล่งผลิตกายานที่สำคัญนั้น คนในพื้นที่กลับไม่รู้วิธีการนำกายานไปใช้ประโยชน์ ฉะนั้นจึงผลิตเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาดภายนอกเป็นหลัก ซึ่งเป็นเรื่องที่น่าสงสัย เนื่องจากกายานเป็นสมุนไพรที่มีกลิ่น จึงน่าจะมีการนำมาใช้โดยคนท้องถิ่นอยู่ก่อนแล้ว นอกจากคุณสมบัติ

ด้านกลิ่นที่ได้จากการเผาไหม้ ก๊าซยานยังมีคุณสมบัติช่วยฆ่าเชื้อโรค และขับเสมหะ ก่อนที่จะมีการนำก๊าซยานไปใช้ในเชิงอุตสาหกรรมทั้งเครื่องสำอางและยา²⁷

ตลาดการค้าที่เชียงใหม่และหลวงพระบางเป็นตลาดค้าก๊าซยานที่สำคัญและเป็นแหล่งรวบรวมก๊าซยานขนาดใหญ่ก่อนลำเลียงลงมายังเมืองท่าตอนล่าง ชาวตะวันตกนำก๊าซยานไปใช้หลากหลายรูปแบบ โดยสันนิษฐานว่าแต่เดิมใช้ในเชิงพิธีกรรมทางคริสต์ศาสนาเนื่องจากก๊าซยานเมื่อเผาไหม้แล้วให้กลิ่นหอม จึงใช้จุดเพื่อสร้างบรรยากาศและเป็นการอันเชิญพระเจ้ามายังสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ในประเทศทางตะวันตกรู้จักก๊าซยานว่าเป็นสินค้าที่นำมาจากประเทศทางตะวันออก²⁸ และ การที่ชาวตะวันตกรู้จักก๊าซยานและใช้ประโยชน์มายาวนานจึงเป็นเครื่องยืนยันว่า ก๊าซยานเป็นสินค้าที่มีตลาดต่างประเทศเป็นแหล่งรับซื้อที่สำคัญ

ง. ข้าว

โดยทั่วไปการปลูกข้าวในเขตที่ราบระหว่างหุบเขาให้ผลผลิตที่ค่อนข้างจำกัด หากปีใดประสบปัญหาภัยธรรมชาติซ้ำ ก็ยิ่งทำให้เกิดภาวะขาดแคลนข้าว การที่ข้าวซึ่งเป็นอาหารหลักมีแนวโน้มที่จะไม่เพียงพอต่อการบริโภค และส่วนใหญ่ยังคงวิถีการผลิตแบบดั้งเดิม คืออาศัยน้ำฟ้าและน้ำจากฝาย ขณะที่การครอบครองพื้นที่ทำกินที่อุดมสมบูรณ์หรือพื้นที่ที่เข้าถึงน้ำจากฝายโดยสะดวกมักเป็นที่ของเจ้า เจ้าที่มีไพร่ในสังกัดอาศัยแรงงานในระบบนี้ทำนาและแบ่งปันข้าวให้เฉพาะเท่าที่เพียงพอแก่การบริโภค แต่ไม่มีหลักฐานยืนยันว่าไพร่ที่สังกัดนายมีความมั่นคงในเรื่องปัจจัยการยังชีพ เพราะยังมีเงื่อนไขอื่นเข้ามาเกี่ยวข้อง การที่ตลาดการค้าข้าวในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ขยายตัวในเขตภาคเหนือ สัมพันธ์กับการเข้ามาของแรงงานในกิจการป่าไม้หรือการอพยพเข้ามาของแรงงานรับจ้างทำนา ปัจจัยในการขยายพื้นที่การผลิตข้าว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในนาของเจ้า สะท้อนให้เห็นว่าปัญหาของการขยายภาคการผลิตอย่างหนึ่งคือแรงงาน และตลาดซึ่งไม่ได้แยกจากกัน

อย่างไรก็ตามเชื่อว่าเขตดินแดนตอนในภาคพื้นที่อุดมสมบูรณ์ในการปลูกข้าวเสียทั้งหมดในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำ ที่ราบระหว่างหุบเขารวมถึงที่ลุ่มต่ำในหลายพื้นที่สามารถปลูกข้าวได้ดีหลายพื้นที่ทำการผลิตได้มาก โดยอาศัยความรู้เรื่องการผันน้ำหรือระบบเหมืองฝาย การเดินทางเข้าไปยังสิบสองปันนา เมืองสิงห์ และแขวงหัวพันของเลอเฟวร์ (Lefevre, 1995: 164-165) ช่วงปี พ.ศ. 2437-2439 พบว่าแขวงหัวพันเป็นเขตปลูกข้าวที่ดี โดยชาวบ้านมีความรู้ในการผันน้ำเข้าอย่างชาญฉลาด ซึ่งเป็นวิธีการผันน้ำเช่นเดียวกับชาวนาที่สิบสองปันนา ฉะนั้นในกลุ่มบ้านราว 10 หลังคาเรือน สามารถปลูกข้าวได้เกือบ 5 ตันต่อปี

²⁷ แหล่งที่มา : <http://www.dnp.go.th>

²⁸ แหล่งที่มา : <http://www.catholic.or.th>

เส้นทางการค้าระหว่างฮานอยเข้ามายังเขตลาวตอนเหนือและเลยขึ้นไปถึงจินตอนใต้ เป็นเส้นทางการค้าข้าว เส้นทางการค้าข้าวนี้ยังเชื่อมถึงปากลายซึ่งสามารถเดินทางต่อมาถึงสยาม มีหลักฐานที่อ้างถึงการค้าข้าวตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 17 ระหว่างเวียดนามกับสยามและกัมพูชา โดยกล่าวว่าในช่วงเวลานั้นข้าวที่หล่อเลี้ยงประชากรของกรุงเว้ และโคชินไชน่ามาจากกัมพูชาและสยาม กระทั่งถึงคริสต์ศตวรรษที่ 18 เมื่อเกิดการขยายตัวของเขตปลูกข้าวบริเวณดินแดนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขง ทำให้การค้าภายในของเวียดนามขยายตัวอย่างรวดเร็ว ในปี พ.ศ. 2311 มีเรือขนส่งข้าวจากบริเวณดินแดนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ ขึ้นไปถึงทวนหัว (Thuan Hoa) ถึง 341 ลำ ครั้นพอถึง คริสต์ศตวรรษที่ 19 มีเรือสำเภากว่า 2,000 ลำ จุดเทียบท่าตลอดแนวฝั่งอันถึงเว้ ครัวฟิรด์ตั้งข้อสังเกตว่าข้าวกลายเป็นที่มาของเครือข่ายการค้าภายในของเวียดนามที่กว้างขวางที่สุด (Tana Li, 1994) ช่วงเวลานั้นตลาดหลักที่รับซื้อข้าวคือประเทศแถบหมู่เกาะ ทั้งนี้เนื่องจากรัฐบาลอาณานิคมมีนโยบายส่งออกข้าวคุณภาพที่ผลิตได้แถบหมู่เกาะไปยังประเทศแม่ของตนเองและตลาดยุโรป ขณะเดียวกันก็นำเข้าข้าวจากเขตนิน โดจิน ไปให้คนพื้นเมืองบริโกคแทน การส่งออกข้าวจากอินโดจีนช่วงปี พ.ศ. 2413-2493 เพิ่มขึ้นจาก 300,000 ตัน เป็น 3,000,000 ตัน (Yoko Takada, 1994)

ด้านตะวันตกของล้านนา การค้าข้าวขยายตัวอย่างรวดเร็วในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 เนื่องจากการขยายพื้นที่ปลูกข้าวในเขตที่ราบลุ่มของพม่าตอนล่างออกไปอย่างกว้างขวาง การค้าข้าวส่งผลให้การค้าด้านอื่นขยายตัวตาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งถั่วลิสง และฝ้าย เนื่องจากความต้องการข้าวในพื้นที่ที่ผลิตข้าวได้จำกัดอย่างเขตแห้งแล้งตอนบนของพม่าซึ่งผลิตข้าวได้เพียง 1 ใน 3 ของพื้นที่เท่านั้น ข้อมูลที่น่าสนใจคือ เขตพม่าตอนบนนำเข้าข้าวจากพม่าตอนล่างถึง 68,000 ตัน ต่อปี กระทั่งในปี พ.ศ. 2431 (ราคาข้าวขณะนั้นอยู่ที่ 95 รูปี ต่อ 100 หาบ (6,047 กิโลกรัม) สัดส่วนการนำเข้าข้าวยังคงสูงถึง 151,000 ตัน ความต้องการข้าวที่สูงขึ้นอย่างต่อเนื่องในเขตพม่าตอนบนในช่วงเวลาดังกล่าวเกี่ยวข้องกับการสะสมกองกำลังของราชสำนักพม่าที่อังวะ เพื่อต่อต้านอำนาจของอังกฤษที่รุกคืบเขตเศรษฐกิจตอนบนทุกขณะ การขยายตัวทางการผลิตและการค้าข้าวมีส่วนอธิบายภาพการขยายตัวของการค้าภายในของพม่าได้ไม่น้อย ข้าวบริเวณลุ่มน้ำอิระวดีซึ่งเป็นแหล่งปลูกข้าวสำคัญถูกบรรทุกทางเรือขึ้นไปยังอังวะ โดยเรือแต่ละลำสามารถบรรทุกข้าวได้ราว 100-200 ตัน (Lubeight, 2002: 19-20) กระทั่งหลังปี พ.ศ. 2427 เมื่ออังกฤษสถาปนาอำนาจในเขตพม่าตอนบนได้แล้ว การค้าข้าวระหว่างเขตปลูกข้าวในพื้นที่ตอนล่างกับเขตพม่าตอนบนอยู่ในมือของพ่อค้าจีนและพม่าเกือบทั้งหมด การขยายตัวของพื้นที่ปลูกข้าวในเขตพม่าตอนล่างถึงที่สุดแล้วเป็นไปเพื่อตอบสนองตลาดภายนอก การค้าภายในเมื่อมองจากภาพรวมถือเป็นสัดส่วนที่น้อยมาก เมื่อราคาข้าวผูกพันกับตลาดภายนอกจึงมีการปรับตัวสูงอย่างรวดเร็วและต่อเนื่อง ช่วงปี พ.ศ. 2388-2398 ราคาข้าวต่อ 100 หาบ (6,047 กิโลกรัม) เพิ่มขึ้นจาก 8 รูปี เป็น 45 รูปี (Cheng Siok-Hwa, 1968 : 199-200)

อย่างไรก็ตามการค้าข้าว โดยเฉพาะการค้าระหว่างเมืองยังมีอยู่ เพราะพื้นที่ในการปลูกข้าว บางแห่งไม่สมบูรณ์ รวมถึงปัจจัยด้านกำลังคนที่ยังขาดแคลนอยู่มากในเวลานั้น การค้าข้าวระหว่างเมือง โดยมากเป็นการค้าในกลุ่มเครือข่ายดินออกฤดูกาลเก็บเกี่ยว โดยอาศัยวัวต่าง

จ. เครื่องปั้นดินเผา

การค้าเครื่องปั้นดินเผา เป็นตัวอย่างหนึ่งของการค้าโบราณ เนื่องจากการขุดค้นร่องรอยทางโบราณคดีในพื้นที่การค้าสำคัญ อาทิ การค้นพบเครื่องปั้นดินเผาในเขตเทือกเขาด้านตะวันตกอายุราวพุทธศตวรรษที่ 19-20 อันเป็นช่วงที่การค้าของล้านนาขยายตัวอย่างต่อเนื่องศรีศักร วัลลิโภดม (2545: 301-327) สันนิษฐานว่า การพบเครื่องปั้นดินเผาในบริเวณดังกล่าวเป็นไปได้ว่าอาจมีการติดต่อทำการค้ากันระหว่างคนบนดอยกับคนพื้นราบ ในช่วงเวลาดังกล่าวล้านนามีแหล่งเตาเผาที่สำคัญคือเตาเผาเวียงกาหลง เมืองพาน และสันกำแพง โดยเครื่องปั้นดินเผาส่วนใหญ่ น่าจะผลิตเพื่อตลาดภายในมากกว่า และคาดว่ากลุ่มที่รับซื้อสินค้าเหล่านี้ส่วนหนึ่งน่าจะเป็นลัวะ โดยข้อสันนิษฐานนี้มาจากแหล่งที่พบ และความเชื่อในการทำพิธีกรรมบรรจุกระดูกของคนตายในไห หรือภาชนะเครื่องปั้นดินเผา อันที่จริงความต้องการเครื่องปั้นดินเผาไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะใช้ในทางพิธีกรรมเท่านั้น เครื่องปั้นดินเผาที่ทำขึ้นอย่างประณีตยังเป็นเครื่องแสดงสถานะทางสังคมตลอดจนเป็นสินค้าใช้แลกเปลี่ยนกับสินค้าอื่นๆ เป็นต้นว่าเมื่อทำการค้ากับลัวะก็อาจแลกเปลี่ยนกับสินค้าจากป่า ซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาดอย่างมากนั่นเอง อันที่จริงสินค้าหลายอย่างเกี่ยวข้องกับประกอบพิธีกรรมซึ่งเกิดขึ้นแทบจะตลอดฤดูกาลผลิตและในงานประเพณีตั้งแต่เกิดจนตาย²⁹ เครื่องปั้นดินเผาในแต่ละที่มีคุณภาพแตกต่างกันไป เครื่องปั้นจากเวียงกาหลงได้รับการยอมรับว่าคุณภาพดีที่สุด

ฉ. เมียง

การค้าเมียงเป็นสิ่งที่ยังดำเนินอยู่ควบคู่กับการขยายตัวทางการค้าแม้ภายหลังที่สินค้าโรงงานเริ่มแพร่เข้ามายังตลาดล้านนา เมียงในฐานะสินค้าพื้นเมืองยังคงมีบทบาทสำคัญในการแลกเปลี่ยน กระทั่งภายหลังพบว่าคนพื้นราบบางส่วนเข้าไปจับจองที่ดินบนดอยเพื่อปลูกเมียง โดยเฉพาะ และเนื่องจากเมียงเป็นสินค้าที่มีตลาดผู้บริโภคภายในเป็นหลัก การเปลี่ยนแปลงวิถีการ

²⁹ เครื่องปั้นดินเผาเป็นเพียงตัวอย่างหนึ่งเท่านั้น ยังมีเครื่องเช่นในพิธีกรรมอื่นอีกเป็นต้นว่าวัว ควาย หมู ไก่ เหล้า และที่ขาดไม่ได้คือเบียร์ (บางครั้งก็ใช้เงินเจียงด้วย) ความเชื่อเกี่ยวกับการนำเอาเงินตราหรือสิ่งที่ใช้แลกเปลี่ยนสินค้าฟ้างหรือเผาพร้อมกับผู้ตายน่าจะมีมานานแล้ว โดยอยู่บนฐานความเชื่อที่ว่าผู้ตายจะได้นำติดตัวไปใช้ต่อในโลกหน้านั้นเอง พิจารณาเครื่องเช่นไห้วฝึเกือบทั้งหมดคือสิ่งที่เป็นพื้นฐานและหาได้ในชีวิตประจำวัน หรือหาซื้อได้ไม่ยากในตลาด กล่าวอีกอย่างเครื่องเช่นเท่าที่มีการจดบันทึกไว้ แต่มักจะเป็นสิ่งพื้นฐานที่สุดและสัมพันธ์กับชีวิตความเป็นอยู่ก่อนข้างมาก ดูใน สารสิทธิ์ประกาศ, หลวง, “ประเพณีลัวะ,” ศิลปกร, 4 (2504) : 66.

ผลิตตลอดถึงตลาดเมือง จึงสัมพันธ์กับวัฒนธรรมการบริโภคเมืองที่เปลี่ยนไป อันเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นพร้อมกับการเข้ามาของสินค้าหลากหลายประเภท การเปลี่ยนแปลงวิถีการบริโภค การบริโภคเมืองในบางพื้นที่จึงถูกลดทอนให้เหลืออยู่เฉพาะการทำพิธีกรรมเท่านั้น

การศึกษาของ ชูลิทธิ ชูชาติ (2545: 45) ทำให้เห็นความเคลื่อนไหวของการค้าเมืองที่เกิดขึ้นควบคู่กับการขยายตัวของสินค้าโรงงานในภาคเหนือ ซึ่งอาจนำไปสู่ข้อสังเกตเบื้องต้นว่า ในช่วงเวลาดังกล่าววัฒนธรรมการบริโภคเมืองยังคงแพร่หลาย ทำให้ตลาดรับซื้อเมืองกระจายอยู่ทั่วไป และรวมถึงการบุกเบิกที่ดินบนดอยเพื่อปลูกเมืองโดยเฉพาะ ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ยังมีกลุ่มพ่อค้าพื้นเมืองที่เดินทางไปซื้อเมืองจากป่าแป๋ (ปัจจุบันอยู่ในเขต อ.แม่สะเรียง จ.แม่ฮ่องสอน) มาขายที่เชียงใหม่ จากนั้นก็จะซื้อปลาแห้ง เกลือ น้ำมันก๊าด ไม้ขีดไฟ เทียนไข สบู่ เสื้อผ้าจากตลาด เชียงใหม่มาขายที่ป่าแป๋ และเมืองปาย โดยมูลค่าของสินค้าจะเพิ่มขึ้นตามระยะทางและความยากลำบากในการขนส่ง การเดินทางตามเส้นทาง เชียงใหม่-แม่มาลัย-ป่าแป๋-เมืองปาย ใช้เวลาเดินทางประมาณ 20 วัน หากซื้อน้ำมันก๊าดจากเชียงใหม่ถึงละ 1 รูปี ไปขายที่เมืองปายจะได้ถึงถึงละ 3-4 รูปี

เอ็ดเวิร์ด วาน รอย (Edward Van Roy, 1971: 45,84-97) ตั้งข้อสังเกตว่า เมืองเป็นตัวแปรสำคัญในประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ไต ด้วยเหตุที่เมืองเป็นพืชพื้นเมืองที่มีมาช้านาน ปลูกได้เฉพาะที่สูงชอบอากาศเย็น และเป็นถิ่นิยมบริโภคของกลุ่มไตทั้งที่อยู่บนดอยและที่ราบ ดังนั้นเมืองจึงมีความเคลื่อนไหวในตัวเองตั้งแต่กรรมวิธีการผลิตจนกระทั่งถูกนำมาขายยังตลาด วิธีการผลิตเหล่านี้ก่อให้เกิดระบบความสัมพันธ์ในการพัฒนา ปรับปรุง และคัดเลือกสายพันธุ์ หรือทำให้เกิดความหลากหลายของพันธุ์พืชไปโดยไม่รู้ตัว เพราะในกระบวนการเตรียมพันธุ์สำหรับเพาะปลูกในแต่ละฤดูกาลจะมีการหยิบยืมแลกเปลี่ยนกล้าพันธุ์ระหว่างกัน เมืองเป็นผลผลิตที่สำคัญในเขตภูเขาสูงทางตอนเหนือของพม่า จนถึงทางตะวันตกเฉียงเหนือของเชียงใหม่ โดยคนพื้นเมืองเรียกว่า “ป่าเมือง” เนื่องจากเมืองเป็นพืชที่ขึ้นในป่า คนอังกฤษสมัยอาณานิคมตั้งข้อสังเกตถึงการบริโภคเมืองของคนลาว (รวมถึงคนแถบล้านนาด้วย) ว่ามิได้บริโภคดื่มหรือชงแบบเดียวกับชาของคนจีน แต่อาศัยการหมัก และนำมาบริโภคโดยการอม เคี้ยวโดยมีเครื่องเคียงเป็นพวกเกลือ การอมเมืองมักเป็นกิจกรรมที่ดำเนินไปควบคู่กับการสูบยาเส้น เมืองยังเป็นของว่างที่ทำให้พวกเขาเดินทางไกลยังชีพอยู่ได้ยาวนานแม้ไม่มีอาหารตักถึงท้อง ตลาดในการบริโภคเมืองจึงมีอยู่อย่างกว้างขวาง การลำเลียงเมืองก็อาศัยทั้งวัวต่าง และช้าง

คำเรียกเมืองมีมาแต่เมื่อใดไม่ปรากฏชัด แต่วัฒนธรรมการบริโภคเมืองไม่ได้มีเฉพาะแถบล้านนา แต่ยังแพร่หลายในพม่า รัฐฉาน ลาว เวียดนาม เลยไปถึงทางตอนใต้ของจีน โดยในแต่ละพื้นที่มีคำเรียกแตกต่างกันออกไปและมีการดัดแปลงเอาเมืองมาทำเป็นสุตรอาหารแตกต่างกันด้วย สายพันธุ์ของเมืองซึ่งถือเป็นชาประเภทหนึ่งมีอยู่ด้วยกัน 3 สายพันธุ์หลัก คือสายพันธุ์จีนมีลักษณะใบเล็ก พันธุ์อัสสัมจะได้ใบสีเหลืองหลังจากการนึ่ง อีกพันธุ์เป็นสายพันธุ์กัมพูชามีใบสีคล้ำกว่า

แหล่งปลูกเมี่ยงที่สำคัญของเชียงใหม่อยู่บริเวณดอยสะเก็ด โดยกลุ่มคนที่มาทำสวนเมี่ยงเป็นหลักคือ *ขมุ* ที่อพยพมาจากแขวงบ่อแก้วของลาว เพื่อมาทำข้าวไร่และเก็บเมี่ยง โดยฤดูกาลเก็บเมี่ยงมีทั้งหมด 4 ช่วง คือช่วงหัวปีหมายถึงช่วงต้นฤดูฝนเก็บเมี่ยงราวเดือนเมษายนถึงพฤษภาคม เมี่ยงกลาง เก็บช่วงกลางเดือนพฤษภาคม เมี่ยงซอย เก็บช่วงเดือนมิถุนายนถึงกรกฎาคม เมี่ยงเหมยเก็บช่วงสิงหาคมถึงกันยายน ในบรรดามีเมี่ยงที่เก็บตลอดฤดูกาล เมี่ยงเหมยซึ่งเก็บช่วงปลายฝนต้นหนาวถือเป็นเมี่ยงที่มีคุณภาพดีที่สุดใน และให้ผลผลิตน้อยที่สุด (พรชัย ปรีชาปัญญา และพงษ์ศักดิ์ สหุนาพ, 2542: 6,11)

ช. เกลือ

การค้าเกลือมีบทบาทสำคัญในการเชื่อมการค้าระหว่างเวียดนามกับตอนเหนือของลาวและรวมถึงตอนใต้ของจีน เกลือที่บริโภคกันทั่วไปนอกจากเกลือทะเลที่เข้ามาจากฮานอยก่อนเข้าสู่ตลาดท้องถิ่นแล้ว ยังมีเกลือบ่อจากสิบสองปันนาซึ่งมีบทบาทสำคัญทางการค้าระหว่างเมืองในเขตหุบเขา กลุ่มที่ค้าเกลือมักต้องการสินค้าแลกเปลี่ยนในชีวิตประจำวันที่ไม่สามารถผลิตได้หรือผลิตได้ไม่เพียงพอโดยเฉพาะข้าว ขณะเดียวกันในวัฒนธรรมของคนปลูกข้าวก็อาศัยเกลือเป็นเครื่องปรุงรสหลักในการประกอบอาหาร การถนอมอาหารจำพวกของแห้ง ดอกเค็ม การค้าเกลือมีทั้งเกลือบ่อและเกลือทะเล เกลือทะเลมีบทบาทในการแลกเปลี่ยนและเชื่อมการค้าของเมืองท่ากับเมืองในภาคพื้นทวีป การค้าบริเวณลุ่มน้ำดำ น้ำแดงมีเกลือเป็นสินค้าสำคัญ เกลือจากดงเก็ยใช้แลกเปลี่ยนกับชา ผีน และสมุนไพรซึ่งเป็นสินค้าจากจีน (Pichon, 1999: 104)

ในอาณาบริเวณภาคเหนือบ่อเกลือที่น่านถือเป็นแหล่งผลิตที่สำคัญที่สุด โดยสภาพทางภูมิศาสตร์ของน่านมีพื้นที่จำกัดในการปลูกข้าว แต่จะเห็นว่าเมืองน่านเป็นศูนย์กลางการค้าอยู่บนเส้นทางการค้าหลักมายาวนาน ตลาดเมืองน่านจึงเป็นชุมทางการค้า ใน *คลองพิจารณาแต่งถ้อยชนคำ* (มณี พยอมยงค์, 2518: 35) ก็ว่า “...หมื่นล่อซึ่งไปรับราชการที่เมืองน่านได้เอาเงินไปขายยังกาดน่าน 50 เงิน...” ในบรรดาส่วยที่เข้ามายังเมืองน่าน เกลือจาก “เมืองบ่อ” มีจำนวนมากที่สุด บ่อเกลือของเมืองน่านมี 2 แห่ง คือ บริเวณต้นน้ำวัง มี 2 บ่อ และบริเวณต้นน้ำน่าน มีอีก 5 บ่อ ผลประโยชน์ที่ได้จากการค้าเกลืออยู่ในมือของกลุ่มเจ้านายเมืองน่าน (รัตนพร เศรษฐกุล, 2540) จากการศึกษาของชลธิรา สัตยาวัฒนา(2530: 27) พบว่า บ่อเกลือมักตั้งอยู่บนยอดเขาสูงมีหมู่บ้าน *ลัวะ* จำนวนมากที่ตำบลบ่อเกลือเหนือและตำบลบ่อเกลือใต้ทำหน้าที่ต้มเกลือส่งไปขายในเมือง *ลัวะ* มีความรู้ในการเคี่ยวเกลือขายแลกกับสินค้าอื่นๆ ที่ตนต้องการ ตำนาน *ลัวะ* ยังได้กล่าวถึงการเคี่ยวเกลือที่ต้องมีการทำพิธีไหว้ผีเพื่อขออนุญาตตามประเพณีด้วย ใน *พื้นเมืองน่านฉบับวัดพระเกิด* ก็มีตอนที่กล่าวถึงสมัยพระเจ้าติโลกราชยกทัพไปยึดเมืองน่านเพราะท้าวจีนต๋องแก่นเจ้าเมืองน่านเอา “เกลือบ่อมาง” มาถวาย หลังจากนั้นพญาติโลกราชอยากได้เมืองน่านไปช่วยเชียงใหม่ (สร้อยสวัสดิ์ อ่องสกุล, 2539: 14)

กล่าวได้ว่าการบริโภคเกลือของเมืองในเขตภาคพื้นทวีปมีทั้งเกลือบ่อและเกลือทะเลควบคู่กัน และเกลือเป็นตัวอย่างสินค้าหนึ่งที่ใช้เป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน เนื่องจากเป็นสินค้าที่มีความต้องการสูง

ซ. ชะมดเชียง (Musk) และชะมดเซ็ด (Musk Civet)

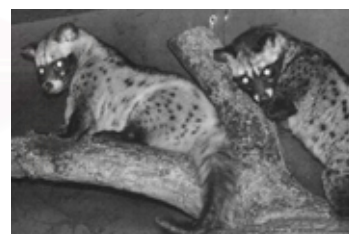
ชะมดเชียง เป็นสินค้านำเข้าของล้านนาและล้านช้าง นำเข้าโดยกลุ่มพ่อค้าจีนยูนนาน ความต้องการชะมดเชียงของตลาดในแถบนี้มิได้ตอบสนองการบริโภคภายใน แต่เป็นการส่งออกชะมดเชียงไปยังตลาดอื่นอีกทอดหนึ่ง ในงานของมาซูฮารา(2546: 119) อ้างถึงบันทึกของ วาน วูสโตอฟฟ์ (Van Wuysthoff) ซึ่งเล่าว่ามีพ่อค้าจีนล่องเรือมาค้าขายชะมดเชียงและผ้าไหมที่เวียงจันทน์ มาซูฮาราสันนิษฐานว่า ชะมดเชียงเป็นผลผลิตในภาคพื้นทวีปของจีน และนำมาขายที่หลวงพระบางก่อนจะลำเลียงมายังเมืองท่า อาทิ อูชญา พะโค ก่อนจะส่งออกไปยังอินเดียและตะวันออกกลาง ลักษณะทั่วไปชะมดเชียงได้จากกวางชะมด ซึ่งเป็นสัตว์ที่มีลำตัวยาวประมาณ 3 ฟุต และสูง 2 ฟุต มีเขี้ยวออกยื่นห้อยลง 2 เขี้ยวเหมือนกระจง เขี้ยวมีความยาวประมาณ 2 นิ้ว ลักษณะขนจะมีสีเทา ตรงโคนสีขาว ตรงปลายเป็นสีดำ ส่วนที่นำมาใช้ได้จากกวางชะมด คือ เม็ดอัมตะ โดยใช้เป็นยาซึ่งมีรสขมเล็กน้อย นอกจากนี้ยังใช้รักษาโรคตา โรคลม โลหิตกำเดา โรคเส้นประสาท หอบหืด เป็นยาเร่งในโรคไ้ร้รากสาคน้อย หลอดลมอักเสบ ปอดบวม สัตว์ชนิดนี้มีถิ่นกำเนิดอยู่ในแถบเทือกเขาสูงของประเทศทิเบตและจีน³⁰

ชะมดเชียง

กวางชะมด

ชะมดเซ็ด

แหล่งที่มา : <http://www.cache.eb.com>

แหล่งที่มา : <http://www.zoothailand.net>

นอกจากชะมดเชียง สินค้าที่ใกล้เคียงกัน คือ ชะมดเซ็ด (Musk Civet) ซึ่งมีลักษณะแตกต่างจากชะมดเชียง ชะมดเซ็ดเป็นสัตว์หากินกลางคืน มีลักษณะคล้ายตัวอูเห็น ชะมดเซ็ดมีขนสีน้ำตาลจาง มีลายสีดำอยู่บนหลัง 5 ลาย ลายยาวจากคอถึง โคนหาง ข้างตัวมีลายเป็นจุดสีดำเรียงเป็นแนววิ่งไปตามความยาวของลำตัว หางเป็นปล้องสีขาวสลับดำ 6 - 9 ปล้อง ส่วนปลายหางเป็นสีขาวเสมอ ไม่มีขนแผงหรือขนตั้งชันที่คอหรือหลังเหมือนอย่างชะมดแพง หน้าผากแคบเหมือนหน้าหนู

³⁰ แหล่งที่มา : <http://www.cache.eb.com>

ขาค่อนข้างสั้น ชะมดเข็ดพบได้ทั่วไปในอินเดีย ศรีลังกา จีนตอนใต้ พม่า ไทย ลาว กัมพูชา เวียดนาม มาเลเซีย อินโดนีเซีย ชะมดเข็ดมีต่อมใกล้ทวารหนัก ซึ่งขับของเหลวมีกลิ่นฉุน โดยธรรมชาติสัตว์จะเข็ดของเหลวนี้กับต่อมหรือกิ้งไม้ จึงเรียกชื่อสัตว์ชนิดนี้ว่า “ชะมดเข็ด” ของเหลวดังกล่าวนี้ใช้ทำยาและน้ำหอมได้ ต่อมกลิ่นที่ก้นชะมดเข็ดมีอยู่ทั้งในตัวผู้และตัวเมีย แต่ของตัวเมียเล็กกว่า³¹ ชะมดเข็ดเป็นสินค้าที่มีมูลค่าค่อนข้างสูงเนื่องจากมีตลาดรับซื้ออย่างไม่จำกัดและเนื่องจากเป็นสินค้าหายาก จึงมักมีการผูกขาดสินค้าประเภทนี้

ฉ. ฟีน

ฟีนมีความสำคัญทางการค้าพร้อมกับการเข้ามาของอาณานิคม เดิมการปลูกฟีนมิได้เป็นไปอย่างแพร่หลาย หรือมิได้มีบทบาทสำคัญในทางการค้า เนื่องจากฟีนเจริญเติบโตได้ดีในเขตภูเขาสูงชอบอากาศเย็น พื้นที่ที่สามารถปลูกฟีนได้ดีจึงมีข้อจำกัดด้วยปัจจัยทางธรรมชาติ เมื่ออังกฤษต้องการหาประโยชน์จากการค้าของจีน ก็อาศัยฟีนเป็นศูนย์กลางสำคัญในการสร้างตลาดบริโภคนอกนอกกลุ่มประชากรจีนเพื่อแลกกับสินค้าอื่นที่อังกฤษต้องการ รวมถึงกลายเป็นเครื่องต่อรองทางการเมืองให้กับอังกฤษ ซึ่งเข้าไปตั้งบริษัทในจีนและนำเข้าฟีนจากอินเดีย กระทั่งภายหลังที่รัฐบาลจีนมีนโยบายห้ามสูบฝิ่นอย่างเด็ดขาด ปริมาณการนำเข้าฝิ่นจึงลดลงและส่งผลกระทบต่ออังกฤษเริ่มขยายพื้นที่ปลูกฝิ่นมายังพม่าในเขตรัฐฉานและเชียงตุง รวมถึงทางตอนใต้ของจีนซึ่งเป็นเขตเทือกเขาสูงฝิ่นจึงเริ่มเข้ามามีบทบาทในฐานะสื่อกลางการแลกเปลี่ยนกับสินค้านานาชาติกับตลาดภายนอก ฟีนจึงกลายเป็นสินค้าที่ถูกกล่าวถึงในบันทึกของมิชชันนารีและนักสำรวจ โดยทั่วไปฝิ่นจากยูนนานจะถูกลำเลียงไปยังตั้งเกี่ยวผ่านเส้นทางแม่น้ำแดงจากเมืองเลากาย และบางส่วนเดินทางไปกับพ่อค้าจีนยูนนาน กล่าวได้ว่าช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ฝิ่นถือเป็นสินค้าออกที่สำคัญของยูนนานควบคู่กันกับชา (Forbes and Henley, 1997: 75-77)

ญ. ปศุสัตว์

การค้าปศุสัตว์ก่อนการเปิดตลาดการค้าระหว่างล้านนากับอังกฤษ โดยเฉพาะตลาดที่เมืองมะละแหม่ง เป็นการค้านระหว่างพ่อค้ารายย่อยกับผู้ซื้อที่ต้องการปศุสัตว์เพื่อการใช้งานเป็นหลัก การขยายตัวของตลาดรับซื้อปศุสัตว์ สอดคล้องกับการขยายตัวทางเศรษฐกิจโดยภาพรวมของพม่าภายใต้การปกครองของอังกฤษ ปศุสัตว์เหล่านี้ถูกซื้อไปเพื่อเป็นอาหารคือบริโภคทั้งนม เนื้อ ในกองทัพของอังกฤษ และรวมถึงการขยายตัวของประชากรที่อพยพเข้ามาประกอบอาชีพเป็น

³¹ แหล่งที่มา : <http://www.zoothailand.net>

แรงงานรับจ้างอื่นๆ³² นอกจากนี้ยังใช้ปศุสัตว์ไปในการชักลากไม้ ในปี พ.ศ.2372 ริชาร์ดสัน ตัวแทนทางการทูตของอังกฤษถูกเรียกให้มาช่วยเป็นล่ามในการเจรจาทางการค้าและการเมืองใน พม่า ริชาร์ดสันเริ่มเดินทางเข้ามายังเชียงใหม่ ลำพูน การพบปะของริชาร์ดสันกับกลุ่มพ่อค้าฮ่อใน ล้านนาจึงกลายเป็นความหวังสำหรับชาวตะวันตกที่จะให้พ่อค้าเหล่านี้เดินทางนำสินค้าจากป่าไป ถึงเมืองท่ามะละแหม่ง และภายหลังที่ได้เดินทางไปยังรัฐกะเหรี่ยงซึ่งเขาพบว่ารัฐนี้ส่งออก ปศุสัตว์ ไปยังเมืองต่างๆ ในแต่ละปีราว 2,000-8,000 ตัว (Farrington, 2004: 13-43)

โบวี (Bowie,1988: 270) อ้างถึงรายงานการค้าของอังกฤษเมื่อปี พ.ศ. 2401 ว่า มีการซื้อช้าง 1,060 เชือก และวัวควายอีก 10,000 ตัว จากเชียงใหม่เพียงแห่งเดียว ราคาซื้อขายช้างขณะนั้น เชือกละ 600-2,300 รูปี นอกจากงานชักลากไม้ยังใช้ปศุสัตว์หนีบอ้อย ต่างเกวียน ผันน้ำ บรรทุกของ ในบรรดาการใช้งานสัตว์เหล่านี้ทั้งหมด งานในภาคเกษตรถือว่าสำคัญที่สุด ดังจะพบว่ามี การบุกเบิกขยายพื้นที่ทำกินอย่างกว้างขวางตั้งแต่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำอิระวดีลงไปถึงอ่าว เมาะตะมะ³³

ตัวเลขแสดงการค้าปศุสัตว์ระหว่างปี พ.ศ. 2381-2384³⁴ ซึ่งน่าจะเป็นช่วงที่การค้าปศุสัตว์ ระหว่างล้านนา รัฐกะเหรี่ยง รัฐฉาน กับมะละแหม่งขยายตัวสูงสุด มีข้อสังเกตที่น่าสนใจเกี่ยวกับการค้าม้าพันธุ์เล็กหรือม้าแคระ โดยทั่วไปม้าพันธุ์เล็กเป็นสินค้าจากอังวะ รัฐฉาน รัฐกะเหรี่ยงราคา ตัวละ 120 รูปี การขยายตัวของการค้าม้าแคระเกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว จากปี พ.ศ. 2381 อยู่ที่ 1,200 ตัว เป็น 10,560 ตัวในปีถัดไป และเพิ่มปริมาณเป็น 22,440 ตัวในปีที่สาม ความต้องการม้าแคระนั้นต่าง จากความต้องการวัวควาย เพราะมิได้เกี่ยวข้องกับขยายตัวของภาคเกษตรหรือใช้ในการบริโภค แต่น่าจะหมายถึงการขยายตัวของ การขนส่งสินค้า เนื่องจากม้าเหล่านี้สามารถบรรทุกของและ เดินทางได้คล่องตัวกว่าวัวต่าง นอกจากนี้น่าจะใช้ในกองทัพด้วยทางหนึ่ง ส่วนช้างที่ค้าขายเพื่อใช้ในกิจการป่าไม้เท่าที่ปรากฏในรายการอยู่ที่ 2,500-3,000 ตัว ต่อปี ราคาซื้อขายอยู่ที่ 250 รูปี ต่อเชือก (Grabowsky and Turton, 2003: 182) จะเห็นว่าราคาช้างปรับตัวสูงขึ้นมากในอีก 20 ปีต่อมา ดังปรากฏในรายงานที่โบวีอ้างถึงตอนต้น

³² โคล์ควิน (Colquhoun and Hallett, n.d.) พบว่าแรงงานหลักช่วงที่พม่าขยายพื้นที่เกษตรกรรมออกไปอย่าง กว้างขวางนั้น เป็นพวกจีนกับอินเดีย และตั้งข้อสังเกตว่าคนกลุ่มนี้ทำงานหนักแลกกับค่าตอบแทนเพียงเล็กน้อย.

³³ บริเวณที่ราบลุ่มน้ำอิระวดีและน้ำสะโตงสามารถผลิตข้าวได้ถึงร้อยละ 80 ของผลผลิตทั้งหมด ปศุสัตว์ที่ซื้อขาย กันมากเวลานั้นคือ วัวควาย โดยราคาของควายสูงกว่าวัว คูใน Cheng Siok-Hwa, 1968 , p. 5 - 6, 45. Cheng Siok-Hwa ตั้งข้อสังเกตว่าวัวควายพื้นเมืองให้นมและเนื้อที่มีคุณภาพไม่ด้นัก ส่วนใหญ่เลี้ยงไว้เพื่อใช้งานเป็นหลัก.

³⁴ อ้างข้อมูลตัวเลขจาก **Maulmain Chronicle**, 6 Apr. 1842, with original note อ้างถึงใน Grabowsky and Turton, **The Gold and Silver Road of Trade and Friendship : The McLeod and Richardson Diplomatic Missions to Tai States in 1837** (Chiang Mai : Silkworm books Press, 2003) p.182

ระหว่างที่เชียงใหม่เป็นศูนย์กลางการค้าปศุสัตว์นั้น เพื่อนบ้านใกล้เคียงทั้งทางฝั่งตะวันตกติดต่อกับรัฐกะเหรี่ยง³⁵ และไทใหญ่ และทางตะวันออกด้านหลวงพระบาง และแขวงเมืองลาวทางตอนเหนือล้วนเป็นชุมทางการค้าปศุสัตว์เช่นกัน³⁶ ความต้องการปศุสัตว์ในเขตเพาะปลูกของพม่าตอนล่างอาศัยการนำเข้าปศุสัตว์จากเขตพม่าตอนบน (Dry Zone) ซึ่งเป็นแหล่งเลี้ยงสัตว์ที่สำคัญ ในปี พ.ศ. 2460 พบว่ามีการนำเข้าปศุสัตว์มายังที่ราบลุ่มพม่าปีละ 92,000 ตัว ในจำนวนนี้ 45,000 ตัวมาจากเขตแห้งแล้งของพม่าตอนบน 35,000 ตัว มาจากเขตรัฐฉาน และ 12,000 ตัว มาจากเขตอาระกัน การขนส่งปศุสัตว์เหล่านี้มักดำเนินการโดยเจ้าของทั้งทางบก รถไฟ ทางเรือ ราคาวัวที่อาระกันในปีดังกล่าวอยู่ที่คู่ละ 70 รูปี เขตแห้งแล้งคู่ละ 95 รูปี รัฐฉานคู่ละ 110 รูปี เขตที่ลุ่มพม่าคู่ละ 105 รูปี (Cheng Siok-Hwa, 1968: 46) โดยทั่วไปราคาควายจะสูงกว่าวัว แม้ว่าราคาวัวในแต่ละพื้นที่แตกต่างกัน แต่ตลาดซื้อขายวัวควายยังคงขยายตัวอย่างกว้างขวาง เนื่องจากความต้องการปศุสัตว์ มีอยู่อย่างไม่จำกัดทั้งที่บางแห่งราคาสูงกว่าอย่างกรณีวัวคู่จากรัฐฉาน การค้าปศุสัตว์เหล่านี้ยังอยู่บนเส้นทางการค้ากับเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง ฉะนั้นปศุสัตว์ที่ส่งออกจากเชียงใหม่ ลำพูนส่วนหนึ่งเป็นปศุสัตว์ที่นำเข้า และส่งออกมิใช่มาจากการผลิตภายในเพียงอย่างเดียว จากเหตุการณ์การปล้นสะดมของกองกำลังฮ่อทางตอนเหนือของลาวพบว่า ในรายการสิ่งของที่ปล้นมีพวกปศุสัตว์รวมอยู่ด้วยเป็นจำนวนมาก³⁷ แสดงให้เห็นว่าตลาดค้าปศุสัตว์กระจายอยู่ทั่วไป จากล้านนาเส้นทางการค้า ปศุสัตว์ไปยังพม่า คือเส้นทางเชียงใหม่ ขุนยวม (Colquhoun, 1985: 24) ตัดข้ามน้ำสาละวินเข้าไปยังพม่าและต่อไปถึงเมืองท่า ในปี พ.ศ. 2424 มีวัวควายจากล้านนาไปยังตอนเหนือของพม่าและเขตปกครองของอังกฤษถึง 41,588 ตัว และม้าแควอีก 1,322 ตัว (Colquhoun and Hallett, n.d.: 278) ตอนที่แมคคิลวารี(2537: 327) ได้พบกับเจ้าเมืองแม่ฮ่องสอนที่เชียงใหม่ในปี พ.ศ. 2427 เจ้าเมือง ก็เอาม้าเข้ามาขายด้วยพร้อมกัน

³⁵ ฟาร์ริงตัน(Farrington, 2004, p.14.) กล่าวถึงรัฐกะเหรี่ยงที่ปกครองกันอย่างอิสระ รัฐกะเหรี่ยงสร้างความมั่งคั่งและสามารถป้องกันตัวเองจากภายนอกได้โดยอาศัยการค้า รัฐกะเหรี่ยงเป็นแหล่งเลี้ยงสัตว์ที่สำคัญ และยังสามารถปลูกข้าวได้เพียงพอแก่ความต้องการ และยังเหลือไปขายที่รัฐฉานอีกด้วย การค้าสัตว์ก็มีทั้งที่เป็นตัวและที่ชำแหละเป็นเนื้อ ในบันทึกของริชาร์ดสันอ้างว่า พวกเขามีความรู้ในการเก็บถนอมเนื้อในรูปแบบต่างๆ เป็นอย่างดี ทั้งเนื้อย่าง เนื้อเค็ม เนื้อตาก กลายเป็นสินค้าแลกเปลี่ยนกับสินค้าภายนอกที่พ่อค้านำเข้ามาจากตลาดภายนอก.

³⁶ เมืองแฉก เป็นตัวอย่างหนึ่งที่เห็นชัดในเรื่องนี้ คือ ไม่เพียงเป็นแหล่งผลิตปศุสัตว์ป้อนตลาด แต่ยังเป็นตลาดกลางในการรวบรวมปศุสัตว์ส่งไปยังตลาดในเวียดนามอีกด้วย ดูใน D Orleans, Henri, Prince, *Around Tonkin and Siam* (Bangkok : White Lotus Press, 1999) p. 225.

³⁷ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 22 เรื่องพงศาวดารเมืองหัวพันห้าทั้งหก (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2464. เหตุการณ์การปราบฮ่อในครั้งนั้นได้กล่าวถึงเมืองสบแอดเชียงคือในปี พ.ศ.2415 ว่า เมื่อกองกำลังฮ่อร่วม 3,000 คน เข้าตีเอาเมืองไว้ได้ ในบรรดาสัตว์ของที่ยึดเอาไปมีวัว 60 ตัว และกระบือ 400 เศษ และที่เมืองเชียงก็ก็ได้กระบือ ไปอีก 300 ตัว วัว 80 ตัว ม้า 40 ตัว.

ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 พม่าประสบปัญหาโรคระบาดในสัตว์ทำให้วัวควายล้มตายเป็นจำนวนมาก เฉพาะปี พ.ศ. 2409 มีวัวควายล้มตายกว่า 100,000 ตัว และช่วงปี พ.ศ. 2415-2417 เฉพาะอาระกันแห่งเดียว มีควายล้มตายกว่า 50,000 ตัว และปลูสัตว์อื่นอีก 10,000 ตัว โรคระบาดในสัตว์ยังคงสร้างความเสียหายต่อมาอีกหลายปี กระทั่งในปี พ.ศ. 2420 พบว่าปลูสัตว์ในเขตเมืองเล็กๆ เพียงแห่งเดียวล้มตายไปถึง 53,000 ตัว ความสูญเสียเหล่านี้กระตุ้นให้ความต้องการปลูสัตว์จากเพื่อนบ้านเพิ่มสูงขึ้น และส่งผลให้ตลาดการค้าสัตว์พาหนะในล้านนาขยายตัวอย่างรวดเร็ว (Colquhoun and Hallett, n.d.: 281) เมื่อความต้องการของตลาดภายนอกสูง พวกเจ้านายซึ่งมีที่ดินและแรงงานอยู่แล้วหันมาเลี้ยงปลูสัตว์เพื่อขาย โคล์คูนยกตัวอย่างกรณีลำปางที่พบว่า พวกเจ้านายคือกลุ่มที่อยู่เบื้องหลังผลประโยชน์การค้าปลูสัตว์ โดยคนกลุ่มนี้เลี้ยงสัตว์ในที่ดินขนาดใหญ่และมีแรงงานจำนวนมากคอยดูแลสัตว์รวม 1,000 ตัว (Colquhoun and Hallett, n.d.: 317)

การที่ตลาดการค้าล้านนาขยายตัวอย่างรวดเร็วโดยเฉพาะการค้าปลูสัตว์ส่งผลให้ความสัมพันธ์ทางการค้ากับล้านช้างเติบโตตามไปด้วย ทั้งนี้เพราะปลูสัตว์บางส่วนนำเข้ามาจากหลวงพระบางอีกทอดหนึ่ง และสาเหตุส่วนหนึ่งที่ทำให้การค้าในล้านนาขยายตัวเป็นเพราะอังกฤษต้องการเชื่อมการค้าจากเมืองท่าทางใต้ของพม่ากับเมืองทางตอนบนอย่างเชียงตุง เชียงรุ่ง ทว่าเส้นทางการค้าภายในของพม่าใช้เวลามากกว่า เป็นต้นว่าหากเดินทางจากเชียงใหม่ถึงเชียงตุงใช้เวลา รวม 15 วันขณะที่เดินทางจากเมืองน่ายไปเชียงตุงใช้เวลาถึง 1 เดือน(สมมะโน ณ เชียงใหม่, 2538: 53, 58) กลุ่มพ่อค้าที่ต้องการใช้เส้นทางจากเมืองทางตอนบนของล้านนาลงสู่เมืองท่าทะเลแหม่งจึงเลือกที่จะเข้ามาแวะเวียนที่เมืองต่างๆ ในล้านนาแทน เส้นทางสายนี้เป็นที่รู้จักคุ้นเคยของพ่อค้าและนักสำรวจ ในปี พ.ศ.2381 หรือเกือบสิบปีหลังจาก ริชาร์ดสันเข้ามาติดต่อกับเจ้าหลวงเมืองลำพูน และเชียงใหม่เรื่องการค้าปลูสัตว์ ปรากฏว่ามี “ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรี” ถึงพระยานครเชียงใหม่ พระยานครลำปาง พระยานครลำพูน ห้ามไม่ให้ขายช้าง โค, กระบือ ให้แก่พ่อค้าอังกฤษ (บัญญัติจดหมายเหตุการณ์ที่ 3 เล่ม 1, 2367-2381) ซึ่งเป็นคำสั่งเตือนที่แสดงให้เห็นว่า การค้าปลูสัตว์ในเขตภาคเหนือถูกจับตาดูอย่างใกล้ชิดจากชนชั้นนำสยาม อย่างไรก็ตามความพยายามของชาวตะวันตกที่จะเข้ามาทำการค้ากับล้านนาไม่ได้สิ้นสุด เพราะมี “สำเนาใบบอก” เมืองเถินถึงพระยากำแพงเพชรว่า เรื่องอังกฤษเข้ามาที่เถิน สำเนาใบบอกเมืองลำปางก็ว่าคนอังกฤษกับพวกจะมาค้าขายเที่ยวคูบ้านเมือง (บัญญัติจดหมายเหตุการณ์ที่ 3 เล่ม 3, 2387-2389) ขณะที่กฎหมายท้องถิ่นที่ใช้อยู่ขณะนั้นก็สอดคล้องกับสถานการณ์การควบคุมปลูสัตว์อย่างเข้มงวด ในกฎหมายพระเจ้าน่าน³⁸ พบว่าวัวควายเป็นสิ่งที่ถูกควบคุมอย่างหนัก ทั้งการฆ่าเพื่อการบริโภค และใช้ในเชิงพิธีกรรม

³⁸ กฎหมายพระเจ้าน่าน เขียนขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2383 อันเป็นช่วงเวลาใกล้เคียงกับการขยายตัวของการค้าปลูสัตว์ นอกจากการค้าปลูสัตว์ สิ่งซึ่งได้รับการเอาใจใส่อย่างมากในเวลานั้นคือ ข้าว และความสัมพันธ์ระหว่างสองเรื่องนี้คือ มีคำสั่งให้ลอมรั้วไร่ นา ไม่ให้วัวควายเข้าไปทำความเสียหาย อย่างไรก็ตามหากความเสียหายเกิดขึ้นให้มีโทษ

การแจ้งรูปพรรณสัณฐาน คำหนี และการแจ้งแก่เจ้าหน้าที่บ้านเมืองก่อนกระทำการใดกับวัวควาย ถือเป็นเรื่องสำคัญและมีโทษสถานหนักหากฝ่าฝืนการกระทำดังกล่าว (สิงฆะ วรรณสัย, 2523)

กล่าวได้ว่าการค้าปศุสัตว์เป็นสินค้ารายการแรกๆ ในช่วงของการขยายตัวทางการค้า ที่นำไปสู่ความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างล้านนากับตลาดภายนอกอย่างกว้างขวาง การค้าปศุสัตว์ ยังนำไปสู่การขยายตัวของการค้าด้านอื่นๆ อาทิ การค้าข้าว ไม้ และทรัพยากรมีค่าอื่นๆ และทำให้เมืองสำคัญหลายเมืองของล้านนากลายเป็นที่รู้จักในฐานะศูนย์กลางการค้าในบันทึกของชาวตะวันตกช่วงเวลานั้น

ฉ. ทาส

การกลายเป็นทาสมีมูลเหตุหรือที่มาหลายช่องทาง เป็นต้นว่าทาสจากเชลยสงคราม ทาสที่ได้จากการถูกล่า ถูกจับมาขายเป็นทาส ซึ่งพบว่ามียู่ทั่วไปในช่วงเวลาดังกล่าว หรืออีกพวกกลายเป็นทาสเพราะเป็นหนี้สินรุงรังและไม่สามารถใช้คืนได้ตามกำหนด ที่น่าสนใจคือการกลายเป็นทาสอันเนื่องมาจากหนี้สินนั้น ส่วนหนึ่งเป็นเพราะการยืมเงินเพื่อเสียดำเนินให้กับรัฐเคอร์ติส (Curtis, 1998: 121) ตั้งข้อสังเกตว่าการไถ่ตัวจากการเป็นทาสมิได้มีมูลค่ามากมาย แต่ก็ถือเป็นเรื่องใหญ่มาสำหรับทาสและพวกเขาอีกไม่สามารถหลุดพ้นจากวงจรของทาสได้ ในประเด็นนี้ชี้ให้เห็นว่าชีวิตประจำวันของสามัญชนมิได้พึ่งพาเงินตรา และการบังคับให้เสียดำเนินเป็นเงินสร้างปัญหาอย่างหนึ่งให้เห็นชัด คือปัญหาหนี้สินและการกลายเป็นทาส ระบบทาสจึงค่อนข้างสัมพันธ์กับมิติทางเศรษฐกิจการค้าพอๆ กับมิติทางสังคม การเมือง ซึ่งมีการกล่าวถึงทาสไว้ในที่ต่างๆ อาทิ ธรรมเนียมการซื้อขายที่ปรากฏทั่วไปในข้อห้ามและกฎหมายของล้านนา การซื้อขายทาสถูกเขียนไว้ร่วมกับหลักการซื้อขายสัตว์อื่นดังว่า “กันจักซื้อสัตว์ 4 ตีน(เท้า) 2 ตีน แล ข้าใจ(ใช้)คน หื้อซื้อป้อจาย(ขาย)ก่อน แล้วจึงกรซื้อผู้ยง(หญิง)แล การซื้อสัตว์หื้อซื้อตัวแม่ก่อน แล้วจึงซื้อตัวปู่ ป่กระด้า สันนั้นก็มักหล่นหายเสียแล” และ “อย่าซื้อคนวายมาเป็นข้า” หมายถึงคนที่ล้มละลายหรือมีหนี้สินรุงรังติดตัว และ “อย่าซื้อของต่อนาย อย่าขายของต่อเจ้า” (คมนตรี เศรษฐพัฒน์นิช, 2540: 14-27) การค้าทาสจึงมีการกำหนดมูลค่าไม่แตกต่างจากสินค้าทั่วไป ค่าของทาสยังถูกใช้เทียบกับสัตว์ อาทิ ขายทาสชาวอันนัมแลกกับควาย 7 ตัว(บางครั้งขายในราคาเงิน 3 แห่งครึ่ง) (แอมอนิเย, 2539: 12-45)

ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 สยามมีความพยายามลดทาสในระบบก่อนการประกาศเลิกทาสอย่างเป็นทางการ ดังปรากฏมาตรการการลดค่าทาสลงเกือบครึ่งจากราคาเดิมเพื่อให้ทาสสามารถไถ่ถอนตัวเองได้ แต่ประเด็นนี้นำไปสู่ข้อสงสัยว่าความต้องการให้ทาสเป็นอิสระเป็นไปเพื่อ

ปรับไหมเจ้าของนา ซึ่งต้องพิจารณาอีกว่าล้อมรั้วแข็งแรงแน่นหนาเพียงใด หากวัวควายยังเข้าไปทำความเสียหายแก่ข้าวโดยเกิดขึ้นเพราะเจ้าของวัวควายเลินเล่อไม่เอาใจใส่ก็ให้ทำการปรับไหมเจ้าของวัวควาย โดยไม่ให้ทำร้ายวัวควาย.

ตอบสนองความต้องการแรงงานซึ่งมีสูงในเวลานั้น มากกว่าต้องการแก้ปัญหาเรื่องการค้าทาส หรือ ยกเลิกระบบทาสอย่างแท้จริง เพราะการกำหนดอายุการพ้นจากความเป็นทาสยังคงให้เป็น 60 ปี เช่นเดิม ฉะนั้นความต้องการแรงงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกิจการของชาวตะวันตกมีส่วนทำให้ ตลาดการค้าทาสขยายตัว และทาสบางส่วนเข้ามาเป็นแรงงานรับจ้าง (Colquhoun, 1985: 49-50)

ระบบการแลกเปลี่ยน

ก. หอยเบี้ย (Cories)

หอยเบี้ย ที่ใช้เป็นสื่อกลางการค้าและการแลกเปลี่ยน มิได้เป็นเรื่องการเทียบเคียงมูลค่าของ สินค้าในตลาดเท่านั้น แต่ยังสัมพันธ์กับการเทียบเคียงค่าของทาส และค่าของโทษที่ผู้กระทำ ความผิดก่อขึ้น การใช้เบี้ยในตลาดและการเทียบค่าของเบี้ยในเรื่องอื่นๆ จึงเป็นกระบวนการเรียนรู้ ทางสังคมที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน ที่น่าสังเกตคือ ประเภทของเงินตราที่ใช้ชำระโทษตามกฎหมาย บ้านเมืองโดยทั่วไปสะท้อนอัตราแลกเปลี่ยนในเวลานั้น ใน “สมุทรสาช” กล่าวถึงค่าปรับเป็น “เงิน” ค่าของเงินเมื่อเทียบกับค่าของ “เบี้ย” ไม่เท่ากันในแต่ละพื้นที่และแต่ละยุคสมัย ในบางตอนของ บันทึกกล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า 10 เงินเท่ากับ 10,000 เบี้ย แต่ในบางตอนก็ระบุว่า 1 เงินเท่ากับ 100 เบี้ย (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, ปรีวรรต, 2524: 10-23) การกำหนดค่าเงินต่อเบี้ยจึงไม่แน่นอนขึ้นอยู่กับ จำนวนเบี้ยและเงื่อนไขอื่นๆ อาทิ ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 21 สถานการณ์ทางการเมืองของล้านนา เปลี่ยนแปลงไป ดังจะพบว่ามี ความขัดแย้งในกลุ่มขุนนางเกี่ยวกับสิทธิ์ในการสืบราชสมบัติ ซึ่งเป็น ช่วงที่การค้าของล้านนาชบเซา มีการ “ลัดเบี้ยลง” หรือมีการปรับค่าเงิน ดังว่า “...พระเมืองแก้ว แต่ง เบี้ย 98 หื้อ เปน 100 ท้าวอายเกล้า แต่งเบี้ย 80 เปน 100 ท้าวชาย แต่งเบี้ย 70 เปน 100 ท้าวอุปโย แต่ง เบี้ย 60 เปน 100 พระแม่กุ แต่งเบี้ย 58 เปน 100...” (สร้อยศรี อังสกุล, ม.ป.ป.) แม้แต่ในการกำหนด โทษของผู้กระทำความผิดก็ต้องพิจารณาตามฐานันดร ดังว่า “...หากมีโทษหมิ่นหื้อเอาพันเบี้ย โทษ พันหื้อเอาร้อยเบี้ย...” (สมหมาย เปรมจิตต์, ปรีวรรต, 2521: 10)

ความน่าสนใจของเบี้ยอยู่ตรงที่มีการใช้อย่างกว้างขวาง มาชูฮารา(2546: 18) เรียกกลุ่มที่ใช้ หอยเบี้ยว่า “เขตเศรษฐกิจที่ใช้เปลือกหอยเบี้ย” ซึ่งกินพื้นที่กว้างขวางอย่างน้อยในเขตคาบสมุทร อินโดจีนและดินแดนตอนในมีการใช้เบี้ยกันมาแต่โบราณ การใช้เบี้ยยังมีมิติของความสัมพันธ์ ภายในกลุ่มคนที่ใช้เบี้ย ในประเด็นนี้ทำให้มาชูฮาราดังข้อสังเกตว่าความเปลี่ยนแปลงของ สถานภาพทางเศรษฐกิจในยุคนาน ย่อมส่งผลถึงเศรษฐกิจของหลวงพระบาง เนื่องจากเป็นกลุ่มที่มีการ ใช้หอยเบี้ยเช่นเดียวกัน ตามความหมายนี้จึงกินความไปถึง “เครือข่ายการใช้อัตราแลกเปลี่ยน ร่วมกัน” อันน่าจะมีความสำคัญในการใช้พิจารณาความเคลื่อนไหวของเศรษฐกิจการค้าได้ทางหนึ่ง อย่างไรก็ตาม มิติความสัมพันธ์ของกลุ่มที่ใช้หอยเบี้ยน่าจะกินความหมายอย่างกว้างๆ มากกว่าจะ นำไปสู่ข้อสรุปเรื่องผลกระทบทางเศรษฐกิจที่มีถึงกัน ทั้งนี้เพราะการค้าสมัยโบราณมิได้ผูกพันกับ

อัตราการแลกเปลี่ยนอย่างใดอย่างหนึ่ง หรืออัตราการแลกเปลี่ยนมิได้เป็นปัจจัยหลักของการค้า ทว่าการค้าในระบบดังกล่าวยังเป็นเรื่องของ การแลกเปลี่ยนสินค้าต่อสินค้ามากกว่า ฉะนั้นการดำรงอยู่ของการค้าก่อนสมัยใหม่จึงเป็นเรื่องของการสร้างและรักษาความสัมพันธ์หลายระดับ เป็นระบบที่ต้องอาศัยความไว้วางใจ และเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ในด้านอื่น

แม้ว่าการค้าสมัยโบราณเป็นเรื่องของการแลกเปลี่ยนมากกว่าการค้าโดยอาศัยเงินตรา ทว่า “เงินตราสมัยล้านนา” ก็เชื่อว่าไม่มีอยู่ จากการรวบรวมเงินตราสมัยล้านนาของธนาคารแห่งประเทศไทย พบว่า หอยเบี้ย เป็นเงินปลีกที่ใช้กันแพร่หลายที่สุด หอยเบี้ยส่วนใหญ่จะฝนหลังเบี้ยออกเพื่อใช้เชือกร้อย การร้อยเงินเป็นเรื่องที่พบเห็นได้ทั่วไปทั้งในเงินรูปแบบอื่นด้วย คือ เงินทอกลมียูลค่าแตกต่างกันตามสัดส่วนของเนื้อโลหะเงิน สามารถแยกได้เป็นเงินใบไม้ เงินทอขนาน เงินทอกเชิงใหม่ เงินทอกวงดินม้า เงินหอยโข่ง เงินปากหมู และเงินดอกไม้ที่ผลิตใช้ทั้งในล้านนาและพม่า แต่ที่รู้จักคุ้นเคยกันในภาคเหนือคือ เงินเจียง หากพิจารณาจากลักษณะภายนอก เงินเจียงน่าจะเป็นหน่วยการแลกเปลี่ยนที่ทำขึ้นภายหลัง เพราะใช้เทคโนโลยีการผลิตที่ซับซ้อนกว่า อย่างไรก็ตาม เงินเจียงก็ยังเป็นงานอาศัยฝีมือการผลิตอยู่มากในขั้นตอนของการประทับตราบน้าหนัก ชื่อเมืองตราจักร และการทำใช้ลำบากให้เป็นวงเกือบขาดเพื่อสะดวกในการแบ่งใช้

เมื่อพ่อค้าต่างเมืองเข้ามาทำการค้าในล้านนาได้พาเงินตราจากที่อื่นๆ เข้ามาด้วย การผลิตเงินเจียงก็อาจได้รับอิทธิพลจากเงินไซซีหรือเงินมุ่นของจีน อันน่าจะเป็นกลุ่มพ่อค้าฮ่อในช่วงนั้น เงินเงินมีน้ำหนักหลากหลายและมีชื่อเรียกแตกต่างกัน อาทิ เงินกระทง เงินอานม้า และเงินขนมกรก มีการบอกขนาด น้ำหนัก ชื่อผู้ผลิต วันเดือนปีที่ผลิต ตลอดจนวัตถุประสงค์ในการผลิตด้วย เป็นต้นว่าเพื่อชำระเป็นภาษีเกลือแก่ทางการ ส่วนการค้ากับทางล้านช้างก็มีเงินฮ้อย เงินฮ้อยมีลักษณะคล้ายเรือขุด เรือชะล่า มูลค่าของเงินฮ้อยขึ้นอยู่กับเนื้อเงินผสมเช่นกัน เรียกฮ้อยน้ำสาม ฮ้อยน้ำหก ฮ้อยน้ำแปด มีตราประทับหลายแบบทั้งช้าง ู ตัวอักษร ตัวเลข ดอกไม้ และจักร นอกจากนี้เงินล้านช้างยังมีเงินลาด โดยใช้เป็นเงินปลีก เงินลาดเป็นเงินที่ทางการผลิตขึ้น และมีความประณีตสูง ส่วนที่ชาวบ้านผลิตขึ้นเองเรียกเงินลาดฮ้อย มูลค่ากำหนดตามค่าโลหะ ขณะที่การค้าของลาวกับเมืองต่างๆ มีการใช้ทั้งเงินกีบและเงินอัฐทองแดงพวง(เงินฮ้อย) (แอมอนิเย, 2539: 14) ส่วนการค้าของล้านนากับเมืองทางตอนล่างแต่เดิมจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ทำให้เงินพดด้วงเข้ามายังล้านนาด้วยเช่นกัน การบอกว่าเป็นพดด้วงสมัยใดดูจากตราประทับที่แตกต่างกัน นอกจากนี้ยังพบว่ามีการใช้ “ทองใบ” คือแผ่นทองคำบางๆ เพราะสะดวกในการขนย้ายและการเดินทางไกล ทองใบที่พบประทับอักษรจีน

เงินตราสมัยล้านนา

เงินตราชนิดต่าง ๆ ที่เคยใช้กันในดินแดนล้านนา

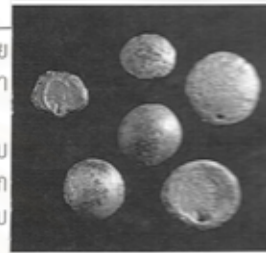
อาณาจักรล้านนาที่พญามังรายทรงสถาปนาขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 19 และบางส่วนได้เข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของประเทศไทยในพุทธศตวรรษที่ 24 โดยมีเมืองเชียงใหม่เป็นเมืองหลวงและศูนย์กลางทางการค้าที่สำคัญ อาณาจักรล้านนาจึงมีระบบเงินตราเป็นของตนเอง ประกอบด้วย

เบี้ย เป็นเงินตราที่มีมูลค่าต่ำที่สุดในระบบเงินตราของอาณาจักรล้านนา เบี้ยจำนวน 110 เบี้ยมีค่าเท่ากับ 1 เงิน ซึ่งเท่ากับโลหะเงินหนักประมาณ 1.2 กรัม

เงินทอก มีลักษณะเหมือนเปลือกหอย มีหลายชนิดทั้งที่เป็นโลหะผสมสำริด และที่มีเนื้อเงินผสมเจืออยู่ในอัตราส่วนต่าง ๆ กัน มีอยู่หลายชนิดเรียกชื่อตามลักษณะของเงินทอกเอง ได้แก่

* **เงินใบไม้หรือเงินเส้น** ทำด้วยทองสำริด มีลายเส้นคล้ายใบไม้ด้านหนึ่ง จัดว่าเป็นเงินทอกที่มีมูลค่าต่ำที่สุด
* **เงินทอกน่าน** ทำด้วยเงินผสมทองแดง เคลือบผิวด้วยวัสดุสีแดงแสด โดยมีส่วนที่เป็นเนื้อเงินน้อยมาก มีหลายขนาด และมักจะเจาะรูเล็ก ๆ ไว้ที่ตรงขอบเพื่อใช้ร้อยเชือก

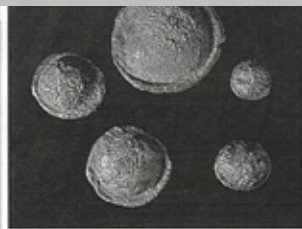

เงินใบไม้หรือเงินเส้น

เงินทอกน่าน

เงินวงตีนม้า

เงินทอกเชียงใหม่

เงินทอกเชียงใหม่

เงินปากหมู

เงินปากหมู

ปากหมู

เงินทอกเชียงใหม่ เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า "เงินหอย" ทำด้วยโลหะเงินผสม แต่มีปริมาณเนื้อเงินมากกว่าชนิดอื่น มีหลายขนาดเช่นกัน

* **เงินวงตีนม้า** ทำด้วยโลหะเงินผสม มีการประทับตรารูปม้าไว้ที่ขอบเงินทอกด้านบน ด้วยรูปลักษณะที่คล้ายรองเท้าม้าและตรารูปม้า จึงเรียกกันว่า "เงินวงตีนม้า"

* **เงินทอกเชียงใหม่** ทำด้วยโลหะเงินผสม ลักษณะคล้ายเปลือกหอยซึ่งมีปริมาณเนื้อเงินผสมในอัตราสูงกว่าเงินทอกเชียงใหม่ จึงมีมูลค่าสูงกว่ามาก มีอยู่หลายขนาดและน้ำหนัก

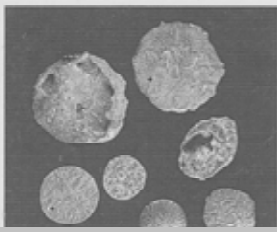
* **เงินปากหมู** ทำด้วยโลหะเงินผสม ทางด้านล่างของเงินตราชนิดนี้มีลักษณะคล้ายปากหมู จึงเรียกกันว่า "เงินปากหมู" มีหลายขนาดและน้ำหนัก

ที่มา ข้อมูลเกี่ยวกับเงินตราและการแลกเปลี่ยน, ธนาคารแห่งประเทศไทย จ.เชียงใหม่ (เอกสารแผ่นพับเผยแพร่)

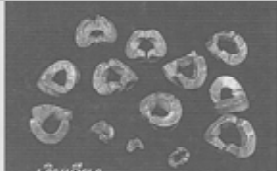
นอกจากการใช้โลหะมีค่าเป็นตัวเทียบมูลค่าในการซื้อขายแล้ว ยังมีการกำหนดให้สินค้าบางชนิดที่มีมูลค่าและเป็นที่ต้องการอย่างกว้างขวางเป็น “สื่อกลางในการแลกเปลี่ยน” ด้วย อาทิ ผ้าฝ้าย เกลือ การกำหนดว่าสินค้าใดสามารถใช้เป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนจึงสัมพันธ์กับระบบวัฒนธรรมและความต้องการสินค้าของคนในแต่ละพื้นที่ และยังสัมพันธ์กับระบบการชั่งสินค้าอีกด้วย นอกจากนี้การเทียบน้ำหนักโลหะเงินในการชำระหนี้ เช่น เงินเจียงกำหนดไว้ว่าเท่ากับ 5 บาท และเทียบเท่าพดด้วงอยุธยา 4 บาท การชั่งโดยใช้ตาชั่งก็มีการทำตุลโลหะรูปต่างๆ โดยมากเป็นรูปสัตว์ตามปັນกัษัตร์ ส่วนตาชั่งที่นิยมใช้และสามารถประยุกต์เอาตามน้ำหนักและขนาดของสิ่งที่อยู่ใกล้ตัวคือ “ตาชั่งก้อม” โดยอาศัยการคูณน้ำหนักไว้ด้านหนึ่งกับสิ่งของที่ต้องการชั่งไว้อีกด้าน เลื่อนมือถือไปมาบนคันชั่งที่ตีเส้นบอกจำนวนน้ำหนักไว้จนได้ตุล กรณีนี้จะสะดวกกว่าการใช้ตุลโลหะ หากตุลสูญหาย การชั่งโดยเทียบกับสิ่งของปรากฏให้เห็นบ่อยครั้งในตำนาน โดยเทียบกับผลไม้ที่หาได้ง่ายในท้องถิ่น การชั่งทองในสมัยโบราณใช้เทียบเคียงกับผลมะปิ่น(มะตูม)หรือหมากพิณ เช่น ขุนลัวะที่แคว้นคดยตุงต้องส่งถ้วยทองคำให้แก่พระยาชุตราชแห่งแคว้น โยนกปีละสี่ดวงหมากพิณหน่วย(ผล)น้อย (สมพร อยู่โพธิ์, 2503) เป็นต้น

ข. เงินแถบ (รูปีอินเดีย)

เงินแถบ เป็นที่รู้จักแพร่หลายในล้านนา ล้านช้าง และใช้กันทั่วไปในพม่า รัฐฉานตั้งแต่อังกฤษเข้ามาตั้งสถานีการค้าในพม่าและเข้ามาทำสัมปทานในทรัพยากรหลายอย่างช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 เงินแถบหรือเงินรูปีเป็นสื่อกลางการแลกเปลี่ยนในรูปแบบของเงินตราก่อนเงินบาทของสยาม และกลุ่มพ่อค้าที่ใช้เงินรูปีเป็นหลักในการดำเนินกิจการการค้าในแถบนี้คือพ่อค้าจีนยูนนานและพ่อค้าพม่า บ็อค (Bock, 1986: 159)ตั้งข้อสังเกตว่าอัตราแลกเปลี่ยนที่ใช้กันในเขตมณฑลลาวเฉียง หรือลาวตะวันตกเฉียงเหนือตามการแบ่งหน่วยการปกครองของสยาม คือเงินรูปี โดยไม่พบเงินบาทสยามในตลาดขณะนั้น การเข้ามาของเงินบาทในตลาดทางภาคเหนือน่าจะเริ่มตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นต้นมาแต่ก็ยังไม่แพร่หลายมากนัก สมิต (Smyth, 1998: 10-20) ยืนยันว่าการแลกเปลี่ยนเงินรูปีสามารถทำได้เฉพาะกับพ่อค้ายูนนานและพ่อค้าพม่าเท่านั้น เพราะระดับของชาวบ้านทั่วไปมักใช้การแลกเปลี่ยนสินค้าต่อสินค้ามากกว่า เคอร์ติส (Curtis, 1998: 60) พบว่ารูปีอินเดียได้รับการยอมรับในตลาดมากกว่าเงินบาทสยาม เมื่อครั้งที่เคอร์ติสเดินทางไปลำปางพร้อมกับคณะมิชชันนารีในปี พ.ศ. 2438 บริษัทบอมเบย์ เบอร์มาให้พวกเขาแลกเปลี่ยนบาทเป็นรูปี ทั้งนี้เพราะได้รับคำแนะนำว่าจากระแหงขึ้นไปจะใช้รูปีในการซื้อสินค้าจากคนพื้นเมืองได้เท่านั้น อย่างไรก็ตาม การใช้เงินรูปีกรณีของพ่อค้าทำให้ตั้งข้อสังเกตได้อย่างหนึ่งว่าเงินรูปีเข้ามามีบทบาทในการค้าเฉพาะการค้าที่มีมูลค่าสูง หรือการค้าในตลาดใหญ่กว่าการค้าในตลาดชุมชน หากเป็นการค้าในตลาดชุมชน พ่อค้าน่าจะยึดหยุ่นใช้ระบบแลกเปลี่ยนสินค้าต่อสินค้ากับชาวบ้านก่อนจะนำสินค้าที่ได้ไปแลกเปลี่ยนเป็นรูปีในตลาดใหญ่อีกชั้นหนึ่ง

[เงินดอกไม้หรือเงินผักชี]

[เงินเจียง]

[เงินตราสมัยล้านนา (ต่อ)]

เงินดอกไม้หรือเงินผักชี เป็นเงินตราที่มีเนื้อเงินมากกว่าโลหะอื่น ในเนื้อเงินมีลายรูปเหมือนดอกไม้ แบ่งเป็นชนิดหนาและชนิดบาง มีขนาดต่าง ๆ กัน เป็นเงินตราที่อาณาจักรล้านนาผลิตขึ้นใช้เองและที่มาจากสหภาพพม่า

เงินเจียงและเงินกำไล

* เงินเจียง เป็นเงินตราของอาณาจักรล้านนาที่คิดสร้างขึ้น ลักษณะคล้ายเปลือกม้าสองวงปลายต่อกัน ทำให้สามารถหักแบ่งครึ่งราคาได้ แต่ก็มีชนิดราคาต่าง ๆ กัน เงินเจียงมีเนื้อเงินผสมสูงมาก นับว่าเป็นเงินตราที่มีค่าสูงสุดของอาณาจักรล้านนา

* เงินกำไล ลักษณะทั่วไปเหมือนเงินเจียง แต่มีขนาดใหญ่กว่า เข้าใจว่าจะ เป็นเงินที่พ่อค้าเงินทำขึ้นโดยประทับตราของตนเองลงไปเพื่อใช้ชำระหนี้ในธุรกิจของตนเอง และใช้รูปลักษณะเงินเจียงซึ่งเป็นเงินมาตรฐานของล้านนาเป็นรูปแบบ

อาณาจักรล้านนา เป็นศูนย์กลางทางการค้าที่สำคัญทางภาคเหนือ จึงมีการติดต่อค้าขายกับอาณาจักรล้านช้าง สุโขทัย และอาณาจักรข้านเชียง จึงมีเงินตราของชนชาติต่าง ๆ หลายชนิดเข้าไปใช้จ่ายในอาณาจักรล้านนา รวมทั้งเงินตราของจีนที่นำมาใช้ชำระสินค้าตามชายแดนอีกด้วย

เงินโซซี เป็นเงินแท่งที่พ่อค้าชาวจีนนำเข้ามาเพื่อซื้อสินค้าตามชายแดน มีลักษณะรูปร่าง ขนาด และน้ำหนักต่าง ๆ กัน เช่น เงินเรือสำเภา เงินอานม้า และเงินขนมครก เป็นต้น โดยมีน้ำหนักตามมาตรฐานตำลึงจีน

เงินพดด้วง เป็นเงินตราของอาณาจักรสุโขทัย อโยธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ ที่เข้าไปมีบทบาทอยู่ในระบบเงินตราของอาณาจักรล้านนาจากการติดต่อค้าขาย

เงินล้านช้าง

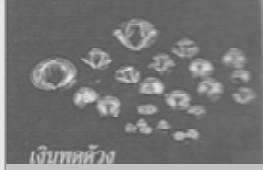
* **เงินฮ้อย** ทำจากโลหะเงินเจือด้วยทองแดงเล็กน้อย มีรูปร่างคล้ายเรือชะล่าหรือกระสวยทอดคำ หัวท้ายเรียว ด้านบนมีตุ่มทั่วไปเหมือนท้องบุง ด้านล่างเรียบ มีอยู่ด้วยกัน 3 ชนิด

* **เงินลาด** ทำด้วยโลหะทองลงหินเคลือบผิวสีเงิน มีลักษณะเหมือนเรือชะล่าหรือกระสวย มีตราประทับ 3 ดวง มี 3 ขนาด เงินลาดเป็นเงินปลีกที่มีราคาต่ำ

* **เงินลาดฮ้อย** เป็นเงินลาดชนิดหนึ่งที่หล่อด้วยทองแดง เจือทองเหลืองคล้ายเรือชะล่าหรือเรือขุดขนาดต่าง ๆ กัน เป็นเงินที่มีมูลค่าต่ำที่สุดในท้องตลาด

[เงินโซซี]

[เงินพดด้วง]

[เงินรูป]

[เงินล้านช้างและหอยเบี้ย]

[แผ่นทองคำ]

เงินรูป เมื่ออังกฤษได้พม่าเป็นอาณานิคมแล้ว จึงได้นำเงินรูปอินเดียมานำใช้ในพม่า และได้แพร่เข้ามาในดินแดนล้านนาด้วย

อาณาจักรล้านนา มีการนำทองคำเข้ามาใช้ในการชำระหนี้จำนวนมาก ๆ ด้วย โดยเป็นไปในรูป สรรพทองคำ ก้อนทองคำ ทองคำแท่ง และแผ่นทองคำ

ที่มา ข้อมูลเกี่ยวกับเงินตราและการแลกเปลี่ยน, ธนาคารแห่งประเทศไทย จ.เชียงใหม่ (เอกสารแผ่นพับเผยแพร่)

ความสัมพันธ์ทางการค้าและการไหลเวียนของสินค้า จึงสัมพันธ์กับตำแหน่งแห่งที่ของ ศูนย์กลางการค้า ซึ่งไม่แยกจากตำแหน่งแห่งที่ของศูนย์กลางการเมือง ตลอดจนพัฒนาการทาง ประวัติศาสตร์แทบทุกด้านของล้านนา ขณะที่การไหลเวียนของสินค้าสร้างเครือข่ายทางสังคม วัฒนธรรมของกลุ่มคน ในฐานะผู้ผลิต ผู้บริโภค ผู้กระจาย จำหน่ายสินค้านั้น สินค้าแต่ละชนิด มีความเคลื่อนไหวเฉพาะตัว และช่วยอธิบายกระบวนการสร้างตัวตนของกลุ่มคนที่หลากหลายใน พื้นที่การค้าได้เด่นชัดที่สุด สินค้าบางชนิดมีบทบาททางการค้ามายาวนาน และมีการปรับตัวต่อ ตลาดที่เปลี่ยนแปลงหลายครั้ง สิ่งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นความไม่สอดคล้องลงตัวของ การอธิบาย พัฒนาการทางเศรษฐกิจการค้า เพราะตลาดมิได้เข้ามากำกับควบคุมกลไกราคาและความสัมพันธ์ ทางการค้าภายในได้ทั้งหมด สินค้าจากโรงงานมิได้เข้ามาทดแทนสินค้าพื้นเมืองทุกประเภทใน ทันทีทันใด ในทางตรงกันข้ามสินค้าพื้นเมืองบางประเภท อาทิ เมียง และฝ้ายอาศัยการขยายตัวของ เส้นทางการค้าช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ขยายตลาดการค้าภายในให้กว้างขวางออกไปในเวลา เดียวกัน จะพบว่าความสัมพันธ์ทางการค้าและการไหลเวียนของสินค้าโดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังจากที่ อาณาจักรมรุกคืบเข้ามาในเขตภาคพื้นทวีป ส่งผลให้การค้าในเครือข่ายที่มีอยู่เดิมกับเครือข่ายใหม่ที่ เดิมโตขึ้นบนฐานของการส่งเสริมของรัฐอาณาจักรมมิได้แยกขาดจากกันแต่ดำเนิน ไปพร้อมกัน

บทที่ 5

กลุ่มคนในตลาดและชีวิตที่สัมพันธ์กับการแลกเปลี่ยน

ความคิดเกี่ยวกับตลาดในวัฒนธรรมของกลุ่มคนแถบล้านนา ล้านช้าง และสิบสองปันนา แทรกอยู่ในวิถีชีวิตประจำวันหลายมิติทั้งในเรื่องความเชื่อ ระบบศีลธรรม การต่อรอง และเป็นส่วนหนึ่งของการให้ความหมายต่อกลุ่มคนที่ปรากฏหรือแสดงตัวตนในพื้นที่ทางการค้าเหล่านี้ กล่าวอีกนัยหนึ่งพื้นที่การค้าเป็นองค์ประกอบสำคัญในการพิณิจ และทำความเข้าใจสังคมก่อนสมัยใหม่ ความเคลื่อนไหวทางการค้าจึงเป็นเรื่องที่ควรพิจารณาไปพร้อมกันกับความเคลื่อนไหวของกลุ่มคนและมิติความสัมพันธ์ในทุกระดับ

“ความสัมพันธ์ทางการค้า และการไหลเวียนของสินค้า” ในบทที่ผ่านมาได้พยายามตอบคำถามถึงเงื่อนไขที่ทำให้เกิดการค้า และการขยายตัวของพื้นที่การค้าในล้านนาซึ่งพบว่าสัมพันธ์กับการก่อรูปและการขยายตัวของรัฐจารีต โดยมีรากความสัมพันธ์จากการค้าในระดับชุมชน “กลุ่มคนในตลาดและชีวิตที่สัมพันธ์กับการแลกเปลี่ยน” ในบทนี้จะพยายามแสดงให้เห็นว่า การค้าเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตทางสังคม วัฒนธรรมอย่างไร โดยเฉพาะอย่างยิ่งพื้นที่การค้าที่ประกอบไปด้วยกลุ่มคนหลากหลายชาติพันธุ์ การค้าของล้านนาเป็นตัวอย่างที่น่าสนใจในการตรวจสอบความคิดเกี่ยวกับกระบวนการให้ความหมาย และการจำแนกแยกแยะกลุ่มคนภายใต้การปฏิสัมพันธ์กันในพื้นที่การค้า

ตลาดในชีวิตทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง

ก. ตลาดและการค้า: พื้นที่แห่งการปฏิสัมพันธ์ และการเรียนรู้ตำแหน่งแห่งที่ในสังคม วัฒนธรรมสมัยจารีต

การศึกษาชีวิตของกลุ่มคนในตลาดมีความน่าสนใจในตัวมันเอง เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่มีความหลากหลายของกลุ่มคนทั้งเพศ วัย สถานะทางสังคม เศรษฐกิจ เคอร์ติส (Curtis, 1998: 131) ตั้งข้อสังเกตว่าตลาดลาวค่อนข้างสงบเงียบ เมื่อเปรียบเทียบกับตลาดจีนที่มีการพูดคุยกันโหวกเหวก หากจะกล่าวตลาดเป็นพื้นที่ที่สร้างขึ้นเพื่อให้คนทุกกลุ่มทุกชั้น ได้มาปรากฏตัวต่อคนหมู่มากก็คงไม่ผิดนัก³⁹ การค้าสมัยจารีตสร้างเงื่อนไขให้ตลาดเข้าไปสัมพันธ์กับชีวิตของผู้คนไม่น้อยกว่าด้าน

³⁹ อัลเฟรด เกลล์ (Alfred Gell) ศึกษาตลาดในรัฐมัธยมประเทศ (ตอนกลางของอินเดีย) บรรยายภาพตลาดในวันศุกร์ว่าจะมีชาวลิกข์จากตอนเหนือ ชนเผ่าต่างๆ นำสินค้าจากป่ามาขาย รวมถึงผลผลิตจากไร่นา นอกจากมีคนอื่นดูมาขายผัก ยังมีช่างฝีมือ ช่างปั้นหม้อ ช่างทอผ้า ช่างตีเหล็ก และมีการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา โลกทั้งโลกและเทพเจ้ามารวมอยู่ที่ตลาด ในวันเข้าตลาด ผู้คนจะแต่งกายอย่างประณีตเป็นพิเศษ เหมือนว่าตลาดเป็นงานพิธี

อื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกระบวนการขัดเกลาทางสังคม ตลาดกลายเป็นพื้นที่ของการเรียนรู้ตั้งแต่วัยเด็ก เด็กหญิงสามารถเรียนรู้การใช้ชีวิตร่วมกับผู้อื่น การเรียนรู้ตำแหน่งแห่งที่ของตนในสังคม การต่อรอง การวางแผน การบริหารจัดการ การตัดสินใจ โดยอาศัยตลาดเป็นห้องเรียนขนาดใหญ่ เด็กหญิงมีญาติผู้ใหญ่หรือผู้มีประสบการณ์คอยชี้แนะ การฝึกฝนในเรื่องเหล่านี้มีส่วนสำคัญในการสร้างแบบแผนให้ผู้หญิงกลายเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการจัดการฐานะความเป็นอยู่ของครอบครัว วางแผนการใช้จ่าย และการออม บ็อค (Bock, 1986: 186-187) ตั้งข้อสังเกตว่าผู้หญิงลาวก่อนข้างมีอำนาจ โดยเฉพาะการจัดการเรื่องภายในครอบครัว ซึ่งจะพบว่าเกือบทั้งหมดเป็นบทบาทที่สัมพันธ์กับมิติทางเศรษฐกิจ การค้าทั้งสิ้น อย่างไรก็ตาม บทบาทของผู้หญิงยังจำกัดปริมาณอยู่ที่บ้านและละแวกใกล้เคียง บทบาทในตลาดก็มักเป็นตลาดภายในชุมชนมากกว่าการค้าทางไกลหรือการค้าต่างเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้หญิงที่แต่งงานแล้วต้องจัดการภาระหลายด้านที่เกิดขึ้นพร้อมกัน

การค้าที่อยู่เกินขอบเขตปริมาณของบ้านมักเป็นเรื่องของผู้ชาย การได้เดินทางไปต่างบ้าน นอกจากเพื่อการค้าและการแลกเปลี่ยนแล้ว ผู้ชายที่เคยเดินทางไปต่างบ้านต่างเมืองมักได้รับการยอมรับนับถือไปในเชิงว่าเป็นคนกว้างขวางรอบรู้ ขยันขันแข็ง สำหรับคนที่มีวิชาและศาสตร์การป้องกันตัว เมื่อกลับถึงบ้านโดยปลอดภัยยังเป็นการประกันถึงความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์และความสามารถของคนที่นั่นอีกด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากพิจารณาประเด็นนี้ควบคู่กับวัฒนธรรมการสัก ธรรมเนียมของเด็กชาย การสักคล้ายเป็นพิธีกรรมการเปลี่ยนผ่านจากวัยเด็กสู่การเป็นผู้ใหญ่ ต้องผ่านการทดสอบความอดทนและการเผชิญหน้ากับความเจ็บปวด ซึ่งแสดงออกถึงความกล้าหาญ บี. เจ. เทอร์เวล (B. J. Terwiel, 1980: 65) มองว่าการสักเป็นตัวอย่างหนึ่งของการแลกเปลี่ยนทาง

อย่างหนึ่ง ไม่ใช่แต่การค้าขาย ตลาดสร้างความสัมพันธ์ระหว่างคนกลุ่มต่างๆ ในแบบที่มีได้เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน ตลาดแบ่งคนเป็นกลุ่มและใช้ความสัมพันธ์ทางการตลาดผูกมัดคนเหล่านี้เข้าด้วยกัน ขณะที่ คาร์ล โพลันยี (Karl Polanyi) ก็เสนอว่าภายหลังการปฏิวัติอุตสาหกรรม ระบบตลาด(ในความหมายนี้คือตลาดการค้าเสรีสมัยใหม่) มีบทบาทมาแทนที่ระบบศีลธรรมเดิม ระบบตลาดเสรีที่ใช้เงินเป็นสื่อกลาง มีการตั้งราคาตายตัว ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ซื้อผู้ขายสิ้นสุดลงเมื่อจ่ายเงินแล้ว ไม่มีพันธะในการพึ่งพากันอีกต่อไป ตลาดจึงเป็นสนามประลองเชิงอำนาจผ่านค่านิยมทางวัฒนธรรมและเศรษฐกิจ และการครอบงำเชิงวัฒนธรรม ในตลาดมีการกำหนด “ความเป็นอื่น” ใน วาทกรรมการค้า ส่วน มิคฮาอิล บัคติน (Mikhail Bakhtin) เสนอว่าตลาดเป็นพื้นที่อภิสิทธิ์ มีบรรยากาศที่เอื้อต่อการต่อต้านวาทกรรมอำนาจนำ ที่ต้องเผชิญกับแรงกดดันสองด้านคือ เรื่องระบบชนชั้นและโครงสร้างทางสังคม กับการจัดระเบียบของรัฐ ฉะนั้นตลาดจึงเป็นพื้นที่ที่สัมพันธ์กับอำนาจ การต่อรอง ต่อต้านอำนาจที่เหนือกว่าผ่านการนิทา การพูดคุยแลกเปลี่ยนข่าวสาร, การวิเคราะห์ของนักวิชาการที่ศึกษาชีวิตของผู้คนในตลาดให้ความเห็นบางด้านที่สอดคล้องกัน คือตลาดเป็นพื้นที่ของการปฏิสัมพันธ์กันทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง ฉะนั้นเมื่อบริบททางสังคมเปลี่ยน การเข้ามาของระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ ระบบเงินตรา กลายเป็นปัจจัยหลักในการแลกเปลี่ยน ความสัมพันธ์ของผู้คน ตลาด การค้าและภาพการรับรู้เกี่ยวกับกลุ่มคนจึงเกิดการเปลี่ยนแปลงในระดับของโครงสร้างความสัมพันธ์อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ดูใน สมรภัย ชัยสิงห์กานานนท์ (บรรณาธิการ), ตลาดในชีวิต ชีวิตในตลาด (กรุงเทพมหานคร : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร(องค์การมหาชน), 2549)

วัฒนธรรมระหว่างกลุ่มคน คนไทในอัสสัมนิยมสักขาคำด้วยเหตุผลเช่นเดียวกับกลุ่มไทแถบล้านนา คือป้องกันอันตราย และเป็นการแสดงออกถึงความกล้าหาญ เขายังตั้งข้อสังเกตว่าการสักขาในกลุ่มไทลื้อน่าจะรับมาจากไทใหญ่และลาวอีกทอดหนึ่ง ข้อสันนิษฐานดังกล่าวมีความเป็นไปได้ในเรื่องที่ว่า การสักขาเป็นเรื่องการแลกเปลี่ยนผสมผสานทางวัฒนธรรม การระบุดังกล่าวไว้ว่าวัฒนธรรมการสักขาเริ่มในคนกลุ่มใดก่อน ย่อมเป็นเรื่องยากในการตรวจสอบ เนื่องจากกลุ่มคนทั้งพวกไทและที่ไม่ใช่หลายกลุ่มมีวัฒนธรรมการสักขาและล้วนแต่เป็นกลุ่มที่ติดต่อสัมพันธ์กันเกือบทั้งสิ้น

ในวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับการผลิตภาคเกษตร ทั้งชายและหญิงต่างช่วยเหลือกันในวันทว่าเมื่อถึงช่วงว่างเว้นจากฤดูกาลผลิต จึงหันมาจับงานเล็กๆ น้อยๆ ซึ่งโดยมากเป็นงานที่อยู่กับบ้าน ผู้ชายมักจักสานเสื่อ กระบุง ปรับปรุงหลังคาและพื้นบ้าน ส่วนผู้หญิงมักทำงานฝีมือ และทอผ้า ในวิถีชีวิตเช่นนี้พ่อแม่ลูกมีโอกาสได้ใกล้ชิดและเรียนรู้บทบาททางเพศได้มากที่สุด ผลผลิตที่ได้จากครัวเรือน บางส่วนที่เหลือใช้กลายเป็นสินค้าในตลาด เคอร์ติส (Curtis, 1998: 99-107) พบว่าผู้หญิงมีบทบาทอย่างมากทั้งในฐานะของผู้ครอบครองสินทรัพย์ ประกอบการค้าภายในชุมชน และได้รับการยกย่องให้เกียรติเสมอชาย จะเห็นว่าขณะที่ตลาดชุมชนเป็นพื้นที่ในการเรียนรู้ที่สำคัญของผู้หญิง ผู้ชายก็ได้รับการยกย่องว่าใจกล้าน่านับถือเมื่อออกจากบ้านไปค้าขายหรือการไปรับจ้างทำงานต่างบ้านต่างเมือง การค้าในปริมาตรที่กว้างออกไปจึงกลายเป็นห้องเรียนของผู้ชายด้วยเช่นกัน เด็กชายที่เริ่มช่วยเหลืองานได้บ้าง อาจติดตามพ่อหรือญาติเดินทางไปค้าขายต่างเมือง ในที่นี้อาจรวมถึงการทำหน้าที่เป็นลูก่อ คนลากเรือ ลูกหาบ ฯลฯ เพื่อจะได้เรียนรู้สังคม วัฒนธรรมที่แตกต่าง การเอาตัวรอดในเหตุการณ์เฉพาะหน้า การตัดสินใจ การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน การมีวินัย รวมถึงเป็นผู้รับการถ่ายทอดความรู้ทั้งศาสตร์และศิลป์ที่ผู้อาวุโสกว่าหยิบยื่นให้ เด็กชายเหล่านี้เมื่อสั่งสมประสบการณ์จนเติบโตก็สามารถเดินทางโดยลำพังร่วมกับคนอื่น ขณะที่ผู้อาวุโสที่เริ่มชราภาพก็จะจับงานจักสานเล็กๆ น้อยๆ อยู่ที่บ้าน มีเรื่องเล่าจากประสบการณ์วัยหนุ่มถ่ายทอดสู่ลูกหลานต่อไป ฉะนั้นปริมาตรของพื้นที่ทางการค้าจึงมิได้มีเฉพาะมิติด้านเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว แต่ยังมีนัยทางสังคม วัฒนธรรมเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย

ตลาด เป็นแหล่งชุมนุมหรือเป็นการเข้าสังคมรูปแบบหนึ่ง กาดหลวงหรือกาดใหญ่มักมีทั้งบ่อน โรงฝิ่นเพื่อดึงดูดพ่อค้าและกลุ่มคนให้มาเข้ากาด บางมุมของตลาดอาจใช้เป็นที่ของการค้าสัตว์ทั้งที่มีชีวิต และถูกฆ่าแล้วเพื่อจำหน่ายเป็นอาหาร มีการค้าทาสทั้งที่เป็นทาสจากภาระหนี้สิน และทาสที่ถูกจับมาขาย ทาสเชลย และอาจรวมถึงนักโทษด้วย ผู้ที่เข้าตลาดก็มิได้มีแต่กลุ่มที่มาค้าขายแลกเปลี่ยน บ้างก็มาเพื่อปล่อยของทิ้งขโมยหรือปล้นชิงมาอีกทอดหนึ่ง หรือเพื่อฉกชิงทรัพย์สินของพ่อค้าและผู้มาจับจ่ายซื้อของ บ้างก็มาเพื่อนัดแนะพบปะกันประสาหนุ่มสาว และบ้างก็ต้องการเพียงสืบข่าวคราวจากต่างบ้านต่างเมือง บ้างเป็นผู้สังเกตการณ์ที่สอดส่องความเป็นไปของตลาดเพื่อเป้าหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง ความเคลื่อนไหวในตลาดเป็นภาพที่ค่อนข้างมีชีวิตชีวาในแง่

ที่ว่า เป็นพื้นที่ของการปะทะประสานทางสังคม วัฒนธรรม และเป็นพื้นที่ของการแสดงตัวตัวที่มีความหลากหลายไปพร้อมกัน

ตลาดเป็นพื้นที่ที่มีการบรรจุความหมายไว้ค่อนข้างหลากหลาย อาทิ มีการเปรียบเทียบการเข้าตลาดไว้ในคำขับของ ลือ ท่านองว่า “ไควย หื้อเข้ากาดหลง(หลวง)เมิง(เมือง)แจ” (บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, 2547ก: 352) หรืออยากอธิบายให้เข้ากาดหลวงเมืองแจ เฉพาะคำกล่าวนี้ทำให้เห็นว่าการหลงเมืองแจมีความโดดเด่นเรื่องการเปิดบ่อนการพนัน ซึ่งหมายถึงเป็นแหล่งดึงดูดเงินจากผู้ที่ไปเข้าบ่อน ในอีกมิติหนึ่งตลาดยังเป็นพื้นที่ที่สัมพันธ์กับความคิดเรื่องศีลธรรม โดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับการดูแลรักษาสถานที่ การเลือกทำเลที่ตั้ง และการซื้อ การขาย ทั้งนี้เพราะการซื้อขายในระบบนี้อาศัยความไว้วางใจเป็นสำคัญ ในตำนานเชียงใหม่ปางเดิม ตอน “กำเนิดประเพณีบูชาเสาอินทขิล” กล่าวถึงบริเวณที่เป็นชุมทางของเหล่าพ่อค้าต่างเมืองว่า บริเวณดังกล่าวมีกุมภัณฑ์เฝ้ารักษา เมื่อภายหลังชาวเมืองไม่เลื่อมใสกุมภัณฑ์ซ้ายังเอาของนำหมื่น ไปซัดขว้างในบริเวณดังกล่าว ทำให้บริเวณที่เชื่อว่าเป็นบ่อเงินบ่อค่าและเป็นที่ดึงดูดพ่อค้าต่างเมืองกลายเป็นที่ร้าง (มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, สถาบันวิจัยสังคม, 2540: 17) “กาด” หรือ “ตลาด” โดยทั่วไปจึงต้องเลือกชัยภูมิที่เหมาะสม การเลือกที่ตั้งกาดถือเป็นสิ่งที่สำคัญมาก เพราะหากกาดตั้งอยู่ในที่ที่ผู้คนไปมาไม่สะดวกหรืออยู่ในทิศที่ไม่เป็นมงคลผู้คนก็ไม่นิยม (สรวิศ อ่องสกุล, 2544: 124) ตลาดจึงเป็นพื้นที่พิเศษที่เกิดขึ้นบนฐานของความเห็นชอบของคนเข้ากาด หรือผู้มาใช้ตลาดโดยแท้ เพราะถ้าฟังการกำหนดให้พื้นที่ใดพื้นที่หนึ่งเป็นตลาดเชื่อว่าประสบความสำเร็จทุกครั้งไป ตลาดบางแห่งคนไม่คิด ไม่นิยมก็กลายเป็นที่ทิ้งร้างในที่สุด

นอกจากการเลือกทำเลที่ตั้งแล้ว การยกเลิกตลาดถือเป็น “ซิด” หรือข้อห้ามอย่างหนึ่งในความเชื่อของคนล้านนาเนื่องจากว่า “...ผีจี่ไร่ต้ายอยาก ผีหุง ผีโพงผีพราย...มันเกยได้กินอาหารจิ้นคิบ ปล้าคิบตักัดลีนัน ป้อยบได้กิน ผีดังหลาย...ก็มาเหยยะหื้อบ้านเมือง...วินาศ...” (กรมเศรษฐพัฒนาวิษ, 2540: 15-35) ข้อห้ามที่เกี่ยวกับการยกเลิกตลาดหากพิจารณาร่วมกับมิตินิยมเชื่ออื่นๆ จะเห็นว่าไม่ใช่เรื่องพิสดาร กล่าวคือ นอกจากเรื่องตลาดยังมีความเชื่ออีกหลายชุด ที่โยงเข้ากับความคิดเรื่องการยกเลิกจารีตแบบแผนที่เคยปฏิบัติ สิ่งที่แสดงถึงความไม่ปกติย่อมนำความเสื่อมและหายนะมาให้ เพียงแต่กรณีของตลาดความวิบัติมิได้จำกัดอยู่ในระดับของครอบครัว ชุมชน แต่ถูกโยงเข้ากับความวิบัติของบ้านเมืองซึ่งถือเป็นเรื่องใหญ่ ความคิดที่อยู่เบื้องหลังเรื่องนี้เผยให้เห็นว่าตลาดเป็นองค์ประกอบสำคัญของบ้านเมือง เป็นส่วนหนึ่งของแบบแผนปฏิบัติในชีวิตประจำวัน

ในระดับของการซื้อขาย มีข้อห้ามเรื่องการโกนน้ำหนักสินค้า การใช้เงินปลอม การบิดเบือนราคา อาทิ “โลกจั้งคูล” คือการคัดแปลงเครื่องชั่งให้แสดงน้ำหนักมากเกินจริง หรือ “ตองแดงแปงป้อกเงิน” ก็เป็นการเอาเงินมาพอกทองแดง แล้วเอาเงินนั้นไปซื้อขายแลกเปลี่ยน “โลกลูกเป้ง, ยอย” คือใช้ลูกเป้ง(หน่วยวัดน้ำหนัก)ที่มีน้ำหนักเกินจริง ยอย(ตราชั่ง)ก็คัดแปลงให้ชั่งได้ไม่ตามจริง “เอาเข้าลิบสุนเข้าเต็งมาขายกิน” คือเอาข้าวลิบมารวมกับข้าวดี เป็นต้น จะเห็นว่านอกจาก

การตรวจตราและจับกุมสำหรับผู้กระทำผิดตามกฎหมายบ้านเมืองแล้ว หลักในเชิงศีลธรรมเหล่านี้ก็ทำหน้าที่เป็นกลไกในการควบคุมอีกชั้นหนึ่ง

ตลาดโดยทั่วไปมีเจ้าของหรือผู้ควบคุมดูแล บ้างก็เรียกนายอากรตลาดทำหน้าที่เก็บภาษีและค่าตลาด ดูแลสอดส่องความเรียบร้อยและการลักลอบซื้อ-ขายสินค้าต้องห้าม บางครั้งคนคุมตลาดอาจเป็นเจ้านายท้องถิ่น หรือเจ้าของที่ดินที่เปิดพื้นที่ให้เป็นตลาดชั่วคราว ตลาดขนาดย่อมมักมีเจ้าของตลาดเป็นผู้เข้ามาควบคุมดูแลความเรียบร้อยภายใน ตลอดถึงการเก็บค่าใช้สถานที่โดยตรง ทว่าตลาดขนาดใหญ่ จำพวกกาดหลวงและโดยเฉพาะอย่างยิ่งตลาดตามเมืองใหญ่ เจ้าหน้าที่หรือคนของรัฐมักเข้าไปควบคุมดูแล ทั้งนี้เพราะตลาดใหญ่ไม่เพียงสร้างรายได้ให้กับรัฐจากการจัดเก็บภาษีอากรต่างๆ แล้ว ยังเป็นแหล่งรวมของผู้คนมากมายหลายกลุ่ม เมื่อเกิดเหตุหรือข้อพิพาทต่างๆ จึงเป็นบทบาทของเจ้าหน้าที่บ้านเมืองในการเข้ามาสอบสวน หลายคดีมีการบันทึกไว้ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นช่วงที่บ้านเมืองมีการค้ากว้างขวางพร้อมกับความตื่นตัวต่อวัฒนธรรมการบันทึก จึงมีการออกกฎหมายพิจารณาตีความซึ่งส่วนมากเป็นความขัดแย้ง และปัญหาในชีวิตประจำวัน อาทิ ความขัดแย้งเกี่ยวกับทรัพย์สิน ทั้งการลักขโมย การแบ่งมรดก การค้า ฯลฯ อย่างเรื่องของขุนนางเมืองเชียงแสนคือหมื่นด้างกับหมื่นพุก่าชวนกันมาค้าขายยังเมืองเชียงใหม่ แต่หมื่นด้างยกออกทรัพย์สินของหมื่นพุก่า แล้วเอามาขายทอดตลาดแบบแยกชิ้นส่วน เพื่อป้องกันการสืบหาต้นตอ โดยว่าจ้างคนรับใช้ให้เป็นผู้ขาย พยานที่เข้ามามีส่วนรู้เห็นในเรื่องนี้มีทั้งช่างทอง พ่อค้าเมียง และเมียนายช่าง ที่กลายเป็นผู้รับซื้อของโจรในภายหลังที่มีการสืบสวนคดี (มณี พยอมยงค์, ปวีรบรรต, 2518)

กรณีการขโมยทาส วัควายมาขายในตลาดก็เป็นเรื่องคล้ายคลึงกัน ซึ่งคดีในลักษณะดังกล่าวน่าจะมีอยู่มาก โดยทั่วไปขโมยจำเป็นต้องเร่งขายของที่ขโมยมาเพื่อหลีกเลี่ยงความผิด การสืบสวนหาผู้ทำความผิดต้องใช้เวลาไม่น้อยเพราะต้องไล่เลียงไปถึงต้นตอ และมักได้รับการเฉลยไว้ในตอนท้ายว่า “รู้ได้อย่างไรว่าผิด” ซึ่งเป็นเรื่องน่าสนใจเพราะมีการผูกโยงเรื่องอย่างละเอียดลออและอ้างถึงหลักการพิจารณาตีความในลักษณะเดียวกันกับที่เคยเกิดขึ้นในอดีต บางคดีอ้างไปถึงสมัยพญาเจืองเลขที่เดียว ในตอนท้ายของคดีมักแฝงบทสอนทางจริยธรรมให้กับเจ้าสนามหลวงหรือกลุ่มที่ทำหน้าที่สอบสวนคดีความต่างๆ เป็นต้นว่า เดือนมิให้เอาผิดกับผู้ที่ถูกกล่าวหาแต่แรก แต่ต้องสอบสวนให้รู้ความจริงก่อน การสอบสวนคดีที่เกี่ยวข้องกับการยกออกทรัพย์สินใหญ่มีพยานรู้เห็นอยู่ในตลาด ฉะนั้นการพิจารณาตีความจึงอยู่ในการรับรู้ของคนหมู่มาก หากเป็นการสอบสวนที่ไม่เปิดเผย และผลการตัดสินไม่เป็นธรรม กลุ่มผู้พิจารณาตีความคือคณะเจ้าสนามหลวงและเจ้าเมืองก็อาจได้รับการตำหนิและถูกนิโทษในทางเสียหายได้ ส่วนการวิวาทในตลาดก็น่าจะเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นบ่อยครั้งเช่นกัน เพราะมีข้อตกลงอย่างหนึ่งคือ หากเกิดการวิวาทกันระหว่างแม่ค้าในตลาดก็ให้ปรับไหมแม่ค้าทั้งสองฝ่าย ทรัพย์สินที่ถูกหยิบฉวยไปในระหว่างที่ทะเลาะกันนั้นมิให้คิดใจเอาคืน เพราะการวิวาทกันถือเป็นความผิดอยู่แล้ว เป็นต้น (มณี พยอมยงค์, ปวีรบรรต, 2518)

แม้ว่าโดยทั่วไปผู้หญิงมีบทบาทสำคัญในตลาดการค้าภายในชุมชน แต่บางกรณีก็มีข้อยกเว้นที่พบว่าแม่ค้าจากเชียงใหม่เดินทางไปค้าปลีกไทยถึงเมืองพร้าว (มณี พยอมยงค์, ปรีวรรต, 2518) การค้าระหว่างเมืองที่อยู่ห่างออกไปโดยอาศัยการหาบของและเดินเท้าในกรณีนี้น่าจะเอื้อให้กับการค้าขนาดเล็กที่มีถนนหนทางสะดวก ดังเส้นทางสายเชียงใหม่-พร้าวที่เป็นเส้นทางการค้าหลัก ตลอดเส้นทาง มีชุมชนรายทางที่เกี่ยวเข้าไปตั้งหลักแหล่ง และน่าจะเป็นเส้นทางที่มีผู้คนเดินทางไปมาตลอด จึงเอื้อให้กับผู้หญิงและการค้าย่อยแบบคานหามด้วย เมื่อเปรียบเทียบกับบรรยากาศทางการค้าของล้านนาช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ที่ขยายตัวอย่างต่อเนื่อง และน่าจะส่งผลให้ถนนหนทางหลายสายมีผู้คนสัญจรไปมาตลอด และคลายความกังวลเรื่องการดักปล้นกลางทาง ชุมชนเริ่มขยายตัวตามเส้นทางการค้า และภาพของกลุ่มที่เดินทางไปค้าขายต่างบ้านนั้น บางครั้งจะเห็นว่าเป็นครอบครัวมีทั้งชายหญิงและเด็ก

การกล่าวถึงกิจกรรมทางการค้าเท่าที่ปรากฏในงานวรรณกรรม เป็นเรื่องของการไม่ปล่อยให้เวลาว่าง เป็นต้นว่าฤดูทอผ้าก็ทอผ้า เมื่อว่างเว้นจากไร่นาจก็เข้าสวน หรือไม่ก็ทำการค้า ดังปรากฏในตำนานและสุภชาติไทยเงินว่า (1)“ค้าขุม(ขาดทุน)ทีน แควว(ดีกว่า)เสียดอื่นอยู่บ้าน” (2)“ค้าหยกๆ ค้าย่องๆ เงินช้อย(อ่านว่า จ้อย)ห้าต่อง(1 ต่อง = 4 แถบ)ช่างเต็มพัน” (3)“ค้าย่อยค้าเขม ยังแควนเหลือแอ่วเล่น” (4)“วัวขายสามภาค(ตลาด) นักปราชญ์ค้า(ขาย)สามจอง” (6)“หันวัวพือย่าใครฆ่า หันพ้อค้าอย่าใครใหม่” (ทวิ สว่างปัญญาคุณ และคณะ, 2528) และ“...อ้ายหงส์ขายอยู่บ้านพาดเบ็กแล ยังมีในวันหนึ่งอ้ายหน่อชวนอ้ายหงส์ว่า ขาอยู่ด้ายเราจักไปซื้อเข้าบ้านดินขอมมาไว้บ...” (มณี พยอมยงค์, ปรีวรรต, 2518) การค้าสร้างรายได้นอกเหนือจากการผลิต และดูเหมือนว่าการค้าในความหมายนี้มีโอกาสขาดทุนน้อย ซึ่งอาจตีความได้หลายทาง คือหากเป็นการค้าเล็กๆ น้อยๆ ไม่ต้องอาศัยทุนรอนมากนัก ดังนั้นเรื่องขาดทุนมิใช่เรื่องใหญ่ ขอเพียงแต่ไม่อยู่ว่าง หรืออาจตีความได้ว่าการค้าในแต่ละพื้นที่มีความเสี่ยงอยู่จริงแต่มีระดับแตกต่างกันออกไป ในย่านการค้าและเส้นทางการค้าที่คนไปมาพลุกพล่าน พ้อค้าพื้นเมืองอาจมิใช่กลุ่มเป้าหมายของการปล้นชิง เพราะคนเหล่านี้มักเป็นชาวบ้านที่ค้าขายนอกฤดูกาล ไม่มีทรัพย์สินที่มีค่ามากนัก อาทิ ซื้อข้าวจากบ้านหนึ่งมาขายอีกบ้านหนึ่งได้กำไรจากราคาที่ต่างกันของตลาดสองแห่ง อาจมีต้นทุนเรื่องเวลาที่ใช้ไปในการเดินทาง ความเสี่ยงจากโจรและโรคภัยไข้เจ็บต่างๆ แต่ไม่ถูกกล่าวถึงโดยตรงไปตรงมา ส่วนเสบียงก็อาศัยเตรียมไปจากบ้านไม่ต้องซื้อหา

การเดินทางไปมาระหว่างบ้านเมือง มิได้จำกัดอยู่เฉพาะพ่อค้าแต่ยังรวมถึงพวกที่ไปเป็นแรงงานรับจ้าง พวกช่างอิสระที่ทำงานแลกค่าตอบแทน เดิมทีช่างส่วนใหญ่สังกัดเจ้านายหรือทำงานขึ้นต่อกษัตริย์โดยตรง บางครั้งช่างยังเป็นส่วนหนึ่งของบรรณาการไปยังเมืองต่างๆ ความต้องการช่างที่ชำนาญในหลายสาขามักถูกกล่าวถึงอย่างเด่นชัดในช่วงของการสร้างบ้านแปงเมือง ดังจะพบว่า การตั้งเมืองหรือปฏิรูปไชยสมัยพระนางจามเทวี หรือแม้แต่สมัยพญาเม็งรายก็มีการขอช่าง ช่างคำ ช่างเงิน ช่างเหล็กมาจากอังวะ (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และวิยาจ, ปรีวรรต, 2543: 39)

ทว่าเมื่อภายหลัง การค้าและบ้านเมืองในล้านนาได้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว ก็ปรากฏว่าช่างมิได้สังกัดเฉพาะเจ้านายเท่านั้น แต่ประกอบอาชีพเป็นช่างทองคำเปลวอิสระด้วย ดังว่า “ข้านี้ไม่ใช่ช่างทำวบ่าว พระยาอะไร เป็นเพียงพ่อค้าขายทองคำเปลวในภูคาฝาง...” (มณี พยอมยงค์, ปรีวรรต, 2518: 23) การที่มีพ่อค้าขายหรือเปิดทองคำเปลวชวนให้คิดไปว่าการขยายตัวของบ้านเมือง สัมพันธ์กับการสร้างถาวรวัตถุ รวมถึงศาสนสถานที่ต้องอาศัยความรู้เชิงช่าง การเข้าถึงช่างในการสร้างถาวรวัตถุสามารถทำได้ แม้มิได้สังกัดเจ้านาย แต่มีทรัพย์สินในการว่าจ้างพวกช่างที่ทำงานอิสระ พบว่าภายหลังการตั้งบ้านแปงเมืองใหม่มีวัดที่สร้างขึ้นโดยกลุ่มช่างเป็นกำลังสำคัญ อาทิ วัดช่างลาน (คำว่า “ลาน” มีความหมายได้สองอย่างคือ หมายถึงลานหูก หรือคุ่มหูก และใบลานที่ใช้จารคัมภีร์, Aroonrut) วัดช่างแต้ม วัดช่างฆ้อง วัดช่างเคียน วัดช่างคำหลวง วัดช่างเคิ่ง วัดพวกแต้ม วัดพวกหงส์ วัดพวกเพ็ยะ (เพ็ยะ หมายถึงพิณเพ็ยะ, Aroonrut) ซึ่งส่วนใหญ่เป็นวัดสำคัญที่อยู่ในเขตกำแพงเมืองทั้งสิ้น (Aroonrut Wichienkeo and Grabowsky, 1996: 17-18)

ข. พ่อค้า: คนส่งสาร, คนนำทาง

นอกจากพระหรือนักบวชทางศาสนาที่เดินทางเพื่อศึกษาพระธรรม และเผยแผ่ศาสนาแล้ว ยังมีกลุ่มพ่อค้า นักเดินทางที่ใช้เส้นทางเดียวกัน โดยเปรียบเทียบนักบวชมีข้อจำกัดทางสมณะเพศที่ไม่เอื้อต่อการเชื่อมโยงเข้ากับทางโลกในบางแง่มุม ขณะที่กลุ่มพ่อค้ามีโอกาสในการเรียนรู้และสื่อสารข้ามสังคมวัฒนธรรมได้มากกว่า ในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่กล่าวถึงเหตุการณ์ตอนที่พญามังรายสืบตามความเป็นไปของเมืองหริภุญไชยจากพ่อค้าซึ่งเดินทางจากหริภุญไชยมาค้าขายที่เมืองฝาง จะเห็นว่าประเด็นที่พญามังรายสนใจและได้ข้อมูลจากพ่อค้าคือความมั่งคั่งของเมือง ในฐานะที่เป็นศูนย์กลางทางการค้า ทั้งสินค้า สัตว์พาหนะ และผู้คน รวมถึงการมีเส้นทางการค้าต่อลงใต้ไปถึงเมืองอโยธยา (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และวิยอาจ, ปรีวรรต, 2543: 17) ซึ่งเป็นช่วงที่หริภุญไชยรุ่งเรืองสูงสุดในปลายพุทธศตวรรษที่ 18 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 19 และหากพิจารณาถึง “สาร” ที่พญามังรายได้จากพ่อค้าจะพบว่าความมั่งคั่งของหริภุญไชยยังกินความไปถึงความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนา การเมืองการปกครอง อันเป็นแบบแผนที่พญามังรายน่าจะปรับมาใช้ภายหลังการเกิดขึ้นของอาณาจักรล้านนาด้วย

บทบาทคนส่งสารของกลุ่มพ่อค้ายังปรากฏต่อมาอีกหลายตอน ในตำนานเล่าว่าคราวที่พญากือนาภักษัตริย์องค์หนึ่งในราชวงศ์มังรายสิ้นพระชนม์ และได้สถิตยเป็นรุกขเทวาเฝ้าต้นไม้ใหญ่ระหว่างเส้นทางการค้าด้านตะวันตกจากล้านนาไปพม่า พญากือนาแสดงอภินิหารให้พวกพ่อค้าเห็นและฝาก “สาร” มายังพญาแสนเมืองมา ผู้เป็นราชบุตร และกำลังสืบราชสมบัติอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ว่าให้สร้างมหาเจดีย์องค์ใหญ่ อันเป็นที่มาของการสร้างเจดีย์หลวงในเวลาต่อมา (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และวิยอาจ, ปรีวรรต, 2543: 69-70) แม้จะไม่มีหลักฐานที่ยืนยันว่าพ่อค้าที่เดินทางไปในแต่ละที่แต่

ละแห่งต้องรายงานความเคลื่อนไหวของบ้านเมืองต่างๆ ให้เจ้าเมืองที่ตนไปถึงทราบ แต่กรณีนี้ชี้ให้เห็นว่าพ่อค้าได้รับความเชื่อถือพอสมควร

ในช่วงที่คณะมิชชันนารีเริ่มเข้ามาทำงานเผยแผ่ศาสนาในล้านนา พร้อมกับนำความรู้สมัยใหม่หลายเรื่องมาเสนอต่อคนท้องถิ่น หลายต่อหลายครั้งที่การรับรู้เรื่องราวของมิชชันนารี มิได้เกิดขึ้นจากการพบปะปฏิสัมพันธ์ระหว่างพวกเขากับชาวบ้านโดยตรง แต่อาศัยกลุ่มพ่อค้าในการสื่อสารออกไป เรื่องที่ชาวบ้านให้ความสนใจเสียยิ่งกว่าหลักคำสอนทางคริสต์ศาสนาคือ การรักษาโรค เป็นต้นว่ามีพ่อค้ารายหนึ่งที่ไม่มาค้าขายระหว่างเมืองสิงห์กับเชียงใหม่หายจากโรคนิว เพราะการรักษาของโรงพยาบาลคริสตจักรเชียงใหม่ จึงแนะนำให้พระยาสิงหนาทซึ่งทุกข์ทรมานกับโรคดังกล่าวไปรับการรักษา หลังจากที่ทดลองรักษาแบบพื้นบ้านมาแล้วสารพัดวิธีแต่ไม่หาย พระยาสิงหนาทเป็นคนสำคัญในท้องถิ่น ครั้นเมื่อหายจากโรคนิวก็เปลี่ยนมานับถือศาสนาคริสต์ เช่นเดียวกับชาวบ้านในอีกหลายแห่ง นอกจากนี้ยังพบว่าการทำงานของมิชชันนารีในท้องถิ่นห่างไกลมักอาศัยตลาดเป็นพื้นที่ในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา การประกาศหลักคำสอน (แมคคิลวารี, 2537: 466-468) เพราะตลาดเป็นแหล่งพบปะของชุมชนและแหล่งกระจายข่าวสารที่ดีที่สุดทางหนึ่ง

“สาร” ที่เดินทางไปทุกหนทุกแห่งพร้อมกับกลุ่มพ่อค้าจึงเป็นมากกว่า “สาร” ธรรมดา ตัวอย่างแรกทำให้ “สาร” ธรรมดากลายเป็นประเด็นทางการเมืองที่นำความเปลี่ยนแปลงมากมายมาสู่กลุ่มคนในแถบที่ราบลุ่มน้ำปิง ขณะที่ “สาร” ในตัวอย่างที่สองยกสถานะของพ่อค้านักเดินทางธรรมดาเทียบเท่ากับผู้เดินสารของกษัตริย์และสารในครั้งนี้นำมาสู่คำอธิบายถึงการก่อสร้างมหาเจดีย์กลางเวียงเชียงใหม่ ขณะที่ตัวอย่างที่สามสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงความคิด ความรู้ และความสัมพันธ์ของคนในโครงสร้างสังคมจารีต กับความรู้สมัยใหม่อื่นๆ อาจพิจารณาได้ว่าพ่อค้าคือตัวกลางในการส่งสารไปยังที่ต่างๆ ด้วยเงื่อนไขเฉพาะอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ แต่ในสภาพความเป็นจริงผู้คนในเกือบทุกแห่งมีความต้องการบริโภคข้อมูลข่าวสารจากบ้านเมืองอื่นไม่น้อยไปกว่าสินค้าที่มาพร้อมกับพ่อค้า ข่าวสารเป็นตัวกลางในการเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างพ่อค้ากับคนในท้องถิ่นต่างๆ ยังมีวาทศิลป์ในการนำเสนอด้วยแล้ว เชื่อได้ว่าพ่อค้าผู้นั้นย่อมมีโอกาสประสบความสำเร็จและได้รับความไว้วางใจจากชุมชน

ในบางเงื่อนไขการอ้างว่าเป็นพ่อค้านักเดินทาง ก็เป็นใบเบิกทางชั้นดีสำหรับการเดินทางที่เสี่ยงต่อการจับกุม ช่วงสงครามมักมีการส่งคนเข้าไปสืบข่าวคราว โดยปลอมตัวไปในรูปของพ่อค้า และในบางครั้งเพื่อหลบเลี่ยงการเกณฑ์ และการกวาดต้อนครัวไปเป็นไพร่เมืองก็พบว่า เมื่อมีการจับกุมคนได้ระหว่างทางก็มักใช้ข้ออ้างว่าตนเป็นพ่อค้าต่างเมืองเดินทางมาค้าขาย ในเรื่องต่อไปนี้เป็นเหตุการณ์สมัยสงครามเวียงจันทน์ มีการแย่งชิงไพร่เมืองฝั่งขวาของแม่น้ำโขงระหว่างกลุ่มเจ้าอนุวงศ์กับสยาม ไพร่ที่หลบเลี่ยงการกวาดต้อนมักอ้างว่าเป็นคนเชียงใหม่ มาค้าขายและมีครอบครัวกับหญิงลาวฝั่งขวาและไม่อยากถูกกวาดต้อนไป (พัฒน์พงศ์กิติ, หลวง, 2498: 54) ซึ่งเป็นการให้

ปากคำกับทหารในทัพของสยาม เราไม่อาจทราบได้ว่าข้อเท็จจริงเป็นอย่างไร แต่เหตุการณ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงการอ้างตำแหน่งแห่งที่ที่เกี่ยวข้องกับการเดินทางค้าขาย ในที่นี้จึงเห็นวิธีการเอาตัวรอดของผู้คนในช่วงที่ต้องเผชิญหน้ากับคนของรัฐ โดยเลือกนำเสนอตำแหน่งแห่งที่ที่เห็นว่าปลอดภัยที่สุดเพื่ออธิบายว่าตัวเองเป็นใคร

คราวที่นายทิม สุขยางค์ เขียน “นิราศหนองคาย” เมื่อปี พ.ศ. 2419 เล่าถึงการสอบปากคำฮ่อที่พบระหว่างทาง และจากการสอบถามพบว่า ไม่มีใครยอมรับว่าเป็นฮ่อ ในความหมายของฮ่อ (กลุ่มโจร) ที่กองทัพสยามขึ้นไปปราบเวลานั้น ดังความต่อไปนี้

“ว่าเป็น <u>จีน</u> เกิดขงเมืองกวางตุ้ง	ใจมาคมุ่งเลี้ยงชีวิตไม่ผิดผวน
มาค้าขายในเขตประเทศญวน	ไปเมืองพวนแล้วเอียงไปเมืองลา
ก็หากินโดยยุติสุจริต	เลี้ยงชีวิตมุ่งหมายขายของป่า
อ้ายพวกฮ่อยกทัพจับเอามา	จนเวลาทัพไทยไปเอาตัว
จีนล้าถามต่อฮ่อคนไหน	มันชี้ใส่เจ้า <u>ญวน</u> นั่งผมทั้งหัว
ให้ล้าถาม <u>ญวน</u> ก็บอกพูดออกตัว	มันแสนชั่วบอกข้าเป็น <u>ญวน</u>
เสมียนล้าถามต่อฮ่อคนไหน	มันชี้ใส่ว่าคนนั้นไม่ผิดผวน
คนนั้นว่าข้าเป็น <u>ลาว</u> ชาวเมืองพวน	ให้การล้า...รับจับเอามา...” (เน้นโดยผู้ศึกษา)

(พัฒนาพงศ์ภักดี, หลวง, 2498: 54)

คำว่า “ฮ่อ” เดิมเป็นคำที่ใช้กันอย่างแพร่หลาย และดังที่กล่าวมาแต่ต้น เดิมทีคำนี้ใช้เรียกกลุ่ม “จีนบก” ที่เดินทางมาจากญวนนานเพื่อค้าขายกับเมืองต่างๆ ของล้านนา ล้านช้าง แต่คำเรียก ฮ่อ เริ่มมีปัญหาเมื่อความหมายของฮ่อในเวลานั้นซ้อนทับกับฮ่อในความหมายของโจร และกลุ่มที่ถูกไล่ล่าปราบปราม⁴⁰ หากพิจารณาให้เลียดจากเรื่องใครเป็นใครในบทที่ยกมาข้างต้นจะเห็นว่าในช่วงสงครามหรือในภาวะที่บ้านเมืองเกิดความขัดแย้ง การอ้างตัวว่าเป็น “พ่อค้า” ดูเหมือนจะปลอดภัยที่สุด เพราะโดยทั่วไปคนกลุ่มนี้ไม่เพียงได้รับการยึดหยุ่นก่อนข้างสูง แต่อาจอธิบายต่อได้ว่าคนเหล่านี้ยังมีการแบ่งปันผลประโยชน์กับชนชั้นนำ ในลักษณะของการพึ่งพาอาศัยกัน ดังจะพบว่ามี

⁴⁰ ประชุมพงสาวดารภาคที่ 22 เรื่องพงสาวดารเมืองหัวพันห้าทั้งหก, หน้า 32 เรื่อง “เมืองโสม” การเรียบเรียงพงสาวดารขึ้นจากปากคำของคนในพื้นที่อาจทำให้เกิดการสับสนระหว่างการใช้ความหมายที่ใช้คำเหมือนกันเป็นต้นว่า คราวนั้นเกิดการบุกล้นชิงเอาบ้านเมืองและทรัพย์สินของชาวบ้าน โดยกลุ่มที่ได้ชื่อว่า “ฮ่อ” ขณะที่การให้ปากคำของหัวเมืองอินโสมฯ ได้กล่าวถึง “ฮ่อ” ในความหมายของพ่อค้าที่มาขายฝิ่นแต่ละปีด้วย ในที่นี้เราจึงไม่สามารถสรุปได้ว่าการรับรู้เกี่ยวกับ “ฮ่อ” ของคนในพื้นที่นั้นซ้อนทับกับความหมายแรกหรือไม่ อย่างไรก็ตาม และในความเป็นจริง กลุ่มฮ่อที่มาปล้นชิงบ้านเมืองเวลานั้นก็ทำการค้าไปด้วย โดยเฉพาะการค้าในเส้นทางน้ำค่าน้ำแดง ไปถึงฮานอย.

การตราระเบียบต่างๆ เพื่อเอื้อให้กลุ่มพ่อค้าเดินทางไปมาค้าขายโดยสะดวก แม้แต่การอ้างถึงมิตรไมตรีระหว่างเมืองต่างๆ ก็เน้นให้เห็นถึงความสัมพันธ์ทางการค้าอย่างเด่นชัด

นอกจากพ่อค้าจะมีความหมายไปถึงคนส่งสาร นักเดินทาง ยังมีฐานะเป็นคนนำทางที่รู้จักและเข้าใจเส้นทางเป็นอย่างดี สิ่งเหล่านี้ต้องอาศัยการสั่งสมประสบการณ์ ความชำนาญ อาทิ การแกะรอยเส้นทางเกวียน หรือรอยโคต่างม้าต่างในเขตป่าเขา ยิ่งการเดินทางเมื่อเพียงผ่านพื้นหน้าฝน การหาร่องรอยของเส้นทางจึงไม่ใช่เรื่องง่าย การเดินทางของบาทหลวงพรูดอมม์ และคณะมิชชันนารีจากกรุงเทพฯ ไปอุบลราชธานีช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ก็พบอุปสรรคจากการใช้เส้นทางดังกล่าว ท่านเล่าว่าพอเข้าเขตป่ามีการแหวกทางไว้เฉพาะให้เกวียนสามารถผ่านได้เท่านั้น ล้อเกวียนเลื่อนไปตามรอยเกวียนเดิม ถ้าโชคร้ายมีเกวียนสวนทางมาจำเป็นต้องมีการหยุดยาว และทำทางถางป่าบริเวณนั้นออกให้กว้างพอสำหรับเกวียนสองเล่มจะสวนกันได้ (โลเนย์, 2528: 185-187) นอกจากรู้จักเส้นทางแล้ว การเดินทางด้วยสัตว์พาหนะต้องอาศัยหญ้าและน้ำเป็นปัจจัยสำคัญ พ่อค้าหรือคนนำทางต้องมีความจัดเจนและคาดหมายเส้นทางข้างหน้าได้ถูกต้องด้วย การค้าในลักษณะนี้ผู้นำทางจึงมีความสำคัญ การค้าตามเส้นทางสายตะวันตกของล้านนาลึกเข้าไปในเขตรัฐไทใหญ่ บางส่วนของรัฐว้าและกะเหรี่ยง เป็นอาณาบริเวณที่กลุ่มพ่อค้าจีนยูนนานเข้าไปทำการค้าอย่างสม่ำเสมอ และพ่อค้าฮ่อเหล่านี้บางกลุ่มมีคนไทยใหญ่เป็นผู้นำทาง (Grabowsky and Turton, 2003: 334,347) ซึ่งอาจรวมถึงการต่อรองการค้ากับคนในพื้นที่ที่ต้องสามารถสื่อสารกันเข้าใจ ขณะที่พวกพ่อค้าฮ่อ ก็ได้รับการยอมรับจากนักเดินทางทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสว่า พวกเขามีความอดทนและรักอิสระ บ่อยครั้งคนเหล่านี้จึงได้รับความไว้วางใจให้เป็นผู้นำทาง นอกจากนี้ไทใหญ่ กะเหรี่ยงก็เป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่ถูกกล่าวถึงไว้หลายแห่งว่าเป็นผู้นำทางที่ดีในเขตป่าเขา ช่วงที่อังกฤษเข้ามาเปิดกิจการทั้งเหมืองแร่และป่าไม้ในพม่า ก็พบว่ามีการจ้างผู้นำทางกะเหรี่ยง เนื่องจากเห็นว่า คนเหล่านี้มีความชำนาญทาง ซึ่งหมายความว่าพวกเขาเป็นกลุ่มที่ใช้เส้นทางเหล่านั้นอยู่เสมอ (Forbes and Henley, 1997: 79)

การรับรู้และการอธิบายตัวตนของกลุ่มคนในล้านนา (มุมมองจากวรรณกรรมและบันทึกเล่าเรื่อง)

ล้านนาเป็นถิ่นฐานของคนหลากหลายกลุ่ม หลักฐานทางประวัติศาสตร์ไม่ว่าจะเป็นจารึก ตำนาน นิทาน เรื่องเล่าต่างๆ ชี้ให้เห็นว่าได้มีความพยายามจำแนกแยกแยะความแตกต่างของกลุ่มคนมาช้านาน ภายใต้มิติความสัมพันธ์ของกลุ่มคนที่หลากหลายผ่านเรื่องเล่าหลายชุด ในที่นี้ได้ทดลองตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับมิติความสัมพันธ์ของ “คนพื้นเมือง” อันหมายถึงกลุ่มคนที่สันนิษฐานว่าอยู่ในถิ่นฐานล้านนานี้มาแต่เดิม กับ “กลุ่มคนผู้มาสร้างบ้านแปงเมือง” ซึ่งหมายถึงกลุ่มที่เข้ามาภายหลัง ผ่านเรื่องเล่าดังต่อไปนี้

ก. ลัวะ กะเหรี่ยง ขอม ส่อ ไต :

1. มิตติความสัมพันธ์ และความขัดแย้งเรื่องการจัดเมือง โดยทั่วไปการรับรู้มิตติความสัมพันธ์ของกลุ่มคนนี้มักมุ่งไปที่ “ไต” กับ “ลัวะ” อันเป็นความหมายกว้างๆ ที่ให้ลัวะเป็นกลุ่มคนพื้นเมือง และ ไต เป็นพวกที่มาสร้างบ้านแปงเมือง พร้อมกับชุดคำอธิบายว่าคนกลุ่มหลังนี้พยายามสร้างความชอบธรรมโดยอิงกับความเชื่อเรื่องพุทธศาสนาในการให้คนพื้นเมืองส่งส่วยและเป็นข้ารับใช้มาช้านาน หากยึดตามโครงเรื่องเช่นนี้ ตำนานเรื่องเล่า น่าจะมีความสอดคล้องกันหรือมีโครงเรื่องหลักไปในทางเดียวกันมากกว่าขัดแย้งกันหรือขึ้นอยู่กับการที่ “ใครเป็นผู้เล่า” อันแสดงถึงการเมืองของเรื่องเล่า ในที่นี้ได้ยกตัวอย่างตำนาน 3 เรื่องสำคัญ และมักถูกอ้างอิงเพื่ออธิบายความเป็นมาของล้านนาสมัยตำนาน คือ ตำนานสิงหนวัตติ, ตำนานนางจามเทวี และตำนานสุวรรณคำแดง ตำนานสิงหนวัตติ เล่าว่า มีการเข้ามาของกลุ่มไตจากเมืองทางตอนบน โดยเข้ามาตั้งรกรากอยู่ในอาณาบริเวณเมืองเชียงแสน และได้พบกับคนพื้นเมือง มีละว้า กะเหรี่ยง เชื้อสายของเจ้าสิงหนวัตติได้ตั้งให้ปู่เจ้าลาวจกเป็นขุนลัวะอยู่แคว้นดอยตุงคอยส่งส่วยทองคำให้กลุ่มไต (สงวน โชติสุขรัตน์, 2515) ตำนานสิงหนวัตติ อยู่ในกลุ่มของ “ตำนานเมืองเชียงแสน” ที่ยังมีเรื่องของพระเจ้าพรหม ผู้ปลดปล่อยกลุ่มไตจากอำนาจของขอม(ขอม) และตั้งบ้านแปงเมืองสืบมา พิจารณาด้านเรื่องแรกนี้ ไตกับลัวะมิได้ขัดแย้งกันโดยตรง แต่กลับเป็นความขัดแย้งระหว่างไตกับขอม⁴¹ ส่วนลัวะในเรื่องนี้ถูกจัดให้เป็นกลุ่มที่อยู่บนดอย(แคว้นดอยตุง) และมีความสัมพันธ์กับไตในฐานะของผู้อยู่ใต้การปกครองในระบบส่วย และเป็นคนพื้นเมืองที่อยู่มาก่อน นอกจากนี้ยังมีการใช้ความเชื่อเป็นตัวแปรในการจำแนกกลุ่มคน ดังว่า กลุ่มเชื้อสายสิงหนวัตติอุปถัมภ์พุทธศาสนา พระเจ้าพรหมในชาติก่อนเป็นสามเณรไม่พอใจขอมที่ไม่ยอมใส่บาตร ในประเด็นความเชื่อได้จำแนกให้เห็นว่ากลุ่มที่ไม่เชื่อในพุทธศาสนาเป็นพวกอนารยะและต้องพ่ายแพ้ไปในที่สุด อย่างไรก็ตาม ความเป็นมาของกลุ่มที่เข้ามาตั้งบ้านแปงเมืองในแถบนี้ก็ขัดแย้งกันเองเพราะ ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 61 เรื่อง พงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสน และตำนานสิงหนวัตติ कुमार (2479) กลับอ้างถึงผู้ที่เข้ามาตั้งบ้านแปงเมืองว่าเป็นกษัตริย์ส่อ ดังว่า “...ยังมีมหากษัตริย์ส่อคนหนึ่งชื่อว่าเทวกาลเป็นใหญ่กว่าไทยทั้งหลาย...” ส่อเป็นกลุ่มที่มีอำนาจเหนือไตนั้นปรากฏอยู่หลายแห่งตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ก็กล่าวถึงการไปส่วยส่อ(ห่อ) และกษัตริย์ล้านนาเลิกไปส่วยตั้งแต่สมัยพญาเกือนา ส่อในเรื่องเล่าที่ถูกนำเสนอว่าอยู่เหนือกว่ากลุ่มไต น่าจะมีส่วนผลักดันให้เรื่องของขุนเจืองมีความโดดเด่นขึ้นมาในฐานะของผู้ที่ปราบพญาส่อลงได้ เหนือสิ่งอื่นใด จะพบว่ามีความขัดแย้งของตำนานเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของกลุ่มคนในอาณาบริเวณแถบนี้

⁴¹ งานของบุญช่วย กล่าวถึงสื่อที่ตั้งรกรากอยู่เชียงคำเรียกกลุ่มชนแถบภาคเหนือเวลานี้ว่า “ชะหลอม” หรือ “กะหลอม” หมายถึง “ชาวใต้ มาจากใต้ ผิวคล้า ตัดผมสั้น...” (บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, 2547: 5)

เรื่องต่อมาคือ *ตำนานนางจามเทวี* ตำนานเรื่องนี้ให้นางจามเทวีมีเชื้อสายเม็ง(มอญ)จาก ละโว้ เมื่อมาถึงดินแดนลุ่มน้ำปิงก็เกิดความขัดแย้งกับคนพื้นเมืองที่ตำนานกล่าวว่าเป็น *ลัวะ* และมีการสู้รบกันระหว่างกลุ่มขุนวิลังคะหัวหน้าผู้ปกครอง *ลัวะ* กับคนของนางจามเทวี ความพ่ายแพ้ของกลุ่ม *ลัวะ* กลายเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญเพราะหลังจากนั้น *ลัวะ* ต้องกลายเป็นข้าและส่งสาวให้นางจามเทวีมาโดยตลอด *ลัวะ* ในตำนานจามเทวีเป็นเสมือนตัวแทนของอนารยะ หรือถูกจัดให้เป็นพวกที่ไม่มีศาสนา ตำนานกล่าวถึง *ลัวะ* ว่าเป็นคนป่าคนดอย รูปร่างน่าเกลียดและมีวัฒนธรรมด้อยกว่า (สงวน โชติสุวรรณ์, 2515ข) กลุ่มนางจามเทวีเป็นเสมือนตัวแทนของกลุ่มที่เชื่อในพุทธศาสนา คือมาพร้อมกับมหาเถระเสมือนเป็นการประกาศชัดเจนถึงเจตจำนงในการให้หริภุญไชยเป็นศูนย์กลางความรู้เรื่องของพุทธศาสนาทางตอนบน อย่างไรก็ตาม เรื่องความเป็นมาของนางจามเทวีมิได้เป็นเนื้อเดียวกัน แต่ขัดแย้งกันในเรื่องชาติกำเนิด ตำนานนางจามเทวีถูกตั้งข้อสังเกตจาก จอร์จ คองโดมินัส (Georges Condominas, 1990: 5-19) ว่าชาติกำเนิดของนางจามเทวีแท้จริงแล้วนางเป็นธิดาของกษัตริย์ *ลัวะ* ในอาณาจักรเวณลุ่มน้ำปิง และได้รับการเลี้ยงดูโดยฤาษีวาสุเทพ ภายหลังเมื่อเจริญวัยได้แต่งงานกับโอรสของกษัตริย์เมืองละโว้ จนกระทั่งเมื่อฤาษีวาสุเทพสร้างเมืองหริภุญไชย จึงเชิญนางมาปกครองบ้านเมืองในยามที่ว่างเว้นกษัตริย์ ความหมายของคองโดมินัสคือ นางจามเทวีมีเชื้อสาย *ลัวะ* มิใช่มอญตามที่กล่าวอ้างในตำนานที่มีการเรียบเรียงขึ้นภายหลัง และตั้งใจให้นางมีเชื้อสายมอญ และเป็นผู้นำอารยธรรมมอญมาสู่ลุ่มน้ำปิง

ตำนานสุวรรณคำแดง หรือ *ตำนานเสาอินทขิล* เป็นตำนานสำคัญที่ยืนยันว่า *ลัวะ* ในเรื่องนี้คือผู้ที่สร้างบ้านแปงเมือง เป็นผู้รับเอาศิลปะเป็นแนวทางในการครองเมือง *ไต* กับ *ลัวะ* ในเรื่องนี้จึงมิได้ขัดแย้งกันโดยตรงแต่อยู่ร่วมกันในลักษณะพึ่งพา จากเดิมตำนานเล่าว่า *ลัวะ* กับ *ไต* อยู่ร่วมกันอย่างสันติ กระทั่งมี *ผีแมนดอกฟ้าตายีน*⁴² เข้ามารุกราน กลุ่ม *ไต* ต้องหนีเมืองกระจัดกระจายไร้ที่อยู่ ถึงขนาดต้องทำครกหินมาขอแลกข้าวกับเกลือของ *ลัวะ* ประทั่งชีวิต เมื่อ *ลัวะ* เกิดความสงสารเห็นใจ เพราะว่า *ไต* กับ *ลัวะ* เคยอยู่ร่วมกันมาก่อน เลยออกอุบายให้ *ไต* ปลอมเป็น *ลัวะ* เพื่อให้ *ผีแมนดอกฟ้าตายีน* จำไม่ได้ นั่นคือให้ *ไต* ตัดผมสั้นเหมือน *ลัวะ* ให้ *ลัวะ* ปรุงผ้าเหมือน *ไต* *ไต* จึงกลับเข้าเมืองและอยู่ปะปนกับ *ลัวะ* เป็นลูกหาบช่วย *ลัวะ* ทำงาน เมื่อ *ผีแมนดอกฟ้าตายีน* กลับมา ก็ไม่รู้ว่า *ไต* ปลอมเป็น *ลัวะ* เมื่อถาม *ลัวะ* ว่าเห็น *ไต* บ้างหรือไม่ เพราะถ้าเห็นที่ไหน *ผีแมนดอกฟ้าตายีน* จะฆ่าทันที *ลัวะ* ก็แสร้งว่าไม่เห็น ในตำนานเรื่องนี้ *ผีแมนฯ* ไม่ทำร้าย *ลัวะ* คู่ขัดแย้งในเรื่องนี้เป็น *ไต* กับ *ผีแมนฯ* ซึ่งเป็นกลุ่มที่อยู่ทางตอนบนของล้านนา ความสำคัญของ *ลัวะ* ในเรื่องนี้ถูกหยิบยกขึ้นอย่างเด่นชัด *ลัวะ* คือกลุ่มที่สร้างบ้านแปงเมือง และยังอธิบายต่อว่าที่มาของคำว่า “นพบุรี” ก็ว่าตั้งชื่อตามกลุ่มเศรษฐี *ลัวะ* ที่รักษาบ่อเงิน บ่อคำ และบ่อแก้ว (สงวน โชติสุวรรณ์, 2515ข: 117-160)

⁴² ในเรื่องนี้จะเห็นว่า การเรียกคนกลุ่มอื่น หรือกลุ่มที่เป็นศัตรูว่า “ผี” มีความหมายในเชิงสัญลักษณ์และมีนัยเชิงการเมืองที่แฝงอยู่ในคำเรียกชื่ออย่างชัดเจน.

จากตำนานทั้ง 3 เรื่องจะพบว่า ความลึกลับของเรื่องเล่าอยู่ที่ว่า ใครเป็นผู้เล่า และพลังของเรื่องเล่าแต่ละเรื่องยังสัมพันธ์กับเงื่อนไขด้านอื่นที่ซับซ้อน กรณีของ “พงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสน และตำนานสิงหนาทกุมาร” (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 61 เรื่องพงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสน และตำนานสิงหนาทกุมาร, 2479) ก็ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของรอยต่อและความเป็นมาสมัยพญามังราย ในฐานะกษัตริย์ที่สืบเชื้อสายไต ทั้งที่สำนักความเป็นกลุ่มการเมืองของล้านนาไม่ได้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ดังปรากฏการสร้างโครงเรื่อง (Plot) ในการแต่งตำนานและการให้น้ำหนักกับรายละเอียด ใน ตำนานเมืองพะเยา, พื้นเมืองน่าน, ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ และพื้นเมืองเชียงแสน (สร้อยสวัสดิ์ อ่องสกุล, ปรวิวรรต, บทนำ: บทวิเคราะห์ “พื้นเมืองเชียงแสน”, 2546: 13) อย่างไรก็ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์สมัยราชวงศ์มังรายมักกลายเป็นจุดอ้างอิง และมีการผลิตซ้ำให้กลุ่มไตมีสถานะที่เหนือคนกลุ่มอื่น ชัยชนะของไตเหนือคนพื้นเมือง(ลาวะ)กลายเป็น โครงเรื่องสำคัญของเรื่องเล่า ความสำคัญของตำนานแต่ละเรื่องที่ถูกหยิบยกขึ้นในการศึกษาหรืออธิบายความเป็นมาของบ้านเมืองในอดีต ไม่สามารถแยกจากความรู้และการตีความของผู้ใช้ตำนาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลักฐานประเภทตำนานที่ไม่สามารถอ่านและเข้าใจอย่างตรงไปตรงมาได้

2. มิติความสัมพันธ์และความขัดแย้ง เรื่องการแยกมิตร/ศัตรู และความเชื่อพุทธ/ผี การรับรู้เกี่ยวกับกลุ่มคนที่มีคำเรียกแตกต่างกันไปปรากฏให้เห็นในเอกสารโบราณ “คำบูชาเสาอินทขิล” ที่ผู้เขียนให้เชียงใหม่เป็นศูนย์กลางนั้น กล่าวถึงกลุ่มที่ถูกจัดให้เป็นข้าศึกศัตรูไว้หลายกลุ่ม มี “ฮ่อ แยก ล้านช้าง อโยธยา ม่าน เจียว กุลวา” (มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, สถาบันวิจัยสังคม, 2540: 21) ซึ่งพบว่าความหมายของข้าศึกมุ่งไปที่คนจากบ้านเมืองภายนอกมากกว่าหมายถึงคนกลุ่มนั้นๆ โดยตรง เพราะแท้จริงแล้วคนเหล่านี้ต่างก็เป็นส่วนหนึ่งของพลเมืองในล้านนานั้นเอง จะเห็นว่าการจำแนกกลุ่มคนอยู่บนเงื่อนไขและบริบทที่แตกต่างกัน อาทิ บริบทของการตั้งเมืองที่มีคนมาชุมนุมกันอย่างหลากหลาย เพื่อแสดงให้เห็นถึงการยอมรับในอำนาจของชนชั้นนำ

งานศึกษาเชิงชาติพันธุ์ที่มักหยิบยกเรื่องราวความขัดแย้งระหว่างความเชื่อพุทธกับผีหรือเรื่องเหนือธรรมชาติ มาเป็นกรอบคิดในการจำแนกแยกแยะกลุ่มคน มีความขัดแย้งกันเองในหลายเรื่อง เมื่อพูดถึงการเข้ามาของพุทธศาสนาในดินแดนแถบนี้ ตำนานฝ่ายวัดที่อธิบายถึงความคิดเรื่องพุทธทำนาย มักเผยให้เห็นว่าการเสด็จมาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามักได้พบปะกับคนพื้นเมือง ซึ่งโดยมากคือลาวะ ใน “ตำนานพระธาตุช่อแฮ” กล่าวถึงพระพุทธรูปเจ้าเสด็จมายังเมืองโกสยนคร(เมืองแพร่) ขุนลาวะและบริวารได้นำอาหารมาถวาย พระพุทธรูปเจ้าจึงได้ประทานเส้นพระเกศาให้กับลาวะเพื่อนำไปบูชา เชื่อกันว่าพระเกศาดังกล่าวบรรจุอยู่ในพระธาตุช่อแฮ (แสวง มาละแหมม, 2540) งานศึกษาเรื่อง “ลาวะ” พบว่าลาวะปรากฏอยู่ในหลักฐานพื้นเมืองอย่างกว้างขวาง จนนำไปสู่ข้อสันนิษฐานต่องานศึกษาหลายเรื่องในเวลาต่อมาที่เห็นว่าลาวะ น่าจะเป็นกลุ่มคนพื้นเมืองที่อาศัยอยู่เดิมก่อนการเข้ามาตั้งรกรากของกลุ่มไต ใน “ตำนานพระธาตุลำปางหลวง” ฉบับหอธรรมวัดพระธาตุลำปางหลวง(สร.สว.ลป.2512) ก็มีกล่าวถึงการตั้งเมือง “หริภุญชัย” โดยกุ่มมะระะยีว่าตั้งที่

“กาลัวะ” (สถาบันวิจัยชาวเขา, 2539)⁴³ จะเห็นว่าแม้แต่ตำนานฝ่ายวัดก็กลับแฝงมิติบางด้านของตำนานเมือง กลุ่มที่รับความเชื่อพุทธและตั้งบ้านแปงเมืองที่ถูกอ้างอิงถึงคือลัวะ โดยมีได้กล่าวถึงได้แม่แต่น้อย

ในเรื่องนี้อาจตีความได้ว่า ผู้แต่งตำนานต้องการชี้ให้เห็นถึงความเหนือกว่าของความเชื่อในพุทธศาสนากับความเชื่อเรื่องผีของคนพื้นเมือง แต่ขณะเดียวกันกลับชี้ให้เห็นว่าความเชื่อทางพุทธศาสนาจะลงหลักปักฐานอยู่ไม่ได้เลยหากไม่ได้รับการช่วยเหลือ และการยอมรับของคนพื้นเมือง⁴⁴ ดังกรณีของการอธิบายเรื่องของปู่เจ้าลาวจกที่รักษาคอยตุ้ง หรือเรื่องของปู่สะย่าสะตำนานความเชื่อของลัวะในการปกป้องรักษาคอยคำ อันเป็นแหล่งประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า หากลองตรวจสอบไปถึงนิทาน เรื่องเล่า ที่ยังมีการถ่ายทอดต่อๆ กันมา ยังปรากฏนิทานเกี่ยวกับเรื่องของ “ขวัญข้าว” อันเป็นการปะทะกันของแนวคิดและความเชื่อเกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติ กับความเชื่อทางพุทธศาสนาอย่างชัดเจน นิทานเรื่องขวัญข้าวที่จับด้วยภัยพิบัติหรือชะตากรรมของผู้คนที่ต้องทำไร่นาปลูกข้าว เนื่องจากไม่ยอมเคารพขนบ ความเชื่อ ที่มีต่อธรรมชาติ ดังจะเห็นว่าเรื่องดังกล่าวมักแทรกอยู่มากในระดับของพิธีกรรม และการบวงสรวงที่สัมพันธ์กับวิถีการผลิต หรือกล่าวได้ว่าความเชื่อทางด้านพุทธศาสนาที่เข้ามาในช่วงแรกไม่สามารถแทนที่ความคิดความเชื่อของคนพื้นเมืองได้ทั้งหมด (สถาบันวิจัยชาวเขา, 2539) แต่อาศัยการผสมผสานความเชื่อทั้งทางพุทธศาสนาและผีดังที่ปรากฏในประเพณีสิบสองเดือน⁴⁵

⁴³ สถาบันวิจัยชาวเขา, 2539 อ้างถึง “ตำนานไฟม้างกับปี” ตำนานในคัมภีร์ชุดกฎหมายมังรายฉบับเชียงใหม่ แสนเดชะ วชิรอักษร เขียนเมื่อปี พ.ศ. 2409 กล่าวถึงตอนสร้างเมือง “เขलगันคร” (ลำปาง) ในสมัยพระนางจามเทวีที่ว่าพลเมืองเดิมเป็น “ชาวลัวะ” คราวเมื่อมีการราชาภิเษกกษัตริย์เขलगันคร ก็มีลัวะ กะเหรี่ยง จากป่ามาร่วมฉลองด้วย และตำนานเรื่องนี้ยังได้กล่าวถึง ลัวะที่เมืองเชียงใหม่และการ ส่งสะดวงแบบลัวะในสมัย “พญาแมนตาตอก” ผู้ปกครอง “กายไทย” และ “พญาวอกอย” ผู้ปกครอง “กายลัวะ” ใน “ตำนานสิงหนวัติ” กล่าวถึง “มิลักขุน” (ลัวะ) บริเวณคอยสามเส้า (คอยทา คอยญาเถ้า คอยปู่เจ้า คือบริเวณตั้งแต่คอยตุ้งขึ้นไปทางเหนือ บริเวณรัฐฉานของพม่า) ว่ามีผู้นำชื่อ “ลาวจก” ได้ค้าขายกับ “ขอมชาวเมือง” ที่ตีนคอยทา และยังคงกล่าวถึง “สิงหนวัติกุมาร” ว่ามีบริวารเป็น “มิลักขุ” ได้ยกกองทัพไปปราบ “ขอมคำ”

⁴⁴ ขณะที่คนพื้นเมือง, ลัวะ และความเชื่อเรื่องผีไม่เคยแยกจากกัน.

⁴⁵ เฉพาะประเด็นเรื่องนี้ยังพบว่ามิชชุดความสัมพันธ์ของคนกลุ่มอื่นอีก “ตำนานพระเจ้าให้” อ้างถึงฮ่อเมืองวิเทหาราช และตามโครงเรื่องนี้ฮ่อคือกลุ่มที่บอกข่าวร้ายแก่ผู้คนที่ไม่ปฏิบัติในศีลในธรรมทำให้เกิดเหตุร้ายต่างๆ นานา เป็นต้นว่าขาดแคลนข้าว การค้าขายไม่เป็นธรรม วัวควายล้มตายเป็นอันมาก ฯลฯ (พจน์ วุฒิปัญญา, 2523: 17, 24, 28) ฉะนั้นฮ่อกลุ่มนี้จึงไม่อาจเชื่อมเข้ากับกลุ่มจินมุสลิมหรือหุยได้ เพราะตามบท ฮ่อเป็นกลุ่มที่ศรัทธาในพระพุทธศาสนาด้วย.

3. มิตีความสัมพันธ์ และการตั้งถิ่นฐาน หากสำรวจความรู้เกี่ยวกับกลุ่ม ไต/ไท ที่สัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐาน ศรีศักร วัลลิโภดม (2545: 15) ตั้งข้อสังเกตว่าคำเรียก “ไต” มุ่งไปยังกลุ่มชนที่ตั้งถิ่นฐานกระจายกันอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำโขง ที่ครอบคลุมไปถึงเขตลุ่มน้ำสาละวิน และอิระวดีตอนบน ขณะที่คำเรียก “ไท” หมายถึงกลุ่มชนที่อยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขง ตั้งแต่เขตประเทศลาว เข้าไปถึงลุ่มแม่น้ำดำและแม่น้ำแดงในเขตเวียดนาม เรื่องคำเรียกที่ต่างกันในจิตร ภูมิศักดิ์ (2544: 356, 362) เห็นว่าแท้จริงแล้วคำเรียก ไต/ไท มีความหมายเดียวกันคือ “คน” และหมายถึง คนทางสังคมที่อยู่กันเป็นหลักแหล่ง เป็นหมู่พวก และการเรียกคำ ไต/ไท เป็นการออกเสียงที่แตกต่างกันของคนในแต่ละถิ่นฐาน ทั้งที่กำลังหมายถึงคำเดียวกัน

อย่างไรก็ตาม เมื่อไตหรือไทเข้ามาสัมพันธ์กับคนกลุ่มอื่น มักปรากฏเป็นความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมอยู่เสมอ ความสัมพันธ์ของ ลาว กับ ไต ในแถบล้านนามักเป็นไปในลักษณะที่อีกฝ่ายแสดงความเหนือกว่า ดังปรากฏในพิธีกรรมของราชสำนักหลายแห่ง รวมถึงกรณีของ ลาวกับข่า และยังมีให้เห็นทางเชียงตุงแคว้น ไตเขิน เขตรัฐฐานพม่า คือให้ ลาว หรือ ข่า ไปนั่งยังหอคำแล้วเจ้าเมืองจะทำที่เอาเส้ามาขับไล่ ข่ายังมีคำกล่าว “สาบก่อผ้า ล้าก่อเมิง” (บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, 2547ค: 24) แปลว่า เทวดาสร้างฟ้า ล้า (ลาว) สร้างเมือง กรณีของล้านนา ภายใต้มิตีความสัมพันธ์ที่มีความซับซ้อนระดับหนึ่ง คือมีศูนย์กลางอำนาจ มีระบอบกษัตริย์และขุนนาง แรงงานที่สำคัญของเมืองตลอดถึงเป็นกำลังในการส่งส่วยที่กล่าวถึงบ่อยครั้งคือ ลาว ซึ่งใช้ในความหมายของไพร่เมืองทั่วไปมิใช่เรื่องของทาสหรือการเป็นข้า กรณีเปรียบเทียบกันการส่งส่วยของป่าในล้านช้าง พบว่า ข่า (แจะ) ก็เป็นคนกลุ่มหลักที่ส่งส่วยให้กับเจ้านครหลวงพระบาง เจ้านายบุตรหลานกับท้าวเพียง พลเมืองหลวงพระบางต่างได้อาศัยอาหารจากส่วยของ ข่า (สุรศักดิ์มนตรี, เจ้าพระยา, 2504: 546-547) ซึ่งเรื่องนี้ไม่สามารถระบุชัดเจนไปได้ว่า การยอมเป็นข้าอยู่ใต้อำนาจของคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง อย่างกรณีของ ข่า ลาว ฯลฯ มีการต่างตอบแทนประโยชน์ระหว่างกันอย่างไร และโดยเงื่อนไขในการควบคุม หากมีลักษณะของการบังคับใช้กำลังเอาส่วย ก็ไม่ใช่เรื่องที่สมเหตุสมผล สำหรับบริบทความสัมพันธ์ของ รัฐจาริต

4. มิตีความสัมพันธ์ และการผลิต มีคำอธิบายมากมายกล่าวถึงบทบาทของ ข่า ที่สัมพันธ์กับความเป็นมาของ ลาว และความรุ่งเรืองของอาณาจักรล้านช้าง จิระนันท์ พิตรปรีชา (2542) ตั้งข้อสังเกตว่า ต้นสายอารยธรรม ลาว นอกจากเป็นผลพวงทางภูมิปัญญาของ ลาว แล้ว ข่า ถือเป็นแรงงานสำคัญที่อยู่เบื้องหลัง เนื่องจากมีสภาพเป็น “ข้า” ของ ลาว มาช้านาน นอกจากส่งส่วยให้ ลาว แล้ว ยังเป็นแรงงานในกิจกรรมต่างๆ และใน “ตำนานขุนบรม” ก็กล่าวถึงการดำรงอยู่ร่วมกันของ ไพร่ไท กับ ข่า “สร้างบ้านก็เปรี๊ยะ สร้างเมืองก็สูง (รุ่ง) ฝูงไพร่ไถนา ฝูงข่าฟันไม้ (ไร่)” นอกจากงานในไร่นาแล้ว บันทึกทางประวัติศาสตร์ก็ว่า ข่า บางกลุ่มร่อนทองริมหาดแม่น้ำโขง ข่า ส่งส่วยทองคำให้ราชสำนักเพื่อใช้ในการหล่อพระพุทธรูป และทำหัตถกรรมฝีมือ ลาว

พิจารณาคำเรียก “ข่า” ที่มักถูกอธิบายว่าเป็นคำเรียกรวมๆ ของกลุ่มคนพื้นเมืองที่อยู่ก่อนหน้ากลุ่ม ไต/ไท เข้ามาตั้งถิ่นฐานนั้น ดูให้ความหมายไปในเชิงที่ว่าคนเหล่านี้มีสถานะด้อยกว่า

ไต/ไท ซึ่งไม่ปรากฏชัดว่าเริ่มขึ้นเมื่อใด ทว่าจากแนวคิดที่สะท้อนอยู่ในงานวรรณกรรมพื้นบ้านหรือตำนานต่างๆ กลับเน้นให้เห็นถึงความพยายามผูกโยงความสัมพันธ์ของคนหลากหลายกลุ่มทั้ง *ข้า ลัวะ ไต* ซึ่งความสัมพันธ์ที่ว่ามีการอธิบายผ่านระบบเครือญาติและความขัดแย้ง รวมถึงความแตกต่างของลักษณะทางสังคมบางด้าน เป็นต้นว่าพวก *ไต* ทำนา พวก *ข้า* ทำไร่ อันเป็นการสะท้อนวิถีการผลิตในที่ลุ่มกับที่ดอน การอธิบายมิติความสัมพันธ์ของกลุ่มคนมักปรากฏถึงความขัดแย้งและความพยายามปองคองคังกรณีวรรณกรรมเรื่อง “น้ำเต้าปุง” ก็เป็นการชี้ให้เห็นว่าสุดท้ายไม่ว่าจะเป็น *ลัวะ กะเหรี่ยง ไต* ล้วนเกิดจากน้ำเต้าและเป็นพี่น้องกัน

ในทางวัฒนธรรม *ลัวะ* กับ *ไต* ลาวกับ *ข้า* มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้วัฒนธรรมระหว่างกัน เช่น การทำเหล้าเดือน และสืบตระกูลทางฝ่ายชายเมื่อแต่งงานแล้ว ฝ่ายหญิงต้องไปอยู่บ้านของฝ่ายชาย ขณะที่ *ข้า* กับ *ลาว* ก็มีการทำ “เหล้าอุ” และบริโภคข้าวเหนียว จนมีคำเปรียบเปรยว่า “ลัวะปลงไห ไตปลงหม้อหนึ่ง ลัวะเฮดไฮ้ ไตเฮดนา, ลัวะเฮดไฮ้ อ่าฮื้อตายคา ไตเฮดนา อ่าฮื้อตายเหี้ยว” ซึ่งในความเป็นจริงก็มีได้เป็นเช่นนั้นเสมอไป ในบางพื้นที่ *ไต* ก็ทำไร่มากกว่าทำนา และ *ลัวะ* ทำนามากกว่าทำไร่ (ชลธิรา สัตยาวัฒนา, 2530: 31,187) หรือบางกรณีคนบนดอยก็ลงมาช่วยทำนาเพื่อแบ่งปันผลผลิตจากคนพื้นราบ งานศึกษาเรื่อง *ชนชาติไท* ทางตอนใต้ของจีน ของเฉาเล็งจางและจางหยวน ชิ่ง (2530: 11) พบว่าการเดินทางมาช่วยทำนาของคนบนดอยนั้น ได้ถือโอกาสนำสินค้ามาแลกเปลี่ยนกับคนพื้นราบด้วย สินค้าที่ว่าก็มีนุ่น ฝ้าย ใบชา คราม แฝก เครื่องจักรสาน ลูกหมู หนังสัตว์ เขากวางอ่อน และอุ้งตีนหมี เพื่อแลกกับข้าว น้ำตาลทรายและสินค้าอื่นๆ

การจำกัดวิถีการผลิตหรือนำเอาเกณฑ์บางอย่างมาจำแนกกลุ่มคน จึงมักไม่สอดคล้องกับข้อเท็จจริงที่กลุ่มคนมีการปรับตัวและแลกเปลี่ยนเรียนรู้ทางสังคม วัฒนธรรมระหว่างกัน ไม่จำเป็นจะต้องจับคู่คนกับวิถีบางอย่างแบบตายตัวเสมอไป อาทิ *ลัวะ* ใช้ที่ดินเพียง 1 ปีแล้วทิ้งให้ดินพักตัว ขณะที่ *ข้า* ใช้มากกว่า 1 ปี *ข้า* ไม่ทำนาแบบชลประทานขั้นบันไดอย่าง *กะเหรี่ยง* และ *ลัวะ* พื้นที่ทำกินของ *ลัวะ* ในหมู่บ้านถือเป็นสมบัติร่วมของกลุ่มหรือชุมชน (สถาบันวิจัยชาวเขา, 2539) การกำหนดให้เฉพาะลงไปว่าใครมีวิถีการผลิตอย่างไร อาจไม่เพียงพอเพราะแท้จริงแล้วเป็นเรื่องของการแลกเปลี่ยนผสมผสานทางวัฒนธรรม มากกว่าการดำรงสิ่งที่เรียกว่าเป็นลักษณะแท้ของกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง อาทิ *ข้า* ในหลวงพระบางข้างสักขาลาย (D Orleans, 1999: 248-249) ทำนาลุ่ม และใช้ระบบชลประทานเช่นเดียวกับพวก *ไท* (Henry Baudesson, 1997: 15)

5. มิติความสัมพันธ์ และการให้ความหมายในคำเรียก นอกจากการศึกษาจากกลุ่มคนผ่านมิติความเชื่อแล้ว การศึกษาของจิตร ภูมิศักดิ์ (2544) ชี้ให้เห็นว่า “คำเรียกนาม” แทนกลุ่มคนมีนัยเชิงการเมืองอยู่ด้วยเสมอ กล่าวคือคำที่คนกลุ่มหนึ่งกลุ่มใดใช้เรียกแทนตัวเอง มักมีความหมายแปลว่า “คน” ขณะที่คำเรียกคนกลุ่มอื่นที่แตกต่างจากตนมักมีนัยของการดูถูก หรือลดทอนสถานะให้ต่ำกว่า อาจมีความหมายถึงความป่าเถื่อน เป็นผี เป็นทาส และอื่นๆ ดังนั้น “คำเรียกนาม” จึง

สำคัญว่าใครเรียกใคร ในฐานะของผู้เรียกหรือถูกเรียกอันแสดงออกถึงความสัมพันธ์ทางสังคมของคนกลุ่มนั้นๆ

ในเรื่องของ “ข้า” ก็เช่นกัน จิตร เห็นว่า ข้ามิใช่ชื่อของชนชาติหนึ่งใดโดยเฉพาะ หากเป็นชื่อที่เรียกตามฐานันดรทางสังคม เมื่อเป็นเช่นนั้น ลัทธิก็ถือว่ารวมอยู่ในกลุ่มเดียวกับข้าด้วยเช่นกัน และเรียก “ข้าละ” (จิตร ภูมิศักดิ์, 2544: 304,312) ในตำนานเชียงตุงที่กลุ่มได้อธิบายเรื่องของลัทธิผ่านพิธีกรรม เฉพาะกลุ่มคนที่ลาวเรียกว่าข้า นั้น ปรากฏว่ามีคำเรียกคนกลุ่มนี้แตกต่างออกไปอีก ขึ้นอยู่กับว่าใครเป็นผู้เรียกเป็นต้นว่าญวนหรือคนแถบอันนัมเรียกข้าว่า “ม้อย”⁴⁶ และเขมรเรียก “พนอง” และยังมีคำเรียกเฉพาะที่แตกต่างออกไปอีก ทว่ากำลังหมายถึงคนกลุ่มเดียวกัน หากเราพิจารณาว่าคนเหล่านี้คือแรงงานและเป็นฝ่ายถูกกระทำตลอดก็ไม่น่าจะถูกคือนัก ในบางเงื่อนไข “ม้อย” ซึ่งอยู่ในเขตป่าเขาก็จับ “แกว” จากอันนัมมาค้าทาสเพื่อเป็นแรงงานให้กับลาวและจีนด้วย

ความสัมพันธ์ของกลุ่มคนล้านนาผ่านการเมืองของเรื่องเล่า ล้วนมิได้ถูกนำเสนออย่างตรงไปตรงมา เพราะเรื่องราวเนื้อหาในตำนานส่วนใหญ่ต้องอาศัยการตีความ จุดมุ่งหมายของผู้แต่งเรื่องเล่าเหล่านั้น อาจเป็นคนละเรื่องกับการตีความของผู้อ่านในสมัยหลัง อย่างไรก็ตามการที่เรื่องเล่ามีหลายชุดและมีได้สอดคล้องกันย่อมแสดงให้เห็นว่า กลุ่มคนในล้านนามิได้มีสำนึกร่วมในเรื่องต่างๆ เป็นแบบเดียวกัน เฉพาะการเล่าเรื่องความเป็นมาของอาณาจักรล้านนา และความสัมพันธ์ของกลุ่มคนยังไม่เหมือนกัน เราจึงไม่สามารถหาข้อสรุปได้ว่า เรื่องเล่าของใครถูกต้อง และน่าเชื่อถือที่สุด สาระสำคัญของเรื่องเล่าโดยเฉพาะตำนาน เป็นเรื่องของการสร้างสำนึกต่อการรับรู้อดีตที่มีได้มีชุดเดียว และยังแฝงความคิดในการอธิบายมิตติความสัมพันธ์และความขัดแย้งของกลุ่มคนในช่วงเวลาดังกล่าวผ่านการตีความของผู้อ่านในแต่ละช่วงบริบทด้วย

6. การค้า การผลิต: กับการสร้างความหมายและการจำแนกกลุ่มคน ดินแดนล้านนาประกอบด้วยคนหลากหลายชาติพันธุ์ที่เงื่อนไขความแตกต่างด้านการผลิต เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการสร้างการรับรู้เรื่องราวของคนกลุ่มต่างๆ การรับรู้ว่าเป็นใคร ใครผลิตอะไรและค้าขายอะไร มีความถนัดหรือมีความรู้ในการนำทรัพยากรมาใช้อย่างไรบ้าง นอกเหนือจากการผลิตข้าวและพืชไร่ โดยเฉพาะมีสินแร่ในดินที่กระจายอยู่ตามพื้นที่ต่างๆ กลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ใด

⁴⁶ อองรี บัวเดสสัน (Henry Baudesson, 1997: 19) เล่าเรื่องราวของ “ม้อย” ในแถบอินโดจีน ทำให้เห็นบางแง่มุมที่น่าสนใจว่า คนกลุ่มนี้เป็นแรงงานสำคัญแม้กระทั่งช่วงที่รัฐบาลฝรั่งเศสเข้ามาสำรวจและสร้างทางรถไฟแถบอินโดจีน (ช่วงปี พ.ศ. 2468) ม้อย เป็นแรงงานถลุงเหล็ก วิถีชีวิตของ ม้อย ที่บัวเดสสันพบคล้ายกับวิถีชีวิตของพวกเขาทั่วไปคือทำนาถ่ม ใช้ควายไถนาในที่ราบกว้างขวาง อย่างไรก็ตามผลผลิตมักไม่เพียงพอแก่ความต้องการ แต่ด้วยวิถีชีวิตที่ใกล้ชิดกับป่า จึงสามารถดำรงชีพให้ข้ามพ้นภาวะขาดแคลนไปได้ ความชำนาญในการหาของป่ายังนำมาสู่รายได้และสินค้าอื่นที่จำเป็น สินค้าจากป่าที่สำคัญ คือยางช้าง เล็บ และเขาสัตว์ โดยเฉพาะเขาสัตว์เป็นสินค้าที่มีความต้องการของตลาดสูง เขาสัตว์ที่มีคุณภาพมีมูลค่าเทียบได้กับควายถึง 10 ตัว หรือสามารถขายได้ในราคาถึง 50 ปอนด์.

เป็นเวลานาน ย่อมมีการสั่งสมความรู้ในการนำเอาทรัพยากรเหล่านั้นมาใช้ประโยชน์ อาจกล่าวได้ว่าความรู้ในการผลิตเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างความหมายต่อกลุ่มคน อาทิ ลัวะมีความรู้ในการผลิตและค้าเกลือ ถลุงเหล็ก ข่า ขมุ มีความรู้ในการร่อนทองในลำน้ำได้อาศัยทองเป็นส่วยแทนการเกณฑ์ เชนมีความรู้ในการทำเครื่องเงินและเครื่องเงิน ลื้อมีความรู้ในการทำเกลือ ทอผ้า ผ้าทอของลื้อจึงได้รับความนิยมมาช้านานและถือว่าเป็นงานประณีตมีความสวยงามเฉพาะตัว ส่วน ไตใหญ่ก็เป็นกลุ่มที่มีความรู้ในทางการค้า การขุดและเจียรระไนอัญมณี เป็นต้น

ตลาดการค้าที่หลวงพระบางซึ่งมีความหลากหลายทางชาติพันธุ์เป็นที่สังเกตของชาวตะวันตกช่วงปี พ.ศ. 2409-2411 คาร์เน (Carme, 1995: 155,158) หนึ่งในคณะสำรวจลำน้ำโขงได้แวะที่ตลาดหลวงพระบาง และตั้งข้อสังเกตว่า การค้าทางไกลเป็นเรื่องของพ่อค้าจีนยูนนานซึ่งต้องอาศัยเวลา และความชำนาญเส้นทางในการเดินทางไปมาค้าขาย คนกลุ่มนี้ขายสินค้าจำพวกไหม ฝ้าย ยาสูบ ขณะที่บทบาทการค้าในท้องถิ่นเป็นของพ่อค้าพม่า ซึ่งพวกนี้จะขาย ฝ้าย เกลือ ถ้วยพิมพ์ลาย สิ่งทอ กระจก และเส้นไหม พ่อค้าจากเชียงใหม่ยังเดินทางมาขายเครื่องเคลือบ⁴⁷ ร่วมกันแคด ส่วนพ่อค้าพื้นเมืองขายสินค้าพวกปลา เนื้อควาย หมู ข้อสังเกตเหล่านี้ทำให้เห็นว่าเฉพาะตัวสินค้าสามารถบอกเรื่องราวได้หลายอย่าง ที่มาของสินค้าสัมพันธ์กับวิถีวัฒนธรรมการผลิต การแลกเปลี่ยน การใช้ทรัพยากรในแต่ละพื้นที่ รวมถึงยังมีส่วนสร้างความหมายให้กับผู้ขาย ผู้ซื้อผ่านความสัมพันธ์ทางการค้าได้ด้วยพร้อมกัน

เป็นต้นว่าการรับรู้เกี่ยวกับจีนยูนนาน ซึ่งคนในแถบล้านนา ล้านช้าง เรียกคนกลุ่มนี้ว่า “ฮ่อ” ซึ่งเป็นพ่อค้าที่เดินทางมาค้าขายกับพวก ไต และกลุ่มชาติพันธุ์ในเขตหุบเขาภาคเหนือมาช้านาน คนเหล่านี้พูดจีนยูนนานเป็นหลัก แต่สามารถสื่อสารกับคนพื้นเมืองในที่ต่างๆ ที่ไปทำการค้าได้เป็นอย่างดี หรือกล่าวได้ว่าพวกเขาเรียนรู้หลายภาษา แม้มีวิถีวัฒนธรรมที่แตกต่างกับคนพื้นเมือง แต่ก็สามารถสร้างเครือข่ายการค้าอย่างกว้างขวาง กระบวนการสร้างความหมายที่ปรากฏผ่าน “คำเรียกนาม” มักขัดแย้งกัน อาทิ จีนยูนนานมองว่าตัวเองเป็นจีน ขณะที่คนกลุ่มอื่นเรียกพวกเขาว่า “ฮ่อ” ซึ่งมีได้มีความหมายในเชิงชาติพันธุ์ แต่มีนัยไปในทางที่ว่าคนกลุ่มนี้เป็น “ชาวเขา” (hill tribe) และเป็นการให้ความหมายโดยกลุ่ม ไท/ไต ที่มองว่ากลุ่มคนในที่สูงเป็นชาติพันธุ์ที่ด้อยกว่าตน ดังกรณีของการเปรียบเทียบ ไท/ไต กับ ข่า, ลัวะ และคนกลุ่มอื่นๆ หากมองในเชิงชาติพันธุ์ จีนยูนนานเหล่านี้มีพัฒนาการความเป็นมาก่อนข้างซับซ้อน เดิมทีกลุ่มจีนยูนนานที่นับถือศาสนาอิสลามเรียกตัวเองว่า “ฮุย” (Hui) พวกเขายึดครองเขตการค้าทางตอนใต้ของยูนนาน และปกครองตัวเองอย่างอิสระมาช้านาน กระทั่งภายหลังที่จีนเริ่มแผ่อำนาจลงได้และต้องการควบคุมเส้นทางการค้า แหล่งทรัพยากรในเขตยูนนาน พวกฮุยบางส่วนก็ยกการเมืองเข้ามายังเขตป่าเขาทางตอนเหนือของพม่า

⁴⁷ จะเห็นว่าเชียงใหม่ซึ่งเป็นแหล่งผลิตครั้งที่สำคัญ มีการนำครั้งมาใช้เป็นสารเคลือบเงาในผลิตภัณฑ์ที่ทำขึ้นเพื่อขายด้วย.

สยาม ลาว หุยในการรับรู้ของพม่าและกลุ่มชาติพันธุ์ตอนเหนือ ซึ่งติดต่อทำการค้ากับคนกลุ่มนี้ อย่างใกล้ชิดรู้จักผ่านคำเรียก “ปันไถ่” (Panthays) คนเหล่านี้ยังคงทำการค้าในเขตป่าเขาและตั้งกองกำลังติดอาวุธขึ้น *ปันไถ่* บางส่วนกลายเป็นกองกำลังของ *ปะหล่อง* ซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ทางตอนเหนือของพม่า ในบันทึกสมัยอาณาจักรมอญกำลังของอังกฤษพบว่าภายใต้เขตปกครองตนเองของ *ปะหล่อง* คนกลุ่มนี้มีกองกำลังที่ใช้อุปกรณ์เป็นพาหนะ *ปันไถ่* ยังกระจายอยู่ในเขตรัฐฉาน กล่าวได้ว่าในเขตภูเขาตอนเหนือของพม่ามีกลุ่มจีนมุสลิมกระจายอยู่ทั่วไป พวกเขาทำการค้าล่อต่างเป็นคาราวาน บรรทุกสินค้าจำพวก กระดาษ กาดัม น้ำ วอลนัท ฝ้าย ของกระจุกกระจิก รวมถึงฝิ่นเดินทางค้าขายกับดินแดนใกล้เคียงและที่ไกลออกไป ขณะที่ยุคนานเริ่มมีพวก “ฮั่น” (Han) คือพวกที่มีได้นับถืออิสลามเข้ามาปะปนและทำการค้ากับดินแดนตอนใต้ กล่าวได้ว่าคำเรียก “ฮ่อ” ซึ่งมีได้แยกแยะว่าเป็นจีนกลุ่มไหน เป็นเพียงคำเรียกรวม “จีนบก” ที่เข้ามาทางตอนเหนือของพม่า สยาม ลาวนั้นอยู่ก้ำกึ่งระหว่าง หุย กับ ฮั่น “หุย” ปรากฏอยู่ในบันทึกของพวกนักเดินทางว่าพวกเขาเดินทางไปมาระหว่างยูนานกับดินแดนทางตอนเหนือของไทย บันทึกของราฟ ฟิตซ์ (Ralph Fitch) กล่าวถึงเจียงใหม่ (Jamahey) ว่า มีพวกพ่อค้าจีนอยู่เป็นจำนวนมาก คนพวกนี้นำชะมด ทองคำ เงิน เสื้อผ้าจากชนแกะ กำมะหยี่ ฝ้าย ผลไม้ ถั่ว พรม ภาชนะทองเหลือง และเกลือ มาขายที่ตลาดเจียงใหม่ หากลับจะนำฝ้ายดิบ ชา ฝิ่น อัญมณี และมีข้าวกลับไปด้วยในบางครั้ง แม้ไม่มีหลักฐานยืนยันอย่างชัดเจน แต่อาจสันนิษฐานได้ว่าช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 13 - 17 เกือบทั้งหมดของคาราวานจีนยูนานเป็นพวกมุสลิม อย่างไรก็ตามภายหลังทั้ง หุย และ ฮั่น ต่างก็มีบทบาททางการค้าในเขตล้านนา ล้านช้าง และถูกเรียกรวมกันว่า ฮ่อนั่นเอง (Forbes and Henley, 1997: 6-97)

ช่วงของการเปิดสัมปทานป่าไม้ในเขตภาคเหนือปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นช่วงที่มีการอพยพเคลื่อนย้ายของกลุ่มคนเพื่อเข้ามาทำงานรับจ้างในกิจการต่างๆ ความหลากหลายของกลุ่มคนในภาคเหนือกลายเป็นข้อสังเกตของชาวตะวันตกว่า พวกพม่า ตองสู และ ไทใหญ่ เข้ามาทำงานในกิจการไม้สัก หรือไม้ก็ทำการค้าโดยเฉพาะการค้า “ผ้า” และ “เมี่ยง” ส่วนขมุเป็นแรงงานในป่า เป็นควาญช้างและฝึกช้างลากซุงของบริษัททำไม้ ขณะที่ลาวและลื้อ เป็นกลุ่มที่ทำเกษตร ปลูกข้าว และยาสูบ (Le May, 1986: 184) การรับรู้ที่ใครเป็นใครจึงมีมิติของการเปรียบเทียบอยู่ด้วยเสมอ และขึ้นอยู่กับว่าใครเป็นผู้เฝ้ามองและให้ความหมายกับคนกลุ่มนั้น ความหมายเหล่านี้สามารถเปลี่ยนแปลงได้เพราะมิได้สะท้อนสิ่งซึ่งเป็นลักษณะแท้ แต่เป็นความหมายที่ถูกสร้างขึ้น

เดือนใจ ไชยศิลป์ (2536: 1-25) ศึกษาเรื่อง “ล้านนาในการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยาม พ.ศ. 2437-2476” ซึ่งให้เห็นว่าเดิมสยามเรียกกลุ่มคนในภาคเหนือว่า “ลาว” ในความหมายที่ว่า เป็นคนต่างชาติต่างภาษา และค้อยกว่ากลุ่มตน ทว่าภายหลังเมื่อต้องการให้คนเหล่านี้เป็น “ไทย” จึงได้ยกเลิกคำเรียก “ลาว” เสีย ย้อนกลับไปถึงสมัยอยุธยา กลุ่มชนชั้นนำสยามรับรู้เรื่องของคนแถบ ล้านนาในฐานะของ “คู่สงคราม” ทว่ายังมีความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างกัน กระทั่งภายหลังที่

ล้านนาตกอยู่ภายใต้การปกครองของพม่า การค้าระหว่างล้านนากับอยุธยาที่ยังคงดำเนินอยู่ สินค้าสำคัญเวลานั้นคือ ครั่ง เขาสัตว์ สีเสียด ซึ่งเป็นสินค้าที่เป็นที่ต้องการของตลาดต่างประเทศ

เฉพาะคำเรียก “ลาว” ที่หมายถึงคนต่างชาติต่างภาษาแต่เดิม ยังสัมพันธ์กับมิติทางการค้า ดังที่ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ตอนต้น คือ ตัวสินค้าเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการให้ความหมายเกี่ยวกับชาติพันธุ์และการค้า ทั้งในฐานะของผู้ผลิต ผู้บริโภค ผู้กระจาย การแลกเปลี่ยน การที่คนทั้งสองฝั่งแม่น้ำโขงถูกเรียกว่า “ลาว” เหมือนกันแต่แยกเป็นลาวพวน ลาวเวียง ลาวเฉียง ฯลฯ แท้จริงแล้วคนเหล่านี้มีลักษณะทางสังคม วัฒนธรรมร่วมกันบางประการ ความแตกต่างหรือการจำแนกแยกแยะผ่านมุมมองของชนชั้นปกครองสยามที่คิดว่าตนเองเหนือกว่าพวก “ลาว” หรือเห็นว่าลาวเป็นคนอีกกลุ่มหนึ่งที่มีใช้พวกตน น่าจะสัมพันธ์กับลักษณะของ “สินค้า” ซึ่งน่าจะมีความหมายในเชิงสัญลักษณ์บางอย่างต่อการกำหนดความต่างระหว่างกลุ่มคน การค้าระหว่างล้านนา ล้านช้างกับสยามที่เด่นชัดคือการค้าของป่า ลักษณะสินค้าของล้านนา ล้านช้างแทบจะไม่แตกต่างกัน จนอาจเทียบเคียงได้ว่าเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางการค้าตอนในเช่นเดียวกันกับหลวงพระบางในสมัยรุ่งเรือง ภาพของป่าจากล้านนา ล้านช้าง คือของป่าจากเขตหุบเขาที่อยู่ลึกเข้าไปในภาคพื้นทวีป การติดต่อกาลลำบาก มีลักษณะการค้าที่แตกต่างออกไปจากเมืองท่าอย่างอยุธยาและกรุงเทพฯ ซึ่งสามารถเข้าถึงสินค้าจากต่างประเทศโดยเฉพาะสินค้าฟุ่มเฟือยและสินค้าโรงงานได้ง่ายกว่า และสินค้ากลุ่มนี้ยังถูกจัดชั้นว่าเหนือกว่าของป่าทั้งในเชิงมูลค่าและการให้คุณค่าความหมาย อันมีนัยถึงตำแหน่งแห่งที่ในการเข้าถึงสินค้าประเภทนี้ด้วย

การค้า การผลิต ของกลุ่มคนจึงสัมพันธ์กัน และเป็นส่วนหนึ่งของการจำแนกแยกแยะลักษณะเฉพาะระหว่างกลุ่มคน และการจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างชนชั้นปกครองกับผู้อยู่ใต้การปกครอง เป็นต้นว่าเมื่อรัฐต้องการสินค้าเกลือ ก็ให้ลัวะส่งส่วยเกลือแทนการเกณฑ์แรงงานในระบบ หรือเมื่อมีการกวาดต้อนครัวลื้อ เขิน ไทใหญ่เข้ามาอยู่ในเชียงใหม่ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ก็มีการจัดให้คนเหล่านี้อยู่รวมกันเป็นกลุ่ม ในแต่ละกลุ่มที่มีความรู้ในเรื่องต่างๆ พวกทอผ้า ทำเครื่องเงิน เครื่องทองก็ยังได้รับสิทธิพิเศษให้อยู่ใกล้กับเมืองและคาดว่าน่าจะได้รับการยกเว้นการเกณฑ์แรงงานอีกด้วย โดยเฉพาะพวกที่อาศัยความรู้เชิงช่างและรับใช้ราชสำนักโดยตรง(บางครั้งก็เรียกคนกลุ่มนี้ว่าพวกช่างนักบุญการ) ดังว่า “...ผู้รู้วิชาศาสตร์ให้เป็นช่างแก้วแหวนเงินทอง ผู้รู้กัมมกรรมศาสตร์เป็นช่างไม้ ช่างหิน...” (ประเสริฐ ฒ นคร, ปรีวรรต, 2527) กลุ่มคนที่มีความรู้ในการผลิตไม่ว่าจะไปตั้งรกราก ณ ที่แห่งใดย่อมทำให้เกิดชุมชนการค้าการแลกเปลี่ยน คราวที่สยามทำสงครามกับเชียงตุงช่วงปี พ.ศ. 2346-2347 ได้มีการกวาดต้อนชาวเมืองร่วมแสนคนมาตั้งถิ่นฐานในล้านนา ลื้อเชียงตุงที่มาตั้งรกรากตามเส้นทางเชียงราย คอยสะเก็ด เชียงใหม่ ยังคงทำเครื่องเงินและไปมาค้าขายกับเมืองเชียงตุงโดยเฉพาะการค้าหมากผลซึ่งตลาดที่เชียงตุงมีความต้องการสูง (Turton, 1999: 4)

ความรู้ในการผลิตและการจัดการทรัพยากร เป็นเรื่องที่ต้องพิจารณาควบคู่กัน หมายความว่า การครอบครองพื้นที่ทรัพยากรอย่างปลอดภัยจะไม่มี ความหมายเลย หากกลุ่มคนที่ครอบครองไม่มีความรู้ในการผลิตเกลือ ซึ่งพบว่าคนในแต่ละวัฒนธรรมมีวิธีการจัดการทรัพยากรแตกต่างกัน ดังจะพบว่า มีเรื่องเล่ากรณีของกองทัพมองโกลที่บุกเข้ายึดบ่อเกลือทางตอนใต้ของจีน ใช้วิธีเอาน้ำเกลือสาดไปในกองไฟรอให้เป็นถ่าน และจึงเอาเกลือที่ติดอยู่กับถ่านนั้นมาบริโภคนั้น วิธีนี้ทำให้เกลือไม่ขาวสะอาด และรสชาติไม่ดีเมื่อเปรียบเทียบกับวิธีการต้ม ในบางพื้นที่ที่ไม่มีเกลือบริโภคก็สั่งสมความรู้ในการหาสิ่งอื่นมาทดแทน เช่น อาศัยความเค็มจากดินโป่ง คือนำดินโป่งซึ่งมีแร่ธาตุ และมีความเค็มมาละลายน้ำดื่มกรองใช้แทนเกลือได้ (สถาบันวิจัยชาวเขา, 2539)

โดยพื้นฐานแล้วเงื่อนไขทางภูมินิเวศ ทำให้กลุ่มคนที่ตั้งถิ่นฐานในที่สูงกับที่ราบมีวิธีการผลิตแตกต่างกัน ทั้งการทำนา ลุ่ม ปลูกข้าวไร่ พืชบางชนิดชอบพื้นที่สูง อากาศเย็น นอกจากนี้ยังเป็นเรื่องความแตกต่างของทรัพยากร ที่นำมาสู่การสั่งสมทางวัฒนธรรมในการดึงเอาสินทรัพย์ในดินเหล่านั้นมาใช้ บันทึกของแมคคราวดัระหว่างเดินทางจากพม่าไปยังเชียงรุ่งในปี พ.ศ. 2380 พบว่าบ้านลัวะ ซึ่งอยู่ระหว่างลำน้ำปิงกับสาละวิน ปลูกฝ้าย คราม อ้อย ยาสูบ ดอกคำฝอย พริก ข้าว ฯลฯ ฝ้ายเป็นพืชที่ขึ้นได้ดีในที่สูง เมื่อใกล้ถึงฤดูเก็บเกี่ยวพ่อค้าฮ่อจะมารอรับซื้อ ขณะที่บันทึกของโคลด์ฮูน (Colquhoun, 1985: 49-51) และริชาร์ดสัน พบว่า ลัวะบางหมู่บ้านของเชียงใหม่ไม่ได้ทำเกษตร แต่ในบริเวณใกล้เคียงมีแร่เหล็ก พวกเขารู้จักการถลุงเหล็กและใช้เสียภาษีให้กับเชียงใหม่ด้วย เหล็กเหล่านี้ถูกนำไปใช้เป็นโซ่คล้องช้าง หัวหอก ภาชนะทำอาหาร และอื่นๆ (Farrington, 2004: 18) ความสามารถของลัวะในการนำเหล็กมาทำเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ นั้น ปรากฏอยู่ในเรื่องเล่าเกี่ยวกับปู่เจ้าลาวจกซึ่งเป็นผู้ปกครองลัวะแคว้นคอยตุง และในสมัยราชวงศ์ สิบหนวัติก็ต้องส่งส่วยเหล็กด้วยเช่นกัน พอล่วงมาถึงสมัยราชวงศ์มังราย ลัวะยังคงส่งส่วยเครื่องมือเหล็กให้กับเจ้าล้านนา ลัวะเชียงใหม่แถบบ่อหลวงยังคงสืบทอดความรู้ในการถลุงเหล็กแม้กระทั่งสมัยเจ้าเจ็ดตน (สารสิทธิ์ประกาศ, หลวง, 2504)

ในบันทึกของเคอร์ติส มิซชันนารีชาวอเมริกันเล่าว่า อาณาบริเวณทางภาคเหนือมีแร่ทองคำ ในลำน้ำ กลุ่มคนที่อยู่ในบริเวณที่มีแร่รู้จักการร่อนแร่มาใช้ประโยชน์ หรือนำไปแลกเปลี่ยนเป็นสินค้าอย่างอื่นกับพ่อค้าจากยูนนาน (กรมศิลปากร, 2543: 113) ความรู้ในการจัดการทรัพยากรสัมพันธ์กับการดำรงอยู่มิใช่เพียงเพื่อการบริโภคภายในเท่านั้น แต่ยังใช้เพื่อแลกเปลี่ยนกับสิ่งที่ไม่สามารถผลิตเองได้ และด้วยเงื่อนไขเหล่านี้ทำให้การแลกเปลี่ยนดำรงอยู่มายาวนานเป็นส่วนหนึ่งของระบบการค้าและชีวิตทางสังคม วัฒนธรรมของกลุ่มคน

วาน รอย (Van Roy, 1971: 11-27) ตั้งข้อสังเกตว่า วิธีการผลิตเป็นส่วนหนึ่งของจารีตทางสังคมที่เชื่อมร้อยคนกลุ่มต่างๆ ไว้ การใช้ทรัพยากรจึงมีความหมายมากกว่าทรัพย์สิน (property) และมูลค่า (value) ทางเศรษฐกิจ แต่ยังมีความคิดเรื่องความมั่นคง ความยั่งยืนเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยการผลิตแบบพอยังชีพ ในความเห็นของเขาเป็นการรักษาสมดุลของธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

ดังสะท้อนผ่านพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการเคารพธรรมชาติ นอกจากนี้เขายังตั้งข้อสังเกตว่า แม่น้ำเป็นองค์ประกอบสำคัญในการเชื่อมความสัมพันธ์ของชุมชนต่างๆ เข้าด้วยกัน คนที่สูงกับคนที่ราบ เชื่อมสัมพันธ์กันบนพื้นฐานการผลิตที่แตกต่างกัน โดยมีพ่อค้าจีนยูนนานหรือฮ่อเป็นตัวกลาง พ่อค้าเหล่านี้เข้าไปปรับซื้อผลผลิตถึงไร่ และมักอาศัยฝืนเพียงเล็กน้อยเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนสินค้ามาขายยังตลาดในตัวเมือง ดังนั้น เมื่อถึงฤดูกาลเก็บเกี่ยวกลุ่มพ่อค้าจะตระเวนซื้อสินค้าจากชาวบ้านถึงที่ ขณะเดียวกันพวกเขาก็มีข้อมูลหรือเครือข่ายว่าตลาดที่ไหนต้องการสินค้าชนิดใด การซื้อขายไม่จำเป็นต้องใช้เงินเพราะอาศัยความพอใจและความเชื่อใจของทั้งสองฝ่าย ในกรณีนี้พ่อค้าและชาวบ้านจึงเป็นทั้งผู้ซื้อและผู้ขายในคราวเดียวกัน

กระบวนการให้ความหมายกับกลุ่มคนว่าใครเป็นใครมีช่องทางการรับรู้ได้หลากหลาย ซึ่งล้วนสัมพันธ์กับพื้นที่การค้า และการแลกเปลี่ยน การค่านามาคู่การเรียนรู้บทบาท สถานภาพทางเพศ การเปลี่ยนผ่านของช่วงวัย การสร้างบรรทัดฐานทางสังคมบางอย่างร่วมกัน รวมถึงการให้ความหมายต่อคนที่เข้าไปสัมพันธ์กันในพื้นที่การค้าเหล่านี้ ไม่ว่าจะเป็นความหมายในเชิงยกย่องชื่นชม ความขัดแย้ง ความรอบรู้ ความไม่ไว้วางใจ กระบวนการรับรู้หรือความหมายที่ได้เป็นกระบวนการที่ไม่สิ้นสุด แต่มีการคลี่คลายออกมาได้หลายรูปแบบ อาทิ ผ่านเรื่องเล่า มุขปาฐะ ตำนาน หรือแสดงออกมาในรูปของพิธีกรรม ความเชื่อ

ฉะนั้น การหยิบยกเอาหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับกลุ่มคนมาพิจารณา จำเป็นต้องตระหนักถึงมิติความสัมพันธ์ที่บรรจุความหมายต่อกลุ่มคน ผ่านมุมมอง ความคิด อคติของผู้เขียน ผู้บันทึก ซึ่งกระบวนการรับรู้เหล่านี้จะเกิดขึ้นไม่ได้เลยหากไม่ผ่านการปฏิสัมพันธ์กันของกลุ่มคน กลุ่มคนในตลาด และชีวิตที่สัมพันธ์กับการแลกเปลี่ยน เป็นองค์ประกอบสำคัญของการเปิดพื้นที่ให้เกิดการเรียนรู้ความต่างระหว่างกลุ่มคน และนำไปสู่กระบวนการรับรู้ที่มีได้เป็นการให้ความหมายแบบตายตัว แต่มีความยืดหยุ่น ลื่นไหล ไปด้วยกันกับความเคลื่อนไหวในพื้นที่การค้าเหล่านี้ ฉะนั้น การเปลี่ยนแปลงทางการค้า ไม่ว่าจะเป็นรูปแบบของสินค้า วิธีการผลิต สื่อกลางในการแลกเปลี่ยน การขยายตัวของชุมชนและย่านการค้า กลุ่มคนในตลาดและมูลค่าของสินค้าในการแลกเปลี่ยนย่อมส่งผลต่อกระบวนการให้ความหมาย กระบวนการสร้างตัวตน และภาพของการรับรู้เกี่ยวกับกลุ่มคนแทบทั้งสิ้น

บทที่ 6

ล้านนาก่อนการปรับเปลี่ยนเข้าสู่ระบบเทศาภิบาล

ล้านนาก่อนการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบเทศาภิบาล สัมพันธ์กับเงื่อนไขปัจจัยหลายประการ อาทิ ความสัมพันธ์ทางการค้ากับเมืองรายล้อมที่ตกอยู่ภายใต้การปกครองของอาณาจักรมตะวันตก ได้เกิดการขยายตัวอย่างรวดเร็ว พร้อมกับการปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ของสยามที่นำไปสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ ความขัดแย้งว่าด้วยปัญหาเรื่องดินแดน เส้นเขตแดน อำนาจอธิปไตย การใช้ระบบศาลแบบมตะวันตก และการอ้างสิทธิเหนือทรัพยากรที่มีอยู่ก่อนข้างอุดมสมบูรณ์ในล้านนา ซึ่งเป็นสถานการณ์เดียวกันกับรัฐอื่นๆ ที่กำลังเผชิญหน้ากับการรุกคืบของอาณาจักรมตะวันตกในเขตภาคพื้นทวีป พร้อมกับการขยายตัวทางการค้าของตลาดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และตลาดยุโรป

ความเปลี่ยนแปลงที่เห็นเด่นชัดคือการขยายพื้นที่การเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะข้าวในเขตลุ่มน้ำ อันเนื่องมาจากความต้องการสินค้าอุปโภคบริโภคที่เพิ่มขึ้นตามการขยายตัวของประชากรในพื้นที่เศรษฐกิจ การเคลื่อนย้ายของประชากรในล้านนาก่อนหน้านี้สัมพันธ์กับการกวาดต้อนคนจากที่ต่างๆ มาเป็นไพร่เมือง ทว่าการย้ายถิ่นฐานของประชากรในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 สัมพันธ์กับการเข้ามาเป็นแรงงานรับจ้างเกือบทั้งสิ้น ความเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจการค้าที่เกิดขึ้นในช่วงนี้ จะเห็นภาพชัดเจนก็ต่อเมื่อสามารถคลี่คลายภาพการค้าของล้านนาก่อนหน้านี้ ในสังคมรัฐจารีตแรงงานมิได้เป็นอิสระจากโครงสร้างการปกครอง การผลิตและการค้ามิได้มีเป้าหมายเพื่อเพิ่มพูนทุนและกำไรเท่ากับความคิดเรื่องการรักษาเครือข่ายความสัมพันธ์และความมั่นคงในปัจจัยการยังชีพ การใช้ประโยชน์จากป่าและทรัพยากรธรรมชาติอื่นๆ รวมถึงแบบแผนการใช้ชีวิตของผู้คน มีกฎเกณฑ์ข้อห้ามตามแบบแผนจารีตเป็นตัวกำกับ ในช่วงของการเปลี่ยนผ่านนี้เองที่ทำให้มองเห็นความขัดแย้งเด่นชัดขึ้น ปรากฏการณ์กบฏเงี้ยวเป็นตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า การปฏิรูปการปกครองในเขตหัวเมืองของสยามมิได้ส่งให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเรื่องใดเรื่องหนึ่ง แต่เป็นการเข้ามามีโครงสร้างความสัมพันธ์ทั้งระบบที่มีอยู่ก่อนหน้านั้น พร้อมกับสวมทับรูปแบบความสัมพันธ์ชุดใหม่ที่มีสยามเป็นศูนย์กลาง ซึ่งเงื่อนไขทั้งหมดที่กล่าวมา มิได้เกิดขึ้นทันทีทันใด อย่างน้อยก็เริ่มมองเห็นความเปลี่ยนแปลงบางประการก่อนการสถาปนาระบบเทศาภิบาลปี พ.ศ. 2442 ราวครึ่งศตวรรษ

การผลิตเพื่อการค้าและการเข้ามาของระบบเงินตรา

ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายกับไพร่ในสังกัดภายใต้บริบทของการขยายตัวทางการค้าช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 น่าจะมีความตึงเครียดมากยิ่งขึ้น ขณะที่กลุ่มชนชั้นนำอาศัยระบบโครงสร้างการเมือง อำนาจและสิทธิเหนือที่ดินและทรัพยากร ทั้งที่นา สวนผลไม้ ป่าไม้ รายได้จากการเก็บภาษี และผลผลิตที่ได้จากแรงงานไพร่ในสังกัด เคอร์ติส เล่าถึงชาวบ้านที่มาขอขายโดยไม่มีสิ่งใดมาแลกเปลี่ยน ทั้งเงินและสิ่งของ เมื่อมิชชันนารีถามถึงอัฐ, กล้วย หรือมะพร้าว ชาวบ้านผู้นั้นสารภาพว่าผลผลิตเหล่านี้ไม่เคยตกถึงมือเขา เพราะเจ้าจะให้คนมาเก็บเอาผลไม้จากต้นทันทีที่ออกผล นอกจากนี้พวกเจ้านายจะใช้อำนาจเข้าครอบครองทรัพยากรแล้ว เจ้ายังใช้อำนาจไปในทางเบียดเบียนไพร่ที่มีฐานะ เรื่องเล่าของเคอร์ติสทำให้เห็นว่าการแสดงตนเป็นผู้มีฐานะของไพร่เป็นเรื่องอันตรายอย่างยิ่ง เริ่มแรกเจ้าจะส่งคนมาทาบถามขอหยิบยืมเงินจากคนเหล่านี้ และหากว่าได้รับการปฏิเสธ พวกเจ้าจะไม่เลิกราโดยการสร้างกระแสให้คนในหมู่บ้านประณามว่าคนผู้นี้และครอบครัวเป็นผีเกาะ⁴⁸ ทำให้ถูกตั้งข้อรังเกียจและขับไล่ออกจากชุมชนในที่สุด (Curtis, 1998: 120-125)

นอกจากนี้อาจตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงความหมายของทรัพยากรบางประเภทเป็นต้นว่า ป่าไม้ ปศุสัตว์ และข้าว ที่กลายเป็นสินค้าสำคัญและขยายปริมาณการผลิตออกไปอย่างกว้างขวาง พร้อมกับความหมายของการจัดการทรัพยากรใหม่นี้ได้ลดทอนมิติทางสังคม วัฒนธรรมลงไปอย่างมาก การใช้ประโยชน์จากป่าจึงมิได้ผูกโยงเข้ากับมิติความเชื่อและกฎเกณฑ์ทางธรรมชาติเมื่อเทียบกับความต้องการแสวงหากำไรจากการเปิดให้มีการสัมปทานป่าไม้อย่างกว้างขวาง หรือกรณีของการค้าปศุสัตว์ก็เช่นกัน เดิมทีการฆ่าสัตว์ใหญ่เพื่อการบริโภคมีเงื่อนไขเฉพาะทั้งในเชิงพิธีกรรม หรือเป็นเรื่องของการเฉลิมฉลองในโอกาสพิเศษ มิใช่เรื่องปกติธรรมดาที่เกิดขึ้นได้ทั่วไป ในตลาดการค้าสัตว์ที่ใช้เพื่อการบริโภคมักเป็นสัตว์ปีก ขณะที่การผลิตข้าวเพื่อส่งออกหรือการค้า มีปัจจัยเรื่องราคาเข้ามาเป็นตัวกำหนดเต็มรูปแบบ และสร้างวิธีการผลิตที่มีการผูกขาดอย่างเข้มข้น ชวนาที่ทำนาเพื่อการบริโภคภายในครอบครัวยังต้องเสียค่าเช่าให้กับเจ้าที่ดิน ในรูปของผลผลิต หรือในกรณีที่ทำการผลิตได้ไม่เพียงพอแก่ความต้องการ การหาซื้อข้าวราคาถูกในตลาดก็มีไม่เรื่องง่ายอีกต่อไป เพราะข้าวถูกส่งออกเพื่อตลาดรายได้ใหญ่ที่ให้ผลตอบแทนสูงกว่า

การผลิตเพื่อการค้าทำให้เงินตราเริ่มเข้ามามีบทบาทสำคัญในการกำหนดมูลค่าของสินค้า และกลายเป็นปัจจัยหลักในการทำการค้า แม้ว่าก่อนหน้านี้ล้านนามีเงินตราที่ใช้กันอยู่หลายชนิด ทั้งเงินฝอย เบี้ย เงินฮ้อย ฯลฯ แต่มิได้มีบทบาทสำคัญในการแลกเปลี่ยนเพราะเน้นการแลกเปลี่ยนสินค้าต่อสินค้าเป็นหลัก ซึ่งเอื้อให้เกิดการขยายตัวทางการค้าในบริบทการค้าก่อนสมัยใหม่ เพราะไม่ต้องมี

⁴⁸ ในบันทึกของเคอร์ติส ใช้คำว่า Witch ซึ่งแปลว่า “แม่มด” แต่ในที่นี้น่าจะหมายถึง “ผีเกาะ” หรือเป็นสิ่งแปลกแยกกับชุมชน.

อุปสรรคเรื่องการขาดแคลนเงินตรา ผู้คนสามารถเข้าถึงสินค้าที่ตนต้องการได้หากมีสินค้าอื่นมา เสนอตอบแทน และวิธีนี้พอค้าก็ไม่ขัดข้องเพราะสามารถนำสินค้าที่แลกมาไปสร้างมูลค่าต่อได้อีก ขึ้นหนึ่ง การเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบเงินตรามีปัจจัยหลายอย่างเข้ามาเกี่ยวข้อง ทั้งการเข้ามาของเงิน รูปีพร้อมกับความสัมพันธ์ทางการค้าของล้านนา กับเพื่อนบ้านภายใต้อาณานิคมของอังกฤษและ ฝรั่งเศส มีการใช้เงินเป็นค่าตอบแทนแรงงานในกิจการทำไม้ เหมือนแร่ ฯลฯ ตลอดจนการจ่ายภาษี ค่าราชการ และส่วยที่เริ่มเรียกเก็บเป็นเงินแทนสิ่งของ

การค้าในช่วงเปลี่ยนผ่านจากการแลกเปลี่ยนสินค้าต่อสินค้ามาสู่การใช้เงินตราเป็นสื่อกลาง อย่างแพร่หลาย ยังสัมพันธ์กับการเข้ามาของข้าหลวงสยามในล้านนาและหัวเมืองอื่นๆ ช่วงต้นพุทธ ศตวรรษที่ 25 กรณีหัวเมืองลาวพวนเป็นตัวอย่างหนึ่งที่พบว่า ภายหลังกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม นำเงินอัฐเข้าไปใช้ในพื้นที่และคาดหวังจะให้ใช้ควบคู่กับเงินลาดที่มีอยู่ก่อนแล้ว แต่ปรากฏว่าพอ เงินอัฐเข้าไป ผู้คนเริ่มปฏิเสธเงินลาด และเริ่มไม่รับเงินลาดเวลาซื้อขายแลกเปลี่ยน สร้างปัญหา เตือดร้อนตามมา เพราะเงินอัฐยังไม่แพร่หลาย ดังว่า "...บัดนี้ราษฎรเลิกลาดเสียเองจะซื้ออะไรก็ไม่ รับ อัฐที่มีขึ้นไปเพียงสี่ร้อยยี่สิบห้าซึ่งไม่พอจำหน่าย..." นอกจากนี้ยังพบว่า เงินอัฐที่กระจายในเขต หัวเมืองมิได้ถูกนำมาใช้ในตลาดทั้งหมด เพราะมีการนำไปตกแต่งร่างกาย และบางส่วนอยู่ในมือ ของคนจีนที่สำรองไว้เพื่อการแลกเปลี่ยน ปัญหานี้ข้าหลวงสยามแก้ไขโดยการสั่งให้ชนอัฐไปเพิ่ม มีทั้งที่ขนไปพร้อมกับข้าหลวงและขนไปเฉพาะอัฐอย่างเดียว ในการเดินทางเป็นคาราวานของพวกเขา ข้าหลวงนี้มีค่าใช้จ่ายหลายอย่างที่ทำให้เกิดการหมุนเวียนทางเศรษฐกิจและการใช้เงินตรา ดังเช่นปี พ.ศ. 2434 ต้องใช้เกวียน 70 หลัง ค่าเกวียนหลังละ 10 บาท โคต่าง 400 ตัว ค่าโคตัวละ 2 บาท 32 อัฐ คนหาบ 30 คน คิดคนละ 1 บาท (7 วัน) (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 74 เรื่อง กรมหลวงประจักษ์ศิลปาค มเสด็จไปจัดราชการ ณ หัวเมืองลาวพวน, 2505: 13,51-52) บันทึกของเคอร์ติส (Curtis, 1998: 123) อ้างถึงอัฐที่ใช้ในลำปางและเมืองใกล้เคียงด้วยเช่นกัน อัฐในล้านนาช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 น่าจะมีใช้กันแพร่หลายพอสมควร

ความสำคัญของเงินตรายังเกิดขึ้นพร้อมกับการขยายตัวของตลาดสินค้าภายนอก ซึ่งเป็น สินค้าจากโรงงานเป็นหลัก ขณะที่ผลผลิตภายใน โดยเฉพาะผลผลิตจากป่าเริ่มหายากและลด ความสำคัญลง พอค้าต้องการเงินตราจากผู้ซื้อโดยตรงเพื่อไปลงทุนและค้ากำไรต่อ โดยไม่ต้องการ นำสินค้าที่ได้จากการแลกเปลี่ยนไปหาตลาดที่ไม่แน่นอนอีกต่อไป การค้าในลักษณะนี้เริ่มมีเงินทุน เข้ามาเป็นปัจจัยนำ และกลุ่มที่สามารถปรับตัวทำการค้าอยู่ได้คือกลุ่มที่ทำการค้าโดยอาชีพ ซึ่งใน เวลานั้นน่าจะมีทั้งพ่อค้าฮ่อ เจียว และพม่า ขณะที่พวกพ่อค้าพื้นเมืองเริ่มประสบปัญหาเรื่องเงินทุน และความเลื่อมมากยิ่งขึ้น การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางการค้าที่มีเงินตราเข้ามาเป็นปัจจัย สำคัญ ได้ขยายพื้นที่ทางการค้าให้กับกลุ่มพ่อค้าคนจีนที่เริ่มเข้ามาเปิดกิจการ กระทั่งสร้างฐานะและ เครือข่ายที่มั่นคงขึ้น ขณะที่กลุ่มการค้าในระบบเดิมแม้แต่พวกที่ทำการค้าโดยอาชีพถูกกดบทบาท ลง และไม่สามารถแข่งขันได้ในที่สุด

ล้านนาช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 กับกลุ่มชนชั้นนำใหม่

อาจกล่าวได้ว่า การขึ้นมาใช้อำนาจของกลุ่มการเมืองใหม่ในล้านนา แยกไม่ขาดจากการสถาปนาอำนาจการเมืองของกลุ่มชนชั้นนำไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้เพราะข้อถกเถียงทางวิชาการเห็นพ้องกันว่าล้านนาสามารถขับอำนาจของพม่าให้พ้นไปได้ เนื่องจากความร่วมมือและการช่วยเหลือของสยาม สถานภาพของล้านนาภายใต้การนำของกลุ่มตระกูลเจ้าเจ็ดคนจึงมีฐานะเป็นรัฐประเทศราช ก่อนการสถาปนาระบบเทศาภิบาลในล้านนา โครงสร้างการเมืองการปกครองเท่าที่ปรากฏยังอยู่ภายใต้อำนาจของท้องถิ่นคือกลุ่มเจ้าเจ็ดคน ขณะที่ความเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองของสยามช่วงต้นรัตนโกสินทร์หรืออาจก่อนหน้านั้น นำมาสู่ความเปลี่ยนแปลงในเชิงโลกทัศน์ และการปรับตัวของกลุ่มชนชั้นนำในการอ้างสิทธิธรรมทางการเมือง ซึ่งเป็นทั้งพัฒนาการจากภายใน และปะทะประสานกับการเข้ามาของระบอบอาณานิคมช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 โดยกลุ่มชนชั้นนำสยามนำมาปรับใช้เพื่อมุ่งไปสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ รวมถึงการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ทั้งทางการเมือง สังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ ต่อรัฐประเทศราช

เมื่อเราพิจารณาจังหวะความเคลื่อนไหวของล้านนาเทียบกับกรุงเทพฯ จะเห็นว่ามีความต่างอยู่มาก ขณะที่กลุ่มชนชั้นนำสยามมีบทบาทสำคัญในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจ การค้าและเริ่มปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ก่อนกลุ่มอื่นอย่างน้อยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2527) กลุ่มชนชั้นนำล้านนาเริ่มสนใจสะสมอำนาจเศรษฐกิจการค้าอย่างจริงจัง และเห็นชัดในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 แม้ว่าจะเริ่มมองเห็นความเปลี่ยนแปลงในเรื่องดังกล่าว เราก็ไม่สามารถสรุปได้ว่ากลุ่มชนชั้นนำเริ่มมีการปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ไปด้วยพร้อมกัน เพราะความขัดแย้งหลายประการอันเกิดขึ้นจากความแตกต่างของโลกทางความคิดทั้งกับชาวตะวันตก คณะมิชชันนารี และกลุ่มข้าราชการสยามเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา ดังปรากฏเหตุการณ์ความเคลื่อนไหวของกบฏหลายครั้ง และการตั้งประหารผู้หันไปนับถือศาสนาคริสต์โดยไม่ทำการไต่สวนของกษัตริย์ล้านนาบางสมัย

หากย้อนกลับไปตรวจสอบโลกทางความคิดของกลุ่มชนชั้นนำล้านนาก่อนหน้านี้อาจพบว่า ภายหลังจากกลุ่มเจ้าเจ็ดคนเข้ามาสถาปนาอำนาจ พยายามนำเอาระเบียบแบบแผนที่มีมาแต่เดิมของล้านนากลับมาใช้ใหม่ ซึ่งระเบียบดังกล่าวเอื้อให้อำนาจของชนชั้นนำมีลักษณะเกาะเกี่ยวกันเองภายในกลุ่มเครือญาติ เป็นต้นว่าภายหลังที่พระเจ้ากาวิละได้ฟื้นฟูบ้านเมืองแล้ว ได้มีการนำหลักการของกฎหมายเก่ามาปรับใช้ อาทิ การบัญญัติ “ธรรมศาสตร์หลวง พ.ศ.2317-2360” (อานันท์ กาญจนพันธุ์, อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และศรีชน คำแปง, ปรีวรรต, 2528) ที่มีลักษณะคล้ายกับมังรายศาสตร์ หรือการคัดลอก “ธรรมศาสตร์ราชกือนา” ขึ้นใหม่ในปี พ.ศ.2359 การคัดลอกกฎหมายฉบับนี้ อาจตีความได้ว่ามีความพยายามจำลองยุครุ่งเรืองสมัยพญาเกือนากลับมาอีกครั้ง ดังที่ได้กล่าวไว้ข้างแล้วแม้จะมี “ธรรมศาสตร์หลวง” แต่ก็มีได้เหมือนเสียทีเดียวกับ “ธรรมศาสตร์

ราชกoonา” เพราะไม่ปรากฏตอนที่กล่าวถึงบรรยากาศความรุ่งเรืองด้านการค้าสมัยพญาเกอนา เช่น “พ่อค้าที่ฝึกข้าขุน”, “เขา 3 คนขี่เรือพ่อค้า”, “พ่อค้าสำเภา 4 คนไฟค้า” ซึ่งก็น่าจะสอดคล้องกับสภาพสังคม เศรษฐกิจ การเมืองของล้านนาภายหลังที่พื้นบ้านเมืองจากสงคราม หลายเมืองยังคงรกร้าง พื้นที่เรือกสวนไร่นากลายเป็นป่า เส้นทางการค้าหลายสายถูกทำลาย เงื่อนไขสำคัญในเวลานั้นจึงเป็นเรื่องของการฟื้นฟูบ้านเมืองให้เข้ารูปเข้ารอยมากกว่า ขณะเดียวกัน การนำหลักการของกฎหมายโบราณมาใช้ก็ครั้งก็มีใช้เพื่อการปกครองและการพิจารณาคดีข้อพิพาทเพียงอย่างเดียว แต่ยังเป็นการแสดงออกในเชิงสัญลักษณ์ และความชอบธรรมของกลุ่มชนชั้นนำใหม่ ที่ต้องการชี้ให้เห็นถึงความสืบเนื่องของจารีตประเพณีของล้านนาที่มีมายาวนาน และให้ความหมายในช่วงที่ล้านนาตกอยู่ภายใต้การปกครองของพม่าให้เป็นช่วงยุคเชษฐ ซึ่งจะพบว่ายิ่งทำให้ช่วงเวลาดังกล่าวเลวร้ายเพียงใด กลุ่มชนชั้นนำก็ยิ่งได้รับการยกย่องมากขึ้นเท่านั้น

ลักษณะของธรรมศาสตร์หลวง มุ่งนำเสนอสภาพสังคมขณะนั้นที่เจ้าเมืองต้องการสร้างกฎเกณฑ์ และจัดระเบียบสังคม เจ้าเมืองต้องอาศัยความสัมพันธ์กับลูกเมืองเหมือนคนในครอบครัว กฎหมายจึงให้ความสำคัญอย่างยิ่งต่อความสัมพันธ์ระหว่าง “ข้า” กับ “เจ้า” และความบกพร่องของเจ้าในการดูแลความเรียบร้อยภายใน “บ้าน” อันหมายถึงหน่วยในการปกครองหนึ่ง ความในกฎหมายแต่ละช่วงบริบท สะท้อนสภาพบ้านเมืองที่แตกต่างกัน เป็นต้นว่าภาวะที่ไพร่หนีเจ้าซึ่งเกิดขึ้นทั่วไป การวิวาท การกู้หนี้ยืมสิน ฯลฯ กฎหมาย และการใกล้ชิดความขัดแย้ง การนำกฎหมายโบราณกลับมาใช้ใหม่ จึงเป็นการใช้กฎหมายเดิมภายใต้บริบทใหม่คือ กลุ่มชนชั้นนำล้านนาต้องเผชิญกับเงื่อนไขทางสังคมการเมืองที่เปลี่ยนไปแล้วอย่างสิ้นเชิง

เครือข่ายความสัมพันธ์ทางการค้าของล้านนาที่มีอยู่เดิม และการฟื้นขึ้นอีกครั้งราวต้นพุทธศตวรรษที่ 24 สามารถมองผ่านปรากฏการณ์พื้นม่านที่เกิดขึ้นยึดเหนี่ยวยาวนาน ได้เช่นกัน กลุ่มที่พยายามสร้างกระแสพื้นม่านแถบล้านนา ล้านช้าง เลขขึ้นไปถึงหัวเมืองตอนบน เป็นเครือข่ายที่ติดต่อกันมายาวนาน และต่างได้รับผลกระทบจากการปกครองโดย ขุนนางพม่าทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นการจัดเก็บภาษีอย่างหนัก รวมถึงการเกณฑ์เข้าทำสงคราม ภายหลังที่มีการกวาดครัวเข้ามาตั้งบ้านเมืองอยู่ตามเมืองต่างๆ ของล้านนา ปรากฏว่ามีนิกายสงฆ์ในเชียงใหม่ถึง 18 นิกาย แยกตามกลุ่มชาติพันธุ์ หรือกลุ่มคนที่มาตั้งหลักปักฐาน อาทิ นิกายเงี้ยว นิกายม่าน นิกายเงิน นิกายเชียงใหม่ เป็นต้น การแยกนิกายสงฆ์ ยังสัมพันธ์กับการตั้งชุมชน ทั้งการสร้างวัด และกลุ่มบ้านซึ่งมิได้อยู่ปะปนกัน (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, 2539: 109-111) พวกเขาเงินอยู่แถบประจวบ ไทหา คนเหล่านี้ยังคงผลิตเครื่องเงิน เครื่องเงิน เดิมทีพวกเขาเงินอยู่แถบเชียงตุง รัฐฉาน และภายหลังเมื่อบ้านเมืองเกิดความวุ่นวายจากสงครามการสู้รบ เงินบางกลุ่มที่เคยไปมาค้าขายระหว่างเชียงตุง-เชียงราย ได้ย้ายเข้ามาตั้งหลักแหล่งที่เชียงราย กระทั่งภายหลังถูกกวาดต้อนมาตั้งชุมชนที่เชียงใหม่ (Le May, 1986: 200)

บรรยากาศของบ้านเมืองในล้านนาภายหลังการฟื้นฟูพื้นม่าน และการเริ่มบทบาทของกลุ่มเจ้าเจ็ดตน จึงประกอบไปด้วยกลุ่มประชากรที่หลากหลาย โดยอาจตั้งข้อสังเกตได้จาก “คำภาววิละ”

ที่แม่จะเน้นไปที่การสรรเสริญคนในตระกูลนี้ให้เทียบเท่าบารมีของชนชั้นนำที่เคยมีมา ทว่ายังแฝงเนื้อหาของบ้านเมืองในช่วงเวลานั้นได้พอสมควร เป็นต้นว่า “เมืองห่างร้าง ได้ชาววิธสา ก้านกุ่มมาเป็นเมืองใหม่หมา” (เมืองร้างไปยี่สิบปีก็รุ่งเรืองขึ้นใหม่, อุดม รุ่งเรืองศรี) ภายหลังที่ผู้คนจากหลายแห่งได้เข้ามาตั้งหลักปักฐาน “บ้านเมืองมีรส คันระอันหอม เปนที่ไหลรอม ตุ่ม หอม ไพร่ฟ้า” และเริ่มทำการผลิตกันใหม่ ข้าวปลาอาหารก็กลับมาอุดมสมบูรณ์อีกครั้งดังว่า “ซื้อขายกัน ร้อยเงินต่อร้อยตางเข้า(ข้าว) แพงกว่านั้น ไผ่บ่อเอา” หรือ “ซื้อขายกัน ร้อยเงินต่อร้อยเข้า มีแต่ราคาบมีผู้ซื้อ” (อุดม รุ่งเรืองศรี, 2528ข: 7,12,17,20) อันสะท้อนถึงว่าข้าวมีใช้สิ่งที่ขาดแคลนอีกต่อไป บ้านไหนก็ปลูกข้าวได้ผลดี ราคาข้าวจึงไม่แพงไปกว่านี้

กลางพุทธศตวรรษที่ 24 กลุ่มเจ้านายทางเหนือได้ขอกำลังความช่วยเหลือจากทัพใต้ของพระเจ้ากรุงธนบุรีกับกรุงเทพฯ เมื่อปี พ.ศ.2347 เชียงตุงได้ยอมเข้ากับเชียงใหม่ ร่วมมือกันขับไล่อำนาจของ ม่าน (พม่า) “จากเมือง (เชียงใหม่) ไปทางเมืองเชียงตุง ปราบขึ้นไปถึงเมืองยาง เมืองแลม เข้ารบม่านเมืองงาปางซาง...ม่านก็บ่อาจสามารถจักต้านทานไว้ได้...ได้สัตพะสิ่งของทั้งหลาย เป็นต้นว่า ช้างพลาย ม้า เครื่องคำ เครื่องเงิน อะม็อก สีนาค หอก ดาบ ครอบคร้วเป็นอันมาก...” (มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, สถาบันวิจัยสังคม, 2533: 45-46) การกวาดต้อนคร้วและทรัพย์สินของ “หัวเมืองเงี้ยวทั้งห้า” รวมถึงเมืองทางตอนเหนืออยู่บนเงื่อนไขของการป้องกันมิให้พม่าใช้เป็นฐานในการโจมตีล้านนาได้อีก และขณะนั้นไพร่เมืองเสียหายจากการสู้รบและการกวาดต้อนกันไปมาหลายเมืองทางเหนือร้างผู้คนอย่างเชียงใหม่ ลำพูน ในปี พ.ศ.2382 เจ้าเมืองทางเหนือก็ยกกำลังไปกวาดคร้วเมืองปู้ เมืองสาด เมืองต่วน ได้คร้วชายหญิง 1,868 คนพร้อมเครื่องสรรพศาสตราวุธช้างม้า โคกระบือ การกวาดคร้วครั้งนี้ อยู่ในการรับรู้ของเจ้ากรุงเทพฯ ตามหลักฐานมีใบบอกจากล้านนาไปถึงสยาม และใบบอกจากกรุงเทพฯ ให้นำคร้วที่กวาดมาได้เป็นไพร่พลแก่เมืองเชียงใหม่ (ศรีสิงหเทพ, พระยา, 2505: 12-13) ประชากรของเชียงใหม่ เมื่อปี พ.ศ. 2380 ล้วนเป็นชาวเมืองที่ถูกกวาดต้อนมาจากเชียงตุง เมืองยอง และเชียงแสน ซึ่งเดิมเมืองเหล่านี้อยู่ใต้การปกครองของอังวะ (Hallett, 1988: 202)

ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ความสัมพันธ์ของล้านนากับสยามมิได้โดดเด่นในเรื่องของการค้าหรือแม้แต่ผลประโยชน์ด้านช่วยอากร บัญชีช่วยอากรที่หัวเมืองต่างๆ ส่งไปถึงกรุงเทพฯ แต่ละปีนั้น เป็นส่วยที่รวบรวมจากหัวเมืองตั้งแต่บริเวณปากน้ำโพลงไป และหัวเมืองด้านตะวันออก และตะวันออกเฉียงเหนือ ที่รวมถึงบางส่วนของประเทศลาวเวลานี้มากกว่า⁴⁹ ดังนั้นกลุ่ม

⁴⁹ ก่อนการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบเทศาภิบาล ล้านนาในฐานะของมณฑลลาวเฉียง น่าจะมีความเปลี่ยนแปลงเรื่องการจัดเก็บภาษีอยู่บ้างแล้ว ขณะที่มณฑลลาวพวน เริ่มมีการปรับรูปแบบการจัดเก็บภาษีเพื่อเพิ่มรายได้ให้กับรัฐ ข้าราชการหลวงเวลานั้นคือ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมเสนอให้เก็บ “ภาษีสุรา” เพิ่มจากที่เก็บเป็นเงินส่วยเพียงอย่างเดียว และเสนอว่าการเก็บภาษีสุราให้ได้มากต้องเก็บจากผู้ผลิตรายใหญ่ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมจึงให้

เจ้านายที่เติบโตขึ้นในตระกูลเจ้าเจ็ดตน ยังคงรักษาผลประโยชน์ภายในไว้ได้ค่อนข้างมาก การเรียกร้องขอความร่วมมือจากกรุงเทพฯ เรื่องกำลังคนและเสบียง เมื่อครั้งเหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ พ.ศ. 2369 และเหตุการณ์สงครามเชียงตุงช่วงปี พ.ศ. 2392-2397 ล้วนไม่ได้รับความร่วมมือจากกลุ่มเจ้านายทางเหนือมากนัก นอกจากคำอธิบายว่าเป็นเพราะความขัดแย้งกันเองของกลุ่มเจ้านายฝ่ายเหนือแล้ว อาจตั้งข้อสังเกตได้ว่า กลุ่มที่สยามต้องการให้ล้านนาทำสงครามด้วย มีความสัมพันธ์ค่อนข้างใกล้ชิดกับล้านนาทั้งก่อนหน้าและช่วงเวลานั้น เพราะก่อนที่ล้านนาจะฟื้นตัวได้อีกครั้งในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ได้มีการกวาดต้อนผู้คนทางตอนเหนืออย่างเชียงแสน เมืองยอง⁵⁰ เชียงตุง ให้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในเชียงใหม่ก่อนแล้ว กระทั่งสมัยรัชกาลที่ 5 ปรากฏว่าประชากรหลายร้อยคนของเมืองเชียงแสนมีทั้ง *พม่า ลื้อ เขิน* ซึ่งมาจากเชียงตุงไม่ยอมอยู่ได้อำนาจของสยาม เจ้าอินทวิไชยานนท์ เจ้าเมืองเชียงใหม่เวลานั้นได้รับคำสั่งให้นำกำลังเกือบ 5,000 คนขับไล่กลุ่มคนเหล่านี้หนีออกจากเชียงแสน และนำราษฎรจากลำพูน ลำปาง เชียงใหม่ ราว 1,500 ครอบครัวเข้าไปตั้งรกรากแทน (สมจิตร เรื่องคณะ, 2513: 8) หรือเมื่อคราวเหตุการณ์ความขัดแย้งของเจ้าอนุวงศ์กับสยาม ก็มีการกวาดต้อนครัวจากเชียงแสนไปตั้งบ้านอยู่ที่เชียงเงิน ซึ่งเป็นเส้นทางไปสู่เวียงจันทน์ (บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, 2547: 85) หากจะให้คนเหล่านี้เข้าไปทำสงครามกับบ้านเกิดเมืองนอนของตัวเองก็มีใช้เรื่องที่จะเข้าใจได้

ความล้มเหลวในการให้ความร่วมมือของล้านนาต่อสยาม เป็นเพียงบททดสอบเริ่มต้นที่สั้นคลอน โครงสร้างสังคมการเมืองล้านนา เพราะในเวลาต่อมา เมื่อล้านนาเผชิญหน้ากับลัทธิอาณานิคมและการเข้ามาของชาวตะวันตก ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 การเข้ามาเจรจาการค้าของริชาร์ดสัน ปี พ.ศ.2372 ด้วยเหตุผลเพื่อเสนอให้ล้านนาทำการค้าอย่างเสรีกับอังกฤษ เจ้าเมืองแต่ละเมืองก็มีความเห็นที่แตกต่างกันในการประสานสัมพันธ์ทางการค้ากับชาวตะวันตก รวมถึงการกำหนดท่าทีต่อมิชชันนารี อย่างไรก็ตาม สิ่งที่กระทบกระเทือนต่อระบบโครงสร้างอำนาจภายในของล้านนามากที่สุด น่าจะเป็นความขัดแย้งซึ่งเป็นปัญหาเชิงโครงสร้างของล้านนาไม่ว่าจะเป็นระบบการพิจารณาคดี การแบ่งสรรอำนาจในกลุ่มเจ้านายที่ทับซ้อนกัน ผ่านปัญหาเรื่องการให้

ผู้ว่าหรือเจ้าเมืองเป็นผู้ผลิตรายเดียว และออกคำสั่งห้ามราษฎรมิได้ต้มกลั่นสุราเอง ให้ซื้อสุราจากเจ้าเมือง และยังเสนอให้มีการจัดเก็บในรูปแบบของการประมูลซึ่งรัชกาลที่ 5 ทรงเห็นชอบด้วย คูใน *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 74 เรื่อง กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม เสด็จไปจัดราชการ ณ หัวเมืองลาวพวน*, หน้า 41.

⁵⁰ เมื่อคราวที่แมกกีลาวรีเดินทางไปถึงเมืองยอง เจ้าเมืองเล่าให้ฟังว่า “ผู้คนในเมืองยองและโดยรอบถูกกวาดต้อนไปโดยกำลังจากเชียงใหม่ในปี พ.ศ.2352 จนไม่มีสิ่งใดเหลืออยู่เลยนอกจากที่ดินโล่งๆ เท่านั้น” จะเห็นว่าความทรงจำที่เลวร้ายช่วงหนึ่งของเหตุการณ์บ้านเมือง กลายเป็นเรื่องเล่าเมื่อเวลาว่างมาอีกเกือบศตวรรษ เหตุการณ์ครั้งนั้น เป็นการกวาดต้อนคนเพื่อมิให้เป็นฐานกำลังให้กับพม่า ภายหลังจากที่พ่ายแพ้พม่าที่เมืองยาง คูใน แมกกีลาวรี, 2537, น.454.

สัมปทานป่าไม้ รวมถึงการจัดการปัญหาความปลอดภัยตามแนวชายแดนด้านตะวันตก ซึ่งอังกฤษต้องการพัฒนาเป็นเส้นทางการค้าสำคัญไปยังจีนตอนใต้

ความสัมพันธ์กับสยามที่เห็นเด่นชัด น่าจะเป็นเรื่องของการแต่งตั้งตำแหน่งเจ้าเมือง นับตั้งแต่สมัยพระเจ้ากาวิละ (พ.ศ. 2325) เป็นต้นมา และตำแหน่งสำคัญอย่าง “ชั้น 5 ใบ” ที่ต้องผ่านความเห็นชอบจากกรุงเทพฯ และต้องทำพิธีกรรมถือน้ำพิพัฒน์สัตยา เพื่อแสดงความจงรักภักดี 2 ครั้งต่อปี (สร้อยศรี อ่องสกุล, 2544: 298) นอกจากนี้ยังมีเรื่องพระราชทานสิ่งของในงานศพเจ้าเมืองทางเหนือในช่วงปี พ.ศ.2368-2401 พิจารณาจากรายการสิ่งของแล้วพบว่า ไม่ใช่สิ่งของมีค่า แต่น่าจะเป็นของใช้ในการจัดงานพิธีมากกว่า เป็นต้นว่า เงินปลีก ผ้าไตร ผ้าขาว ผ้าขาวเทศ ร่มรองเท้า น้ำตาลทราย ย่ามลายวิลาด กาเคลือบ โกลูใส่ศพ ชาด คราม เสน หมึก กาว และกระดาษสีต่างๆ ในบางครั้งปรากฏว่ามีช่างเขียนขึ้นไปร่วมพิธีด้วยหลายคน ซึ่งคนเหล่านี้ล้วนเป็นช่างเขียนจากวังหลวงทั้งสิ้น(จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, 2530)⁵¹

การเมืองของสยาม ในล้านนา

การเปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์ดังกล่าวทำให้มองเห็นความเคลื่อนไหวบางประการ กล่าวคือ ปฏิสัมพันธ์ระหว่างล้านนาและสยามกลายเป็นความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดขึ้นเรื่อยๆ กระทั่งสมัยรัชกาลที่ 5 ทั้งสถานภาพของล้านนาได้กลายเป็นมณฑลหนึ่งของสยาม ระบบเศรษฐกิจการค้าของล้านนา จึงเข้ามาเกี่ยวโยงกับการค้าของกรุงเทพฯ มากขึ้น ขณะเดียวกันสถานการณ์การเข้ามาของระบอบอาณานิคม ทำให้กลุ่มชนชั้นนำสยามเริ่มผลิตงานเขียนเพื่ออธิบายตัวตนและความ เป็นมาทางประวัติศาสตร์อย่างมีแบบแผนขึ้นเป็นครั้งแรก ประวัติศาสตร์ล้านนาถูกผลิตซ้ำและเริ่มมองเห็นเค้าโครงของเรื่องเล่าที่ถูกสร้างขึ้นใหม่ภายใต้บริบทของกระบวนการสร้างชาติสมัยใหม่

สถานการณ์ที่เร่งเร้าให้เกิดการจัดระเบียบการเมืองการปกครองภายในของสยามมีเรื่องของการอ้างอธิปไตยเหนือดินแดน การแสดงบทบาทของรัฐในการรักษาความสงบเรียบร้อยภายในอาณาจักร รวมถึงปัญหาเรื่องความขัดแย้งบริเวณชายแดนที่กระทบต่อการค้าและการคมนาคม ในช่วงเวลาดังกล่าวส่งผลให้เส้นทางการค้าฝั่งตะวันตกได้รับผลกระทบจากปัญหาความขัดแย้งระหว่างรัฐกะเหรี่ยงกับพม่า ในปี พ.ศ.2387 ชาวอังกฤษที่เป็นเจ้าเมืองเมะถาลิง มีหนังสือถึงเจ้าเมืองเชียงใหม่ว่า พม่ารบกับยางแดง (กะเหรี่ยงแดง) ห้ามไม่ให้พ่อค้าไปมาค้าขายเมืองยางแดง

⁵¹ คูเรื่อง “บัญชีสิ่งของพระราชทานงานศพเจ้าเมืองต่างๆ จ.ศ.1187-1220” บัญชีสิ่งของเมื่อพญาเชียงใหม่พุทธวงศ์ ถึงแก่นนิจกรรม มีส่วนที่ต่างออกไปจากสิ่งของพระราชทานก่อนหน้านี้นี้ คือ เป็นของมีค่าอยู่ด้วยหลายชิ้น อาทิ เครื่องประดับทั้งทองคำ เพชร โกเมน เงิน อาวุธ และเครื่องรางต่างๆ เป็นต้น.

นอกจากนี้ยังมีเรื่องการร้องเรียนไปที่กรุงเทพฯ ว่าเชียงใหม่รุกเขตแดนเข้าไปยังอาณาเขตของอังกฤษ (บัญชีจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, 2387-2389)

เหตุการณ์ความไม่สงบตามเส้นทางการค้า และการอ้างขอบเขตอำนาจรัฐทางด้านตะวันตก น่าจะเป็นส่วนหนึ่งที่เร่งเร้าให้อังกฤษจัดการปัญหาเรื่องเขตแดนสยาม-พม่า และนำมาสู่การทำสนธิสัญญาระหว่างรัฐบาลสยามกับรัฐบาลอินเดีย เพื่อส่งเสริมการค้าต่อทางพาณิชย์ระหว่างพม่ากับอาณาเขตของเมืองเชียงใหม่ ลำปาง และลำพูน เมื่อวันที่ 14 มกราคม ค.ศ.1874 หรือ สนธิสัญญาเชียงใหม่ (The Treaty of Chiangmai) ปี พ.ศ.2416 มีทั้งหมด 17 ข้อ ว่าด้วยเรื่องปัญหาโจรสลัดระหว่างเส้นทางเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน (เขตของฝ่ายไทย) และเขตแดนซึ่งอยู่ภายใต้อาณาเขตของอังกฤษ สนธิสัญญานี้เป็นความร่วมมือที่จะระงับเหตุโจรสลัด ให้ลูกค้าของทั้งสองฝ่ายไปมาค้าขายโดยสะดวก⁵² และยังว่าด้วยเรื่องของการพิจารณาคดี ที่อังกฤษยอมให้คนเอเชียในบังคับอังกฤษขึ้นศาลที่จัดตั้งขึ้นที่เชียงใหม่ แต่ต้องอยู่ภายใต้ความยินยอมของคนผู้นั้น หากไม่แล้ว ต้องส่งคดีนี้ไปให้กงสุลอังกฤษที่กรุงเทพฯ นอกจากนี้ยังว่าด้วยการดูแลสัญญาการทำป่าไม้ เพื่อมิให้เกิดการซ้ซซ้อนและดูแลให้เป็นไปตามสัญญา

อย่างไรก็ตาม การทำสนธิสัญญาลับแรกไม่ประสบความสำเร็จนัก โดยเฉพาะเรื่องการพิจารณาคดีความต่างๆ จนนำมาสู่สนธิสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 2 ปี พ.ศ.2426 ที่กำหนดให้คนในบังคับอังกฤษ ต้องขึ้นศาลต่างประเทศทั้งคดีแพ่งและคดีอาญา ยังนำมาสู่การตั้งกงสุลอังกฤษขึ้นที่เชียงใหม่ในปี พ.ศ.2427 การค้าของล้านนากับอังกฤษน่าจะยิ่งเติบโตอย่างรวดเร็วภายหลังการทำสนธิสัญญาและการตั้งกงสุลขึ้นที่เมืองเชียงใหม่ บวกกับการเชื่อมโยงไปรษณีย์ระหว่างเชียงใหม่และเมืองพม่าในปี พ.ศ.2431 (เสถียร ลายลักษณ์, 2478ข: 165) และขยายไปรษณีย์ลำปาง-พม่าเพิ่มอีกในปี พ.ศ.2444 (เสถียร ลายลักษณ์, 2478ง: 325) ขณะเดียวกันสยามก็เร่งการปฏิรูปการปกครองในเขตมณฑลพายัพ โดยมีพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรเป็นผู้จัดการการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองลาวเฉียงช่วงปี พ.ศ.2427-2435 รวมถึงการจัดการปกครองหัวเมืองเงี้ยวทั้งห้า ไม่เพียงเท่านั้น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ยังหวังที่จะขยายอำนาจไปถึงเมืองเชียงตุงอีกด้วย

ความสนใจของสยามต่อล้านนาในช่วงเวลาดังกล่าว จึงมีเรื่องของการจัดการทรัพยากรและอำนาจอยู่ด้วยพร้อมกัน เดิมทีสยามยังเก็บส่วยและผลประโยชน์จากเมืองเหนือได้น้อย เพราะส่วนใหญ่เป็นผลผลิตจากลาวและเมืองหลวงพระบาง อาทิ ไม้ขอนสัก ชะมดเชียง น้ำผึ้ง (บัญชีจดหมายเหตุ

⁵² ปัญหาเกี่ยวกับโจรสลัดในดินแดนตะวันตกเฉียงใต้และแก้ไขไม่ได้มาจนกระทั่งปี พ.ศ. 2440 ยังมี “ประกาศและแจ้งความกระทรวงมหาดไทย” ร.ศ.116 กำหนดให้ผู้ที่พาช้างทุกตัวจากแขวงนครเชียงใหม่ และเมืองที่ขึ้นต่อนครเชียงใหม่ เข้าไปยังแขวงเมืองฝ่ายอังกฤษ ต้องมีหนังสือเบิกค่านข้ามแดนแสดงรูปพรรณสัณฐานของช้างที่ออกโดยเจ้าพนักงานเชียงใหม่ หรือเมืองขุยม เมืองขุนขุยม แม่ฮ่องสอน เมืองปาย เมืองฝาง โดยค่านหนังสือเบิกค่านข้ามแดนไม่เกิน 5 รูปี ดูใน เสถียร ลายลักษณ์, 2478ข, หน้า 291-294.

เหตุการณ์ที่ 3 เล่ม 3, 2387-2389, เลขที่ 43 “ร่างสารตรา” และเลขที่ 187 “ร่างศุภอักษร”) ภายหลังที่สยามเห็นว่าการค้าของล้านนาเริ่มขยายตัวและอังกฤษก็มีท่าที่รุกคืบมากขึ้นเรื่อยๆ ทำให้เกิดการปรับปรุงการจัดเก็บภาษีอากรเพิ่มขึ้นอีกหลายอย่าง ช่วงที่พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ขึ้นมาบริหารจัดการหัวเมืองทางเหนือ เช่นภาษีสุกร ภาษีบ่อนการพนัน และเก็บในรูปของเงินตรา การออกพระราชบัญญัติว่าด้วยอัตราภาษีที่เกิดขึ้นในช่วงนี้ ทั้งกรุงเทพฯ และมณฑลต่างๆ ใช้อัตราเดียวกัน อาทิ ภาษีเรือ ภาษีเกลือ การเปลี่ยนแปลงอัตราการเก็บภาษีใดๆ จึงขึ้นกับรัฐสยามเท่านั้น ก่อนที่กลุ่มคนจีนจากภาคกลางจะเข้ามามีบทบาททางการค้าในล้านนา คนกลุ่มนี้เข้ามามีบทบาทเป็นนายภาษีอากรในหัวเมืองฝ่ายเหนือแล้ว “สารตราเจ้าพระยาจักรี” ถึงหัวเมืองฝ่ายเหนือ ในปี พ.ศ.2388 “ตั้งให้เงินมากเปนที่ขุนชำนานไพศานนายอากร ขึ้นไปเรียกอากร เกวียน ล้อ สาลี” (บัญชีจดหมายเหตุการณ์ที่ 3 เล่ม 3, 2387-2389, เลขที่ 48 “สารตราเจ้าพระยาจักรี”)

เหนือสิ่งอื่นใด คือการให้ความหมายใหม่กับชนชั้นนำท้องถิ่น ที่ยังมีตำแหน่งแห่งที่ทางการเมือง คือ โอนสถานภาพไปเป็นข้าราชการของรัฐ และรับพระราชทานเงินปีแทนการจัดเก็บผลประโยชน์โดยตรงจากพื้นที่ คือเจ้าเมืองได้ 36 ชั่ง อุปราศ 24 ชั่ง ราชวงศ์ 18 ชั่ง ราชบุตร 12 ชั่ง รวมเป็นเงิน 90 ชั่ง และยังมีกรมการผู้น้อยอีกราว 24 ชั่ง การคำนวณค่าตอบแทนเหล่านี้มาจากรายได้เดิม จากเดิมผลประโยชน์ในท้องที่จะตกอยู่กับเจ้าเมืองเสียมาก มีภาษีเกลือเก็บ 10 ชัก 1 ภาษียาสูบเก็บ 10 ชัก 1 ภาษีปลาบึกเก็บ 24 บาท ชัก 8 บาท ถ้าปีใดได้ปลาน้อย 24 บาท ชัก 16 บาท ส่วนภาษีอากรที่กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมกำหนดขึ้นใหม่คือ อากรสุรา ภาษียาสูบ ภาษีเกลือ และภาษีสุกร (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 74 เรื่องกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม เสด็จไปจัดราชการ ณ หัวเมืองลาวพวน, 2502: 56) อย่างไรก็ตาม มีการยกเว้นภาษีในหลายพื้นที่ที่พบว่าการทำไร่นาไม่ได้ผล หรือราษฎรมีฐานะยากจน แต่ความตึงเครียดจากการออกกฎเกณฑ์ต่างๆ ยังดำเนินอยู่ เนื่องจากระเบียบใหม่ไม่เพียงสัมพันธ์กับชีวิตความเป็นอยู่ของคนทุกระดับชั้น⁵³ แต่ยังเกี่ยวข้องกับตรวจสอบผลประโยชน์ทางการค้าที่กำลังมีความสำคัญขึ้นทุกขณะของล้านนา คือการค้าและการสัมปทานไม้ ขอนสัก และสัตว์พาหนะ โดยมีการจัดการผ่านระบบการลงทะเบียน และการตรวจสอบของเจ้าหน้าที่รัฐ ความชอบธรรมที่รัฐสยามใช้อ้างในการออกระเบียบกฎเกณฑ์เหล่านี้คือ ป้องการโจรผู้ร้าย การลักขโมย และป้องกันการแพร่ของเชื้อโรคกรณีของสัตว์พาหนะที่จำหน่ายในตลาด⁵⁴

⁵³ การฆ่าเพื่อการค้า ต้องฆ่าในโรงเรือนของรัฐเท่านั้น หากฆ่าเพื่อการอื่น อาทิการประกอบพิธีกรรมตามจารีตก็ต้องขออนุญาตและเสียค่าใบอาชญาบัตรเช่นกัน คือ โคหัวละ 2 บาท ควายหัวละ 5 บาท เป็นต้น.

⁵⁴ เพลงกล่อมเด็กล้านนา กล่าวถึงการค้า และพ่อค้าฮ่อที่ขายหมู ซึ่งน่าจะเป็นกลุ่มที่เข้ามาผูกขาดการค้า และขายเนื้อหมูด้วย ในบันทึกของโคลด์ฮูม (Coldhoun, 1985) ก็ว่า ปกติแล้วหมูจะได้รับอนุญาตให้ฆ่าก็ต่อเมื่อมีผู้มาซื้อ จะเห็นว่าเนื้อหมูเป็นสินค้าผูกขาด และมีการกำหนดอัตราภาษีที่ค่อนข้างแน่นอน คือประมาณ 3 ซิลลิงส์ ซึ่งเป็นอัตราที่กำหนดโดยพ่อค้าหมูชาวจีน.

ส่วนการจัดเก็บเงินแทนการเกณฑ์นั้น มีการแบ่งกลุ่มคนไว้ค่อนข้างน่าสนใจ กล่าวคือกลุ่มแรกเป็นพวกที่ได้รับการยกเว้น ได้แก่กลุ่มเจ้านายและเจ้าหน้าที่ของรัฐ กลุ่มสองคือพวกที่อยู่ไกลแขวง ต้องมาจ่ายเงินที่ทำการแขวงด้วยตัวเอง และกลุ่มสาม คือพวกที่อยู่ไกลแขวง โดยเจ้าหน้าที่จะทำการสำรวจจำนวนให้แล้วเสร็จภายใน 3 เดือน หลังจากนั้นจะเข้าไปเก็บเงินให้เสร็จภายในอีก 3 เดือน กลุ่มสุดท้ายคือกลุ่ม “คนป่าคนดอย” ที่เจ้าหน้าที่จะเข้าไปสำรวจและเก็บเงินในคราวเดียวกัน เมื่อเจ้าหน้าที่ของรัฐไม่พร้อมในการเข้าถึงคนกลุ่มสุดท้ายนี้ ก็ให้สิทธิ์กับนายแคว้นที่สามารถเก็บรวบรวมเงินในเขตของตนได้ โดยมีกรตอบแทนหรือแบ่งปันประโยชน์จากเงินจำนวนนี้ด้วย การเก็บเงินแทนการเกณฑ์กำหนดชัดเจนว่าต้องออกไปเสร็จ หรือไปยกเว้นที่เป็นกระดาษพิมพ์หลวง และมีดวงตราของเจ้าสนามหลวงประทับอันแสดงให้เห็นความพยายามสร้างระบบราชการในท้องที่ของรัฐสยาม (เสถียร ลายลักษณ์, 2547ค: 296)

หากพิจารณาเกี่ยวกับเงินตราที่ใช้ในล้านนาขณะนั้น มีความน่าสนใจอยู่ว่า ถ้าเป็นเรื่องที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตทั่วไป จะใช้เบี้ยเป็นหลัก และในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 เงินแถบ(รูปอินเดีย) ก็เริ่มแพร่หลายในล้านนาบ้างแล้ว เป็นต้นว่าการเสียด่านทางข้าวที่เดิมต้องขนมาขึ้นฉางหลวง ในปี พ.ศ.2427 เจ้านครเชียงใหม่ได้ปรึกษากับข้าหลวงใหญ่ ให้เก็บเป็นเงิน โดยระบุจำนวนเป็นแถบ และให้เหตุผลว่า แม้จะเสียด่านมากกว่าเดิม ทว่าน่าจะสะดวกกว่าขนข้าวมา โดยเก็บไร่ละครึ่งแถบ โดยเฉพาะพื้นที่ห่างไกล เว้นหัวเมืองด่านชั้นนอก คือเชียงราย เชียงแสน ผาง งาม ปาย แม่ฮ่องสอน ขุนยวม ขวม เงินแถบยังใช้ในการจ่ายค่าปรับจากการเล่นการพนัน และค่าธรรมเนียมบ่อน (เสถียร ลายลักษณ์, 2478ค: 146-151) นอกจากนี้ค่าธรรมเนียมอันเกี่ยวกับการค้าด้านตะวันตกกับอังกฤษ ก็ใช้รูปเช่นกัน หากเป็นการค้ากับกรุงเทพฯ และค่าธรรมเนียมต่อเจ้าพนักงานของสยามก็เรียกเก็บเป็นบาท อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2522-2523: 6) อธิบายภาพความขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลงของล้านนาในช่วงเวลานั้นว่า การเก็บเงินรายปีต่อคนปีละ 4 บาท ถือเป็นครั้งแรกที่รัฐบาลกรุงเทพฯ เข้ามาเก็บภาษีจากชาวเมืองเหนือโดยตรง รายได้จากภาษีเหล่านี้ใช้ไปกับการสร้างถนน ทางรถไฟ ระบบสื่อสาร เพื่อรวมหัวเมืองฝ่ายเหนือเข้าสู่ส่วนกลางมากขึ้น อย่างไรก็ตามความไม่พอใจภายหลังการใช้ระบบภาษีคือ ขณะที่มีการเก็บภาษีรายปีแล้ว ยังมีการเรียกเกณฑ์แรงงานอยู่ การเก็บภาษีอากรจึงกลายเป็นเงื่อนไขหนึ่งที่น่ามาสู่ความขัดแย้งและความไม่พอใจกระทั่งนำไปสู่ความเคลื่อนไหวในเวลาต่อมา⁵⁵

⁵⁵ เหตุการณ์พญาปราบสงครามที่เกิดขึ้นในปี พ.ศ.2432 น่าจะสะท้อนถึงการปรับเปลี่ยนโครงสร้างทางการเมือง เศรษฐกิจ โดยรัฐสยามที่มีผลให้กลุ่มอำนาจท้องถิ่นเสียผลประโยชน์ ทั้งนี้เพราะการเข้ามาของกลุ่มข้าหลวงข้าราชการสยาม และพ่อค้าคนจีน พร้อมกับระเบียบใหม่ กระทบกับโครงสร้างความสัมพันธ์ที่มีอยู่ก่อนหน้านี้ของล้านนาทั้งระบบ.

เหตุการณ์กบฏเงี้ยวกับการอธิบายความขัดแย้งทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม

แม้ว่าการเข้ามาของลัทธิล่าอาณานิคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จะถูกใช้อธิบายว่าเป็นมูลเหตุหนึ่งที่สยามจำเป็นต้องเร่งจัดการปฏิรูปการปกครองเขตหัวเมือง แต่ก็ไม่ควรละเลยความเคลื่อนไหวภายในของล้านนา ที่ส่วนหนึ่งเป็นผลพวงของการค้า และการขยายตัวของกลุ่มคนในพื้นที่การค้า จากที่กล่าวมาก่อนหน้านี้ว่าเครือข่ายการค้าเดิมของล้านนา มีพ่อค้าหลากหลายกลุ่มครอบครองส่วนแบ่งการตลาดและเส้นทางการค้าอยู่ คนเหล่านี้ล้วนสัมพันธ์กับกลุ่มขุนนาง เจ้านายในท้องถิ่น กระทั่งเมื่อการค้าขยายตัวอย่างรวดเร็วในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 คนกลุ่มนี้ยังคงมีบทบาทสำคัญต่อการค้าของภาคเหนือ แต่เริ่มประสบปัญหาเรื่องการเดินทาง การเสียภาษี เรื่องการขอใบอนุญาตผ่านแดน ทว่าความตึงเครียดทั้งหลายนี้ กลายเป็นที่มาของการอธิบายเหตุการณ์กบฏที่เกิดขึ้นหลายครั้ง และมีส่วนเร่งให้แผนการปฏิรูปการปกครองเขตหัวเมืองของชนชั้นนำสยามมีผลเป็นรูปธรรมขึ้น

มีการอธิบายเหตุการณ์กบฏเงี้ยวช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 แตกต่างกันไปหลากหลายแง่มุม อาทิ เห็นว่าการเกิดขึ้นของกบฏเงี้ยวเป็นปรากฏการณ์ต่อต้าน การตั้งอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางของสยาม ในช่วงของการปฏิรูปการเมืองการปกครองสมัยรัชกาลที่ 5 และความไม่พอใจที่ถูกข้าราชการสยามเอารัดเอาเปรียบ ผ่านระบบการจัดเก็บภาษี การเกณฑ์แรงงาน และการใช้อำนาจอื่น แต่หากวิเคราะห์ลงไปจะเห็นว่า ความขัดแย้งทางการเมืองเหล่านี้มีมูลเหตุสำคัญมาจากการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ ที่ทำให้กลุ่มที่เคยมีบทบาททางการค้าเดิมถูกกีดกันและจำกัดสิทธิ เฉพาะเรื่องกบฏเงี้ยวที่เกิดขึ้นหลายครั้งสามารถอธิบายปรากฏการณ์ในช่วงเปลี่ยนผ่านได้หลากหลายแง่มุม อาทิ การปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางการค้า เป็นส่วนหนึ่งของการกำหนดท่าทีของสยามภายใต้กระบวนการเข้าสู่ความเป็นรัฐสมัยใหม่ ไม่ว่าจะเป็นการกำหนดอัตราภาษีแบบตายตัว การเพิ่มรายการสิ่งของที่ต้องเสียภาษีให้รัฐ การใช้ระบบสัมปทาน และการโอนตำแหน่งหน้าที่ของเจ้าเมืองท้องถิ่น ให้เป็นข้าราชการของรัฐแทนการกินเมืองในระบบเดิม อย่างไรก็ตาม ในภาคปฏิบัติกลับสะท้อนให้เห็นถึงความไม่ไว้วางใจของคนในท้องถิ่นต่อระบบใหม่ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะข้าหลวงสยามที่ไปดูแลพื้นที่ต่างๆ ยังแสวงหาผลประโยชน์จากช่องว่างที่รัฐยังไม่สามารถจัดระบบราชการได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยการลดบทบาทของเจ้านาย และกลุ่มการเมืองท้องถิ่น อย่างเป็นขั้นเป็นตอน

กบฏเงี้ยวมีความเคลื่อนไหวมาหลายปีตั้งแต่กรณีกบฏพญาผาบ ในปี พ.ศ.2437 หรือที่เรียกกันว่ากบฏเงี้ยวเมืองฝาง ในคราวนั้นมีกำลังเข้าร่วมด้วยราว 500 คน และสามารถตีเมืองฝาง

เมืองพรวัว⁵⁶ ก่อนจะเข้ายึดเชียงใหม่แต่ถูกปราบลงเสียก่อน สองปีหลังจากเหตุการณ์พญาผาบ ก็เกิดการเคลื่อนไหวของกลุ่มพญาไชยเงี้ยวอีก คราวนี้มีกำลังเข้าร่วมราว 600 คน พญาไชยเป็นกำนันตำบลแม่สาว ที่น่าสังเกตคือ ทั้งพญาผาบและพญาไชย มีตำแหน่งเป็นกำนัน(แคว้น) แม้ว่าจะถูกจัดให้เข้ามาอยู่ในระบบราชการแล้ว แต่คนกลุ่มนี้น่าจะเป็นกลุ่มที่เคยมีอำนาจและมีอิทธิพลระดับท้องถิ่น หรือมีเครือข่ายการเมืองเดิมอยู่ก่อนแล้ว การเคลื่อนไหวก่อนหน้าการเปลี่ยนแปลงการปกครองเข้าสู่ระบบเทศบาล โดยกลุ่มต่างจังหวัดใน ปี พ.ศ.2441 โดยรวมกำลังคนที่บ้านสันปูเลย ตำบลม่อนปิ่น ถือเป็นการเคลื่อนไหวที่เรียกกันว่า “กบฏเงี้ยว” ครั้งที่ 3 (สงวน โขติสุขรัตน์, 2515: 559-561) และน่าจะเป็นเหตุหนึ่งรัฐสยาม เร่งจัดการปกครองรวมหัวเมืองล้านนาในเวลาต่อมา

ฉะนั้นหากพิจารณาในแง่มุมนี้ กลุ่มที่เสียประโยชน์จากการปฏิรูปการปกครองเขตหัวเมือง และการจัดเก็บภาษีอากรแบบใหม่ คือกลุ่มเจ้านายและกลุ่มการเมืองเก่าในท้องถิ่น รายงานของข้าราชการสยามที่มีไปถึงรัฐส่วนกลาง แสดงให้เห็นว่า กลุ่มชนชั้นนำสยามรับรู้ถึงมูลเหตุของการเคลื่อนไหวดังกล่าว แต่ขอหาเรื่องการทำลายสถานที่ราชการและคนสยามถูกอธิบายว่าเป็นวิสัยของโจร⁵⁷ ที่มีกลุ่มการเมืองท้องถิ่นหนุนหลัง การอธิบายปรากฏการณ์กบฏเงี้ยวจึงมีความแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง ระหว่างความเห็นของข้าราชการสยาม กับบันทึกของชาวตะวันตก ที่ได้จากการสอบปากคำเงี้ยว และกลุ่มผู้เคลื่อนไหวเวลานั้น “รายงานการปราบเงี้ยว” ปี พ.ศ.2445 กล่าวว่า

	“...มันจับได้”ไทยฆ่าไม่ปราศรัย <u>ทรยศคดเคี้ยวกับเงี้ยวโจร</u>	ลาวเป็นใจองอาจทำผาดโผน <u>น้ำใจโอนเอนไปเสียใจจริง...</u>
และ	“...ถามคนนำทางเล่าเค้าก็ปราชัย พวกขายค้ำมาไปใจถวิล มิหาไม่ให้บูชาหัวหน้าโจร <u>อ้ายหัวโจกโจรถือชื่อนายช่อง</u> <u>เจ้าเมืองแพร่เลี้ยงไว้ใช้ต่างดา</u>	ว่าบ้านอ้ายปะกาหม่องเป็นช่องโจร ไม่ดูหมิ่นองอาจทำผาดโผน จึงไม่โดนตีปล้นคนไปมา ปะกาหม่องอยู่เฝ้าเป็นเจ้าป่า <u>คู่ช้างม้าวัวควายไม่หายเลย...</u>
และ	“...สงบทัพยับยั้งตั้งสืบสาว <u>ถามเจ้านายฝ่ายลาวพวกชาวเมือง</u>	ไม่ได้ข่าวจริงประจักษ์เลยสักเรื่อง ก็พูดเยื้องย่อนยกไม่บอกจริง...” (เน้น โดยผู้ศึกษา)

(ทวยหาญรักษา, หลวง, 2548: 262,265,268)

⁵⁶ ในบันทึกของแมคกิลวารี ที่เข้าไปเชียงใหม่ในปี พ.ศ. 2410 ว่าเมืองพรวัวเป็นถิ่นฐานที่เงี้ยวเข้าไปตั้งรกรากอยู่แล้ว ดู แมคกิลวารี, 2537 , หน้า 229.

⁵⁷ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 78 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 2), 2505. เฉพาะส่วนของ “คำนำ” โดย หม่อมเจ้าพูนพิสมย์ ดิศกุล ได้อธิบายไว้เพียงสั้นๆ ว่า เหตุของการเคลื่อนไหวเป็นเรื่องหนึ่งสิน เมื่อไม่มีจะใช้และเห็นสบโอกาสตอนมีการขนเงินส่วยจึงเข้าปล้น และเมื่อเห็นว่าปล้นได้โดยง่ายจึงขำใจคิดการใหญ่ การอธิบายทำนองนี้ทำให้สาเหตุสำคัญของการเคลื่อนไหวของกลุ่มเงี้ยว ถูกทอนให้เป็นเรื่องความขัดแย้งธรรมดา ที่ไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างสยามกับล้านนาแต่อย่างใด.

หรือ “จดหมายของหลวงวิเศษภูธร อุตระดิษฐ์ มณฑล” ที่มีไปถึงเมืองน่านเมื่อวันที่ 3 สิงหาคม 2425 ว่า พวกเงี้ยวที่ปล้นเมืองแพร่ ยังคิดจะบุกปล้นอีกหลายเมือง และคิดทำร้ายเฉพาะคนไทย ชาวเมืองไม่ทำ และคิดจะให้เจ้านายเพิกเฉยเสีย ถ้าเจ้านายไม่เล่นด้วยกับเงี้ยว เงี้ยวก็ทำไม่สำเร็จ จึงคิดว่าเจ้าเมืองน่านควรกะเกณฑ์คนรักษาบ้านเมือง (“จดหมายเหตุที่ 20 วันที่ 3 สิงหาคม ร.ศ. 121” ,ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 75 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 1), 2502) จดหมายที่มีไปถึงเจ้าเมืองน่านนี้ค่านหนึ่งจึงกลายเป็นเรื่องของการพิสูจน์ความจงรักภักดี และทอนมูลเหตุสำคัญของปัญหาให้เป็นเรื่องของกลุ่มโจรที่ฮึกเหิม ทำทลายอำนาจ เป็นเรื่องเร่งด่วนที่ต้องจัดการ เพราะกระทบกับชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎรด้วย แต่ประเด็นนี้ก็มีข้อสงสัยอีกว่าเป็นจริงตามนั้นมากน้อยเพียงใด เพราะขณะที่เกิดการเคลื่อนไหวของเงี้ยว ชาวเมืองยังเดินทางไปมาค้าขายต่างเมืองตามปกติ แม้จะมีคำสั่งห้ามราษฎรออกนอกพื้นที่เนื่องจากเหตุการณ์ไม่สงบ แต่สิ่งที่กระทบต่อประชาชนในช่วงเวลาดังกล่าวมากที่สุด กลับเป็นเรื่องการถูกเกณฑ์ไปรบกับเงี้ยวด้วยความไม่เต็มใจ เนื่องจากต้องละทิ้งบ้านเรือน ทำให้ทรัพย์สินถูกปล้น แม้แต่วัวควายก็ไม่มีเหลือ หากต้องการวิเคราะห์ปรากฏการณ์นี้ อาจต้องเริ่มจากการตั้งคำถามว่า ใครคือพวกกบฏ และทำไมคนเหล่านี้ไม่ทำร้ายชาวบ้าน ข้อมูลจากการจับกุมกลุ่มกบฏเงี้ยวพบว่า มีคนหลายกลุ่มรวมอยู่ในคำเรียก “กบฏเงี้ยว” เป็นต้นว่า เงี้ยว ต้องสู้ พม่า คนเหล่านี้คือกลุ่มที่ค้าขายตามเส้นทางสายตะวันตก ระหว่างล้านนากับเมืองไทใหญ่ และตอนใต้ของจีนถึงตอนใต้ของพม่า เกือบทั้งหมดน่าจะเป็นคนในบังคับของอังกฤษ ภายหลังจากที่มีการจับกุมและสอบสวนเงี้ยว อี. อาร์. เคลเลต (E.R. Kellett) ซึ่งเป็นชาวยุโรปที่พำนักอยู่ในเมืองแพร่เวลานั้นเห็นว่า แท้จริงแล้วพวกที่เคลื่อนไหวอยู่ในกลุ่มกบฏเงี้ยวเป็นพวกรักความสงบ และภักดีต่อสยาม บางกลุ่มถูกบังคับให้เข้าร่วมกับกองกำลังด้วยความจำใจ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 75 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 1), 2502: 8-12)

ความขัดแย้งเรื่องดินแดนระหว่างสยามกับฝรั่งเศสบริเวณดินแดนลุ่มน้ำโขง ทำให้ข้อกล่าวหาเรื่องกบฏเงี้ยวมีการพาดพิงไปถึงฝรั่งเศสด้วย ใน “จดหมายของหลวงจันทรามาศย์” กล่าวหาว่า “การที่พวกเงี้ยวก่อการจลาจลขึ้นนั้น ไม่เป็นของที่เงี้ยวคิดทำขึ้นเอง เป็นอุบายมาจากข้าหลวงฝรั่งเศสตามฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงอุดหนุนให้ก่อขึ้น ที่จริงแต่ตามลำพังพวกเงี้ยวเท่านั้น ไม่กล้าหาญถึงเพียงนี้เป็นแน่...” อย่างไรก็ตาม ข้อสันนิษฐานของหลวงจันทรามาศย์ไม่มีน้ำหนักเพียงพอที่จะกล่าวหาว่าฝรั่งเศสให้การสนับสนุน เมื่อเปรียบเทียบกับกรณีของอังกฤษ แต่การกล่าวหาที่ชี้ให้เห็นว่ามีการฉกฉวยเอาสถานการณ์ที่ขาดความชอบธรรมกล่าวหาคู่ปรับคือฝรั่งเศส ที่กำลังมีข้อพิพาทอยู่กับสยาม ทั้งที่การหลบหนีการจับกุมของเงี้ยวใช้เส้นทางการค้าสายตะวันตก จากแพร่ เข้าลำปาง ขึ้นไปยังเชียงใหม่ และเข้าสู่เมืองเชียงตุง (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 78 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 2), 2505: 40-42) ซึ่งเป็นเมืองที่เคยอยู่ใต้การปกครองของพม่ากระทั่งตกอยู่ภายใต้อำนาจอธิปไตยของอังกฤษ ไม่เพียงเท่านั้นการเคลื่อนไหวของเงี้ยวยังได้รับการสนับสนุนอย่างกว้างขวางจากราษฎร ซึ่งน่าจะเป็นเครือข่ายที่เงี้ยวเหล่านี้สัมพันธ์ด้วยอย่างใกล้ชิด อย่างชุมชนตามเส้นทางคอยสะเก็ด เชียงราย มีกลุ่ม

ลือจากเชียงตุงเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ คนเหล่านี้ส่วนหนึ่งเป็นกองกำลังในกบฏพญาผาบ บางส่วนเป็นจีนยูนนานที่มำตั้งรกรากที่นี่และเข้าร่วมด้วยเช่นกัน (Turton, 1999: 4)

เหตุการณ์กบฏเงี้ยวที่เกิดขึ้นในหัวเมืองฝ่ายเหนือเวลานั้น มีข้อสังเกตจากหลายฝ่ายด้วยกันที่น่าสนใจคือ มีการอธิบายของฝ่ายข้าราชการสยามกับอังกฤษต่อปรากฏการณ์ดังกล่าว ซึ่งค่อนข้างตรงข้ามกันอย่างสุดขั้ว การยื่นข้อเสนอมให้มีการสอบสวนเงี้ยวอย่างรัดกุมของอังกฤษ ยังสะท้อนความสัมพันธ์และความไว้วางใจระหว่างกลุ่มเงี้ยวที่มีต่ออังกฤษมากกว่ารัฐบาลสยาม ข้อมูลที่ได้จากคนอังกฤษที่เข้าประชุมกับกลุ่มเงี้ยว พบว่าสาเหตุของการก่อกบฏเกิดจากการกดขี่ข่มเหงอย่างไม่หยุดหย่อนของข้าราชการไทย ซึ่งพอสรุปความสำคัญได้ว่า (1) คนในบังคับของอังกฤษเป็นเจ้าของทรัพย์สินสมบัติที่เป็นที่ดินไม่ได้ (2) การเดินทางออกนอกพื้นที่ต้องมีใบอนุญาตซึ่งต้องมีการยื่นเรื่องขอตามขั้นตอนและมักได้รับการปฏิเสธ (3) ชาวเงี้ยวประสบปัญหาเช่นชาวเมืองทั่วไป ก็คือมักไม่ได้รับอนุญาตเมื่อต้องการตัดไม้มาสร้างวัดหรือสถานที่ใดๆ โดยไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียม (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 75 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 1), 2502: 8-12,66) เฉพาะความสำคัญเกี่ยวกับมูลเหตุที่ทำให้เกิดการกบฏครั้งนี้ เกี่ยวข้องกับประเด็นเรื่องสิทธิของพลเมืองตามกรอบคิดของระบอบราชาธิปไตยใหม่ คือพวกที่อยู่ในบังคับอังกฤษรัฐบาลสยามไม่ถือว่าเป็นพลเมืองของรัฐ แม้ว่าจะมีถิ่นฐานบ้านเกิดในสยาม หากสังกัดอยู่ใต้กฎหมาย (subject) ของอังกฤษก็ไม่ถือว่าเป็นคนสยามโดยไม่พิจารณาเงื่อนไขอื่นที่เกี่ยวข้อง

อันที่จริงกลุ่มเจ้าหลวงเมืองต่างๆ ได้เข้าร่วมในผลประโยชน์ทางการค้า ที่ขยายตัวอย่างต่อเนื่องในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 และปัญหาเรื่องของโจรสลัด การปล้นชิงก็เป็นเรื่องที่มีมาช้านาน เราอาจตั้งข้อสังเกตว่า ระบบการจัดการก่อนหน้านี้เป็นอย่างไร ซึ่งจะพบว่า การค้าก่อนการเข้ามาของอาณานิคมเป็นการค้าที่อาศัย “เครือข่าย” และช่องทางอำนาจในแต่ละท้องถิ่น ซึ่งโดยมากเจ้าเมืองมีส่วนรู้เห็นการในเรียกเก็บค่าคุ้มครองหรือค่าผ่านทาง ที่อาจเรียกว่าเป็นค่าธรรมเนียมรูปแบบหนึ่งที่มีได้ขึ้นกับศูนย์กลางอำนาจหนึ่งเดียว รูปแบบความสัมพันธ์ในบริบทดังกล่าวน่าจะเป็นลักษณะเด่นอย่างหนึ่งของรูปแบบทางการค้าก่อนสมัยใหม่ และในบางด้านของการสร้างเครือข่ายการค้าในรูปแบบดังกล่าวยังคงดำรงอยู่จนถึงปัจจุบัน⁵⁸ อาทิ การควบคุมเส้นทางการค้าตามป่าเขาของเจ้านายในลักษณะของการเรียกค่าคุ้มครอง การเรียกเก็บผลประโยชน์จากการผ่านทางทั้งในระบบและนอกระบบ เป็นส่วนหนึ่งของกลไกทางการเมืองที่สัมพันธ์กับการค้า

⁵⁸ การค้าของกลุ่มชนชั้นนำในล้านนา หากจะเปรียบเทียบกับกรขยายตัวทางการค้าของสยาม ตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย และเด่นชัดสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ต้องถือว่าการเข้าร่วมในผลประโยชน์ทางการค้าของกลุ่มชนชั้นนำล้านนาช้ากว่ากรุงเทพฯ เกือบร้อยปี(นับจากสมัยรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา) ทั้งนี้จะพบว่ากลุ่มคนจีนซึ่งมีบทบาทสำคัญสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ยังไม่เข้ามาทำการค้าในล้านนา ผนวกกับช่วงเวลาดังกล่าวเมืองต่างๆ อย่างเชียงใหม่ เชียงราย ผ่างกำลังฟื้นตัวจากการต่อต้านอำนาจพม่า และจัดระเบียบการเมืองการปกครองใหม่ การเข้ามาของกลุ่มคนจีนในล้านนาที่ช่วยให้อาณาการค้าเข้าสู่ระบบเงินตรา นั้น เกิดขึ้นภายหลังการปกครองระบบเทศาภิบาลแล้ว.

สมัยจารีตทั้งสิ้น และไม่ได้มีเฉพาะในล้านนาเท่านั้น “บันทึกการเดินทางในลาว” ของแอมอนิเย (2539: 4-5,13) พบว่า เส้นทางการค้าตลอดลำน้ำโขงก็มีการเรียกเก็บค่าผ่านทางเช่นนี้เหมือนกัน และโดยมากอยู่ภายใต้การรู้เห็นเป็นใจของเจ้าเมือง และโดยเงื่อนไขทางภูมิศาสตร์ทำให้พ่อค้าบางกลุ่มหันมาหารายได้จากการเป็นนายหน้า ดังเช่นที่แอมอนิเยพบที่เชียงแตงบนเส้นทางการค้าจากเขมรมาตามลำน้ำของ

ความขัดแย้งของโลกทางความคิด โครงสร้างความสัมพันธ์แบบเก่าและใหม่

สมัยรัชกาลที่ 5 ชาวตะวันตกเข้ามารับราชการในราชสำนักสยาม เพื่อบุกเบิกงานราชการหลายด้าน เป็นต้นว่า การทำแผนที่ การวางระบบศาลสมัยใหม่ การบุกเบิกงานด้านสื่อสารและคมนาคม กิจการป่าไม้ และระบบกรรมสิทธิ์ ฯลฯ การทำแผนที่เพื่อยืนยันสิทธิเหนือดินแดนของสยามในช่วงเวลานั้น ถือเป็นเรื่องใหม่ในความคิดความเข้าใจของผู้คน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนที่อยู่ตรงเส้นเขตแดนที่อาจกลายเป็นคนในสังกัดของรัฐใดรัฐหนึ่งไปโดยปริยาย อย่างไรก็ตาม การไปมาหาสู่ของผู้คนระหว่างเส้นเขตแดนยังมีอยู่อย่างสม่ำเสมอ

ก. ล้านนาในบันทึกชาวตะวันตก

ความสนใจของชาวตะวันตกที่มีต่อกลุ่มคนในล้านนาปรากฏผ่านงานบันทึกจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นบันทึกของชาวอังกฤษ ฝรั่งเศส และมิชชันนารีชาวอเมริกัน ที่ว่าด้วยการเดินทางเพื่อสำรวจเส้นทาง ทรัพยากร และกลุ่มคนในดินแดนนี้ เฉพาะเรื่องของกลุ่มคน บันทึกชาวตะวันตกเปี่ยมไปด้วยโลกทางความคิดเกี่ยวกับการจำแนกแยกแยะคนกลุ่มต่างๆ ออกจากกันผ่านมุมมองใหญ่สองเรื่อง คือการพยายามทำความเข้าใจ หรือรู้จักคนเหล่านี้ผ่านข้อเขียนที่เล่าถึงประวัติความเป็นมาของชนชาติไท ลาว และคนกลุ่มต่างๆ ที่มีทั้งการอธิบายบนพื้นฐานของการใช้หลักฐานข้อมูลของราชสำนักสยาม ตำนาน การพบปะพูดคุยรวมถึงการตั้งข้อสังเกตเรื่องถิ่นกำเนิด และการอพยพโยกย้าย อีกส่วนเป็นการศึกษาที่พยายามจำแนกกลุ่มคนโดยอาศัยลักษณะบ่งชี้บางประการ ไม่ว่าจะเป็นรูปร่างหน้าตา การตั้งถิ่นฐาน วิถีการผลิต และรวมถึงอุปนิสัยใจคอ การแสดงออกทางสังคม วัฒนธรรม ในรูปของพิธีกรรม

โลกการรับรู้เรื่องราวของคนตะวันออกโดยคนตะวันตกเหล่านี้ ล้วนสัมพันธ์กับสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองในช่วงของการล่าอาณานิคม คนพื้นเมืองที่ชาวตะวันตกพยายามจะทำความเข้าใจสักส่วนหนึ่ง ได้กลายเป็น “คนในอาณานิคม” และคนที่เข้ามาเกี่ยวข้องในกิจกรรมทางการค้า

(Forbes and Henley, 1997: 93)⁵⁹ การคมนาคม และเป็นแรงงานราคาถูกรวมถึงเป็นกลุ่มเป้าหมายในการเผยแพร่คริสต์ศาสนาอยู่ด้วยพร้อมกัน บันทึกของแมคกิลวารี(2537: 110-111) และมิชชันนารีในช่วงเวลาดังกล่าว มีส่วนช่วยทำให้เห็นภาพบทบาทของชาวตะวันตกสมัยอาณานิคม เพราะมิชชันนารีเหล่านี้ไม่เพียงมีส่วนสำคัญในการวางรากฐานคริสตจักรในเมืองเหนือ ตั้งแต่เริ่มเดินทางไปถึงเชียงใหม่ในปี พ.ศ.2410 (สมัยการปกครองของเจ้าหลวงกาวิโรรส) เหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานั้นยังได้รับการบันทึกไว้ด้วยมุมมองที่น่าสนใจไม่น้อย เป็นต้นว่าความล้มเหลวในการล้อมปราบเงี้ยวที่ถูกโยงเข้ากับความสำเร็จของชาวบ้านว่าหัวหน้าเงี้ยวมีอิทธิฤทธิ์ล่องหนได้ หรือเรื่องการค้าหัวเจ้าหลวงที่จัดขึ้นอย่างหรูหรา

ข. สงคราม และการสู้รบ

ในบันทึกของชาวตะวันตกต่อการทำสงครามปราบปรามกลุ่มต่อต้านอำนาจอาณานิคมภายในพม่าที่เกิดขึ้นทั่วไปโดยเฉพาะทางตอนเหนือ สะท้อนความคิดที่แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิงระหว่างการรบด้วยอาวุธครบมือสมัยใหม่ที่มีการฝึกทหารเฉพาะกิจขึ้นเป็นการเฉพาะกับการรบแบบดั้งเดิม บันทึกเหล่านั้นกล่าวถึงการรบของคนพื้นเมืองว่าเป็นกองทัพที่รวมกันขึ้นอย่างไม่มีพิธีรีตอง พวกเขามิใช่ทหารที่ผ่านการฝึกฝนวินัยอย่างหนัก ที่ได้รับการฝึกอยู่บ้างก็ไม่ชำนาญนัก เพราะเดิมทีพวกเขาคือพลเรือนและพวกพ่อค้าสัตว์ ไม่ก็เป็นเสมียนประจำท้องที่ ฉะนั้นการรบจึงเป็นเรื่องเฉพาะหน้าที่จำเป็น พวกเขาล้วนแต่เป็นชาวเมืองที่ต่อสู้เพื่อเกียรติยศและปกป้องพุทธศาสนา การตอบแทนทหารร่วมรบก็เป็นสิ่งที่แตกต่างไปอย่างสิ้นเชิงกับการรบของทหารรับจ้าง กล่าวคือค่าตอบแทนของทหารมณีปุระและทหารจากอินเดียเป็นข้าวสองหาบต่อเดือน ขณะที่ทหารพม่าได้ที่ดินโดยไม่ต้องเสียค่าเช่า และทหารปืนใหญ่ได้รับการยกเว้นภาษี (Constance M. Wilson, 1978: 12-13) จะเห็นว่าการตอบแทนทหารเฉพาะกิจเหล่านี้ น่าจะสัมพันธ์กับข้อเรียกร้องที่แตกต่างกันของทหารเป็นที่ตั้ง พลเรือนพม่าซึ่งไม่มีที่ดินเป็นของตนเองและต้องเผชิญกับปัญหาค่าเช่าที่ดินร้องขอที่ดินโดยไม่มีค่าเช่า พวกปืนใหญ่ซึ่งทำการค้าทางตอนเหนือของพม่าขอยกเว้นภาษี พวกเขามิได้สัมพันธ์กับราชสำนักของพม่าโดยตรงแต่น่าจะสัมพันธ์ผ่านระบบภาษีจากการค้ำนัตนเอง

ค. การจัดการทรัพยากร และระบบกรรมสิทธิ์

ระบอบอาณานิคมในหลายพื้นที่พยายามทำลายกำแพงความคิดเกี่ยวกับธรรมชาติที่สัมพันธ์กับเรื่องเหนือธรรมชาติ หรือเกี่ยวข้องกับมิตีความเชื่อของคนท้องถิ่น ซึ่งกลายเป็นแนวคิดพื้นฐานในการพิจารณาความล้ำหลังหรือก้าวหน้าของกลุ่มคน พัฒนาการการผลิต การค้าและการให้

⁵⁹ การพัฒนาเส้นทางการค้าเพื่อเข้าสู่จีนตอนใต้ของอังกฤษ ได้รับการสนับสนุนจากกลุ่มพ่อค้า และพบว่าประชากรของยูนนานที่เข้ามาอยู่ได้บังคับ (Subject) ของอังกฤษมีจำนวนเพิ่มขึ้น.

ความหมายเรื่องความยากจน การอธิบายใหม่ภายใต้กรอบความคิดเรื่องธรรมชาติในฐานะทรัพยากรการผลิตจึงเริ่มขึ้น โดยการให้ความหมายต่อดิน น้ำ ป่า แร่ธาตุ ในฐานะของสินทรัพย์ (property) ที่สร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจและความมั่งคั่ง รวมถึงการปรับเปลี่ยนความคิดว่าด้วยความสัมพันธ์ของมนุษย์ต่อธรรมชาติ โดยอาศัยข้อพินทุสัญญาและกฎหมายสมัยใหม่ ซึ่งพุ่งความสนใจไปที่กลุ่มคนชั้นนำและพ่อค้า เพราะคนเหล่านี้สามารถตอบแทนผลประโยชน์ในทรัพยากรเหล่านั้นได้ น่าสนใจว่าการดูแลทรัพยากรมีค่าภายใต้การปกครองของอาณานิคม มิได้เกิดขึ้นบนฐานของการพัฒนาระบบ หรือการปรับเปลี่ยนเศรษฐกิจ การเมืองไปในเชิงโครงสร้างเพื่อเข้าสู่ความเป็นสมัยใหม่ในทันที แต่เป็นการหาประโยชน์จากระบบเก่า หรือความสัมพันธ์ในโครงสร้างเดิม รัฏฐาธิปไตยภายใต้การปกครองของอาณานิคมจึงกลายเป็นที่มาของผลประโยชน์ทางการค้ากับต่างประเทศ ในหลายที่ระบอบอาณานิคมเข้าไปจัดการดึงเอาอำนาจของกลุ่มผู้นำตามจารีตเข้ามาอยู่ในมือของผู้ปกครองชาวตะวันตก ไม่ว่าจะเป็นฝรั่งเศสในอินโดจีน อังกฤษในพม่า และมลายู (ฉลอง สุนทรวาณิชย์, 2541: 35) กรณีของล้านนาอำนาจของอาณานิคมถูกใช้ผ่านทางอำนาจรัฐสยามอีกชั้นหนึ่ง

ในระบอบรัฐจารีต เมืองที่เดิมมีสถานภาพเป็นเมืองสองฝ่ายฟ้า เมืองสามฝ่ายฟ้า ต้องส่งบรรณาการหลายแห่ง มักเกิดปัญหาในการแยกตัวเป็นอิสระ เมื่อเมืองที่เคยมอบบรรณาการไปยังที่ต่างๆ เกิดปัญหาหรือเกิดความขัดแย้งภายใน อาทิ ช่วงสงครามระหว่างอังกฤษกับพม่า เมืองทางตอนเหนือคือเชียงตุงพยายามแยกตัวเป็นอิสระ เพราะเห็นว่าพม่าไม่สามารถเข้าไปควบคุมสถานการณ์การเมืองภายในได้ ทว่าเมืองเชียงตุงมีความสำคัญเกินกว่าที่กลุ่มการเมืองอื่นจะเฉยเมยต่อเหตุการณ์นี้ เพราะหลังจากเกิดความขัดแย้งระหว่างเชียงตุงกับราชสำนักพม่า สยามก็พยายามจะยื่นมือเข้าไปและอ้างความชอบธรรมผ่านเหตุการณ์พินม่านในล้านนาและเชียงตุง ซึ่งถูกตอบโต้จากอังกฤษว่าสยามไม่เคยสนใจดินแดนเหล่านั้นอย่างจริงจัง ครั้งนั้น สก็อต (J.G. Scott) ตัวแทนจากรัฐบาลอังกฤษสามารถเจรจากับเจ้าเมืองเชียงตุงได้สำเร็จ และทำสัญญาว่าเชียงตุงจะส่งบรรณาการให้อังกฤษเช่นที่เคยส่งให้กับพม่า ยอมรับข้าหลวงอังกฤษที่จะมาประจำอยู่เชียงตุง รับรองเส้นทางการค้าที่เชื่อมไปยังจีน รวมถึงเมืองที่อยู่ในการปกครองของฝรั่งเศส และสยาม (Woodman, 1962: 303-304) จะเห็นว่าการรุกคืบของอังกฤษอาศัยสิ่งที่มีอยู่เดิมคือระบบบรรณาการซึ่งอังกฤษเห็นช่องทางว่าสามารถนำไปสู่การขยายผลประโยชน์ในด้านอื่นๆ ต่อไป

ง. ความรู้ ความเชื่อ และการต่อรอง

กรณีของล้านนากการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจการเมืองนับตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 25 ลงมามีเหตุการณ์ที่น่าสนใจที่สะท้อนถึงการนำมิติทางด้านความเชื่อมาใช้เป็นเครื่องมือต่อรองทางการเมืองกับคนภายนอก ไม่เพียงเฉพาะเหตุการณ์กบฏครั้งสำคัญๆ ที่สัมพันธ์กับการจัดเก็บภาษี และการต่อต้านอำนาจของเจ้ากรุงพม่าฯ ยังมีการอ้างถึงความไม่พอใจของ “ผีเมือง” ที่มีการเก็บภาษี

และการเข้ามาของคณะมิชชันนารีอีกด้วย ความเชื่อเรื่องผีมีอำนาจในการจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจมาแต่โบราณ ดังจะพบกรณีของลัวะในการอ้างความเป็นเจ้าถิ่น และการบูชาเสาอินทขิล (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2542: 151-159) หรือการต่อต้านการเก็บภาษีเหล่า โดยอ้างผ่านการเข้าทรง หรือการทรงเจ้าเข้าผีว่าการกระทำดังกล่าวทำให้ผีไม่พอใจและทำให้เกิดการเจ็บป่วย (Macmorran, 198.. : 6)

การใช้ความเชื่อมาเป็นเครื่องมือในการต่อรองความสัมพันธ์เชิงอำนาจนั้นหากมองในภาพกว้าง การจัดการปัญหาและความขัดแย้งหรือแม้แต่ในการพิจารณาคดี ยังมีเรื่องของคติความเชื่อ การสาบาน เข้ามาเกี่ยวข้อง ซึ่งแต่เดิมอาจสามารถใช้จัดการความขัดแย้งภายในได้ ทว่าเมื่อล้านนาเผชิญหน้ากับกลุ่มคนที่มีวิถีคิดและความเชื่อแตกต่างออกไป การนำเรื่องผีเข้ามาอธิบายจึงถูกตีความไปว่าเป็นความคิดของกลุ่มคนที่ยังล้าหลัง การเข้ามาทำกิจการป่าไม้และการค้าของอังกฤษทำให้เกิดการแตกหักทางความคิด โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิธีการในการจัดการความขัดแย้ง เล้าสนามหลวงหรือกลไกการตัดสินคดีความของล้านนาถูกโจมตีว่าไร้ประสิทธิภาพในมุมมองของชาวตะวันตก การที่เจ้าเมืองไม่สามารถจัดการปัญหาโจรผู้ร้ายตามแนวชายแดนได้ แสดงถึงความรู้ประสิทธิภาพของกลไกอำนาจรัฐ ขณะที่หมอสอนศาสนาไมเบบิกทางที่สำคัญคือ “ความรู้สมัยใหม่” ทั้งการรักษาพยาบาลและการศึกษา แมคกิลวารี (2537: 115-117) ประสบความสำเร็จในการใช้ “ยาฝรั่ง” จัดการกับโรคร้ายทั้งมาลาเรีย โลหิตจาง ไข้ คอพอก ฝีดาษ ที่คร่าชีวิตผู้คนและเป็นสาเหตุของการละทิ้งถิ่นฐานกันทั้งหมู่บ้านในบางพื้นที่ แมคกิลวารีเล่าว่าภายหลังที่มีการปลูกฝีให้ชาวบ้าน กระเหรี่ยงที่ย้ายออกไปได้กลับเข้ามาถึง 163 คน ในวันเดียว

ความสนใจของคณะมิชชันนารีต่อคนพื้นเมืองสัมพันธ์กับมิติความเชื่อ และความรู้ในการจัดการสิ่งต่างๆ ในชีวิตประจำวัน เพราะเป็นพื้นฐานทางความคิดที่ผู้เผยแพร่คริสต์ศาสนาต้องทำความเข้าใจก่อนที่จะอธิบายหลักการของศาสนาใหม่ได้ ดังนั้นเมื่อการรักษาพยาบาล การผลิต และการจัดการทรัพยากร แยกไม่ขาดจากความเชื่อเรื่องผีหรืออำนาจเหนือธรรมชาติในโลกทางความคิดของคนพื้นเมือง คณะมิชชันนารีจึงเห็นว่าเป็นเรื่องของความมั่งงาย ความล้าหลัง ป่าเถื่อน และจำเป็นอย่างยิ่งที่คณะมิชชันนารีต้องเข้าไปปลดปล่อยพวกเขาจากความทุกข์ยาก การเผยแพร่คริสต์ศาสนาในดินแดนอนารยะเหล่านี้จึงดำเนินไปพร้อมกับการแทรกซึมความรู้สมัยใหม่

ในเรื่องนี้เราอาจตั้งข้อสังเกตถึงปฏิภณของชนชั้นนำต่อเรื่องดังกล่าวได้เช่นเดียวกับกรณีของราชสำนักสยาม ซึ่งไม่ปรากฏหลักฐานว่ามี การโต้ตอบกันทางความคิดไว้ในที่ใดบ้าง มีแต่การบันทึกของมิชชันนารีเกี่ยวกับการใช้อำนาจเบ็ดเสร็จเด็ดขาดของเจ้านายบางคนในการลงโทษผู้ที่หันมานับถือคริสต์ศาสนาอย่างรุนแรง ไม่เพียงเท่านั้นเจ้าหลวงยังอาศัยกลไกความเชื่อที่มีอยู่ในท้องถิ่นกล่าวหามิชชันนารี ในปีที่ว่าฝนไม่ตกตามฤดูกาลก็ว่าเป็นเพราะการเข้ามาของมิชชันนารีทำให้ “เสื่อเมือง” ไม่พอใจ การประนีประนอมระหว่างมิชชันนารีกับเจ้าเมืองเชียงใหม่สิ้นสุดลง เมื่อคนที่ทำงานใกล้ชิดกับเจ้าหลวงซึ่งหันมานับถือศาสนาคริสต์ถูกประหารชีวิต ในช่วงนี้เองที่ทำให้

เห็นบทบาทของมิชชันนารีชาวอเมริกันในการตั้งอำนาจของกรุงเทพฯ มายั้งถ้านานนอกเหนือจากประเด็นเรื่องเศรษฐกิจการค้า

จ. การไต่สวนคดีและการศาล

แม้ว่าด้านหนึ่งระบอบอาณานิคมจะอาศัยโครงสร้างอำนาจเดิมในการแสวงหาประโยชน์ท่ามกลางความเป็นจริงโครงสร้างดังกล่าวไม่เป็นที่ยอมรับในหลายเรื่อง หนึ่งในนั้นคือกระบวนการพิจารณาคดี ซึ่งเดิมขึ้นอยู่กับดุลยพินิจของชนชั้นนำเป็นหลัก ฉะนั้นการไต่สวนคดีความแบบเก่าจึงเอื้อให้เกิดความเหลื่อมล้ำของการพิจารณาคดีที่อาศัยสายสัมพันธ์หรือความใกล้ชิดกับผู้พิจารณา เป็นต้นว่าญาติสนิทและบริวารของเจ้าสนาม ย่อมได้รับการผ่อนปรนหรือละเว้นโทษ ธรรมเนียมปฏิบัติที่เคยมีมาของล้านนาอาศัยการตัดสินคดีผ่าน “เจ้าสนามหลวง” ซึ่งเริ่มมีปัญหาทันทีที่เกิดความขัดแย้งขึ้นระหว่างคนในบังคับของอังกฤษกับคนท้องถิ่น หรือเรื่องของการละเมิดสัญญาสัมปทาน ซึ่งถือเป็นเรื่องใหม่ในเวลานั้น ความขัดแย้งดังกล่าวสร้างความกดดันให้กับชนชั้นนำสยาม และมีส่วนเร่งเร้าให้เกิดการปฏิรูปการเมืองการปกครองในล้านนาโดยอาศัยระบบราชการ การตั้งอำนาจและผลประโยชน์ที่เคยปล่อยให้จัดสรรกันเองในเมืองประเทศราชเข้าสู่ศูนย์กลาง⁶⁰ ขณะเดียวกันกลุ่มชนชั้นนำในล้านนาก็พยายามจะใช้ผลประโยชน์ทางการค้าเป็นเครื่องมือต่อรองทางการเมือง และการตั้งสมอำนาจ (Farrington, 2004: 20-25)

ฉ. การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางการค้า ตลาด และกลุ่มคน

ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 อังกฤษและฝรั่งเศสได้นำสินค้าจากภายนอกเข้าไปตีตลาดและการค้าแบบเดิม สินค้าที่ปรากฏให้เห็นอยู่ทั่วไปและเป็นที่ยึดในเวลานั้น อาทิ ไม้จืดไฟ สีย้อมผ้า น้ำมันก๊าด ผ้า ผลิตภัณฑ์อลูมิเนียม และสินค้าเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน ในบางพื้นที่อังกฤษชักชวนให้ชาวบ้านเลิกทำนาและหันไปปลูกฝิ่น ซึ่งกลายเป็นที่ต้องการของตลาด และเริ่มมีความสำคัญในฐานะของสื่อกลางการแลกเปลี่ยน ในบางพื้นที่เจ้าอาณานิคมอาศัยอำนาจขุนนางท้องถิ่นผูกขาด และแสวงหาประโยชน์ทางการค้า (ฉะเชิงฉางและฉางหยวนซิ่ง, 2530: 17)

การเข้ามาของอำนาจอาณานิคมอังกฤษในพม่า ไม่เพียงปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ของกลุ่มคนภายใน ดังจะพบว่าในช่วงเวลาดังกล่าวและหลังจากนั้น พ่อค้าพม่าเริ่มเข้าไปมีบทบาททางการค้าในที่ต่างๆ (Macmorran, 198.. : 2) ในช่วงแรกที่ล่าปางพื้นตัวและเป็นศูนย์กลางการค้าของ

⁶⁰ ระบบราชการที่กล่าวถึงนี้มีใช้ระบบราชการในความเข้าใจเกี่ยวกับรัฐสมัยใหม่เสียทีเดียว แต่เป็นความพยายามปรับโครงสร้างการเมืองการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิ ที่ตั้งเอาอำนาจของกลุ่มผู้นำในรัฐประเทศราช (เดิม) เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของระบบราชการที่มีรัฐสยามเป็นศูนย์กลาง เช่นการส่งข้าหลวงใหญ่เข้าไปปกครองล้านนาและมีอำนาจสูงสุดอยู่เหนือกลุ่มเจ้าหลวงเดิม.

ล้านนา บันทึกของชาวตะวันตกหลายคนต่างเห็นตรงกันว่ามีพ่อค้าพม่าอยู่มาก และคนกลุ่มนี้ทำกิจการทั้งการค้าและเป็นผู้รับสัมปทานต่างๆ การที่พม่าสามารถเข้ามาทำกิจการได้โดยสะดวกนั้น ส่วนหนึ่งเป็นเพราะได้รับการช่วยเหลือจากการเป็นคนในบังคับของอังกฤษ ข้อสังเกตที่น่าจะมีความเป็นไปได้มากคือ การขยายตัวของกลุ่มพ่อค้าพม่าเกิดขึ้นหลังจากที่อังกฤษรับรองสิทธิ การเป็นคนในบังคับและควบคุมกิจการหรือผลประโยชน์ในประเทศได้เกือบทั้งหมด ก่อนหน้านั้น พ่อค้าพม่าในระบอบเก่าไม่สามารถแข่งขันทำการค้ากับอังกฤษได้ โดยเฉพาะการค้าฝ้ายฝาย เนื่องจากอังกฤษใช้ระบบนายหน้าและยังสามารถลำเลียงสินค้าจากพม่าตอนล่าง ขึ้นไปยังตอนบน โดยไม่ถูกตรวจสอบหรือมีข้อจำกัดต่างๆ เช่นเดียวกับพ่อค้าพม่าที่ยังสังกัดกลุ่มชนชั้นนำเก่าอยู่ เมื่อระบบเศรษฐกิจการค้าของพม่าขยายตัวอย่างต่อเนื่อง กลุ่มผู้ประกอบการซึ่งส่วนหนึ่งมาจากอินเดีย เข้ามาดำเนินกิจการในพม่า และส่งเสริมการใช้เงินตราเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน การเปิดตลาดเสรี และการนำกฎหมายตะวันตกเข้ามาใช้เพื่อให้ความคุ้มครองบริษัทเอกชน นโยบายของอาณานิคมจึงได้รับความสนใจจากคนท้องถิ่น ที่ไม่สามารถแข่งขันกับกลุ่มที่อยู่ในบังคับอังกฤษและเริ่มมองว่าระบอบเก่ามีปัญหาและเป็นอุปสรรค

อุปสรรคของการค้าในระบอบเดิมที่ไม่เป็นที่ยอมรับของอาณานิคม คือ นโยบายการค้าที่จำกัดและกีดกันการค้ากับต่างประเทศ ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 การขยายเขตปลูกข้าวในพม่าตอนล่างได้รับการตอบสนองเป็นอย่างดีจากตลาดภายนอก ทว่าราชสำนักพม่ายังคงนโยบายเข้มงวดและจำกัดการส่งออก แม้ว่าความเคลื่อนไหวของตลาดข้าวภายในมีน้อย แต่ราชสำนักยังคงควบคุมไม่ปล่อยให้ราคาข้าวผันไปตามกลไกราคาของตลาด ราคาข้าวช่วงทศวรรษที่ 2370 ที่ย่างกุ้งราคา 5 รูปี ต่อข้าวเปลือก 100 หาบ (6,047 กิโลกรัม หรือประมาณ 6 ตัน) ซึ่งเป็นราคาที่แตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับราคาภายหลังการเปิดเสรีการค้าข้าว ช่วงปี พ.ศ. 2398-2399 ราคาข้าวก็ปรับมาอยู่ที่ 50 รูปี ต่อข้าวเปลือก 100 หาบ และเกินกว่าครึ่งของผลผลิตข้าวเกือบ 127,000 ตัน ถูกส่งออกไปต่างประเทศโดยทางเรือ ทศวรรษที่ 2400 ยุโรปกลายเป็นตลาดสำคัญในการรับซื้อข้าวจากพม่า และไม่เฉพาะเรื่องการส่งออก เดิมที่ราชสำนักกีดกันการนำเข้าสินค้าโรงงานอังกฤษ (Michael Adas, 1974: 23-31) ทว่าภายหลังการเปิดเสรีการค้านำมาสู่การกระตุ้นให้ความต้องการสินค้าโรงงานของคนท้องถิ่นเพิ่มสูงขึ้น การทะลักเข้ามาของสินค้ายุโรป (Ingram, 1971: 116)⁶¹ และการดึงผลผลิตภายในออกสู่ตลาดซึ่งมิได้จำกัดเฉพาะผลผลิตส่วนเกินเท่านั้น แต่รวมถึงผลผลิตที่จำเป็นต่อการ

⁶¹ ข้อสังเกตจากมิชชันนารีที่ประจำในล้านนาเวลานั้นคือ เชียงใหม่ในปี พ.ศ. 2416 ได้กลายเป็นศูนย์กลางสินค้าชิปาระจากโรงงานของอังกฤษ ซึ่งอาศัยเส้นทางรถไฟจากกรุงเทพฯ ผลกระทบอย่างหนึ่งที่เด่นชัดคือ การเลิกทอผ้าใช้ของคนท้องถิ่นและหันไปซื้อผ้าสำเร็จรูปที่ราคาถูกกว่า แม้ว่าราคาสินค้าระหว่างกรุงเทพฯ กับเชียงใหม่จะต่างกันมาก คือราคาแพงสูงขึ้นถึงร้อยละ 30 โดยกลุ่มที่เข้ามาทำธุรกิจการค้าระหว่างกรุงเทพฯ-เชียงใหม่ และได้ผลประโยชน์นี้ในฐานะพ่อค้าคนกลางคือพ่อค้าจีน.

หล่อเลี้ยงพลเมืองภายในด้วย(Furnivall, 1956 : 18,28,36,43) ความเปลี่ยนแปลงที่เห็นเด่นชัด ภายหลังจากเข้ามาของอาณานิคม คือการค้าของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ถูกเชื่อมเข้ากับการค้า ภายนอก และการขยายพื้นที่การเกษตรเพื่อเพิ่มปริมาณการผลิตอย่างรวดเร็ว

เมื่อล้าหน้าเผชิญหน้ากับลัทธิอาณานิคม กลุ่มชนชั้นนำบางกลุ่มปรับตัวเพียงเพื่อแสวงหา ประโยชน์จากความสัมพันธ์ทางการค้า โดยมีได้คำนึงถึงปัญหาเชิงโครงสร้างของล้าหน้า การเข้ามา ของชาวตะวันตกทำให้เกิดการปะทะขัดแย้งทั้งในเชิงวิถีคิด และความสัมพันธ์เชิงอำนาจในคราว เดียวกัน ความแตกต่างที่เห็นเด่นชัดคือความคิดเกี่ยวกับการเปิดเสรีการค้า และการแสดงท่าทีต่อ การค้าแบบเดิมว่าไม่ตอบสนองต่อการขยายตัวของเศรษฐกิจ คณะสำรวจลุ่มน้ำโขงของรัฐบาล ฝรั่งเศส คาดหวังให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการค้าแถบลุ่มน้ำโขง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเปลี่ยนแปลง ระบบตลาดเสียใหม่ ซึ่งจำเป็นต้องสร้างปัจจัยสนับสนุน คือการขยายตัวด้านการผลิตเพื่อให้มี ผลผลิตที่เพียงพอเข้าสู่ตลาด มีตลาดที่ถาวรและมีสินค้าที่รองรับการขยายตัวของตลาด ท่าทีที่สุดคือ การสร้างความต้องการของผู้บริโภคให้เพิ่มมากขึ้น เมื่อเขาสังเกตเห็นว่าความต้องการสินค้าของ ผู้คนแถบลุ่มน้ำโขงมีอยู่อย่างจำกัด และมีวิถีชีวิตที่เฉื่อยชา ซึ่งล้วนเป็นอุปสรรคต่อการกระตุ้นการ เติบโตของการค้า(Carne, 1995: 100) กรณีของล้าหน้าจะเห็นว่า การเข้ามาของอาณานิคมอังกฤษ และฝรั่งเศส โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องผลประโยชน์ทางการค้าและทรัพยากร กลายเป็นช่องทาง สำคัญในการอ้างสิทธิและความชอบธรรมของสยามในการจัดการปกครองล้าหน้า และจัดการเชื่อม ความสัมพันธ์ทางการค้าของล้าหน้าให้ใกล้ชิดกับสยามมากขึ้น รวมถึงการแทรกแซงทางการเมือง ในลักษณะที่ค่อยๆ ลดทอนอำนาจของกลุ่มเจ้านายลง จนกระทั่งอาศัยระบบราชการเข้าไปแทนที่ใน ที่ที่สุด รวมถึงการเข้ามามีบทบาทด้านต่างๆ ของกลุ่มคนจีนภายใต้การสนับสนุนของราชสำนักสยาม ล้วนส่งผลต่อการปรับตัวของกลุ่มคนในล้าหน้าทั้งสิ้น

ตลาดการค้าที่หลวงพระบางในปี พ.ศ. 2435 มีพ่อค้าจีนที่รับสินค้ามาจากกรุงเทพฯ คือ นอกจาก ข้าว เกลือ ยังมีสินค้ายุโรปอื่นๆ ซึ่งเริ่มเป็นที่ต้องการของตลาดภายในมากขึ้น คณะสำรวจ ลุ่มน้ำโขงนำโดยดอร์เลออง ตั้งข้อสังเกตว่า สินค้าที่ขายยังตลาดหลวงพระบางนำเข้ามาจากกรุงเทพฯ มิใช่จากตอนใต้ของจีน เนื่องจากทางจีนต้องไ้ระยะทางและเวลามากกว่า (D Orleans, 1999: 281) ช่วงเวลาเดียวกันนี้ได้มีคนจีนเข้ามาเปิดกิจการต่างๆ ในเชียงใหม่ และเมืองสำคัญของภาคเหนือด้วย การค้าของคนจีนในระยะแรกจึงขยายตัวไปพร้อมกับการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ในเชิงโครงสร้าง เมื่อสยามพยายามจัดการเขตหัวเมือง การค้าของกลุ่มคนจีนจากภาคกลางไม่เพียงได้รับการ สนับสนุนจากกลุ่มชนชั้นนำสยาม ทว่าลักษณะการค้าของคนกลุ่มนี้มีผู้ตั้งข้อสังเกตว่ายากที่จะมี ใครแข่งขันได้ เนื่องจากพวกพ่อค้าจีนสามารถทะลุทะลวงไปทุกที่ที่ห่างไกลเพื่อตกลงซื้อขายสินค้า กับประชากรในที่แห่งนั้น เหนือสิ่งอื่นใดคนจีนมักได้รับการผ่อนปรนหรืออนุญาตให้เดินทางไป ใน ทุกๆ ที่ (Ingram, 1971: 19)

ขณะเดียวกันยังมีการออกพระราชบัญญัติที่ใช้ที่วราชอาณาจักรครอบคลุมการปกครองหัวเมืองด้วย พระราชบัญญัติที่สำคัญเวลานั้นคือ พ.ร.บ.ควบคุมการค้าปศุสัตว์ การลำเลียง การฆ่า ฯลฯ โดยใช้เหตุผลเรื่องการควบคุมกักกันสัตว์ที่เป็นโรค ภายใต้กฎหมายนี้การค้าและการขนส่ง การฆ่า ต้องมีการขอใบอนุญาตและกระทำในขอบเขตพื้นที่ที่ชัดเจน บันทึกของโคล์ควิน (Colquhoun, 1985: 130,281) กล่าวถึงช่วงที่โรคในสัตว์ระบาดทำให้ปศุสัตว์ตายไปกว่า 100,000 ตัว โดยมากเป็นพวกวัวควาย กระทั่งการค้าและขายหมูก็มีการตรวจสอบควบคุมมากขึ้น ตลาดเชียงใหม่ที่เขาเห็น พวกที่ขายหมูและผูกขาดการค้าดังกล่าวคือคนจีน โดยมีการกำหนดอัตราภาษีที่แน่นอน ประมาณ 3 ซิลลิงส์

สำหรับปัญหาเรื่องความปลอดภัยในการเดินทาง ก็มีกรรณการเรียนมาอย่างสม่ำเสมอให้มีการจัดการอย่างใดอย่างหนึ่ง ในคราวที่ริชาร์ดสันสนทนากับเจ้านายเชียงใหม่ ได้ตั้งข้อสังเกตว่าพวกเจ้านายต่างกังวลเรื่องโจรผู้ร้าย และการปล้นสะดมระหว่างเส้นทางไปยังมะละแหม่ง (Farrington, 2004: 13-15) ในความเป็นจริงข้อกังวลดังกล่าว สวนทางกับข้อเท็จจริง เพราะการค้าของกลุ่มเจ้านายยังคงใช้เส้นทางนั้นอยู่ ปัญหาเรื่องโจรผู้ร้ายและความปลอดภัยในการเดินทางน่าจะเป็นสิ่งที่บ่งชี้ถึงความเหลื่อมกันของอำนาจในการควบคุมการค้าในระบบเก่าที่ให้กลุ่มเจ้านายท้องถิ่นมีบทบาทสูง กับการเรียกร้องการเข้ามาจัดการของอำนาจรัฐและการกำหนดขอบเขตอำนาจอธิปไตยที่ชัดเจน

นอกจากความหลากหลายของสินค้าที่ไหลเวียนเข้าออกล้านนาแล้ว ยังพบว่าการนำระบบเงินตรามาใช้จ่ายเป็นค่าภาษีแทนการส่งส่วยเป็นสินค้านั้น มิได้เป็นเรื่องของการที่มีเงินตราอยู่ในระบบการแลกเปลี่ยนอย่างเพียงพอ หรือเป็นเรื่องของความสะดวกในการจัดเก็บเพียงอย่างเดียว แต่พบว่าทรัพยากรบางอย่างเริ่มหายาก หรือร่อยหรอลงอย่างรวดเร็ว ดังกรณีของกระวานที่หนองคาย ซึ่งเคยส่งเป็นส่วยให้กับกรุงเทพฯ นั้น ราวปี พ.ศ.2420 ก็หายากแล้วจนชาวเมืองต้องส่งส่วยเป็นเงินแทน (แอมอนิเย, 2539: 43)

การค้าของรัฐดินแดนตอนในมีการปรับตัวไม่เพียงเชื่อมเข้ากับตลาดภายนอกมากขึ้น แต่การเข้ามาควบคุมของรัฐก็เข้ามาปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ภายในไม่มากก็น้อย กรณีของการผลิตเกลือที่เดิมอาจเป็นสิทธิของคนท้องถิ่น สิทธิในนี้เกิดขึ้นตามธรรมชาติคืออยู่มาหลายชั่วอายุคน และมีความรู้ในการผลิตเป็นเครื่องมือสำคัญในการต่อรองและอ้างสิทธิ ทว่าเมื่ออำนาจรัฐสมัยใหม่เข้ามาจัดการทำให้สิทธิต้องผ่านความเห็นชอบและการรับรองจากรัฐ เป็นต้นว่าการผลิตเกลือบ่อแฮ้วที่ใช้ระบบประมูล โดยพ่อค้าฮ่อคือกลุ่มที่ประมูลได้แต่มิได้ทำการผลิตเอง มีการจ้างให้ลื้อที่บ่อแฮ้วซึ่งเป็นกลุ่มที่ผลิตเกลืออยู่เดิมเป็นผู้ทำอีกทอดหนึ่ง (บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, 2547ก: 279)

กัญญา ลีลาสัย (2544: 199) ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับการค้าของไทใหญ่ว่าไม่สามารถเติบโตไปมากกว่าการค้าวัวต่างม้าต่าง และระบบ “ภาค” เพราะ “ภาษีอาน” กล่าวคือระบบภาษีเล่นงานเสียจนไม่กล้าที่จะขายการค้าหรือสะสมทุนให้มากขึ้น อันที่จริงสังคมนจารีตมิได้มีระบบการจัดเก็บภาษี

ที่มีประสิทธิภาพมากนัก การหลบเลี่ยงภาษีเกิดขึ้นได้ง่ายกว่าการเสียภาษีด้วยซ้ำ แต่ที่การค้าในช่วงเวลาดังกล่าวมีความเปลี่ยนแปลงซ้ำอาจเนื่องมาจากในสังคมจารีตระบบเครือญาติมีความสำคัญในการกำหนดความสัมพันธ์ทางการค้าและการผลิต อาทิ การอาศัยกำลังแรงงานของสมาชิกในกลุ่มเครือญาติเป็นสำคัญ การค้าในช่วงเวลาดังกล่าวอธิบายได้ว่านอกจากการค้าของกลุ่มพ่อค้าท้องถิ่นที่โดยมากค้าขายกับเครือญาติต่างเมือง กลุ่มเครือข่ายทางสังคม รวมถึงระบบอุปถัมภ์ที่พ่อค้าสร้างขึ้นก็มีลักษณะเป็นกลุ่มเฉพาะและมีได้ขยายตัวอยู่ตลอดเวลา นอกจากนี้การติดต่อคมนาคมอันเป็นช่องทางสำคัญในการติดต่อสื่อสารยังเป็นไปด้วยความยากลำบาก เหนือสิ่งอื่นใดโลกทัศน์ทางการค้ามิได้สัมพันธ์กับเรื่องของการสะสมทุน ทัศนคติเห็นว่ากลุ่มที่ถนัดทำการค้าอย่างไทใหญ่เป็นพวกที่ชอบพบปะแลกเปลี่ยน หรือเป็นพวกชอบผจญภัยเผชิญโชคเสียมากกว่าเป็นนักการค้า คนเหล่านี้สั่งสมความรู้และประสบการณ์จากการพบปะแลกเปลี่ยนกับคนต่างสังคมวัฒนธรรมมากกว่าเรื่องเงินตราและกำไร ดังที่งานศึกษานี้ได้วิเคราะห์ไว้เกี่ยวกับบทบาทของกลุ่มพ่อค้าในฐานะของผู้นำสารและได้รับการผ่อนปรนจากระบบการเมืองการปกครอง รวมถึงการเกณฑ์อยู่

เงื่อนไขของความสัมพันธ์ทางการค้ากำลังเปลี่ยนแปลงไป การค้าของล้านนาไม่เพียงไม่สามารถเป็นส่วนหนึ่งของกลไกทางสังคม การเมืองได้อีกต่อไป ทว่าเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางการค้าโดยมีกลุ่มคนจากภายนอกเข้ามาดำเนินกิจการทางการค้ามากขึ้น กลไกทางการเมืองก็ถูกปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกัน การเข้ามาของระบบราชการและกลุ่มขุนนางสยามเอื้อให้กับกลุ่มพ่อค้าที่เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของระบบภาษีและระบบผูกขาด ตั้งแต่การตั้งกรมป่าไม้เพื่อควบคุมการให้สัมปทานและการค้าไม้ (Ingram, 1971: 105-106)⁶² ยังมีการควบคุมการค้าสัตว์พาหนะอย่างเข้มงวด การเข้ามาควบคุมและสร้างข้อจำกัดในทางการค้าแท้จริงจึงเป็นไปเพื่อเอื้อให้กับกลุ่มที่สามารถตั้งอำนาจทั้งทางเศรษฐกิจ การเมืองของล้านนาให้สยามทำงานได้สะดวกที่สุด

ภายหลังที่กลุ่มทุนเงินเริ่มเข้ามาบุกเบิกช่องทางด้านเศรษฐกิจในล้านนามากขึ้น คนเหล่านี้ยังคงอาศัยเครือข่ายความสัมพันธ์ทางการค้าแบบเดิมสร้างประโยชน์ในทางธุรกิจ กลุ่มคนชั้นล่างเข้ามาเกี่ยวข้องกับในฐานะของแรงงาน คนรับจ้าง และไม่สามารถเข้าถึงส่วนแบ่งในผลประโยชน์เหล่านั้นได้ กลุ่มทุนท้องถิ่นและกลุ่มการเมืองที่ร่วมมือกันในการผูกขาดและยึดครองทรัพยากรทำให้ปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรของคนกลุ่มต่างๆ ทวีความรุนแรงมากขึ้น คนในที่ราบที่สูญเสียที่ดินเริ่มรุกที่คอย คนบนคอยที่ขาดที่ทำกินต้องโยกย้ายเข้าสู่เขตป่ามากขึ้น หรือบางส่วนต้องเข้ามาเป็น

⁶² ในบรรดาค้าที่สร้างมูลค่าการส่งออกให้กับการค้าของสยามและสัมพันธ์กับการสถาปนาอำนาจในเขตหัวเมือง มีไม้ขนสักเป็นหนึ่งในรายการนี้ ในปี พ.ศ. 2426 ไม้ขนสักส่งออกจากกรุงเทพฯ ในรายงานของอังกฤษมีมูลค่าถึง 630,000 บาท ในระยะเวลาปีเดียว การสำรวจเกี่ยวกับกิจการการค้าไม้ในเขตภาคเหนือเมื่อปี พ.ศ. 2438 พบว่า ร้อยละ 42 ของท่อนซุงได้จากการทำไม้ของพม่าซึ่งเป็นคนในบังคับอังกฤษ อีกร้อยละ 48 ของท่อนซุงได้จากคนจีนซึ่งเป็นคนในบังคับสยาม และอีกร้อยละ 10 เป็นของคนจีนในบังคับฝรั่งเศส.

แรงงานรับจ้างในเขตเมือง เหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม โดยคนท้องถิ่นไม่มีส่วนร่วมและถูกกีดกันออกแต่แรก ความรู้ในการจัดการทรัพยากรไร้ความหมาย ช่างฝีมือถูกดึงเข้าสู่ระบบทุนและมีฐานะเป็นเพียงแรงงานรับจ้าง การทำงานฝีมือก็เข้าไปเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาด กระบวนการเหล่านี้มิได้เกิดขึ้นในทันที แต่เป็นปรากฏการณ์ที่ค่อยๆ สั่งสมมายาวนาน

ลักษณะความสัมพันธ์ทางการค้าของกลุ่มคนในลันนาก่อนการสถาปนาระบบเทศบาลในปี พ.ศ.2442 โดยภาพรวมไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปมากนัก แม้แต่กลุ่มชนชั้นนำยังพยายามนำรูปแบบโครงสร้างทางการเมืองก่อนสมัยพม่าปกครองมาปรับใช้โดยอาจมิได้คาดหมายว่าไม่กี่สิบปีหลังจากนั้นลันนาจะเปลี่ยนโฉมหน้าไปอย่างสิ้นเชิง

ช. เส้นเขตแดนตัดผ่านมิติความสัมพันธ์

แม้ว่าความคิดเกี่ยวกับเรื่องรัฐชาติสมัยใหม่ยังไม่มีอิทธิพลต่อกลุ่มชนชั้นนำในการปฏิบัติการเมืองการปกครองมากนัก ทว่าความคิดบางประการก็เริ่มก่อรูปให้เห็นและเป็นชนวนความขัดแย้งในเวลาต่อมา นั่นก็คือความคิดเกี่ยวกับเส้นเขตแดน ปัญหาของเรื่องนี้ไม่ได้หยุดอยู่เพียงการสำรวจเพื่อกำหนดขอบเขตอำนาจรัฐขึ้นเท่านั้น ทว่าการถกเถียงถึงขอบเขตอำนาจที่มีมาแต่เดิมก็เป็นเรื่องยุ่งยาก อย่างกรณีของหัวเมืองเงี้ยวทั้ง 5 หัวพันห้าทั้งหก ฯลฯ หลายเมืองมีความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการและด้านอื่นๆ กับกลุ่มการเมืองที่ได้ชื่อว่าเป็นศูนย์กลางอำนาจมากกว่าหนึ่งกลุ่ม หรือที่เรียกกันว่าเมืองสองฝ่ายฟ้าสามฝ่ายฟ้าบ้าง ดังนั้นข้ออ้างที่ว่าเมืองใดขึ้นต่อเมืองใดโดยเฉพาะจึงเป็นปัญหาขึ้นมาทันที สิ่งเหล่านี้ล้วนสัมพันธ์กับแนวคิดทางการค้าที่ต่างไปจากเดิม กล่าวคือตลอดเส้นทางทางการค้าต้องมีความชัดเจนเรื่องอำนาจอธิปไตยและการดูแลของรัฐ ปัญหาเรื่องโจรผู้ร้ายเรียกร้องให้มีการจัดมาตรการต่างๆ เพื่อควบคุมดูแล ขณะเดียวกันชาวตะวันตกก็เรียกร้องให้การค้าเป็นไปอย่างเสรีแทนที่ต้องผ่านคนเพียงบางกลุ่ม (Farrington, 2004: 27-29)

การปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางการค้าในช่วงอาณานิคมจึงส่งผลกระทบต่อระบบความสัมพันธ์ในด้านอื่นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ การกำหนดเส้นพรมแดนและขอบเขตอำนาจรัฐสร้างระบบอุปถัมภ์เชิงเดี่ยว หมายความว่าเมืองหนึ่งเมืองใดต้องขึ้นกับอำนาจรัฐเพียงหนึ่งเดียว การข้ามเขตแดนต้องได้รับการอนุญาตและการรับรองจากเจ้าหน้าที่รัฐซึ่งขัดแย้งกับความเป็นจริงที่ความสัมพันธ์ของคนกลุ่มต่างๆ อยู่นอกเหนืออำนาจรัฐ ตัวอย่างการศึกษาของจิระนันท์ ประเสริฐกุล (Chiranan Prasertkul, 1989) เกี่ยวกับการค้าของยูนนานช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 โดยเลือกอธิบายระบบความสัมพันธ์ที่นอกเหนือจากอาณาเขตอำนาจรัฐ แต่พิจารณาผ่านโครงสร้างของเศรษฐกิจการค้า ทั้งนี้จิระนันท์อ้างถึงแนวคิดของวิลเลียม จี. สกินเนอร์ (William G. Skinner) เรื่อง มหภูมิภาค (Macroregion) ภายหลังจากที่สกินเนอร์ศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของจีนได้พยายามสร้าง “แผนที่ใหม่” ขึ้นมา ซึ่งไม่ตรงกับพรมแดนทางการเมือง แต่มีลักษณะข้ามพรมแดน

(Cross-boundaries) จิระนันท์เห็นว่า การศึกษาเชิงชาติพันธุ์หรือลักษณะทางวัฒนธรรมของชนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งแบบตายตัวดังที่ปรากฏในช่วงหลังจึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้ยาก ทั้งนี้เพราะมีการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมและผสมผสานทางชาติพันธุ์มาโดยตลอด

ล้านนาก่อนการปรับเปลี่ยนเข้าสู่ระบบเทศบาลอย่างน้อยเกือบหนึ่งศตวรรษเป็นช่วงที่ผู้คนเผชิญหน้ากับการเปลี่ยนแปลงหลายด้านพร้อมกัน ดังจะพบว่าภายหลังที่มีการฟื้นฟูบ้านเมืองได้มีการกวาดต้อนผู้คนทั้งที่อยู่ตามป่าเขาและจากเมืองรายรอบให้เข้ามาอยู่ในเมืองสำคัญ การพลัดถิ่นฐานของคนเหล่านี้นำมาสู่การสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์กับบ้านเกิดเมืองนอน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้า ขณะเดียวกันกลุ่มชนชั้นนำใหม่ในล้านนาก็พยายามสถาปนาระบบระเบียบต่างๆ ที่เคยมีมาแต่โบราณเพื่อธำรงสถานภาพในเชิงสัญลักษณ์ อย่างไรก็ตามการเข้ามาของลัทธิอาณานิคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยเฉพาะในเขตดินแดนตอนใน ทั้งกรณีของพม่าและลาว เริ่มนำไปสู่การปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่มากกว่ามิติทางด้านการค้า เนื่องจากข้อเรียกร้องหลายประการ ไม่ว่าจะเป็นด้านการรักษาความปลอดภัย กลไกการพิจารณาคดี กฎหมายที่รองรับสิทธิของเอกชนในการสัมปทานและการค้า ซึ่งรัฐในระบบจารีตต่างไม่ตอบสนองต่อข้อเรียกร้องดังกล่าว และในช่วงเวลาเดียวกันนั้น สยามได้ตั้งรับการรุกคืบของอาณานิคมรายรอบด้วยการปรับตัวครั้งใหญ่ ไม่ว่าจะเป็นความพยายามปฏิรูประบบราชการ และการนำหลักการบริหารของอาณานิคมไปใช้กับเมืองประเทศราชต่างๆ รวมถึงล้านนาในเวลานั้น การเคลื่อนเข้ามาของอำนาจสยามในล้านนาได้สอดคล้องกับสมมติฐานในงานศึกษาเรื่องนี้ที่พยายามแสดงให้เห็นว่า มิติทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมืองมิได้แยกขาดจากกัน ฉะนั้นเมื่อสยามมีนโยบายดึงอำนาจจากหัวเมืองรายรอบเข้าสู่ส่วนกลาง จึงมิได้เป็นเพียงการแต่งตั้งข้าหลวงเข้าไปปกครองเพียงอย่างเดียว แต่จะพบว่า โครงสร้าง ความสัมพันธ์เกือบทุกด้านได้เกิดการปรับเปลี่ยนครั้งใหญ่ บ้างที่สามารถรอมชอมและต่อรองได้ก็อาจไม่เกิดปัญหามากนัก ทว่าที่ไม่สามารถจัดสรรอำนาจและผลประโยชน์ได้อย่างลงตัวก็มักเกิดปัญหาการต่อต้านขึ้น ดังจะพบว่าปรากฏการณ์เหล่านี้ก็เกิดขึ้นเกือบทั่วไปในการปกครองของอาณานิคม ซึ่งการตอบโต้ของรัฐมักเป็นไปด้วยความรุนแรงและเด็ดขาด

มิติที่ขาดหายไปสำหรับการศึกษาล้านนาก่อนการปรับเปลี่ยนเข้าสู่ระบบเทศบาลจึงเป็นเรื่องของการขาดการศึกษาความเคลื่อนไหวของล้านนาที่มีก่อนหน้านั้น รวมถึงโครงสร้าง ความสัมพันธ์ของผู้คน และการเผชิญหน้ากับการปรับตัวหลายระลอกในแต่ละช่วงบริบทของประวัติศาสตร์อันยาวนาน

บทที่ 7

บทสรุป

จากการศึกษา “การค้ากับเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนาก่อนการสถาปนาระบบเทศบาล” พบว่า ลักษณะของรัฐดินแดนตอนในที่พรมแดนทางธรรมชาติมีส่วนสำคัญในการกำหนดวิถีทางสังคม วัฒนธรรม การผลิต และการแลกเปลี่ยนของกลุ่มคน การค้าได้กลายเป็นองค์ประกอบสำคัญของการตั้งเมือง และการกลายเป็นเมืองดังปรากฏในคัมภีร์โบราณ และจากการตรวจสอบพบว่าการรวมกลุ่มของคนจากหน่วยย่อยที่สุดคือ ในกลุ่มเครือญาติ กระทั่งกลายเป็นกลุ่มบ้าน กลุ่มเมือง และรัฐ ต่างกำหนดให้มีพื้นที่ของการค้าและการแลกเปลี่ยนอยู่ด้วยเสมอ พื้นที่ดังกล่าวจึงมีความสำคัญในการร้อยรัดและสร้างเครือข่ายหลายระดับขึ้นมา ทำให้ “กลุ่มคน” และ “สินค้า” ได้เกิดการปะทะประสานกัน ไม่เพียงในเชิงกายภาพแต่ยังรวมถึงมิติทางสังคม วัฒนธรรม การสั่งสมความรู้ในการจัดการทรัพยากร ที่เห็นอย่างเด่นชัดคือการจัดการดินและน้ำในระบบเหมืองฝาย กระทั่งกลายเป็นแบบแผนของการปกครองบ้านเมืองในรูปแบบ “พินนาเหมืองฝาย” และกลายเป็นส่วนหนึ่งของการจัดการอำนาจและการสร้างสิทธิธรรมทางการเมืองของกลุ่มชนชั้นนำ นอกเหนือจากมิติทางด้านพุทธศาสนาหรือการเป็นองค์อุปถัมภ์ของกษัตริย์

ทำเลที่ตั้งของรัฐในเขตหุบเขาทำให้การค้าทางบกมีความโดดเด่นกระทั่งกลายเป็นภาพแทนของการค้าของรัฐดินแดนตอนใน อาทิ การค้าวัวต่าง ล่อต่าง ม้าต่าง ฯลฯ ซึ่งหากพิจารณาลงไปจะพบว่าปฏิสัมพันธ์ในพื้นที่การค้าเหล่านี้ทำให้เห็นภาพการค้าที่ต่างวิถี และต่างกลุ่มคน การค้าทางไกลโดยอาศัยล่อต่าง ม้าต่าง โดยมากเป็นการค้าของกลุ่มจีนยูนนานหรือฮ่อ ซึ่งค้าขายระหว่างเส้นทางการค้าตอนบนของล้านนา ลงมาทางเส้นทางสายตะวันตกในเขตรัฐฉาน รัฐว้า กะเหรี่ยง และบางส่วนของพม่า เข้าสู่ล้านนาทางเส้นทางการค้าสายกลางคือจากเชียงแสน เชียงของ ผ่านเส้นทางตามลำน้ำแม่ลาวเข้าสู่เชียงใหม่ และอาจเลยไปถึงเขตพม่าตอนล่างภายหลังที่เส้นทางการค้าดังกล่าวขยายตัว คนกลุ่มนี้ยังใช้เส้นทางการค้าสายตะวันออกเข้ามาทางตอนเหนือของลาวด้านพงศาลี และบางส่วนตัดข้ามเขตรากลุ่มน้ำคำ น้ำแดงไปถึงฮานอย บางส่วนลงมาตอนล่างเข้าสู่หลวงพระบาง และจากจุดนี้พ่อค้าบางส่วนล่องน้ำโขงไปยังเมืองทางตอนใต้ทั้งเวียงจันทน์และเขตการค้าของกัมพูชา บางส่วนแวะพักและแลกเปลี่ยนสินค้าที่จุดเชื่อมต่อการค้ากับสยาม คือ บริเวณปากลาย บางส่วนข้ามน้ำโขงเข้ามาทางเชียงของ และน่าน เพื่อเข้ามาทำการค้าในเขตเมืองต่างๆ ของล้านนาต่อไป

การค้าวัวต่างของกลุ่มไต/ไท ทั้งไทใหญ่ ไทลื้อ ยวน ลาว ฯลฯ มีบทบาทสำคัญในการอธิบายภาพการค้าของล้านนา โดยการค้าวัวต่างของไทใหญ่ถือว่ามีความโดดเด่นที่สุด คนกลุ่มนี้ยังมีสายสัมพันธ์อันดีกับกลุ่มเจ้านาย ขุนนาง และคนในท้องถิ่น บ้างก็แต่งงานและตั้งหลักปักฐาน

ถาวร พ่อค้าไทใหญ่ในการรับรู้ของคนท้องถิ่นแม้จะมีบางด้านที่ซ่อนความเคลือบแคลง ไม่ได้ไว้วางใจ แต่ก็ถือว่าคนเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของพลเมืองล้านนา ในแถบเมืองพร้าว ขุนยวม ผาง ซึ่งเป็นเมืองที่เชื่อมล้านนากับการค้าด้านตะวันตกเป็นพื้นที่การค้าสำคัญของกลุ่มไทใหญ่ และพวกเขายังเป็นส่วนหนึ่งของประชากรของเมืองที่สำคัญอีกด้วย การค้าวัวต่างในกลุ่มคนไทอื่นๆ โดยมากมีลักษณะของการค้าในท้องถิ่นหรืออาจข้ามถิ่นบ้างแต่ไม่ถือว่าเป็นการค้าทางไกล คนเหล่านี้ส่วนใหญ่ยังคงผูกพันกับการผลิตภาคเกษตร และจะทำการค้าก็ต่อเมื่อพ้นฤดูกาลเก็บเกี่ยวไปแล้วเท่านั้น การค้าของพ่อค้ากลุ่มนี้จึงอาศัยทุนไม่มาก และบางครั้งต้องอาศัยการรวมกลุ่มกันในการเดินทางไปยังเมืองต่างๆ ในลักษณะของคาราวานการค้า

ลักษณะที่โดดเด่นอีกประการหนึ่งของการค้าในระบบนี้คือ “ระบบการเข้าตลาด” หรือตลาดนัดหมุนเวียน ที่ทำให้ทั้งคนและสินค้าได้ไหลเวียนพบปะกันอย่างทั่วถึงภายใต้ข้อจำกัดเรื่องการเดินทางและระยะเวลาในการขนส่งสินค้า ระบบการเข้าตลาดกลายเป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่เรียนรู้ทางสังคม วัฒนธรรม เสมือนเป็นข้อตกลงร่วมของคนในชุมชน และเป็นเรื่องสำคัญในการแสดงตำแหน่งแห่งที่ของการเป็นสมาชิก และการเรียนรู้บทบาททางเพศ วัย และทางสังคมไปด้วยพร้อมกัน

นอกจากการค้าทางบก ยังมีการค้าทางเรือซึ่งมิได้แยกอยู่ต่างหาก แต่เป็นส่วนหนึ่งของการค้าของรัฐดินแดนตอนในมายาวนาน ในบางพื้นที่จำเป็นต้องอาศัยเส้นทางทางน้ำ เพราะสะดวกและปลอดภัยกว่า ขณะที่บางช่วงบางตอน เส้นทางทางบกปลอดภัยกว่า เพราะทางน้ำมักติดปัญหาเรื่องระดับน้ำ และอุปสรรคจากเกาะแก่งที่มีอยู่ตลอดเส้นทาง การใช้เส้นทางคมนาคมทางน้ำในการลำเลียงสินค้าแต่โบราณ จึงปรากฏให้เห็นภาพของชุมชนริมน้ำที่กลายเป็นแรงงานในการชักลากเรือขนถ่ายสัมภาระ เป็นพวกลูกถ่อ และบางส่วนอาจเป็นพวกที่เรียกเก็บค่าคุ้มครองจากพ่อค้า นักเดินทางอีกด้วย การค้าทางเรือตามลำน้ำสำคัญของล้านนา อย่างน้ำปิง วัง น่าน ขยายตัวสูงสุดช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ซึ่งเป็นช่วงที่การค้าของล้านนาถูกเชื่อมเข้ากับตลาดการค้าที่กรุงเทพฯ ขณะเดียวกันการค้ากับมะละแหม่งก็มีเมืองระแหงเป็นจุดเชื่อมต่อการค้าและเส้นทางคมนาคมที่สำคัญ ในช่วงนั้นยังมีเรื่องของการค้าและการสัมปทานไม้ ซึ่งใช้เส้นทางทางน้ำในการลำเลียงทั้งสิ้น

เมืองที่เป็นศูนย์กลางการค้าสำคัญที่เลือกกล่าวถึง คือ เชียงรุ่ง เชียงตุง เชียงแสน เชียงของ เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง แพร่ น่าน หลวงพระบาง กลุ่มเมืองไทใหญ่ รัฐฉาน ปะหล่อง ว้า ฉะฉิน ฉิน กะเหรี่ยง ระแหง และมะละแหม่ง หลายเมืองมีความสำคัญทางการค้ามาแต่โบราณ ทว่าอาจได้รับผลกระทบจากความเคลื่อนไหวทางการเมืองในบางช่วงทำให้การค้าได้รับผลกระทบ อาทิ การเกณฑ์กำลังคน การกวาดต้อนครัวเรือน และการทำลายเมือง บางเมืองมีความสำคัญขึ้นมาอย่างโดดเด่น หลังจากอาณานิคมเริ่มแผ่ขยายเข้ามาในอาณาบริเวณแถบนี้ อาทิ มะละแหม่ง ระแหง หลาย

เมืองอยู่ในพื้นที่คาบเกี่ยวของอำนาจการเมืองสมัยรัฐจารีต และเริ่มเกิดปัญหาการอ้างอำนาจเหนือดินแดนขึ้นมาภายหลัง อาทิ เชียงตุง เชียงแสน เชียงของ

ความสัมพันธ์ทางการค้าและการไหลเวียนของสินค้า ทำให้เห็นเงื่อนงำของการปฏิสัมพันธ์กันของกลุ่มคน ทั้งโดยพื้นฐานของสภาพภูมิประเทศ ภูมิอากาศ ที่มีส่วนช่วยกำหนดวิถีชีวิตทางสังคม วัฒนธรรม การผลิต ที่แตกต่างกัน ข้อจำกัดด้านผลผลิต โดยเฉพาะปัจจัยการยังชีพทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนมายาวนาน ทั้งกรณีของกลุ่มคนบนที่สูงกับกลุ่มคนพื้นราบ การแลกเปลี่ยนภายในกลุ่มเครือญาติ ภายในชุมชนและข้ามชุมชนนอกฤดูกาลผลิต อย่างไรก็ตาม หากมองผ่านสินค้าบางประเภท อาทิ เครื่องปั้นดินเผา กลองมโหระทึก กลับชี้ให้เห็นว่า การค้าสมัยจารีตมิได้จำกัดเฉพาะสินค้าจำเป็นในชีวิตประจำวันเท่านั้น แต่ยังมีเรื่องของการครอบครองเพื่อแสดงสถานภาพทางสังคม ความแตกต่าง และรวมถึงการใช้ในเชิงพิธีกรรมอีกด้วย

สินค้าที่สำคัญของล้านนา ได้แก่ ครั่ง ฝ้าย กำยาน ข้าว เครื่องปั้นดินเผา เมียง เกลือ ฆะมดเชียง ฆะมดเซ็ด ฝิ่น ปศุสัตว์ และการค้าทาส โดยสินค้าแต่ละชนิดอาจมีความสำคัญมากน้อยแตกต่างกัน ในแต่ละช่วงบริบท สินค้าบางชนิดมีการปรับตัว และมีความสำคัญอยู่ในตลาดการค้ายาวนาน ดังเช่นครั่งและเมียง ซึ่งบางชนิดมีความสำคัญน้อยลงภายหลังการเข้ามาของสินค้าโรงงานที่มีต้นทุนการผลิตต่ำกว่า และค่าขนส่งถูกกว่า อาทิ ฝ้าย สินค้าบางอย่างกลายเป็นสินค้าหายาก และมีมูลค่าสูง กระทั่งกลายเป็นสินค้าผูกขาดภายหลังที่กลุ่มชนชั้นนำเข้ามามีบทบาทในพื้นที่การค้ามากขึ้น อาทิ ฆะมดเชียง และของป่าหายากอื่นๆ

ขณะที่การแลกเปลี่ยนมีการปรับตัวด้วยเช่นกัน จากการแลกเปลี่ยนสินค้าต่อสินค้า ซึ่งทำให้การค้าในระบบที่เงินตรายังไม่แพร่หลายมีความยืดหยุ่นสูง มาสู่การค้าในระบบเงินตราที่ทำให้มีการกำหนดมูลค่าของสินค้าค่อนข้างชัดเจนขึ้น อย่างไรก็ตาม การศึกษาเกี่ยวกับเงินตราที่ใช้แลกเปลี่ยนในล้านนา ซึ่งมีเงินตราอยู่หลายชนิด อาทิ หอยเบี้ย เงินเจียง เงินท้อก รูปี ฯลฯ ยังถือเป็นการใช้เงินตราในบริบทการค้าแบบแลกเปลี่ยนสินค้าต่อสินค้ามากกว่า ทำให้การใช้เงินในช่วงเวลาดังกล่าวมีความยืดหยุ่นสูง บางครั้งก็มีการกำหนดให้สินค้าบางประเภทเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน อาทิ ฝิ่นและผ้าเป็นต้น การเปลี่ยนแปลงรูปแบบของการค้าจึงแยกไม่ขาดจากมิติตามความสัมพันธ์ทางการค้าด้านอื่น ทั้งกลุ่มคนในพื้นที่การค้า ประเภทของสินค้า มูลค่าการค้า รวมถึงเครือข่ายความสัมพันธ์ที่เริ่มถูกแทนที่ด้วยกลุ่มอุปถัมภ์ที่สัมพันธ์กับกลุ่มการเมืองใหม่ในล้านนา ซึ่งในที่นี่หมายถึง การเข้ามาของกลุ่มข้าราชการสยามพร้อมกับบทบาทการค้าของกลุ่มคนจีนจากลุ่มน้ำเจ้าพระยา ที่เริ่มเข้ามาตั้งรกรากทำการค้าในเขตหัวเมือง บางส่วนเป็นเจ้าของนายอากร บ้างเปิดร้านรวงถาวรจำหน่ายสินค้าอุปโภคบริโภคให้กับคนท้องถิ่น การค้าในระบบนี้ทำให้เงินบาทเข้ามามีบทบาทสำคัญและเริ่มแทนที่การค้าการแลกเปลี่ยนแบบเดิมในที่สุด

ดังที่กล่าวมาจะเห็นว่า ความหลากหลายของกลุ่มคนในพื้นที่ปฏิสัมพันธ์ทางการค้าทำให้เห็นความเคลื่อนไหวของล้านนาก่อนการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบเทศาภิบาลหลายช่วง มูลเหตุ

สำคัญอันหนึ่งคือ การขยายเครือข่ายการค้าของรัฐดินแดนตอนใน (Hinterlands trade) ซึ่งมีได้เชื่อมกับการค้าของเมืองท่า หมู่เกาะ (Maritime trade) และการค้ากับยุโรปโดยตรง มาสู่การสร้างอาณาจักรล้านนาในเวลาต่อมา การขยายตัวของการค้าทำให้เชียงใหม่ในฐานะของเมืองหลวงของล้านนา กลายเป็นศูนย์กลางของ “คน” และ “สินค้า” กระทั่งส่งผลให้เชียงใหม่กลายเป็นศูนย์กลางทางการเมือง การปกครองของอาณาจักรอย่างแท้จริง ซึ่งชี้ให้เห็นว่า เครือข่ายความสัมพันธ์ทางการค้าไม่แยกจากเครือข่ายความสัมพันธ์ทางการเมือง ทว่าสามารถอธิบายกระบวนการการก่อรูปของรัฐจารีต และการสร้างเสถียรภาพภายในอาณาจักร ผ่านการกลายเป็นศูนย์กลางการค้าได้ทางหนึ่ง

ทั้งนี้เนื่องจาก การกลายเป็นศูนย์กลางการค้าได้มีส่วนช่วยลดข้อจำกัดของรัฐจารีตในการควบคุม “กำลังคน” และ “ส่วย” กล่าวคือ ภายในพื้นที่ทางการค้า รัฐสามารถตรวจสอบ ควบคุม และสร้างกลไกทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมขึ้น ผ่านอำนาจการจัดการหลายระดับ ทั้งในเชิงรูปธรรม คือการตรวจสอบสินค้าเข้า-ออก และการซื้อ-ขาย การควบคุมสินค้าบางประเภท และการเก็บภาษี โดยอาศัยขุนนางราชการ และกฎหมายข้อห้าม พื้นที่การค้าการแลกเปลี่ยนในรูปของตลาดบางแห่งมีเจ้าของตลาดเป็นผู้เรียกเก็บค่าตลาดโดยตรง ขณะเดียวกันพื้นที่เหล่านี้ยังมีมิติด้านความเชื่อ ระบบศีลธรรมเข้ากำกับ ควบคุมอีกชั้นหนึ่งนอกเหนือจากการควบคุมของรัฐ มิติทางสังคม วัฒนธรรมอาศัยกระบวนการสั่งสม สืบทอด เป็นข้อตกลงร่วมของคนในสังคม อาทิ เรื่องการกำหนดวันเข้าตลาดในรูปของตลาดนัดหมุนเวียน การเข้าตลาดจึงกลายเป็นพื้นที่ของการแสดงออกเชิงสังคม เป็นพื้นที่ของการแสดงสถานภาพในฐานะสมาชิก และตำแหน่งแห่งที่ที่พร้อมจะถูกตรวจสอบ จับข้อ ผ่านการสื่อสาร การแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารระหว่างกัน

ตลาดกลายเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการจัดเกลาทางสังคม การเรียนรู้สถานภาพทางเพศวัย ฐานะหรือชั้นทางสังคม ภายใต้พื้นที่การค้าการแลกเปลี่ยนนี้ ได้มีส่วนสร้างกระบวนการรับรู้เกี่ยวกับคนกลุ่มต่างๆ ผ่านการปฏิสัมพันธ์กัน โดยมีองค์ประกอบอื่นเป็นตัวเสริม อาทิ มองผ่านภาษา การแต่งกาย ความเชื่อ ขนบธรรมเนียม ในพื้นที่การค้ายังสามารถมองผ่านสินค้า การซื้อ การขาย การแลกเปลี่ยน การต่อรอง กลุ่มที่มีบทบาทในฐานะตัวกลางของการซื้อขายจึงได้รับการยอมรับนับถือในด้านที่เป็นคนกว้างขวาง รอบรู้ และด้านหนึ่งคือเป็นกลุ่มที่พึงระมัดระวังในการติดต่อหรือต่อรองทางการค้า กลุ่มพ่อค้าที่ไปมาค้าขายกับล้านนาอยู่เสมอและปรากฏอยู่ในหลักฐานทั้งวรรณกรรมพื้นบ้าน นิทาน เรื่องเล่า กระทั่งในบันทึกของชาวตะวันตกสมัยอาณานิคมคือ พ่อค้าไทใหญ่หรือเงี้ยว และพ่อค้าจีนยูนนานหรือฮ่อ พ่อค้าเหล่านี้ยังมีภาพของผู้นำสาร และผู้นำทาง กระทั่งเมื่อคณะมิชชันนารีเข้ามาติดต่อเผยแผ่ศาสนา และการเข้ามาสำรวจตลาด เส้นทางการค้า และแหล่งทรัพยากร ของพ่อค้าต่างชาติ ก็ยังอาศัยคนกลุ่มนี้ในการเดินทาง เป็นล่ามติดต่อกับคนท้องถิ่นและพวกเจ้านาย เนื่องจากคนกลุ่มนี้ไปมาค้าขายและสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์กับทั้งเจ้านายท้องถิ่น และชาวบ้านทั่วไป จึงมักได้รับความไว้วางใจอยู่มาก ปรากฏการณ์กรณีกบฏ

เงี้ยว เป็นตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า คนท้องถิ่นมิได้มองว่าเงี้ยวคือกลุ่มโจร หรือพวกที่ก่อความวุ่นวาย ซ้ำยังให้การช่วยเหลือ ทั้งเป็นกำลังร่วม ให้เสบียงอาหารและที่พัก รายงานของข้าราชการสยามหลายชิ้นก็ยืนยันว่า พวกเจ้านายท้องถิ่นต่างก็มีสายสัมพันธ์อันดีกับกลุ่มเงี้ยว ซึ่งที่จริงคือกลุ่มพ่อค้าที่มีได้มีแต่ไทใหญ่ แต่ยังรวมถึงฮ่อ ตองสู้ และคนกลุ่มอื่นด้วย

ก่อนการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบเทศบาลในปี พ.ศ. 2442 ได้เกิดความเคลื่อนไหวหลายอย่างในล้านนา เหตุการณ์กับภูเงี้ยวเป็นเพียงตัวอย่างหนึ่งเท่านั้น ก่อนหน้านี้ได้มีการปะทะขัดแย้งทางความคิดหลายเรื่อง ภายหลังการเข้ามาของอาณานิคมตะวันตก ซึ่งนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงความคิดต่อการจัดการทรัพยากร ที่มีจิตความเชื่อเกี่ยวกับธรรมชาติและ การใช้ประโยชน์จากธรรมชาติรวมถึงการบริโภคสัตว์เปลี่ยนไป ป่าไม้กลายเป็นสินค้าที่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจ การขยายตัวของการค้าปศุสัตว์ด้านหนึ่งกลับสะท้อนให้เห็นว่า การบริโภคเนื้อสัตว์หรือการฆ่าเอาเนื้อ หนัง กลายเป็นเรื่องปกติวิสัยมากขึ้น นอกจากนี้ ยังนำไปสู่ความขัดแย้งเรื่องของดินแดนและการกำหนดเส้นเขตแดนระหว่างรัฐ พร้อมกับการสำรวจและทำแผนที่ขึ้นสมัยรัชกาลที่ 5 ขณะเดียวกันก็มีการปรับปรุงระบบศาล และการจัดเก็บภาษีในเขตหัวเมือง การดึงเอาขุนนางท้องถิ่นในระบบเก่าเข้ามาสังกัดเป็นข้าราชการสยาม และกินเงินเดือนแทนการไ้ระบบกินเมืองแบบเดิม รวมถึงการเก็บเงินค่าธรรมเนียมการเรียกเก็บส่วยสินค้าหรือการเรียกเกณฑ์กำลังคน

โดยภาพรวมจะพบว่า การค้ากับเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนาก่อนการสถาปนาระบบเทศบาลมีการปรับตัวในแต่ละช่วงบริบทมาอย่างต่อเนื่อง งานศึกษาเรื่องนี้ชี้ให้เห็นว่าการค้ามิได้แยกจากมิติทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม แต่ผสานกลมกลืนเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของผู้คนมาช้านาน การค้าของรัฐดินแดนตอนในยังมีส่วนอธิบายการก่อรูปของรัฐผ่านการปฏิสัมพันธ์กันของกลุ่มคนในระดับต่างๆ และในพื้นที่ทางการค้าเหล่านี้เองที่สร้างเงื่อนไขของกระบวนการรับรู้ความต่างระหว่างชาติพันธุ์ ฉะนั้นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นและเข้ามากระทบต่อโครงสร้างความสัมพันธ์ทางการค้าการแลกเปลี่ยน จึงส่งผลต่อการปรับตัวและการเปลี่ยนแปลงมิตติความสัมพันธ์ในด้านอื่นไปด้วยพร้อมกัน

ผู้ศึกษาหวังใจว่า วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะมีส่วนในการเปิดประเด็นการศึกษาเกี่ยวกับกลุ่มคนแถบล้านนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งความสัมพันธ์ทางการค้าที่เปิดกว้าง เปิดโลกความคิดของผู้สนใจทั่วไปได้เรียนรู้ว่า การค้าที่เสมือนขาดมูลค่าทางเศรษฐกิจและแทบไม่มีความสำคัญนั้น แท้จริงแล้วมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการอธิบายมิตติความสัมพันธ์ของผู้คน บ้านเมือง และความเคลื่อนไหวทางสังคม หรือกล่าวอย่างรวบยอดได้ว่า การค้าเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง และน่าจะเป็นช่องทางในการเปิดประเด็นการศึกษาของผู้สนใจในโอกาสต่อไป

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

เอกสารยังไม่ได้ตีพิมพ์

บัญชีจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 (เล่ม 1). จ. ศ. 1186-1200 (พ.ศ. 2367 - 2381) เลขที่ 19

“ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรี”

บัญชีจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 (เล่ม 3). จ. ศ. 1206-1208 (พ.ศ. 2387-2389) เลขที่ 9 “จดหมายเหตุ”

บัญชีจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 (เล่ม 3). จ. ศ. 1206-1208 (พ.ศ. 2387 - 2389) เลขที่ 20

“สำเนาใบบอก”

บัญชีจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 (เล่ม 3). จ. ศ. 1206-1208 (พ.ศ. 2387-2389) เลขที่ 43 “ร่างสารตรา”

บัญชีจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 (เล่ม 3). จ. ศ. 1206-1208 (พ.ศ. 2387-2389) เลขที่ 48

“สารตราเจ้าพระยาจักรี”

บัญชีจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 (เล่ม 3). จ. ศ. 1206-1208 (พ.ศ. 2387-2389) เลขที่ 187 “ร่างศุภอักษร”

เอกสารทั่วไป

กัญญา ลีลาสัย. ประวัติศาสตร์ชนชาติไทย. กรุงเทพมหานคร: สถาบันวิจิตรศิลป์, 2544.

เขมรรัตนนครเชียงตุง. ที่ระลึกงานถวายมุทิตาสักการะฉลองสมณศักดิ์สมเด็จพระเจ้าอาชญาธรรมนคร

เชียงตุง 3-5 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2541. เชียงใหม่: วัดท่ากระต่าย, 2541.

กมนนทร เศรษฐพัฒน์นิช. ชิด ข้อยห้ามในล้านนา รวบรวมและปริวรรตจากตัวอักษรธรรมล้านนา.

เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2540.

จารึกล้านนา ภาค 1 เล่ม 1 จารึกจังหวัดเชียงราย น่าน พะเยา แพร่. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิเจมส์

เฮช ดับเบิลยู ทอมป์สัน, 2534.

จดหมายเหตุการเดินทางของรอล์ฟ ฟิตซ์. แปลโดยนันทา สุตกุล. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน

ฌาปนกิจศพนางยีนผดุงชีวิต วันที่ 10 พฤศจิกายน พ.ศ. 2513.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชจัดพิมพ์

ทูลเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราช

สมภพ ครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530.

จิตร ภูมิศักดิ์. ขุนเจือง : ชาวสยามแห่งลุ่มน้ำกก. ใน สัจจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ), มหาภาพักษ์ของ

อุษาคเนย์ ท้าวสูง ขุนเจือง วีรบุรุษสองฝั่งโขง, หน้า 129. กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2538.

- จิตร ภูมิศักดิ์. **ความเป็นมาของคำสยาม ไทย, ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ ฉบับสมบูรณ์**. กรุงเทพมหานคร: ศยาม, 2544.
- จิตร ภูมิศักดิ์. **สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา**. กรุงเทพมหานคร: ฟ้าเดียวกัน, 2547.
- จิระนันท์ พิตรปรีชา. **หัวพันห้าทั้งหก : ชนชาติและความขัดแย้งในประวัติศาสตร์ลาว-ไทย. ศิลวัฒนธรรม 7 (กรกฎาคม 2529) : 110-120.**
- จิระนันท์ พิตรปรีชา. **ศรีสัตนาคนหุต ล้านช้างร่มขาวหลวงพระบาง. ใน ชีรภาพ โลहितกุล (บรรณาธิการ), หลวงพระบาง : หัวใจของล้านช้าง. หน้า 22-38. กรุงเทพมหานคร: ร่วมด้วยช่วยกัน, 2542.**
- ฉลอง สุนทรวานิชย์. **การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หลังการเข้ามาของระบอบอาณานิคม. เอกสารประกอบการบรรยาย “การทบทวนตนเองและการพัฒนาศักยภาพส่วนบุคคล”, วันที่ 29 กรกฎาคม พ.ศ.2541.**
- เฉลาเงิงจาง และจางหยวนซิ่ง. **ชนชาติไท**. กรุงเทพมหานคร: สำนักนายกรัฐมนตรี, 2530.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. **เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ จำกัด, 2527.
- ชยันต์ วรรณະภูติ (บรรณาธิการ). **ตำนานสิบห้าราชวงศ์. เชียงใหม่ : โครงการวิจัยคัมภีร์ใบลานภาคเหนือ สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2533.**
- ชลธิรา สัตยวิวัฒนา. **ลัทธิเมืองน่าน**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2530.
- ชูสิทธิ์ ชูชาติ. **กบฏพญาผาบ (ปราบสงคราม) : กบฏชาวนาในภาคเหนือ. สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 3(ตุลาคม 2522-มีนาคม 2523) : 24-34.**
- ชูสิทธิ์ ชูชาติ. **พ่อค้าวัวต่าง ผู้บุกเบิกการค้าขายในหมู่บ้านภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ. 2398 – 2503). เชียงใหม่ : ศูนย์ศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่น, 2545.**
- ชูสิทธิ์ ชูชาติ. **พ่อค้าเรือหางแมงป่อง นายฮ้อยหลวงลุ่มน้ำปิง (พ.ศ. 1839-2504). พิมพ์ครั้งที่ 2. ผลงานวิจัยของชูสิทธิ์ ชูชาติ. เชียงใหม่ : ศูนย์ศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่น, 2549.**
- ณัชชา เลหาศิรินาถ. **การสลายตัวของรัฐแบบจารีตในลุ่มน้ำโขงตอนกลาง : สิบสองปันนา พ.ศ. 2369–2437. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2527.**
- ด้วน สีเซิง และอุษณีย์ ธงไชย. **ประวัติศาสตร์ล้านนาไทยสมัยราชวงศ์มังรายจากเอกสารจีน. เชียงใหม่ : ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2531.**

- เดือนใจ ไชยศิลป์. **ล้านนาในการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยาม พ.ศ. 2437-2476.** วิทยานิพนธ์
ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
2536.
- ทวี สว่างปัญญากร, กรรณิการ์ พันชนะ และเรณู วิชาศิลป์ (ปริวรรต). **ล้านนาและสุภาสิตไทยเงิน.**
เอกสารลำดับที่ 14. เชียงใหม่ : ศูนย์ศิลปวัฒนธรรมมหาวิทยาลัยล้านนา, 2528.
- ทวยหาญรักษา, หลวง. **นิราศเมืองหลวงพระบางและรายงานปราบเงี้ยว.** กรุงเทพมหานคร :
กรมศิลปากร, 2548.
- ไทยในจดหมายเหตุแกมเป่เฟอร์.** กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2545.
- ชวิช ปุณโณทก. **วรรณกรรมท้องถิ่น.** กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, 2525.
- ธิดา สาระยา. **ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับสังคมและมนุษย์.**
กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ, 2539.
- ธิดินัดดา จินาจันทร์ และวราภา เลหาพิงแสง. **นิทานประจำถิ่นล้านนา เล่ม 1 เชียงใหม่ ลำพูน
แม่ฮ่องสอน.** เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2547.
- ธัมมทัตโตภิกขุ, พระ และ พ. ณ. **ประมวลมารค(นามปากกา).** แก้วฝ้ายล้านนา. **ตำนานต้นฝ้ายไทย.**
กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์, 2533.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. **ปากไก่และใบเรือ : รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้น
รัตนโกสินทร์.** กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2527.
- นินิเมียนต์. **พม่ากับการต่อต้านจักรวรรดินิยมอังกฤษ ค.ศ. 1885-1895.** แปลโดยฉลอง
สุนทรวาณิชย์. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์,
2543.
- บุญช่วย ศรีสวัสดิ์. **ชาวเขาในไทย.** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : มติชน, 2545.
- บุญช่วย ศรีสวัสดิ์. **ไทยสิบสองปันนา เล่ม 1.** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : ศยาม, 2547ก.
- บุญช่วย ศรีสวัสดิ์. **ไทยสิบสองปันนา เล่ม 2.** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : ศยาม, 2547ข.
- บุญช่วย ศรีสวัสดิ์. **30 ชาติในเชียงราย.** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : ศยาม, 2547ค.
- บุญช่วย ศรีสวัสดิ์. **ราชอาณาจักรลาว.** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : ศยาม, 2547ง.
- บุญเสริม ศาสตราภิชาน. **อดีตล้านนา.** กรุงเทพมหานคร : กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2520.
- पालเลกัวซ์, สังฆราช. **เล่าเรื่องเมืองไทย.** แปลโดยสันต์ ท. โกมลบุตร. พระนคร : ก้าวหน้า, 2506.
- ประชาภิกขุจักร, พระยา. **พงศาวดารโยนก.** พระนคร : สำนักพิมพ์ชูสิน, 2498.
- ประคอง นิมานเหมินทร์. **มหาชาติล้านนา : การศึกษาในฐานะที่เป็นวรรณคดีท้องถิ่น.**
กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2526.

- ประชุมพงศาวดารภาคที่ 22 เรื่อง พงศาวดารเมืองหัวพันห้าทั้งหก. พระนคร : โรงพิมพ์
โสภณพิพรรฒนากร, 2464.
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ 61 เรื่อง พงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสน และตำนานสิงหนวัติกุมาร.
พระนคร : โรงพิมพ์อักษรโสภณ, 2479.
- ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 74 เรื่อง กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม เสด็จไปจัดราชการ ณ หัวเมืองลาว
พวน. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2502.
- ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 75 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 1). พระนคร : โรงพิมพ์อำพลพิทยา, 2502.
- ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 78 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 2). พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2505.
- ประเสริฐ ฦ นกร (ปริวรรต). มังรายศาสตร์ หรือกฎหมายพระเจ้ามังราย (เรียบเรียงจากต้นฉบับ
อำเภอเส้าไห้). กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ประสานมิตร, 2521.
- ประเสริฐ ฦ นกร (ปริวรรต). มังรายศาสตร์ (ฉบับนอต่อง). เอกสารลำดับที่ 3. เชียงใหม่ :
ศูนย์ส่งเสริมและศึกษาวัฒนธรรมล้านนาไทย วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2524.
- ประเสริฐ ฦ นกร (ปริวรรต). เล่าเรื่องหนังสืออนุโลมญาณกฎหมายโบราณหัตถกัมมวินิจฉัย
บาฬีฎีการอมสมมุติราช. หนังสืออนุโลมญาณกฎหมายโบราณต้นฉบับวัดล้อมแรด อ.เถิน
ลำปาง และหัตถกัมมวินิจฉัยบาฬีฎีการอมสมมุติราชต้นฉบับวัดศรีโคมคำ อ.เมือง พะเยา.
กรุงเทพมหานคร : มุลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, 2527.
- ประเสริฐ ฦ นกร (ปริวรรต). มังรายศาสตร์ ต้นฉบับโบราณวัดเชียงมั่น อ.เมือง จ.เชียงใหม่.
เอกสารลำดับที่ 10. เชียงใหม่ : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่ วิทยาลัยครูเชียงใหม่,
2528.
- ประเสริฐ ฦ นกร (ปริวรรต). จารึกล้านนา ภาค 1 เล่ม 1. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป
จำกัด, 2534.
- ประเสริฐ ฦ นกร (ปริวรรต). โคลงนิราศหรืออุโฆษ. กรุงเทพมหานคร : พัฒนาศึกษา, 2546.
- ปลาย่อ ชนะนนท์. ทูนิยมท้องถิ่นภาคเหนือ. ศิลปวัฒนธรรม 8(กุมภาพันธ์ 2530ก) : 106-110.
- ปลาย่อ ชนะนนท์. นายทุนพ่อค้ากับการก่อตัวและขยายตัวของระบอบทุนนิยมในภาคเหนือของ
ไทย พ.ศ. 2464-2523. กรุงเทพมหานคร : โครงการหนังสือเล่ม สถาบันวิจัยสังคม
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ร่วมกับ บริษัทสำนักพิมพ์สร้างสรรค์ จำกัด, 2530ข.
- พจน์ วุฒิปัญญา (ปริวรรต). ตำนานพระเจ้าไห้. เอกสารลำดับที่ 4. เชียงใหม่ : ศูนย์ส่งเสริมและ
ศึกษาวัฒนธรรมล้านนาไทย. วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2523.

- พรชัย ปรีชาปัญญา และพงษ์ศักดิ์ สหุณาฬุ. **โครงการภูมิปัญญาชาวป่าเมี่ยง(ชา)เกี่ยวกับความหลากหลายทางชีวภาพเพื่อการจัดการลุ่มน้ำในที่สูงภาคเหนือ ประเทศไทย.** กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2542.
- พรรณเพ็ญ เครือไทย, ลมุล จันทน์หอม และรัชณี ศรีอ่อนศรี. **เพลงกล่อมเด็กล้านนา. โครงการศึกษาวิจัยโครงการศึกษาวิจัยนิทานพื้นบ้านล้านนา ปริมปราศดีและเพลงพื้นบ้านล้านนา.** เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2540.
- พรรณณี บัวเล็ก. **การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย: บทสำรวจสถานะความรู้.** กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, 2544.
- เพนซ์, อันส์. **คำจารึกที่ฐานพระพุทธรูปในนครเชียงใหม่.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2519.
- เพนซ์, อันส์. **ประวัติศาสตร์ล้านนาฉบับย่อ และชาวเชียงใหม่ของแอนดรูว์ ฟอรับส์.** เชียงใหม่ : สำนักพิมพ์ซิลค์เวอร์ม, 2547.
- ไพฑูรย์ ดอกบัวแก้ว. **สัมพันธภาพระหว่างพม่ากับล้านนาในอดีต. เมืองโบราณ 30 (ตุลาคม – ธันวาคม 2547): 108-113.**
- พัฒนพงศ์ภักดี, หลวง. **นิราศหนองคาย. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพรองอำมาตย์โทขุน สันต์ดุสิตวิถี (สวน สันต์ดุสิต) วัดมหาพฤฒาราม, 2498.**
- มาชูฮารา, โยชิยุกิ. **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรลาวล้านช้าง สมัยคริสต์ศตวรรษที่ 14-17 จาก “รัฐการค้าภายในภาคพื้นทวีป” ไปสู่ “รัฐกึ่งเมืองท่า”.** กรุงเทพมหานคร : มติชน, 2546.
- มณี พยอมยงค์ (ปวีรรรต). **คลองพิจารณาแต่งถ้อยชนคำ. โครงการไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.**
- มณี พยอมยงค์ (เรียบเรียง). **วัฒนธรรมล้านนาไทย. พระนคร : กระทรวงศึกษาธิการจัดพิมพ์, 2524.**
- มณี พยอมยงค์ (เรียบเรียง). **พิธีกรรมล้านนาไทย. เชียงใหม่ : ชาราทองการพิมพ์, 2532.**
- มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. **สถาบันวิจัยสังคม. ฝ่ายวิจัยล้านนา. ตำนานเชียงใหม่ปางเดิม. เอกสารร่วมสมโภช 700 ปี เมืองเชียงใหม่ อันดับที่ 2. เชียงใหม่ : ฝ่ายวิจัยล้านนา สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2540.**
- มหาสิลา วีระวง (เรียบเรียง). **มหากาพย์ของอุษาคเนย์ทำวสูงขุนเจืองวีรบุรุษสองฝั่งโขง. สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ), กรุงเทพมหานคร : มติชน, 2538.**
- แมคกิลวารี, เดเนียล. **เมืองไทยที่ข้าพเจ้ารู้จัก. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุริยบรรณ, 2525.**

- แมคกิลวารี่, ดี.ดี. **กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและคนลาว อัครชีวิติของศาสตราจารย์เดเนียด แมคกิลวารี่ ดี.ดี.** แปลโดยจิตราภรณ์ ต้นรัตนกุล. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยามประเทศ, 2537.
- ราชวิสุทธิโสภณ, พระ และคณะ. **เมืองพะเยา.** สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ), กรุงเทพมหานคร : มติชน, 2527.
- รีด, แอน โทนี. **เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคการค้า ค.ศ. 1450-1680 เล่ม 2 การขยายตัวและวิกฤตการณ์.** แปลโดย พงษ์ศรี เลชะวัฒนะ. เชียงใหม่ : หจก. สำนักพิมพ์ซิลค์เวอร์ม, 2548.
- รัตนพร เศรษฐกุล. **ประวัติศาสตร์สังคมเมืองน่านก่อนการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.2442. สืบสานอดีตอันรุ่งเรืองของเมืองน่าน : ข้อมูลและมุมมองใหม่ทางโบราณคดี ประวัติศาสตร์และชาติพันธุ์ : การสัมมนาทางวิชาการ ณ โรงแรมซีทีพาร์ค จังหวัดน่าน วันที่ 18-21 ธันวาคม 2540.** น่าน : โครงการศึกษาชนชาติไทย, 2540.
- โลเนย์, อาเดรียง. **สยามและคณะมิชชันนารีฝรั่งเศส.** กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2528.
- ลัดดาวัลย์ แซ่เซียว. **200 ปี พม่าในล้านนา.** กรุงเทพมหานคร : โครงการอาณานิคมศึกษา 5 ภูมิภาค, 2545.
- วิทยาลัยครูเชียงใหม่. **ศูนย์ส่งเสริมและศึกษาวัฒนธรรมล้านนาไทย. สมุดตราข ประเพณี 6 ประการ.** เอกสารลำดับที่ 5. เชียงใหม่ : ศูนย์ส่งเสริมและศึกษาวัฒนธรรมล้านนาไทย วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2524.
- วิทยาลัยครูเชียงใหม่. **รวมบทความสัมมนาล้านนาคดี ประวัติศาสตร์และโบราณคดี.** เชียงใหม่ : วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2528.
- ศิลปากร, กรม. **ประเทศสยาม รายงานอันดับที่ 1(พ.ศ.2435) รายงานการเดินทางสำรวจที่ราบลุ่มแม่น้ำโขง ของมิสเตอร์ ดับบลิว เจ. อาร์เซอร์. รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 2.** หน้า 117-241. กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2535.
- ศิลปากร, กรม. **ชาวลาวทางตอนเหนือของประเทศสยาม ตอนที่ 1.** แปลโดยชรัตน์ สิงห์เดชากุล จาก **The Loas of North Siam** ของ Mrs. Lillian Johnson Curtis (2538-2442). กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2543.
- ศรบุษย์ เอี่ยมเอื้อยุทธ. **ความกระวนกระวายในตัวตนของชาติไทย : โครงเรื่องของการเดินทางและงานเขียน บททดลองเสนอผ่านบุญช่วย ศรีสวัสดิ์ และงานเขียนของเขา.** บทความเผยแพร่ในงานสัมมนาวิชาการ เครือข่ายนักศึกษาระดับบัณฑิตศึกษา สาขาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา ครั้งที่ 7 วันที่ 29-30 พฤศจิกายน 2550 ณ อาคารเฉลิมพระเกียรติ 72 พรรษาบรมราชินีนาถ มหาวิทยาลัยนเรศวร จังหวัดพิษณุโลก, หน้า 1-25.

ศรีศักร วัลลิโภดม. **ล้านนาประเทศ**. กรุงเทพมหานคร : มติชน, 2545ก.

ศรีศักร วัลลิโภดม. **สังคมสองฝั่งโขงกับอดีตทางวัฒนธรรมที่ต้องล้าเลิก**. นครพนม :

สถาบันราชภัฏนครพนม, 2545ข.

ศรีสิงหเทพ, พระยา (เรียบเรียง). **พงศาวดารเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูนไชย**.

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระพิจิตโอสถ(รอด สุตันตานนท์) ณ เมรุวัด
กุฎี จ.เชียงใหม่ วันที่ 29 พฤษภาคม พ.ศ. 2505.

สายชล สัตยานุรักษ์. **พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอด**

ฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.2325-2352). กรุงเทพมหานคร : มติชน, 2546.

สารสิน วีระผล. **จิมก้องและกำไร : การค้าไทย-จีน**. กรุงเทพมหานคร : มุลนิธิโตโยต้า

ประเทศไทย, 2548.

สารสิทธิ์ประกาศ, หลวง. **ประเพณีลัวะ**. ศิลปากร 4 (2504) : 66.

สงวน โชติสุขรัตน์. **สารคดีจากลานทอง ประวัติศาสตร์ล้านนาไทย**. พระนคร : โอเดียนสโตร์,

2503.

สงวน โชติสุขรัตน์. **ประวัติครุศาสตร์วิชัยนักบุญแห่งล้านนาไทย**. เชียงใหม่ : สงวนการพิมพ์, 2506.

สงวน โชติสุขรัตน์. **ตำนานเมืองเหนือ**. กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, 2508.

สงวน โชติสุขรัตน์. **ไทยยวน-คนเมือง**. กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, 2512.

สงวน โชติสุขรัตน์. **คนดีเมืองเหนือ**. กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, 2515ก.

สงวน โชติสุขรัตน์. **ประชุมตำนานล้านนาไทย เล่ม 1**. กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, 2515ข.

สงวน โชติสุขรัตน์. **ประชุมตำนานล้านนาไทย เล่ม 2**. กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, 2515ค.

สงวน โชติสุขรัตน์. **ประวัติวัดพระบาทตากผ้า ต.มะกอก อ.ป่าซาง จ.ลำพูน**. เชียงใหม่ :

พระสิงห์การพิมพ์, 2516.

สถาบันวิจัยชาวเขา. **วัน เดือน ปี ชาวเขา เล่ม 1 กะเหรี่ยงโปว์ ขมุ เย้า ลัวะ และอีก้อ**. จัดพิมพ์เนื่อง

ในวโรกาสฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สถาบันวิจัยชาวเขา
กรมประชาสัมพันธ์ กระทรวงแรงงานและสวัสดิการสังคม เอกสารวิชาการลำดับที่ สวช.
00-39-09. เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยชาวเขาจังหวัดเชียงใหม่, 2539.

สมจิตร เรืองคณะ. **ประวัติเมืองเชียงแสน**. นำชมโบราณวัตถุสถานในอำเภอเชียงแสน จังหวัด

เชียงราย. หน้า 4-10. กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2513.

สมพร อยู่โพธิ์. **เวียงสีทวง**. ศิลปากร 4 (2503) : 38-47.

สมมะโน ณ เชียงใหม่. **ศูนย์กลางการค้าและเส้นทางการค้าในอาณาจักรล้านนาไทย ช่วง พ.ศ.**

1839-2442. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาวิชาภูมิศาสตร์ คณะวิทยาศาสตร์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. 2538.

- สมรักษ์ ชัยสิงห์กานานนท์ (บรรณาธิการ). **ตลาดในชีวิต ชีวิตในตลาด**. กรุงเทพมหานคร : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร(องค์การมหาชน), 2549.
- สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล. **สังคมไทยจากศักดินาสู่ทุนนิยม**. **วารสารธรรมศาสตร์** 11(มิถุนายน 2525) : 128-164.
- สมหมาย เปรมจิตต์ (ปริวรรต). **ราชวงศ์ล้านนาเมืองเชียงใหม่**. เชียงใหม่ : ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2518ก.
- สมหมาย เปรมจิตต์. **รายชื่อบุคคลและนิกายสงฆ์โบราณในเชียงใหม่**. เชียงใหม่ : ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2518ข.
- สมหมาย เปรมจิตต์ (ปริวรรต). **ตำนานเมืองฝาง**. เชียงใหม่ : ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2519ก.
- สมหมาย เปรมจิตต์ (ปริวรรต). **ตำนานมรดกศาสนาวัดป่าแดง**. เชียงใหม่ : ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2519ข.
- สมหมาย เปรมจิตต์ (ปริวรรต). **ประเพณี 6 ประการ**. ภาคปริวรรต ลำดับที่ 17. เชียงใหม่ : ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2521.
- สมหมาย เปรมจิตต์ (ปริวรรต). **ตำนานเชียงใหม่**. เชียงใหม่ : ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2529.
- สร้อยศรี อ่องสกุล. **พืชน้ำสาหร่ายเรื่องประวัติศาสตร์**. **กฎหมายโบราณ ต้นฉบับวัดป่าลาน ตำบลทุ่งต้อม อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ ในหน้าลานที่ 29**. (ม.ป.ท, ม.ป.ป.).
- สร้อยศรี อ่องสกุล (ปริวรรตและจัดทำ). **หลักฐานประวัติศาสตร์ล้านนาจากเอกสารคัมภีร์ใบลานและพืชน้ำสาหร่าย**. เชียงใหม่ : คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2534.
- สร้อยศรี อ่องสกุล. **วัฒนธรรมและการเมืองล้านนา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทต้นอ่อนแกรมี จำกัด, 2539ก.
- สร้อยศรี อ่องสกุล (ปริวรรต). **พื้นเมืองล้านนาฉบับวัดพระเกิด**. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์, 2539ข.
- สร้อยศรี อ่องสกุล. **ประวัติศาสตร์ล้านนา**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์, 2544.
- สร้อยศรี อ่องสกุล (ปริวรรต). **พื้นเมืองเชียงแสน**. นิธิ เอียวศรีวงศ์ (บรรณาธิการ), กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์, 2546.
- สร้อยศรี อ่องสกุล และอุษณีย์ ชงไชย. **เชียงใหม่ในอดีต**. เนื่องในโอกาสงานที่ระลึกครบรอบ 20 ปีของมหาวิทยาลัยเชียงใหม่. เชียงใหม่ : (ม.ป.ท.), 2527.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ). **“ท้าวสูง ท้าวเจียง” มหาเทพแห่งอุษาคเนย์**. กรุงเทพมหานคร : มติชน, 2548.

สุรศักดิ์มนตรี, เจ้าพระยา. **ประวัติการของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่มที่ 2.** พระนคร : องค์กรคำ
ของคุรุสภา, 2504.

เสถียร ลายลักษณ์ (รวบรวม). **ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 9.** พระนคร : โรงพิมพ์เดลิเมลล์,
2478.

เสถียร ลายลักษณ์ (รวบรวม). **ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 10.** พระนคร : โรงพิมพ์เดลิเมลล์,
2478ก.

เสถียร ลายลักษณ์ (รวบรวม). **ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 11.** พระนคร : โรงพิมพ์เดลิเมลล์,
2478ข.

เสถียร ลายลักษณ์ (รวบรวม). **ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 17.** พระนคร : โรงพิมพ์เดลิเมลล์,
2478ค.

เสถียร ลายลักษณ์ (รวบรวม). **ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 18.** พระนคร : โรงพิมพ์เดลิเมลล์,
2478ง.

แสวง มาละแซม. **คนยongย้ายแผ่นดิน.** กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,
2540.

สิงฆะ วรรณสัย (ปริวรรต). **กฎหมายพระเจ้าน่าน.** เอกสารลำดับที่ 4. เชียงใหม่ : ศูนย์ส่งเสริมและ
ศึกษาวัฒนธรรมล้านนาไทย วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2523.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว(ปริวรรต). **โคลงหงษ์ผาค่า : ถ่ายอักษรจากหนังสือโบราณล้านนาไทย.**
เชียงใหม่ : ศูนย์หนังสือเชียงใหม่, 2522.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว(ปริวรรต). **ตำนานธรรมิกราช ตำนานดอนเต้า พิธีสืบชะตาเมืองเชียงใหม่
และกฎหมายเขานา.** เชียงใหม่ : ศูนย์ส่งเสริมวัฒนธรรมล้านนา วิทยาลัยครูเชียงใหม่,
2523.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว(ปริวรรต). **สมุดตราข และประเพณี 6 ประการ.** เชียงใหม่ : วิทยาลัยครู
เชียงใหม่, 2524.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. **ล้านนาไทยศึกษา.** เชียงใหม่ : วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2525.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว(ปริวรรต). **ตำนานเมืองพะเยา.** เชียงใหม่ : ศูนย์ส่งเสริมวัฒนธรรมล้านนา
วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2527.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. **ประวัติศาสตร์ล้านนา, ประวัติศาสตร์บ้านเมือง, โบราณสถาน, บุคคลสำคัญ.**
กรุงเทพมหานคร : โครงการส่งเสริมหนังสือตามแนวพระราชดำริ, 2528ก.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว(ปริวรรต). **วิเคราะห์กฎหมายล้านนาโบราณ : ประชุมกฎหมายครอบครัว :
รายงานการวิจัย.** เชียงใหม่ : วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2528ข.

- อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว(ปริวรรต). **คัมภีร์พระธรรมศาสตร์บูราน** : กฎหมายเก่าของลาว.
กรุงเทพมหานคร : สบายสาร, 2529.
- อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. **ประวัติศาสตร์เมืองเชียงใหม่**. เชียงใหม่ : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่
และศูนย์ศิลปวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏเชียงใหม่, 2537.
- อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. **พจนานุกรมล้านนา เฉพาะคำที่ปรากฏในใบลาน**. เชียงใหม่ :
สุริวงค์บุ๊คเซนเตอร์, 2539ก.
- อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. **วัดร้างในเวียงเชียงใหม่**. เชียงใหม่ : สุริวงค์บุ๊คเซนเตอร์, 2539ข.
- อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และเดวิด เค. ้วยอาจ (ปริวรรต). **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่**. เชียงใหม่ :
สำนักพิมพ์ตรีศวิน, 2543.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. **การขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลงในสังคมล้านนาไทย. สังคมศาสตร์
(มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) 3(ตุลาคม 2522-มีนาคม 2523): 1-23.**
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. **พัฒนาการของชีวิตและวัฒนธรรมล้านนา**. พิมพ์ครั้งแรก. เชียงใหม่ :
ศูนย์หนังสือเชียงใหม่, 2527.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. **พิธีไหว้ผีเมืองและอำนาจรัฐในล้านนา. สังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย
ไทย**. หน้า 151-159. กรุงเทพมหานคร : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2542.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์, อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และศรีชน คำแปง (ปริวรรต). **ธรรมศาสตร์หลวง
ต้นฉบับวัดล้อมแรด อ.เถิน จ.ลำปาง และธรรมศาสตร์ราชกือณา ต้นฉบับวัดหัวข่วง
อ.เมือง จ.เชียงใหม่**. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโตโยต้า ประเทศญี่ปุ่น, 2528ก.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์ และคณะ(ปริวรรต). **กฎหมายโบราณธรรมศาสตร์หลวง คลองตัดคำ
ต้นฉบับวัดปากทอง อ.สารภี จ.เชียงใหม่**. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโตโยต้า ประเทศญี่ปุ่น,
2528ข.
- แอมอนิเย, เอเจียน. **บันทึกการเดินทางในลาว ภาคหนึ่ง พ.ศ. 2438**. แปลโดยทองสมุทร โดเร และ
สมหมาย เปรมจิตต์. เชียงใหม่ : โครงการผลิตเอกสารส่งเสริมความรู้เกี่ยวกับประเทศ
เพื่อนบ้าน สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ทบวงมหาวิทยาลัย, 2539.
- อุดม รุ่งเรืองศรี (ปริวรรต). **กำสรวลพระยาพรหมฯ (คำสืบทและคำจ่มของพระยาพรหมโวหาร**.
เชียงใหม่ : ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2523ก.
- อุดม รุ่งเรืองศรี (ปริวรรต). **วรรณกรรมมุขปาฐะล้านนาไทย (คำอุ้บ่าว-อุ้สาว ปริศนาคำทาย
สุภาษิต)**. เชียงใหม่ : ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2523ข.
- อุดม รุ่งเรืองศรี (ปริวรรต). **ไทรภูมิฉบับล้านนา (ไทรภูมิ)**. เชียงใหม่ : หน่วยส่งเสริมศิลปศึกษา
และวัฒนธรรมล้านนา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2524.

- อุดม รุ่งเรืองศรี (ปริวรรต). **การศึกษาชำระต้นฉบับตำราโคลงกลอนล้านนา**. เชียงใหม่ : คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2528ก.
- อุดม รุ่งเรืองศรี (ปริวรรต). **คำวาทิระและตำนานเมืองเชียงแสน**. เชียงใหม่ : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่ ศูนย์วัฒนธรรมวิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2528ข.
- อุดม รุ่งเรืองศรี (ปริวรรต). **เจี้ยก้อม: เรื่องขำขันล้านนา**. เชียงใหม่ : คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2528ค.
- อุดม รุ่งเรืองศรี (ปริวรรต). **โคลงอมรา: ฉบับอักษรธรรมล้านนา**. เชียงใหม่ : ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2529.
- อุดม รุ่งเรืองศรี (ปริวรรต). **คำวีสืบท ฉบับนำสอบทานและคำจ่มของพระญาพรหมโวหาร**. เชียงใหม่ : สำนักงานส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2544.
- อุษณีย์ ธงไชย. **ความสัมพันธ์ระหว่างอยุธยาและล้านนา พ.ศ.1839-2101**. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2526.
- อัญชลี สินธุสอน. **รายงานการพบกลองมโหระทึกในพื้นที่จังหวัดเชียงราย เมื่อ พ.ศ.2546 : ราวคล้ายพิเศษกับข้อสังเกตเกี่ยวกับกลุ่มชนเจ้าของกลองมโหระทึกและข้อสันนิษฐานด้านอายุสมัย**. ศิลปากร 48 (พฤศจิกายน – ธันวาคม 2548): 65-75.
- ฮอลล์, ดี. จี. อี. **ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1**. ชาญวิทช์ เกษตรศิริ และอานันท์ กาญจนพันธุ์ (บรรณาธิการ). กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2522.

ภาษาอังกฤษ

- Adas, Michael. **The Burmese Delta : Economic Development and Social Change on an Asia Rice Frontier, 1852 – 1941**. Madison : The University of Wisconsin Press, 1974.
- Aaronrut Wichienkeo and Grabowsky, Volker. **Ethnic Groups in Chiang Mai by the Turn of the Twentieth Century : A Study Based on Names of Old Monasteries**. Chiang Mai University of Press, 1996.
- Bock, Carl. **Temples and Elephants : Travels in Siam in 1881-1882**. New York : Oxford University Press, 1986.

- Bowie, Katherine Ann. **Peasant perspectives on the political economy of the northern Thai kingdom of Chiang Mai in the nineteenth century : Implications for the understanding of peasant political expression.** Doctoral dissertation, University of Chicago. 1988.
- Bowie, Katherine Ann. Unraveling the Myth of the Subsistence economy : Textile Production in Nineteenth-Century Northern Thailand. **The Journal of Asian Studies** 51(November 1992) : 797-823.
- Baudesson, Henry. **Indo-China and its Primitive People.** Bangkok : White Lotus Press, 1997.
- Bulbeck, David, Anthony Reid, Lay Cheng Tan and Yiyi Wu, (Compiled). **Southeast Asian Exports Since the 14th Century Cloves, Pepper, Coffee, and Sugar.** Singapore : Institute of Southeast Asian Studies, 1998.
- Carne, Louis de. **Travels on the Mekong Cambodia, Laos and Yunnan : The Political and Trade Report of the Mekong Exploration Commission (June 1866-June 1868).** Bangkok : White Lotus Press, 1995.
- Cheng Siok-Hwa. **The Rice Industry of Burma 1852-1940.** Kuala Lumpur : University of Malaya Press, 1968.
- Chiranan Prasertkul. **Yunnan Trade in the Nineteenth Century : Southwest China's Cross-Boundaries Function System.** Bangkok : Institute of Asian Studies Chulalongkorn University, 1989.
- Colquhoun, Archibald Ross and Hallett, Holt S. **Amongst the Shans.** S.I. : s.n., n.d.
- Colquhoun, Archibald Ross. **Ethnic history of the Shans.** Delhi : Manas Publication, 1985.
- Condominas, Georges. **From Lawa to Mon, from Saa to Thai : Historical and Anthropological Aspects of Southeast Asian Social Spaces.** Canberra : The Australian National University, 1990.
- Crawfurd, John. **Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China.** New York : Oxford University Press, 1967.
- Curtis, Lillian Johnson. **The Laos of North Siam : seen through the eyes of a missionary.** Bangkok : White Lotus Press, 1998.
- D Orleans, Henri, Prince. **Around Tonkin and Siam.** Bangkok : White Lotus Press, 1999.
- Dupuis, J. **A Journey to Yunnan and the Opening of the Red River to Trade.** Bangkok : White Lotus Press, 1998.

- Farrington, Anthony (Edited). **Dr Richardson's missions to Siam 1829-1839**. Bangkok : White Lotus Press, 2004.
- Floris, Peter. **His Voyage to the East Indies in the Globe, 1611-1615, Siam, Pattani, Bantam**. Bangkok : White Lotus Press, 2002.
- Freeman, J.H. **An Oriental Land of the Free**. Philadelphia : The Westminster Press, 1910.
- Forbes, Andrew and Henley, David. **The Haw : traders of the Golden Triangle**. Bangkok : Teak House Press, 1997.
- Furnivall, J. S. **Colonial Policy and Practice : A Comparative Study of Burma and Netherlands India**. New York : New York University Press, 1956.
- Furnivall, J. S. **An Introduction to the Political Economy of Burma**. Rangoon : Peoples' Literature Committee & House Press, 1957.
- Geertz, Clifford. **Peddlers and Princes: Social Change and Economic Modernization in Two Indonesian Towns**. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1963.
- Geertz, Clifford. **Negara: The Theater State in the Nineteenth Century Bali**. Princeton: Princeton University Press, 1981.
- Grabowsky, Volker and Turton, Andrew. **The Gold and Silver Road of Trade and Friendship : The McLeod and Richardson Diplomatic Missions to Tai States in 1837**. Chiang Mai : Silkworm books Press, 2003.
- Hallett, Holt S. **A Thousand Miles on an Elephant in the Shan state**. Bangkok : White Lotus, 1988.
- Ingram, James C. **Economic Change in Thailand 1850-1970**. London: Oxford University Press, 1971.
- Koizumi, Junko. The communication of Suai from Northeast Siam in the Middle of the Nineteenth Century. **Journal of Southeast Asian Studies**. 23 (September 1992) : 276-307.
- Lefevre, E. **Travels in Laos : The Fate of the Sip Song Pana and Muong Sing (1894 - 1896)**. Bangkok : White Lotus Press, 1995.
- Le May, Reginald. **An Asian Arcady : The Land and Peoples of Northern Siam**. Bangkok : White Lotus Press, 1986.

- Lubeight, Guy (Directed). **Two Years Imprisonment in Burma (1824-26) A Personal Narrative of Henry Gouger**. Burmese Historical Reprint Series No.1. Bangkok : White Lotus, 2002.
- Macmorran, Margo. **History and Development of Trade in Lamphang, Northern Thailand : Late 19th Century until 1939**. Bangkok : (s.n.), 198-.
- Malcom, Howard. **Travels in South - eastern Asia: embracing Hindustan, Malaya, Siam and China 1799 – 1879**. London : Charles Tilt Press, 1839.
- Marini, G. F. de. **A New and Interesting Description of the Lao Kingdom (1642 – 1648)**
Translation by Walter E. J. Tips and Claudio Bertuccio, Introduction by Luigi Bressan.
Bangkok : White Lotus Press, 1998.
- Milne, Leslie. **The Homes of an Eastern Clan : A Study of the Palaungs of the Shan States**.
Bangkok : White Lotus Press, 2004.
- Ministry of Commerce and Communications. **Lac Cultivation and Trade. Siam : Nature and Industry**. Bangkok : The Ministry of Commerce and Communications, 1930.
- Moerman, Michael. **Chiangkham's Trade in the "Old Days". Change and Persistence in Thai Society**, Essays in Honor of Lauriston Sharp. pp. 151-171. Ithaca : Cornell University Press, 1975.
- Osborne, Milton. **The Mekong : turbulent past, uncertain future**. St Leonard : Allen & Unwin Press, 2000.
- Pavie, Auguste. **Atlas of the Pavie Mission : Laos, Cambodia, Siam, Yunnan, and Vietnam**.
Bangkok : White Lotus Press, 1999.
- Pichon, Louis. **A Journey to Yunnan in 1892 Trade and Exploration in Tonkin and Southern China**. Bangkok : White Lotus Press, 1999.
- Ratanaporn Sethakul. **Political, Social, and Economic Changes in the Northern States of Thailand Resulting from the Chiang Mai Treaties of 1874 and 1883**. Doctor of Philosophy Dissertation, Department of History. Northern Illinois University, 1986.
- Reynolds, Craig J. **Paradigms of the Premodern State. Seditious Histories : Contesting Thai and Southeast Asian Past**. pp. 31-52. Seattle : University of Washington Press, 2006.
- Roux, Emile. **Searching for the Sources of the Irrawaddy**. Bangkok : White Lotus Press, 1999.

- Skinner, William G. Marketing and Social Structure in Rural China (Part 1). **Journal of Asian Studies** 24(November 1964): 3-43.
- Smyth, Herbert Warington. **Exploring for gemstones on the Upper Mekong : Northern Siam and parts of Laos in the years 1892-1893**. Bangkok : White Lotus Press, 1998.
- Swearer, Donald K. **Wat Haripunjaya : a study of the royal temple of the Buddha's relic, Lamphun, Thailand**. Missoula, Mont. : Scholars Press, 1976.
- Takada, Yoko. **The Rice Exports and the Colonial Tariff Policy of the French Indochina**. Bangkok : National Research Council of Thailand, 1994.
- Tambiah, Stanley J. The Frontiers of 'Burma'. **Edmund Leach An Anthropological Life**. . Cambridge : Cambridge University Press, 2002.
- Tana Li. **Rice Trade in the 18th and 19th Century Mekong Delta and Its Implications**. Bangkok : National Research Council of Thailand, 1994.
- Terwiel, B. J. **The Tai of Assam and Ancient Tai Ritual V.1 : Life – cycle Ceremonies**. Goya : Centre for South East Asia Studies, 1980.
- Turton, Andrew. **Kuba Wajiraphanya : A Teacher and Leader in Muang Nong Khwang, Chiang Rai, in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries**. Amsterdam : 7th International Conference on Thai Studies, 1999.
- Van Roy, Edward. **Economic Systems of Northern Thailand Structure and Change**. Ithaca : Cornell University Press, 1971.
- Walker, Andrew. **The Legend of the Golden Boat: Regulation, Trade and Trader in the Borderlands of Laos, Thailand, China and Burma**. Surrey: Curzon Press, 1999.
- Wilson, Constance M. **Burmese - Karen Warfare, 1840 - 1850 : Thai View**. S.I. : Department of History, Northern Illinois University, 1978.
- Woodman, Dorothy. **The Making of Burma**. London : the Cresset Press, 1962.
- Zhao Yanshe. A Tentative Research on the Culture of the Wooden Drum of Wa Ethnic Group. In Hayashi, Yukio and Yang Guangyuan. **Dynamics of Ethnic Cultures Across National Boundaries in South Western China and Mainland Southeast Asia: Relation, Societies, and Languages**. pp. 234-243. Chiang Mai : Lanna Culture Center, Rajabhat Institute Chiang Mai, 2002.

เว็บไซต์

แหล่งที่มา : <http://www.cache.eb.com>

แหล่งที่มา : <http://www.catholic.or.th>

แหล่งที่มา : <http://www.plantpro.doae.go.th>

แหล่งที่มา : <http://www.zoothailand.net>

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นางสาววราภรณ์ เรืองศรี เกิดวันที่ 5 มีนาคม 2523 จังหวัดเชียงราย เริ่มเข้าศึกษา ระดับปริญญาบัณฑิตที่มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ในปี พ.ศ. 2542 ได้มีโอกาสร่วมงานกับนักพัฒนาเอกชน และองค์กรพัฒนาเอกชนภาคเหนือ อาทิ สหพันธ์เกษตรกรภาคเหนือ รวมถึงการติดตามการแก้ไขปัญหาและการทำงานของเครือข่ายภาคประชาชนด้านต่างๆ อาทิ เรื่องสัญชาติ, เกษตรกรไร้ที่ดินทำกิน, โครงการทิ้งของภาครัฐและเอกชนที่มีผลกระทบต่อชุมชนและสิ่งแวดล้อม ในระหว่างนี้ได้เริ่มเขียนบทความ สกู๊ปพิเศษ ข่าวสั้น ทั้งในหนังสือพิมพ์นักศึกษา คือ หนังสือพิมพ์ “อ่างแก้ว” ที่เน้นนำเสนอประเด็นปัญหาในท้องถิ่น และเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับนักศึกษา การศึกษา และอื่นๆ นอกจากนี้ได้เขียนบทความลงหนังสือพิมพ์ท้องถิ่น และหนังสือพิมพ์ส่วนกลางทั่วไป กระทั่งในปี พ.ศ. 2545 ได้สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาบัณฑิต ศิลปศาสตรบัณฑิต คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ สาขาวิชาการสื่อสารมวลชน วิชาเอกหนังสือพิมพ์ และเข้าทำงานเป็นเจ้าหน้าที่โครงการพื้นที่ทางสังคมและสื่อทางเลือกในปี พ.ศ. 2546 ซึ่งเป็นโครงการที่มุ่งเน้นเสริมสร้างศักยภาพให้กับเยาวชนนักศึกษาที่สนใจทำสื่ออย่างมีคุณภาพ และสนใจประเด็นปัญหาทางสังคมโดยเฉพาะเรื่องใกล้ตัวของเยาวชนและนักศึกษา ปี พ.ศ. 2547 เป็นบรรณาธิการหนังสือ “รวมบทความ : วิพากษ์แนวคิดแปลงสินทรัพย์เป็นทุนถึงปัญหาการจัดการที่ดินในสังคมไทย” และในปีเดียวกันนี้ได้เข้าศึกษาระดับปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และได้รับทุน “โครงการผลิตและพัฒนาอาจารย์” ของทบวงมหาวิทยาลัย ภายใต้การควบคุมดูแลของมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ในช่วงเวลาดังกล่าวเกิดเหตุการณ์ความไม่สงบในพื้นที่สามจังหวัดชายแดนใต้ จึงได้ร่วมกับเพื่อนนิสิตจัดทำบอร์ดนิทรรศการเกี่ยวกับ “เหตุการณ์กรือเซะ-ตากใบ” และจัดเสวนาเพื่อแลกเปลี่ยนประเด็นปัญหาเกี่ยวกับ 3 จังหวัดชายแดนใต้ขึ้นในปี พ.ศ. 2548 และมีโอกาสลงพื้นที่ จังหวัดปัตตานีร่วมกับเพื่อนนักวิจัยในปีต่อมา ทำให้เริ่มมองเห็นประเด็นเรื่อง “ความเข้าใจเกี่ยวกับ 3 จังหวัดชายแดนใต้” ที่ต่างออกไป โดยเริ่มสนใจประเด็นปัญหาเรื่องการจัดการทรัพยากร การเปลี่ยนแปลงของชุมชนท่ามกลางกระแสโลกาภิวัตน์ และการเข้ามาของกระแสอิสลาม ในระหว่างที่เขียนวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ได้รับทุนอุดหนุนการทำวิทยานิพนธ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยด้วย.